ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ
ฉบับสมบูรณ์

คำอนุโมทนา

ของ

พระญาณวิริยาจารย์

ในการประชุมเพลิง คุณนายสำอาง เภกะนันทน์ ได้จัดให้มีหนังสือประวัติ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ แจกในงาน นับเป็นธรรมทานที่มีประโยชน์มาก เพราะว่า พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ท่านเป็นผู้มีศิษย์ที่ทรงคุณวุฒิทั่วประเทศไทย

ประการหนึ่ง เมื่อครั้งคุณนายสำอางมีชีวิตอยู่นั้น ในบั้นปลายชีวิตได้มีความสุขสบาย เพราะลูก ๆ ก็ได้มีความรู้และบรรลุนิติภาวะกันหมดแล้ว อาตมาได้คุ้นเคยกับครอบครัวนี้มานาน ได้เคยช่วยเหลือในการเจ็บป่วยตลอดมา คุณนายเป็นผู้มีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา ก็ได้ช่วยงานการสร้างวัดและอื่น ๆ เกี่ยวกับศาสนาเสมอ แม้ลูก ๆ ของคุณนายก็ได้มีศรัทธาช่วยในงานศาสนาร่วมกับอาตมาเช่นเดียวกัน เหตุนี้จึงทำให้ครอบครัวนี้ได้ทราบซึ้งในพระธรรมของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ธรรมดา จนถึงธรรมชั้นละเอียดในกาลต่อมา หนังสือประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ฉบับนี้อาตมาได้บันทึกจากปากคำของพระอาจารย์มั่น ๆ และมีคำแนะนำตื้นลึกหนาบางของพระพุทธศาสนา และธรรมปฏิบัติที่ลึกซึ้งก็มีอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ผู้ที่สนใจในธรรมปฏิบัติจึงชอบและเข้าใจในหนังสือฉบับนี้ได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นคณะลูก ๆ ของ คุณนายสำอาง เภกะนันทน์ จึงจัดพิมพ์หนังสืออันมีค่าสูงแจกในงาน ซึ่งก็เป็นการสมควรอย่างยิ่ง

อาตมาจึงขออนุโมทนาในการกุศลธรรมบรรณาการในครั้งนี้ ขออานิสงส์บุญกุศล จงดลบันดาลให้ถึงคุณนายสำอาง เภกะนันทน์ วิญญาณของคุณนายสำอาง เภกะนันทน์ จะพึงทราบด้วยญาณวิถีใด ก็จงอนุโมทนาให้สำเร็จเป็นปัตตานุโมทนามัย ตามคติวิสัยนั้น ๆ เทอญ.

(พระญาณวิริยาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดธรรมมงคล

โอกาสนี้ ขอกราบขอบพระคุณ หลวงพ่อ (พระญาณวิริยาจารย์) เจ้าอาวาสวัดธรรมมงคล ซอยปุณวิถี สุขุมวิท ๑๐๑ พระโขนง ผู้ซึ่งเป็นที่พึ่งของครอบครัวเราตลอดมา ตั้งแต่ป๋าและนายยังมีชีวิตอยู่จนกระทั่งบัดนี้ ทั้งยังได้เมตตาให้จัดพิมพ์หนังสือประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ซึ่งท่านได้บันทึกเรียบเรียงไว้ และยังได้กรุณาปลุกเศกพระเครื่องสมเด็จวิสาขะไว้เป็นอนุสรณ์ให้แก่ญาติมิตร และผู้คุ้นเคยกับ คุณสำอาง เภกะนันทน์ ไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ขอขอบพระคุณ นายแพทย์ ภาสกร เกษมสุวรรณ นายแพทย์ สุขสวัสดิ์ เพ็ญสุวรรณ แพทย์หญิงพนิดา เภกะนันทน์ พันตรีนายแพทย์ จักรกฤษณ์ นิติศิริ และ ภรรยา ตลอดจนพยาบาลทุกคนที่ ร.พ. กรุงเทพ ที่ได้ให้ความช่วยเหลือตลอดมา ในระยะการป่วยอันยาวนานของคุณสำอาง เภกะนันทน์

และขอขอบพระคุณทุก ๆ ท่านที่ได้ให้เกียรติมาในงานศพ คุณสำอาง เภกะนันทน์ สิ่งใดที่ขาดตกบกพร่อง ขอได้โปรดอภัยด้วย

ขอขอบคุณ

รัตนา สมบุญธรรม

คุณสำอาง เภกะนันทน์

ชาตะ วันที่ 21 ตุลาคม 2449

มตะ วันที่ 10 พฤษภาคม 2522

สวดพระอภิธรรม ณ บ้านพักโรงเรียนมนตเสรี
วันที่ 17 พฤษภาคม 2522

อาบน้ำศพเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม 2522

บุตร : ธิดา หลาน ๆ ในวันสวดพระอภิธรรม
11 พฤษภาคม 2522

สวดพระอภิธรรม เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม 2522

ประวัติ

คุณสำอาง เภกะนันทน์

คุณสำอาง เภกะนันทน์ (กีร์ติบุตร) เป็นธิดาของ นายจวน กีร์ติบุตร และ นางเปลี่ยน (รักตะบุตร์) เกิดเมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๔๔๙ ณ บ้านเลขที่ ๒๐๓๓ ตรอกสะพานยาว เยื้อง ป.ณ. กลาง กรุงเทพ ฯ มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๗ คน

๑. อำมาตย์โท พระพิพิธพัสดุการ (ถึงแก่กรรม)
๒. นางถมยา ศรียะลักษณ์ (ถึงแก่กรรม)
๓. นางเหนียว โหระวงษ์
๔. นายตันฮอกเส็ง กีร์ติบุตร (ถึงแก่กรรม)
๕. นายตันฮองเส็ง กีร์ติบุตร (ถึงแก่กรรม)
๖. นางสำอาง เภกะนันทน์ (ถึงแก่กรรม)
๗. นายบัณฑิต กีร์ติบุตร (ถึงแก่กรรม)

คุณสำอาง ได้ทำการสมรสกับ คุณชลอ เภกะนันทน์ บุตรของพระวุฒิศาสตร์วินิจฉัย (ชิต เภกะนันทน์) และ นางฅาบ วุฒิศาสตร์วินิจฉัย เมื่อ วันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๗๗ มีบุตร – ธิดา รวม ๔ คน

๑. นายสมภพ เภกะนันทน์ มีบุตร – ธิดา รวม ๖ คน

(๑) น.ส. ศศิธร เภกะนันทน์
(๒) นายทศพร เภกะนันทน์
(๓) นายทัศนัย เภกะนันทน์
(๔) นายนุกูล เภกะนันทน์
(๕) ด.ญ. ชมาพร เภกะนันทน์
(๖) ด.ช. อาคเอกเกษม เภกะนันทน์

๒. นางรัตนา สมบุญธรรม สมรสกับ นายชัยยศ สมบุญธรรม มีบุตร – ธิดา รวม ๒ คน

(๑) ด.ญ. ศรีพร สมบุญธรรม

(๒) ด.ช. รณชัย สมบุญธรรม

๓. นางสยมพร ฮุนตระกูล สมรสกับ น.ท. อธิคม ฮุนตระกูล ร.น. มีธิดา ๒ คน

(๑) ด.ญ. ฐิติพร ฮุนตระกูล

(๒) ด.ญ. วรพรรณ ฮุนตระกูล

๔. นางสาว วราพร เภกะนันทน์

๕. นายบัณฑูรย์ เภกะนันทน์ (บุตรบุญธรรม)

คุณสำอาง เป็นผู้มีอุปนิสัย สุภาพ ใจคอหนักแน่นมั่นคง มีความเมตตากรุณา คอยให้ความอุปการะช่วยเหลือผู้อื่นอยู่เป็นนิจ มีน้ำใจสะอาดบริสุทธิ์ รักครอบครัวญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง มีความเสียสละเป็นหนึ่ง และมีความอดทนเป็นเลิศ ไม่มีภัยแก่ผู้ใด เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้มีโอกาสไปถือศีลฟังธรรม ทำสมาธิ และบวชชีพราหมณ์กับท่านเจ้าคุณญาณวิริยาจารย์ ที่วัดธรรมมงคล หลายครั้งเมื่อมีพิธีบวชชี ประพฤติตนมั่นอยู่ในคุณความดีทั้งหลายโดยสม่ำเสมอ

คุณสำอาง ได้ป่วยด้วยโรคเบาหวานประมาณ ๒๐ ปี และเริ่มมีโรคแทรกซ้อน โรคหัวใจ ความดันโลหิตสูง โรคไต ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้ล้มป่วยลงจนต้องพักรักษาตัว ณ โรงพยาบาลกรุงเทพ เข้า – ออกโรงพยาบาลเป็นประจำ ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๐ พฤษภาคม (ตรงกับวันวิสาขบูชา) รวมอายุ ๗๓ ปี ทิ้งความวิปโยคอย่างสุดซึ้งแก่ครอบครัวสุดที่จะพรรณนา

ระลึกถึง....แม่อาง

"แม่อาง" เป็นชื่อที่ผู้เขียนเรียกติดปาก ส่วนแม่อางก็เรียกผู้เขียนว่า "เจ๊" อยู่เสมอ เราเป็นพี่น้องร่วมบิดา–มารดาเดียวกัน ๑๑ คน กาลเวลาทำให้เราเหลือ ๗ – ๕ คน จนกระทั่งเหลือเพียง ๒ คน คือผู้เขียนกับแม่อาง เท่านั้น

ผู้เขียนรู้ถึงอาการเจ็บป่วยของแม่อางมาตลอด แต่ก็ไม่สามารถไปเยี่ยมที่โรงพยาบาลกรุงเทพ หรือที่บ้านสำโรงได้ คอยแต่ถามอาการจากลูกหลานที่ไปเยี่ยม บางครั้งรู้ข่าวว่ากลับมาพักฟื้นที่บ้านก็โทรศัพท์คุยกัน ซึ่งได้ยินบ้าง ไม่ได้ยินบ้าง เพราะอายุเราสองคนก็ใกล้เคียงกัน ต้องคอยมีล่ามแปลกันอีกครั้ง

บัดนี้ แม่อาง ก็มาจากผู้เขียนไปอีกคน ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ แต่ก็ยังอดระลึกถึงอยู่ไม่ได้ ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย ขอให้ดวงวิญญาณของแม่อางไปสู่สุคติ เกิดชาติใดก็ขอให้เราร่วมเป็นพี่น้องกันอีกตลอดไป

เหนียว โหระวงษ์

คำไว้อาลัย

ในการสูญเสีย คุณสำอาง เภกะนันทน์ ผู้ที่ข้าพเจ้านั้นถือเสมือนญาติคนหนึ่ง เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๙

ระลึกถึงพี่สำอาง เภกะนันทน์

พี่สำอางและพวกเรา เป็นญาติสนิทในสายสกุลของคุณแม่ ฉะนั้นคุณแม่พี่สำอางจึงเป็นคุณป้าใหญ่ของพวกเรา ที่พวกเราเคารพรักเป็นที่สุด พี่สำอางเป็นทั้งพี่สาวและเพื่อนร่วมโรงเรียน เรียนหนังสือมาแต่เยาว์วัย รู้นิสัยใจคอกันตลอดมา พี่สำอางเป็นคนใจคอโอบอ้อมอารีต่อพี่น้องทุกคน เราพี่น้องทุกคนกำพร้าแม่แต่ยังเล็ก ก็ได้คุณป้าใหญ่และพี่ ๆ ทุกคนเป็นที่พึ่งในยามทุกข์ตลอดมาจนโตพระคุณอันยิ่งใหญ่นี้ พวกเราได้จดจำไว้อย่างไม่มีวันลืมเลย เวลาที่พี่สำอางป่วยไปเยี่ยมคราวใด พี่สำอางจะต้องทบทวนความจำเมื่อครั้งเด็ก ๆ ที่เราร่วมเล่นร่วมกินกันให้ลูก ๆ ฟังเสมอ เมื่อพี่สำอางมาด่วนจากไปอย่างไม่มีวันกลับ พวกเราพี่น้องทุกคน อาลัย เสียดาย เสียใจเป็นอย่างยิ่ง ขอภาวนาให้วิญญาณของพี่สำอาง อันเป็นที่รักยิ่งของพวกเราจงไปสู่ที่ดี ที่ชอบ ตามควรแก่คติวิสัยของผู้ประกอบแต่กรรมดีเถิด

มณี สิริกาญจน

อรุณ ลีนะวัต

มนตรี ลีนะวัต

อำภา เหมือนทองจีน

ระลึกถึงคุณน้า

คุณน้าสำอาง เภกะนันทน์ เป็นน้องสาวคนหนึ่งของมารดาข้าพเจ้า คือ นางถมยา ศรียะลักษณ์ คุณแม่และคุณน้าเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน บิดาคือ นายจวน และ มารดาคือ นางเปลี่ยน กีร์ติบุตร ซึ่งเป็นคุณตาและคุณยายของข้าพเจ้านั่นเอง ฉะนั้น คุณน้าจึงเป็นที่เคารพ และมีความรักความสัมพันธ์กันมาตลอด ไม่ว่าข้าพเจ้าจะไปอยู่ที่ใด ข้าพเจ้าก็มิได้ลืมคุณน้า ได้หมั่นไปหาและพูดคุยกับคุณน้าอยู่เสมอ ๆ บางครั้งก็ได้ร่วมช่วยกับน้องวราพร เภกะนันทน์ ซึ่งเป็นบุตรสาวคนเล็กของคุณน้า ดูแลการเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นต้นว่า คอยฉีดยาให้คุณน้าตามแพทย์สั่ง เช่นนี้เป็นต้น และในระยะหลัง ๆ นี้ การฉีดยารักษามีบ่อยครั้งจึงทำให้ความเคารพรักและความสัมพันธ์ทั้งหลายมิได้จางหายไปเลย กลับทำให้เพิ่มพูนมากขึ้น จะเห็นได้คือ บางครั้งไม่มีการฉีดยา (แพทย์สั่งหยุดฉีดชั่วระยะหนึ่ง) ข้าพเจ้าก็คิดถึงคุณน้าอยากเห็นและอยากรู้อาการว่าเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าก็ต้องไปหาและไปคุยด้วยเสมอ และสังเกตได้ว่าคุณน้าเองก็ดีใจเมื่อเห็นและรู้ว่าข้าพเจ้าไปหา คุณน้าเป็นคนมีจิตใจดี ใจบุญ ชอบสร้างกุศลในพระพุทธศาสนาอยู่เสมอมิได้ขาด ในเวลาที่ยังเดินได้เป็นปกติ ก็หมั่นไปฟังพระธรรมเทศนาที่วัดธรรมมงคลเป็นประจำ หมู่ญาติผู้ใดได้รับทุกข์ร้อนพอที่จะช่วยได้ คุณน้าก็จะช่วยด้วยความเต็มใจและห่วงใย แม้แต่การเจ็บไข้ของญาติพี่น้อง ถ้าคุณน้าได้รับทราบแล้วก็จะต้องคอยถามถึงอาการผู้นั้นว่าเป็นอย่างไรบ้าง ดีขึ้นไหม หรือหายแล้ว ทั้ง ๆ ที่คุณน้าเองก็เจ็บป่วยเหมือนกัน และเดินไปไหนมาไหนไม่ได้ ต้องอยู่กับเตียงนอนตลอดเวลา ก็ไม่เว้นที่จะกังวลถามถึงการเจ็บไข้ของผู้อื่น เช่นนี้นับว่าเป็นการแสดงออกของจิตใจอันสูงของคุณน้าอีกส่วนหนึ่งด้วย คุณน้าได้เกิดมาทำประโยชน์ไว้มากพอสมควร ฉะนั้นเมื่อคุณน้าต้องละทิ้งจากโลกนี้ไป ข้าพเจ้าขอให้ผลบุญที่คุณน้าได้สร้างสมไว้ในโลกนี้ ได้ติดตามและดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณน้าอันเป็นที่เคารพรักของข้าพเจ้า สู่ที่สุคติภพสมดังปรารถนาทุกประการ

พยงค์ ปั้หมดิลก

เพื่อเป็นอนุสรณ์...ของ

คุณอาว์สำอาง เภกะนันทน์

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ เป็นวันวิสาขบูชา คุณอาว์สำอางได้จากลูก – หลาน ญาติทุก ๆ คนไปไม่มีวันที่จะกลับมาอีก ซึ่งคุณอาว์ได้ล้มป่วยเป็นเวลานานปี จากไปในวันดีทางพระพุทธศาสนา

ดิฉันกำลังแต่งตัวจะเตรียมไปวัดอโศการาม วัดท่านพ่อลี เพื่อเวียนเทียน เด็กที่คุณอาว์เลี้ยงไว้ได้ออกจากห้องที่คุณอาว์นอนป่วยอยู่ด้วยสีหน้าตกใจมาก บอกกับดิฉันว่านายไม่สบายมากจะไปเรียน คุณวราพร ซึ่งทำงานอยู่ที่โรงเรียนให้ทราบ ดิฉันและลูกคุณอาว์ทุกคนพร้อมหน้ากัน ไม่มีหวังเสียแล้ว คุณอาว์อยู่ในอาการสงบ ทุกคนกำลังคิดถึงหมอกันเป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าไม่มีหวังก็ตาม พอดีคุณหมอซึ่งเป็นหลานชายมาพอดี ได้ดูแลจนสุดความสามารถ จนวาระสุดท้ายของคุณอาว์ทุกคนยังซาบซึ้งน้ำใจของหมอหลานชาย – ภรรยา จนถึงทุกวันนี้

ดิฉันได้มาอยู่กับคุณอาว์นับตั้งแต่ที่คุณอาว์แต่งงาน จนถึงปัจจุบันนี้ ได้ใช้ชีวิตอยู่ด้วยความอดทนตลอดมา บางครั้งก็ไม่คิดจะอยู่ แต่น้องวราพรก็ขอร้องให้พี่จิตอยู่กับเขาตลอดไป เพื่อช่วยเหลืองานในด้านโรงเรียน ดิฉันไม่ได้เป็นครูในโรงเรียน แต่ต้องรับภาระในเรื่องอาหารว่างของเด็กอนุบาล

บุญกุศลที่คุณอาว์ได้สร้างไว้ในชาตินี้ ด้วยดวงวิญญาณของคุณอาว์ขอให้ได้รับผลบุญตลอดไปในภพหน้า

สมจิตต์ กีรติบุตร

ร.ร. มนตเสรี

๓๐ ต.ค. ๒๒

ระลึกถึงพระคุณนาย....ที่มีต่อผม

ในชีวิตของคนเรานี้ เมื่อจำความ – พูดได้ ก็รู้จักคำว่า "พ่อ–แม่" แต่ผมได้เรียนรู้แตกต่างกับบุคคลทั่วไป "ป๋า – นาย มีความหมายต่อผมมาก" ผมเรียกจนติดปากเรื่อยมาท่านเป็นผู้ให้กำเนิดแก่ชีวิตที่ผมชดใช้ไม่หมด

การสูญเสียป๋า – นาย ไป เปรียบเหมือนผมได้ขาดสิ่งสำคัญที่สุดของชีวิต ดำรงไว้แต่พระคุณที่ผมจารึกบูชาไว้ในดวงใจมิได้เสื่อมคลาย

ด้วยบุญกุศลที่ผมได้สร้างไว้ในชาตินี้ ขอจงช่วยดลบันดาลให้ดวงประทีปของนายที่รักเคารพยิ่งจงไปสู่สุคติในสรวงสวรรค์ด้วยเทอญ.

สมภพ เภกะนันทน์

๒๕ พ.ย. ๒๕๒๒

ชีวิตของนาย

นายเป็นภรรยาคนเดียวของป๋า (นายชลอ เภกะนันทน์) ได้สร้างฐานะครอบครัวร่วมกัน สิ่งสำคัญที่สุด นายเป็นแม่ที่ดีที่สุดได้อบรมสั่งสอนตั้งแต่จำความได้ว่า อย่าทำบาป อย่าทำชั่ว สอนให้สวดมนต์ทุกคืน นายเล่านิทานเก่ง นิทานของนายมีประโยชน์มาก ครั้งแรกตั้งใจจะไม่ขอเขียนถึงนาย แต่ติ๋มบังคับขู่เข็ญให้เขียน การจะเขียนถึงใครสักคนที่ใช้ชีวิตในโลกนานถึง ๗๐ กว่าปี เป็นเรื่องยาก โดยเฉพาะคนที่เรารักที่สุด แต่ต้องยอมรับว่านายเป็นผู้หญิงที่เก่งมากทำธุรกิจหลายอย่าง แม้กระทั่งเดินเรือทะเล เรือเดินทะเลของเราชื่อ เภกะนันทน์ไลน์ รับขนสินค้า กรุงเทพ – สิงค์โปร์ นายได้กำไรและขาดทุนเพราะเรือสินค้าลำนี้ภายหลังอัปปางเกยเรือนิภาที่ปากอ่าว นายต้องชดใช้ค่าเสียหายแก่เจ้าของสินค้า ชีวิตของครอบครัวเราลำบากเหลือเกินระยะนั้น แต่มันคุ้มค่าที่นายต่อสู้ได้ดีมาก เรือสินค้าของเราจม แต่ปรากฏว่ามีผู้ซ้ำเติมเราตำรวจร่วมกับโจรปล้นสินค้าเราอีก นายตกเป็นข่าวหน้าหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น เพราะนายประกาศว่าจะขอจับผู้ร้ายด้วยตนเองทั้ง ๆ เป็นผู้หญิง และนายทำได้จริง ๆ แต่นายไม่ยอมแพ้ชีวิตนายเริ่มกิจการใหม่ ซื้อที่ดิน ๆ เหล่านี้เองช่วยให้จี๊ดได้มีโอกาสไปเรียนที่อังกฤษนานถึง ๕ ปี นายทำกิจการแม้กระทั่งทำไร่ที่สัตหีบ มาระยะหลังนายลงทุนทำโรงเรียนให้จี๊ดอีก แม้ว่าจะเลี้ยงลูกจนโตแล้วแต่นายก็ยังประคอง ๆ จนจี๊ดตั้งตัวได้ พยายามจะให้จี๊ดเป็นแม่ที่ดีเหมือนนายให้ได้ แต่คนเราจะให้เป็นดังใจได้อย่างไร จี๊ดชอบมีอิสระชอบเที่ยวไปไหน ๆ ตอนแต่งงานใหม่ ๆ อายุแค่ ๒๑ ปี นายโกรธที่สุดที่จี๊ดทิ้งลูกไปดูหนัง ไปเต้นรำ และไม่มีเวลาจี๊ดกางตำราเลี้ยงลูก แต่สำหรับจี๊ดสนุกดีที่ป๋าและนายต้องมาช่วยอุ้มลูกให้ ปกติป๋าไม่เคยอุ้มเด็กเลย นายล้มเจ็บลงบ่อย ๆ เพราะโรคเบาหวาน บางครั้งไม่รู้สึกตัวไปตั้ง ๑๔ วัน แล้วก็ฟื้น ๆ ขึ้นมาทีก็มีเรื่องแปลก ๆ มาฝาก มันแปลกแต่จริง จนจี๊ดล้อนายว่า นายเป็นหัวหน้าทัวร์จัดทัวร์ไปเมืองผีบ่อย ๆ นายช่างพูดคุยสนุก ไปอยู่ ร.พ. กรุงเทพ พยาบาลชอบใจมากจี๊ดเดินทางไปต่างประเทศบ่อย ๆ มีอยู่ครั้งหนึ่งจี๊ดไปบังคลาเทศปรากฏว่าเป็นไวรัส แต่ไม่ตายเราเข้า ร.พ. พร้อมกับนาย นายเดินไม่ได้ก็อุสาห์ให้คนเปิดประตูมองดูว่าจี๊ดเป็นอย่างไรบ้าง นายสั่งจี๊ดว่าถ้านายตายให้จี๊ดเขียนลงในหนังสือว่าจี๊ดเป็นลูกที่ดีที่สุด (อันนี้ยอมรับว่าดีจริงแต่มีเหตุผล ๆ ของจี๊ดมักพึ่งไม่ขึ้นสำหรับนาย) หายจากไวรัสได้เพียง ๒ วัน จี๊ดพยายาม

จะขับรถไปงานศพของใครคนหนึ่งในต่างจังหวัด นายรู้เข้าขอร้องไม่ให้ไปจึ๊ดก็ให้เหตุผลว่าได้รับปากเขาไว้แล้วว่าไปแน่เพราะเขามีบุญคุณ จนบ่ายก็ยังตกลงกันไม่ได้ในที่สุดมารู้ภายหลังว่า นายให้พยาบาลเข็นรถไปโทรศัพท์ฟ้องหลวงพ่อวัดธรรมมงคลให้ห้ามจึ๊ด ๆ ขับรถไปได้ไกลถึงดอนเมืองฟุบไปเลยผลก็คือไปไม่สำเร็จเพราะสังขารไม่อำนวย นายโมโห ไม่ยอมพูดด้วยหลายวัน

ก่อนจึ๊ดเดินทางไปงาน Creen Neck Berlin ที่เยอรมันนายเจ็บมาก จึ๊ดตัดสินใจไม่ไป แต่นายไม่ยอมจะให้ไปให้ได้ บอกว่าถ้าจะตายก็ตาย จึ๊ดมีงานมีหน้าที่จะต้องทำ ระหว่างที่อยู่ Berlin กำลังหลับ ๆ เห็นนายตกเตียงตกใจหมดเลย กลับมายังเตือนผู้พยาบาล แต่ใคร ๆ ก็ไม่สนใจเพราะว่านายพลิกตัวเองไม่ได้ ก่อนหน้านายตาย นายตกเตียงจริง ๆ ชาตินี้จะไม่ลืมเลยภาพนายบาดเจ็บแย่มาก ก่อนหน้านายตายสิ่งแวดล้อมรอบตัวนายเกิดเป็นพิษ พิษของมันร้ายกาจนัก เปลี่ยนแปลงจนนายไม่เป็นนายอีกต่อไป พิษของมันทำให้จึ๊ดต้องยืนดูนายห่าง ๆ แต่ด้วยอานุภาพความเชื่อของจึ๊ดที่มีต่อพระพุทธเจ้า ความบริสุทธิ์ใจของตนเองได้ช่วยบันดาลให้นายมีสติสมบูรณ์ก่อนตาย เป็นนายอย่างแท้จริง รุ่งขึ้นจะเป็นวันวิสาขบูชา นายให้เด็กมาตามดึกแล้วประมาณ ๒๓.๐๐ น. กลางคืนจึ๊ดไปธุระข้างนอกดึกมากไปหน่อยเลยไม่ได้แวะมาดู พอรู้ว่านายเรียกเลยเดินมา บ้านเราติดกัน ประโยคแรกจึ๊ดบอกไม่ถูกว่ามันตื้นตันไปหมด นายพูดว่า จึ๊ดเข้ามาใกล้ ๆ นายหน่อยลูก จึ๊ดทำไมใจร้ายนัก ช่วยแต่คนอื่นไม่ช่วยนายเลย เรียกหาก็ไม่มาจึ๊ดก็บอกว่านาย ๆ เรียกจึ๊ดมาร่วมเดือนแล้ว ใคร ๆ พูดกับนายได้ยิน จึ๊ดพูดนายไม่ได้ยินเลย ตะโกนจนจะแย่แล้ว ได้ยินนายเรียกหาจึ๊ดก็จะขาดใจตายแล้ว นายตอบว่า นายได้ยินจึ๊ดพูดชัดมาก จึ๊ดจึงบอกว่ารีบ ๆ พูดกันเขาคงให้เราพูดกันได้นายจะให้จึ๊ดช่วยทำอะไร นายตอบมาจึ๊ดตกตะลึงเลย นายบอกว่า จึ๊ดช่วยให้นายตายหน่อย จำได้ว่าจึ๊ดคุกเข่าลงข้างเตียง จูบแก้มนาย ตอบนายว่าพรุ่งนี้นายพรุ่งนี้วิสาขบูชาแล้ว นายจะตาย นายจะมีอิสสระไปไหน ๆ ได้ตามใจ นายพร้อมหรือยัง นายว่าพร้อมแล้ว จึ๊ดสอนนายเข้าสมาธิเวลาจะตายนายจะรู้สึกว่างว่าง ๆ ลึกลงทุกที ตอน

นั้นนายจะต้องตั้งจิตให้ดีให้นิ่ง อะไรที่จิ๊ดรู้จิ๊ดบอกนายหมด นายถามว่าแน่ใจไหมว่าจะเป็นพรุ่งนี้จิ๊ดบอกนายว่าแน่ใจที่สุดเลย พระจะต้องช่วยเราจะต้องเปิดประตูให้นายเป็นอิสสระได้ จำได้ว่าบอกนายว่าให้คิดถึงท่านพ่อลี วัดอโศการามไว้ พรุ่งนี้ท่านจะรับนายพร้อมกับป๋าแล้วจิ๊ดจะไปส่งนายด้วย ดูนายสบายใจมากที่จะพบอิสสระ จิ๊ดถามนายว่านายยอมรับไหมว่าชาติก่อนนายอาจจะเคยทำกับใครไว้ กรรมนั้นจึงติดตามมา นายตอบว่ายอมและพูดว่าขอโทษ มิหนำซ้ำยังบอกจิ๊ดว่า จิ๊ดช่วยนายขอโทษเขาที ขออโหสิให้ที จิ๊ดเห็นนายหลับตาเลยบอกจะลากลับแต่นายกลับบอกว่า จิ๊ดไหน ๆ นายจะตายนายสงสัยเหลือเกินบอกทีเถอะว่าทำไมเวลามาหานายจึงอยู่ไกล ๆ ทำไมมองนายเงียบ ๆ แล้วหมุนตัวกลับบ้าน แม้ว่านายจะเรียกจิ๊ดก็อดทนได้ไม่กี่นาทีก็กลับ เป็นเวลาหลายปีแล้ว ทุกคนที่อ่านมาถึงตรงนี้คงอยากทราบคำตอบ ต้องขอโทษที่คำตอบจิ๊ดตอบได้เฉพาะแต่นาย นายบอกว่านายสบายใจแล้ว และนับแต่นี้ไปอย่าเอาอะไรมาให้กินอีกนะนายไม่หิวแล้ว ไม่ห่วงอะไร ๆ แล้วแม้แต่ลูก ดีที่สุดเลยค่ำนี้ จิ๊ดบอกว่าพรุ่งนี้เช้าจิ๊ดจะไปฟังเทศน์ที่วัดแทนนายตั้งแต่เช้า วันนั้นฟังได้สองรอบ บ่ายเณรมาบอกว่านายไม่รู้สึกตัวแล้ว รีบขับรถกลับมาแวะตลาดอุดมสุขซื้อดอกไม้ (ดอกบัว) ฝากนายก่อนจะมีพิธีเวียนเทียนที่วัดธรรมมงคลประมาณ ๖ โมงกว่า นายตายวันนั้นเป็นวันวิสาขบูชาวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หมดสิ้นกรรมเพราะนายเดินไม่ได้มานานถึง 5 ปีเต็ม กรรมที่มัดนายไว้บนเตียงจบแล้ว เหลือแต่จิ๊ด ๆ จะทำแต่ความดีให้สมกับนายสร้างจิ๊ดขึ้นมา นายจะได้สบายใจ จิ๊ดรู้ว่านายห่วงจิ๊ดมากเพราะจิ๊ดคือ ตอนไปอยู่เบอ-ลินนายคิดถึงเป็นห่วง ขนาดสั่งให้ติ๋มโทรศัพท์ทางไกลไปตามให้กลับ เวลาป๋าตายจิ๊ดเสียใจมากจนเดี๋ยวนี้ แต่เวลานายตายจิ๊ดดีใจ ๆ ที่ทุกอย่างจบลง และมีความรู้สึกว่าไม่มีอะไรเหลือเลยสำหรับจิ๊ด วันรุ่งขึ้นจิตใจจึงยอมรับว่านายตาย พอใจเรายอมรับเท่านั้นปรากฏว่าจิ๊ดเป็นลมหมดสตินานถึง 2 ชั่วโมง มาได้ยินคนเรียกว่าคุณทรงวุฒิ สงวนวงศ์มา คุณทรงวุฒิดีมากมีน้ำใจได้ยินวิทยุประกาศรีบมาช่วย ไม่เหมือนคนบางคนดีแค่ปากไม่ลึกถึงใจ ตื่นนิดเดียวลุยไปหาไม่ถึง

นายตายแล้วเหลือแต่จี๊ด ไม่ช้าหรอกจี๊ดจะตามนายไปรอให้หมดหน้าที่ก่อน บุญใดที่เป็นพลังอานิสงส์บุญนั้นขอจงถึงนายด้วย

นายจากไปในวันวิสาขบูชา จึงได้สร้างพระสมเด็จวิสาขบูชาเพื่อจะได้มอบให้ญาติมิตร ผู้คุ้นเคยที่มาในงานได้นำไปบูชา จะได้คิดถึงนายบ้าง จะได้เป็นบุญแก่นาย พระชุดนี้ท่านเจ้าคุณญาณวิริยาจารย์วัดธรรมมงคลเป็นผู้ปลุกเศก จี๊ดเป็นคนออกแบบเอง ตั้งใจทำให้นายโดยเฉพาะจะได้เป็นอนุสรณ์แก่นายซึ่งชาตินี้คือแม่ของจี๊ดจริง ๆ จี๊ดช่วยเขาอุ้มนายใส่โลงเองโดยไม่ร้องไห้เลย แต่ไม่มีใครรู้ว่าจี๊ดคิดอะไร และอดทนแค่ไหนเมื่อไม่มีนาย รู้แต่ว่าจี๊ดรักนายจัง

ด้วยความรัก

ฯ

จาก . . . . จีด

๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๒

๗.๐๐ น.

การสูญเสียที่ไม่มีวันกลับของคุณยาย

ถึงเดียร์จะรู้ว่าคุณยายจะต้องจากเดียร์ไปสักวันหนึ่ง แต่เมื่อวันนั้นมาถึง เดียร์ก็อดที่จะเสียใจไม่ได้ หลาย ๆ คนพูดว่าคุณยายชอบเข้าข้างเดียร์ ก็อาจจะเป็นจริงเพราะเวลาเดียร์ทะเลาะกับคอน เดียร์จะไปหาคุณยาย วันที่คุณยายเสียเดียร์ไม่อยู่ไปดูแข่งเทนนิสที่หัวหมาก พอรถเลี้ยวเข้ามาสวนกับพี่หน่อง ๆ บอกว่าคุณยายเสียแล้ว พอเดียร์ได้ยินพี่หน่องพูดเดียร์ไม่คิดว่าจะเร็วขนาดนี้เลย

เดียร์ได้ยินเพื่อนเค้าพูดถึงคุณยายของเค้า ทำให้เดียร์คิดถึงคุณยาย แม้ขณะนั้นบางครั้งเดียร์ยังคิดว่าคุณยายยังอยู่กับเดียร์ เวลาเดียร์ไปข้างนอกกลับมาเดียร์เผลอคิดว่าเดี๋ยวจะไปเล่าให้คุณยายฟัง คำพูดคำสุดท้ายที่เดียร์ได้มีโอกาสพูดกับคุณยายคือ เดียร์ถามคุณยายว่า "คุณยายหนาวไม๊" คุณยายบอกว่า "หนาว" เดียร์ก็เลยเอาผ้าคลุมให้คุณยาย และจากนั้นเดียร์ก็ไม่ได้พูดกับคุณยายอีกเลย

ไม่ว่าชาติหน้า ชาติไหนก็ตาม เดียร์จะขอเกิดเป็นลูกหลานคุณยายทุกชาติไปเลย.

Dear

๒๕ พ.ย. ๒๕๒๒

คำสอนของคุณยายที่เดียร์พอที่จะระลึกได้

" ธรรมดาเกิดมาเป็นนารี จะช่วงชิงสามีท่านทำไม "

" พอสิ้นแสงเทียนส่องห้องสว่าง
นางทุกนางสวยสม อุดมศรี
ด้วยความมืดอำนวยความสวยดี
ปวงนารีสวยสรรพเมื่อดับเทียน "

" ทรงพระเจริญ เกินยิ่งขึ้นไป
สมบัติโภคัย สมบูรณ์มากมี
หมู่ปัจจามิตรอย่าคิดราวี
หมู่พาลทั้งหลายจงกลายเป็นดี
ขอพระบารมีปกเกล้าชาวไทย "

เรื่องของคุณยาย

" ยายไม่ค่อยมีความรู้เลยต้องอ่านหนังสือมาก ๆ ก็อาศัยหนังสือของคุณตาแกนั่นแหละ "

" ยายเมื่อตอนสาว ๆ ไม่ค่อยมีฐานะหรอกเดียร์ ยายต้องตื่นแต่เช้ามืดแกะหวานเย็นไว้ให้เด็กมันเอาไปขาย "

อาลัยถึงคุณยาย

" เห็นหน้ากันอยู่หลัด ๆ
ยายก็พลัดพรากจากไป
รออีกสักเมื่อไหร่จึงจะได้พบกับยาย "

Dear.

อาลัย " นาย "

วันจันทร์ที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘ เราได้สูญเสียป๋าไปคนหนึ่งแล้ว และวันพฤหัสบดีที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๒ เราก็ได้สูญเสียนายไปอีกคนหนึ่ง เราตระหนักถึงพระคุณที่นายเคยมีและให้ต่อครอบครัวของเรา เราจำได้และไม่เคยลืม และไม่เคยคิดที่จะลืมตราบเท่าที่ยังมีลมหายใจอยู่

ด้วยประการฉะนี้ ดวงวิญญาณของนายจะสถิตอยู่สถานวิมานใดก็ดี ขอจงได้น้อมรับกุศลผลบุญที่เราได้บำเพ็ญให้ในชาตินี้ไว้เป็นส่วนหนึ่งของพลัง ที่จะส่งให้ดวงวิญญาณของนายไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วยเทอญ

นาวาโท อธิคม – สยมพร ฮุนตระกูล

๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๒

แด่ . . . . คุณยาย

เอ รักคุณยายมาก ตอนเอเด็ก ๆ คุณยายชอบเรียกเอว่า "ปลาโอ" คุณยายหมดทุกข์แล้ว แต่ เอ, พ่อ, แม่, และน้องแอนยังต้องรับกรรมต่อไปจนกว่าจะตาย

ขอกราบเท้าคุณยายเป็นครั้งสุดท้ายค่ะ

หลานเอ

(ด.ญ. ฐิติพร ฮุนตระกูล)

วิสาขบูชา ๑๐ พ.ค. ๒๕๒๒

นาย....“เป็นแม่ที่ประเสริฐสุดของข้าพเจ้า”

วิสาขบูชา เป็นวันสำคัญทางศาสนา ในปีนี้ตรงกับวันพฤหัสบดีขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันที่ข้าพเจ้าจะต้องระลึก และจดจำไปตลอดชีวิต เพราะเป็นวันที่ข้าพเจ้าได้สูญเสียสิ่งที่รักยิ่งของชีวิตเป็นครั้งที่ ๒

นาย....คือคำที่ข้าพเจ้าได้พร่ำเรียกตั้งแต่จำความได้ นายเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่รวมเป็นชีวิตของข้าพเจ้า นาย....แม่ที่ประเสริฐสุด เป็นภรรยาที่รักษาหน้าที่ได้อย่างยอดเยี่ยม ยากที่จะหาสิ่งใดเปรียบเทียบได้ ข้าพเจ้ามีบุญและพรประเสริฐที่มีนายเป็นกำลังใจของชีวิต นายให้แบบอย่างที่ดี ให้ความอบอุ่น ความร่มเย็นแก่ผู้ที่ได้เข้ามาอยู่ในร่มไม้ชายคา เป็นหลักใหญ่ประจำชีวิตทุกชีวิต ฉะนั้นการที่นายได้จากโลกนี้ไปอย่างไม่มีวันกลับมา เหลือไว้แต่คุณงามความดีที่ประทับจิตมิรู้ลืม แม้ความตายเป็นตลาดชีวิตที่ทุกคนต้องเผชิญ “คนมีอยากจะซื้อ และคนจนอยากจะขาย” สุดวิสัยที่จะหลีกพ้น ช้า – เร็ว สุดแต่กรรมของตน

นาย....เป็นผู้หญิงที่เข้มแข็ง อดทนต่อสู้ชีวิตด้วยชีวิต ยากที่จะพบได้ในผู้หญิงสมัยก่อน นายชอบเล่าถึงชีวิตที่ผ่านมาแต่หนหลังให้ข้าพเจ้าฟังเสมอ ด้วยความสุขและน้ำตาและถือโอกาสอบรมไปด้วย เช่น “เป็นลูกผู้หญิงต้องรักเกียรติยศชื่อเสียงของวงศ์สกุล” “ปิดประตูเรากินเกลือ แต่ออกไปเราต้องเป็นเสือ” บางครั้งก็จะเล่าเรื่องพงศาวดารจีน ว่า “ชาวจีนรักนับถือตั้งมั่นในความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณเพียงใด” “ควรปฏิบัติตัวให้อยู่ในศีลธรรมที่ดี” และชี้บาปบุญคุณโทษ นายมักจะสอนข้าพเจ้าว่า “ให้ข้าพเจ้ารักเคารพพี่จืดเหมือนรักนาย” กับพี่จืดนายจะพูดว่า “ให้พี่จืดรักข้าพเจ้าเสมือนลูก” นายเป็นคนฉลาดทันต่อเหตุการณ์และแก้สถานการณ์ได้อย่างยอดเยี่ยม คุณงามความดีของนายชนะใจ และเป็นที่รักของบุคคลทั่วไป นาย – ป๋า ได้ร่วมกันเสริมสร้างอาณาจักรของครอบครัว ให้การศึกษาอบรมที่ดีแก่ลูก ๆ หลาน ๆ เสมอ ถึงแม้นายต้องล้มลุกคลุกคลานกับการมีเรือเดินทะเลขนสินค้าไปต่างประเทศ ทำไร่จับจองที่ดินที่สัตหีบ ทำสวนองุ่นซอยเทพารักษ์ ซื้อ – ขายที่ดิน และด้วยความรักเด็กเป็นทุนเดิม นายได้จัดตั้งโรงเรียนมนตเสรีขึ้นเมื่อ ปี ๒๕๐๙ ทำให้ลูกหลานมีอาชีพหลัก

ของชีวิต นายมีคุณสมบัติของกุลสตรีที่ดีครบถ้วน แม้นายจะมีภาระกิจดังที่กล่าวมาแล้ว นายจะต้องจ่ายตลาด ปรุงอาหารด้วยตัวเองเสมอ นายจะบริการด้วยอาหารร้อน ๆ ที่เลิศรส ฝีมือนายนั้นหาตัวจับยาก จนวงล้อมของครอบครัวเต็มไปด้วยความสุขสดชื่น เจริญอาหารไม่เว้นแต่ละวัน นายจะอิ่มเอิบใจเมื่อเห็นทุก ๆ คนทานอย่างเอร็ดอร่อย ไม่เพียงแค่นั้น รสมือสำหรับขนมหวานก็เป็นเยี่ยม แถมด้วยผลไม้ตามฤดูกาล นายมีอารมณ์สนุก ขำขันเสมอ เมื่อใครได้มีโอกาสอยู่ใกล้นายเป็นต้องติดใจอัธยาศัยที่ประกอบด้วยความเมตตา กรุณาต่อผู้อื่น เป็นผู้ที่นึกถึงผู้อื่นก่อนตัวเองเสมอ เอื้อเฟื้อช่วยเหลือ นายไม่รบกวนใครมีแต่เกรงใจ และจะเป็นผู้ให้เสียมากกว่า

นายเป็นผู้ที่มั่นคงในทางพุทธศาสนา เมื่อครั้งยังแข็งแรงเดินได้ดี นายจะต้องไปฟังเทศน์ของท่านเจ้าคุณญาณวิริยาจารย์ ที่วัดธรรมมงคล เป็นประจำ ครั้งหนึ่งท่านเจ้าคุณได้จัดเทศน์มหาชาติ ๑๓ กัณฑ์ โดยเริ่มตั้งแต่เวลา ๖.๐๐ น. จนถึง ๒๔.๐๐ น. นายได้ตั้งจิตโดยแน่วแน่ จะฟังอยู่ให้ครบ ๑๓ กัณฑ์ แม้นายจะต้องตายก็ยอม นายรับกัณฑ์เทศน์ "มหาราช" ก่อนถึงเวลานั้น ด้วยสาเหตุใดไม่ทราบได้นายมีอาการช๊อคแน่นิ่งไป ร่างกายที่ไร้วิญญาณแข็งทื่อและด้วยบารมีของท่านเจ้าคุณ ฯ ทำให้นายได้กลับฟื้นขึ้นมาเพื่อได้รับกุศลอีกวาระหนึ่ง แม้ว่านายจะเจ็บป่วยด้วยโรคร้ายทรมาน นายมีจิตใจเป็นกุศล ทำบุญ ตักบาตร และสร้างกุศลในพุทธศาสนาโดยตลอด

นายเริ่มป่วยเป็นโรคเบาหวานเรื้อรังมานาน แต่โรคภัยก็ไม่สามารถระงับนายให้อยู่กับที่เพื่อพักผ่อนเลย นายตรากตรำทำงานโดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย นายเป็นคนไข้ของพี่หมอภาสกร (น.พ. ภาสกร เกษมสุวรรณ) ผู้ได้กรุณาดูแลและช่วยรักษาให้เป็นพิเศษเรื่อยมา

ในระยะต่อมาเมื่อปี ๒๕๑๘ นายมีอาการช๊อคเพราะน้ำตาลในเลือดสูงมาก มีอาการโรคหัวใจแทรกซ้อน นายจำเป็นต้องพักผ่อนโดยเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลกรุงเทพ อยู่ในความดูแลของ น.พ. สุขสวัสดิ์ เพ็ญสุวรรณ และ พ.ญ. พนิดา เภกะนันท์ (พี่แบ้น) นายได้รับการเอาใจใส่เป็นอย่างดี ปฏิบัติตามคำแนะนำของแพทย์ นายมีอาการดีขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นแขกประจำของโรงพยาบาล นายปรารภกับข้าพเจ้าว่า "ถึงเวลาอีกแล้วที่นายต้องไปอัดฉีด" นายอดทนต่อการรักษาตามเนื้อตัวมีรอยเขียวช้ำรอยเข็มฉีดยา แถมเส้นเลือดยังเปราะอีก ทั้ง ๆ ที่นายมีอาการน่าวิตก นายยังพูด

ให้กำลังใจข้าพเจ้าด้วย "ไม่เป็นไรน่า นายยังไม่ตายง่าย ๆ หรอก นายหัวแข็ง" พร้อมกับกำมือเคาะลงบนศีรษะ กลายเป็นเรื่องน่าขบขัน โค่ม่าหลายวัน พอฟื้นขึ้นมา นายจะเล่าเรื่องตลกให้ฟังว่า "ระหว่างนั้นนายได้ไปไหนมา พบใครบ้าง" ในระยะหลังนายต้องเข้าห้อง ไอ ซี ยู เพราะมีอาการแน่นหายใจไม่ออก นายก็ต่อสู้โดยไม่แพร่งพรายความรู้สึกเพราะเกรงว่าข้าพเจ้าจะเสียกำลังใจ บอกแต่ว่า "นายรู้สึกดีขึ้นแล้ว ไม่ช้าก็คงกลับบ้านเรา" ครั้งแล้วครั้งเล่า แพทย์ได้บอกอาการนายให้ฟังทุกระยะ และนี่เป็นระยะสุดท้ายของโรคเบาหวาน นายมีโรคแทรกซ้อน ไตวาย แต่อย่างไรก็รักษากันเต็มที่ เมื่ออาการดีพอสมควร แพทย์ก็อนุญาตให้กลับไปพักฟื้นที่บ้านได้ ในระหว่างที่นายกลับมาอยู่ที่บ้าน รู้สึกว่านายมีความสุขสดชื่นขึ้นบ้าง

ด้วยน้ำใจและอัธยาศัยอันดีของ พ.ต. น.พ. จักรกฤษณ์ และ คุณเจนเนตร นิติสิริ ได้กรุณามาเยี่ยมดูแลคอยเป็นกำลังโดยตลอด ซึ่งพระคุณนี้ข้าพเจ้าประทับใจเป็นที่สุด

เพียงชั่วระยะเวลาไม่นาน วาระสุดท้ายของชีวิตนายก็มาถึง นายได้จากไปด้วยความสงบเมื่อเวลา ๑๘.๕๕ น. ของวันวิสาขบูชา ๑๐ พ.ค. ๒๒ ด้วยผลแห่งบุญกุศลกรรมที่นายได้เพียรทำคุณงามความดีไว้จงเป็นผลานิสงค์ให้วิญญาณนาย ผู้เป็นที่รักของชีวิตจงไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วยดีทุกประการ

วราพร (ติ๋ม) เภกะนันทน์

๒๕ พ.ย. ๒๕๒๒

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

"การให้ทานธรรม ชนะการให้ทั้งปวง"

คำกล่าวข้างต้นนี้ ปาน และ ภัทร อยากจะกล่าวให้ทราบว่าคุณป้าได้เก็บสะสมไว้ตลอดชีวิตของคุณป้า คำพูด คำสั่งสอนต่าง ๆ ที่คุณป้าได้ให้แก่ ปาน และ ภัทร ทุกครั้ง ส่วนมากจะแฝงไว้ซึ่งธรรมของพระพุทธองค์ ซึ่งผู้ที่จะกล่าวออกมานั้นย่อมจะเป็นผู้ซึ่งเข้าถึงธรรมแล้ว เปรียบเสมือนหนึ่งเป็นผู้ที่บริสุทธิ์ด้วยกาย วาจา และใจ การจากไปของคุณป้าโดยไม่มีวันกลับ ทำให้เราทั้งสองเหมือนกับขาดผู้นำที่บริสุทธิ์ คอยชี้แนะนำทางที่ดีต่อไป

สุดท้ายนี้ ปาน และ ภัทร ขอตั้งจิตอธิษฐานจากอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก ขอให้ดวงวิญญาณอันประเสริฐและบริสุทธิ์ของคุณป้าสู่สุคติภพด้วยเทอญ

ร.ต.ท. สุนิติ – ภัทรจิตร กีรติบุตร

๒๕ พ.ย. ๒๕๒๒

ด้วยความอาลัยรัก....

"นาย" ที่ใคร ๆ เรียกจนติดปาก ซึ่งหมายถึง คุณสำอาง เภกะนันทน์ ได้อำลาจากโลกนี้ไปด้วยความสงบ จากไปอย่างไม่มีทางแก้ไขหลีกเลี่ยงได้อีกต่อไป "ถึงเวลาแล้วหรือที่นายจะต้องจากเราไป" ข้าพเจ้าใจหายและเฝ้าทบทวนคำถามนี้อยู่ในใจหลายครั้ง ซ้ำแล้ว ซ้ำเล่า เหมือนว่าข้าพเจ้าจะไม่เชื่อในสิ่งที่เกิดขึ้น แม้ว่าจะเตรียมใจไว้แล้วก็ตาม ข้าพเจ้าไม่เคยมีความรู้สึกเศร้าโศรกเสียใจเท่าครั้งนี้ ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้ามิใช่ลูกหลานของนาย แต่ข้าพเจ้าก็เคารพรักและนับถือนายดุจดังญาติผู้ใหญ่ของข้าพเจ้าเองจึงเป็นครั้งแรกในชีวิตของข้าพเจ้าที่สูญเสียคนที่ข้าพเจ้ารักไปต่อหน้าต่อตา

นายเป็นบุคคลที่มีความดีหลายด้านหาใครเทียบได้ยาก สมควรที่จะนำมาเป็นแบบอย่างแก่ชีวิต มีความอดทนเป็นเลิศ มีความเมตตากรุณาอย่างมหาศาลในจิตใจท่านช่วยเหลือคนไว้มากมาย เป็นกันเองกับคนทุกระดับชั้น นายพอใจที่จะเป็นฝ่ายให้ฝ่ายเดียวไม่ต้องการเป็นฝ่ายขอ ชั่วชีวิตของนายจึงเป็นฝ่ายให้แต่ฝ่ายเดียว ให้จนวินาทีสุดท้ายของชีวิตสมตามความปรารถนาที่นายขอพรต่อพระ นายคุยสนุกเพราะมีมุขตลกติดอยู่เสมอหลายคนจึงติดใจเมื่อได้คุยกับนาย แม้ว่านายจะอายุมากซ้ำยังเจ็บป่วยอยู่ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่อาจทำให้ความทรงจำของนายเสื่อมคลายลงได้เลย นายมีความจำดีมากสามารถจำเหตุการณ์เก่า ๆ ได้แม่นยำจนน่าแปลกใจ ยิ่งกว่านั้นยังท่องบทกลอนยาว ๆ ได้หลาย ๆ บทอย่างคล่องแคล่วไม่ติดขัด ข้าพเจ้ามารับใช้นายก็เพราะความสงสารและเคารพรักในอัธยาศัยของนาย ตอนแรกข้าพเจ้าก็เกรงว่าข้าพเจ้าอาจไม่มีความสามารถพอที่จะให้นายพอใจได้ แต่ต่อมาไม่นานนักข้าพเจ้าก็ละทิ้งความกังวลที่เกิดขึ้นในจิตใจได้ นายมิใช่เป็นบุคคลที่เอาใจยาก นายพูดง่ายอยู่ง่าย มีความเกรงใจเป็นอาจิณ

นายป่วยเป็นโรคหลายโรคด้วยกัน ทั้งโรคเบาหวาน, โรคหัวใจโรคความดันโลหิตสูง, โรคไต ระยะหลังก่อนที่นายจะจากเราไป อาการป่วยของนายหนักมากร่างกายทรุดโทรมอย่างน่าใจหาย เดินไม่ได้เลย ต้องนอนอยู่บนเตียงตลอดเวลา ลุกขึ้นนั่งก็ไม่ค่อยไหว ต้องไขเตียงขึ้นสูงเพื่อให้นายอยู่ในท่านั่งบ้าง แต่ก็นั่งได้ไม่นานเพราะ

ปวดหลัง นายเข้าโรงพยาบาลนับครั้งไม่ถ้วน ครั้งสุดท้ายกลับจากโรงพยาบาลมาบ้านได้เพียง ๑๐ – ๕ วัน ก็ต้องไปอยู่โรงพยาบาลอีกแล้ว ถูกพยาบาลให้น้ำเกลือจนเขียวช้ำไปหมดทั้ง ๒ แขน เส้นเลือดนายแข็งและเปราะไม่สามารถจะให้ได้ง่าย ๆ นายเจ็บแต่นายก็อดทนอย่างที่สุด จิตใจของนายเข้มแข็งเกินกว่าที่คิด นายพยายามทำเสมือนว่านายไม่ได้เป็นอะไรมาก เพราะนายรู้ดีว่าลูก ๆ ทุกข์ใจมาก นายบอกว่า "นายยังไม่เป็นอะไรหรอก อย่ากลุ้มใจไปเลย" แต่แล้วในที่สุด นายคงรู้สึกหมดหวัง หมดกำลังใจที่จะต่อสู้โรคร้ายเพื่อมีชีวิตอยู่ต่อไป เพราะโรคคุกคามนายหนักขึ้นทุกที สุดที่จะเข้มแข็งต่อไปได้ ร่างกายอ่อนเพลียลงเรื่อย ๆ นายขอร้องให้ลูก ๆ พานายกลับบ้าน แม้ว่าอาการยังเป็นที่น่าวิตกอยู่ แต่นายไม่ยอมฟังเหตุผลใด ๆ ทั้งสิ้น มีความต้องการจะกลับบ้านอยู่อย่างเดียว ลูก ๆ จึงต้องทำตามความประสงค์ของนาย และครั้งนั้นเองเป็นวาระสุดท้ายที่นายอยู่โรงพยาบาล นายใจแข็งไม่ยอมไปโรงพยาบาลอีกเลยแม้ว่านายจะเจ็บหนักสักเพียงใดก็ตาม ลูก ๆ จึงรักษานายอยู่ที่บ้านอย่างสิ้นหวัง ได้เชิญ พ.ต. นายแพทย์ จักรกฤษณ์ นิติสิริ ซึ่งเป็นหลานของนาย มารักษานายที่บ้าน คุณหมอและภรรยาพยายามให้กำลังใจนาย จนอาการดีขึ้นบ้าง นายต้องฉีดยาทุกวัน วันละหลาย ๆ เข็ม ทั้งยาขับปัสสาวะ ยานอนหลับ ยาเบาหวาน รวมทั้งยาบำรุงอีกสารพัดชนิด แถมยังต้องเจาะเลือดทุกเดือน นายผอมลงทุกวันจนน่าตกใจ ขาที่ไม่ได้ใช้งานของนายทั้งสองข้างลีบเล็กลงทุกที ระยะหลังนี้เคราะห์กรรมซ้ำเติมนายอย่างหนักแทบว่าจะไม่มีที่สิ้นสุด นายต้องทนทุกข์ทรมานอีกหลายอย่างสุดที่จะนำมากล่าวให้หดหู่ใจได้ ข้าพเจ้าอดสงสัยไม่ได้ว่า บุคคลที่เปี่ยมไปด้วยความดีปราศจากบาปอย่างนาย ทำไมจึงต้องพบกับความทุกข์มหันต์เช่นนี้ แทนที่นายจะได้รับความสุขอย่างล้นเหลือ ได้นำมาเรียนถามนาย นายก็ชี้แจงให้ทราบว่า "นายยังมีกรรมเก่าติดอยู่ นายจะไม่พยายามฝืนกรรมปล่อยให้เป็นไปตามกฎแห่งกรรม จะได้ใช้กรรมไปให้หมดสิ้นในชาตินี้" ข้าพเจ้าแทบจะทนดูความทุกข์ทรมานของนายไม่ได้ แอบร้องไห้สงสารนายจนดูอ่อนแอเหลือกำลัง ข้าพเจ้าพร่ำบอกกับนายว่า "ถ้าข้าพเจ้าสามารถแบ่งรับความเจ็บปวดทุกข์ทรมานของนายได้ ข้าพเจ้าจะยินดีรับแทน" แต่ก็สุดวิสัยที่จะเป็นไปได้ เราช่วยนายได้เพียงแต่สวดมนต์อ้อนวอนพระให้ดลบันดาลให้นายมีจิตตั้งมั่นอยู่ในสมาธิ ใช้พุทโธต่อสู้กับ

ความเจ็บปวดทั้งหลาย นายรอดชีวิตมาได้อย่างอัศจรรย์หลายครั้ง ด้วยบารมีของท่านเจ้าคุณญาณวิริยาจารย์ เจ้าอาวาสแห่งวัดธรรมมงคล แต่....สำหรับครั้งนี้ นายคงหมดสิ้นกรรมจริง ๆ จึงทำให้นายต้องจากเราไปอย่างไม่มีวันกลับ แม้จะรู้ว่านายจากเราไปสู่ความสุขบนสรวงสวรรค์ด้วยบุญกุศลที่นายสร้างสมไว้อย่างเหลือล้น แต่ข้าพเจ้าก็อดเห็นแก่ตัวเสียไม่ได้ ยังอาลัยอาวรณ์นายอยู่ อยากให้นายมีชีวิตอยู่ต่อไปเพื่อเป็นร่มโพธิร่มไทรอันอบอุ่นของทุก ๆ คน และเพื่อข้าพเจ้าจะได้มีโอกาสปรนนิบัติรับใช้นายอีก แต่เราไม่อาจฝืนพรหมลิขิตได้ข้าพเจ้ามีบุญได้รับใช้นายเพียงแค่นี้เอง แค่เวลา ๓ ปีเศษ ซึ่งเป็นเวลาอันแสนสั้นในความรู้สึกของข้าพเจ้า

แม้ร่างกายของนายจะดับสูญไปแล้ว แต่คุณความดีของนายยังคงจารึกอยู่ในดวงจิตของข้าพเจ้ามิรู้ลืมตราบชั่วชีวิตของข้าพเจ้า ดวงวิญญาณของนายอยู่ ณ ที่แห่งใดก็ตาม ได้โปรดรับรู้ด้วยเถิดว่า ข้าพเจ้ายังจงรักภักดีต่อนายเสมอ ถ้าชาติหน้ามีจริงขอให้ข้าพเจ้าได้มีบุญรับใช้นายอีกวาระหนึ่งเทอญ

เนาวรัตน์ มุทิตาสกุล

๖ พ.ย. ๒๕๒๒

พระญาณวิริยาจารย์ (วิริยังค์) เจ้าอาวาสวัดธรรมมงคล
ซอยปุณณวิถี 101 ถนนสุขุมวิท อ.พระโขนง กรุงเทพ ฯ

ประวัติ

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ฉบับสมบูรณ์

และ

ใต้สามัญสำนึก

เรียบเรียงโดย

พระญาณวิริญาจารย์ (พระอาจารย์วิริยังค์ สิรินธโร)

เจ้าอาวาส วัดธรรมมงคล

ถ้อยแถลง

ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ฉบับสมบูรณ์ ที่กำลังอยู่ในมือของท่านนี้ เป็นการสัมภาษณ์คำต่อคำจาก ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ โดย พระญาณวิริยาจารย์ ผู้ได้ถามขณะที่อยู่กับท่านเป็นเวลา ๘ ปี

จึงมีเนื้อหาสาระสำคัญยิ่ง ท่านผู้อ่านโปรดค่อย ๆ อ่าน และพิจารณาให้ดี จะได้รับประโยชน์ทุก ๆ หน้ากระดาษทีเดียว

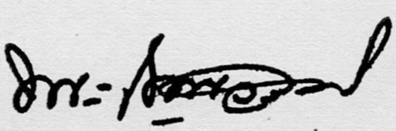
คำนำ

การเขียนประวัติ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ฉบับนี้นั้นผู้เขียนได้เขียน จาก การไต่ถามด้วยปากคำกับท่านเอง ระหว่างที่ผู้เขียนได้เบ็นพระอุปัฏฐาก และบีบนวดถวายท่าน เบ็นเวลา ๔ บี ซึ่งผู้เขียนพยายามไต่ถามท่านในทุกโอกาสที่มีอยู่ และบันทึกความจำไว้เบ็นอักษรตลอดเวลา ฉะนั้น การเขียนจึงเบ็นสำนวนเดิมที่บันทึกไว้ ครั้งนี้เพียงเรียบเรียงตามบันทึกเดิมเท่านั้น ผู้เขียน เมื่อได้อยู่กับท่าน และเห็นการปฏิบัติตลอดจนการอบรมแนะนำสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ผู้เขียนมีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง จึงได้พยายามที่จะบันทึกประวัติของท่านไว้ เพราะหวังว่าจะเบ็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน หรือผู้ที่ติดตามผลงานของ ท่านพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตตะเถระ ด้วย จึงพยายามบันทึกทุก ๆ แง่ทุกมุมเท่าที่โอกาสจะอำนวยให้

ผู้เขียนมีความเห็นว่า การศึกษาประวัติของผู้เบ็นวีระบุคคลโดยทั่วไปนั้น ย่อมจะได้ประโยชน์มาก เพราะว่าผู้เบ็นวีระบุคคลแต่ละท่านนั้น ย่อมจะต้องมีอะไรดีพิเศษให้ได้ศึกษา เมื่อได้ศึกษาแล้วก็นำเอาตัวอย่างบางประการที่เบ็นประโยชน์มาเบ็นแนวทาง

การเขียนประวัติของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ นี้ ผู้เขียนก็ยังไม่อาจยืนยันว่า สมบูรณ์โดยแท้จริง แต่คิดว่าจะเบ็นฉบับที่เบ็นเนื้อหาสมบูรณ์กว่าที่เคย

แต่ผู้เขียนก็ถือว่า การเขียนครั้งนี้เบ็นการตอบแทนคุณานุคุณของท่านผู้เบ็นพระอาจารย์ ด้วยประการหนึ่ง ทั้งเบ็นการเขียนด้วยความเลื่อมใส บูชา เคารพ นับถือ โดยความบริสุทธิ์ของผู้เขียน

(พระญาณวิริยาจารย์)

ใต้สามัญสำนึก

การเขียนประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ นั้นเป็นเรื่องสำคัญ เพราะปัจจุบันปรากฏว่าท่านได้รับการเคารพนับถือจากชาวไทยเป็นอย่างสูง เนื่องด้วยศิษย์ของท่านหลายองค์เป็นผู้มีชื่อเสียงกระฉ่อน และเป็นที่เคารพนับถืออย่างสูงทั่วประเทศไทย เช่น หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ แห่งดอยแม่ปั๋ง เชียงใหม่ หลวงปู่ฝั้น อาจาโร แห่งวัดอุดมสมพร สกลนคร หลวงปู่เทศก์ เทสรงสี (พระนิโรธรังสี) วัดหินหมากเป้ง จ. หนองคาย หลวงปู่อ่อน ญาณสิริ วัดหนองบัวบาน อุดรธานี หลวงปู่ขาว อนาลโย วัดถ้ำกลองเพล อุดรธานี พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมฺปนฺโน แห่งวัดบ้านตาด อุดรธานี หลวงปู่บุญมา ฐิตเปโม วัดสาลวัน อุดรธานี หลวงปู่ชอบ ฐานสโม จ. เลย พระอาจารย์วัน อุตฺตโม ภูเหล็ก สกลนคร พระอาจารย์จวน กุลเชฏฺโฐ ภูทอก อุดรธานี เป็นต้น และยังมีอีกหลายร้อยองค์ที่เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ที่ยังไม่มีใครรู้จัก เพราะท่านเที่ยวแสวงหาความสงบส่วนตนตามป่าเขาลำเนาไพร ไม่ติดต่อบุคคลภายนอกเท่าไร

ดังนั้น ศิษย์ทั้งหลายที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ จึงเป็นการส่งเสริม ครูบาอาจารย์ไปด้วย ดังที่ศิษย์อาจารย์มั่นฯ ที่ได้ปฏิบัติดี–ชอบตามโอวาทของครูบาอาจารย์ปรากฏเด่นขึ้นในภายหลัง ทำให้ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านอาจารย์มั่นฯ เด่นขึ้นอย่างมากมาย ซึ่งก่อนนั้นก็ไม่ใคร่จะมีผู้กล่าวถึงกันเท่าใดนัก มาระยะนี้ศิษย์ของท่านได้รับการเคารพนับถือทั่วประเทศ จึงส่งเสริมให้ท่านมีความสำคัญในเวลาต่อมา ประชาชนทั่วประเทศได้กล่าวถึงท่านอย่างสูงสุด ไม่เคยมีครั้งใดที่พระเถระผู้ทรงคุณวุฒิ จะได้รับการกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง เหมือนพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ เลย

ผู้เขียนเล็งเห็นความสำคัญหลายๆ ประการ ประกอบได้เคยอยู่เป็นพระอุปัฏฐากท่าน ๔ ปี ได้รู้เห็นซาบซึ้งในจริยาวัตร และอุบายวิธี คำสอนต่างๆ ทั้งส่วนสำคัญและส่วนเล็กๆ น้อยๆ เป็นเรื่องมีค่าต่อการศึกษาของกุลบุตรต่อไปอย่างยิ่ง จึงรวบรวมบันทึกความทรงจำของผู้เขียน นำมาเป็นหนังสือประวัติ ซึ่งจะเป็นหลักฐานต่อไป

แต่การเขียนครั้งนี้ ผู้เขียนต้อง ขออ้างถึง "พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ผู้เป็นอาจารย์องค์แรกของผู้เขียน และเป็นศิษย์เอกของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ องค์หนึ่ง พร้อมกันนี้ข้าพเจ้าก็จะให้หัวเรื่องว่า "ใต้สามัญสำนึก" เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันกับประวัติ "พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ฉบับสมบูรณ์"

อย่างไรก็ตามก่อนที่ผู้อ่านจะได้อ่านประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ฉบับสมบูรณ์ ก็ควรจะได้อ่าน "ใต้สามัญสำนึก" ที่ข้าพเจ้าผู้เขียน ได้เดินธุดงค์ไปกับอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ อาจารย์องค์แรกของผู้เขียน ผู้เขียนได้มีความสัมพันธ์กับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระมากน้อยเพียงใด เสียก่อนจะทำให้ผู้อ่านได้พบกับความมั่นใจหลายประการ ในการที่จะได้อ่านประวัติของพระอาจารย์ ฯ ต่อไป

พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ท่านเกิดที่บ้านโคก อ. ตองโขบ อ. เมือง จ. สกลนคร ท่านอุปสมบทเมื่ออายุ ๒๕ ปี ท่านเจ้าคุณปัญญาพิศาลเถร (หนู) อดีตเจ้าอาวาสวัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ท่านได้ปฏิบัติอยู่กับพระอาจารย์มั่นฯ หลายปีจนอินทรีย์แก่กล้า ท่านจึงได้เป็นพระคณาจารย์ แนะนำสั่งสอนพุทธบริษัท ให้ได้รับผลเป็นอันมาก ผู้เขียนเป็นศิษย์ของท่านผู้หนึ่ง เพราะท่านได้นำข้าพเจ้านั่งสมาธิจนได้รับผลทางใจ และนำข้าพเจ้าบวชเที่ยวธุดงค์ข้ามดงพญาเย็น ไปทุกหนทุกแห่งที่ทุระกันดาร ท่านนำข้าพเจ้าข้ามน้ำข้ามทะเลไปจังหวัดจันทบุรี ทำให้ข้าพเจ้าสร้างวัดวาอารามหลายแห่ง ทั้งแนะนำธรรมปฏิบัติต่าง ๆ แก่ข้าพเจ้า จนข้าพเจ้าได้เป็นพระคณาจารย์สอนธรรมปฏิบัติแก่พุทธบริษัทในเวลาต่อมา

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขอเขียนตามบันทึกเดิม ที่ข้าพเจ้าได้บันทึกไว้เมื่อครั้งติดตามท่านอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ตั้งแต่เริ่มต้นชีวิตเป็นสามเณร จนถึงได้เดินทางไปพบกับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ เพื่อเป็นการประกอบเรื่อง "ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ฉบับสมบูรณ์" ต่อไป

(พระญาณวิริยาจารย์)

ได้สามัญสำนึก

พ.ศ. ๒๔๗๗

ตอนเริ่มต้นฝึกออกธุดงค์

(ของ พระวิริยังค์)

ข้าพเจ้าได้พบท่านอาจารย์กงมา จิรปุญโญ เป็นครั้งแรกขณะนั้นข้าพเจ้าอายุได้ ๑๓ ปี ย่างเข้า ๑๔ ท่านกำลังขะมักเขม้นสอนอุบาสก อุบาสิกา อย่างไม่เห็นแก่การเหน็ดเหนื่อย การก่อสร้างวัดที่ชื่อว่า "วัดสว่างอารมณ์" ตำบลลาดบัวขาว อ. สีคิ้ว จ. นครราชสีมา อันเป็นวัดแรกที่ท่านได้จัดการก่อสร้างขึ้น ก็เริ่มด้วยกุฏิศาลาที่เป็นอาคารชั่วคราวมุงด้วยจาก แต่นั่นเป็นสิ่งที่ท่านมิได้เอาใจใส่มากนัก ท่านได้แนะนำสั่งสอนธรรม แก่อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายนั้นเป็นประการสำคัญดังที่จะเห็นได้ว่าตอนเวลาค่ำคืนจะมีจำพวกหนุ่มสาว เฒ่าแก่หลั่งไหลไปหาท่าน โดยท่านจะสอนธรรมหรือไม่ก็ต่อมนต์ คือคนในละแวกนั้นอ่านหนังสือไม่ออก ท่านต้องต่อให้ทีละคำ ๆ จนกระทั่งจำได้ทั้งทำวัตรเช้า และทำวัตรค่ำอาราธนาศีล อาราธนาเทศน์

คนในบ้านใหม่สำโรงในขณะนั้นเป็นบ้านป่าไกลความเจริญ แต่เป็นแหล่งทำมาหากินดี เพราะมีป่าว่างมาก หลายหมู่บ้านหลายแห่งพากันอพยพมาตั้งหลักแหล่งกันฉะนั้นคนในละแวกนี้จึงมาจากหลาย ๆ กรุ๊พ ทำให้เกิดความไม่ใคร่จะลงรอยกัน ตั้งเป็นพรรคเป็นพวกก่อความทะเลาะกันเนือง ๆ

ท่านอาจารย์ กงมา ท่านเห็นเหตุนี้แล้วท่านก็เริ่มโปรยปรายธรรมเข้าสู่จิตใจประชาชน และก็ได้ผลคือท่านได้หาอุบายให้คนทั้งหลายเหล่านั้นได้เข้าวัด ท่านก็พยายามพร่ำสอนให้เข้ามารักษาอุโบสถบ้าง ฟังธรรมบ้าง บำเพ็ญกุศลอื่น ๆ บ้าง จนจิตใจอ่อนลง ข้าพเจ้าเองก็เป็นผู้หนึ่งที่ถูกความดึงดูดของท่านได้เข้ามาปฏิบัติธรรม

ภายหลังปรากฏว่าชาวบ้านใหม่สำโรงอยู่ในศีลธรรมมากขึ้น จนมีศูนย์กลางคือวัด ได้ร่วมสังสรรจนเกิดความสามัคคีธรรมขึ้น กลับกลายเป็นบ้านที่มีความสุข อยู่ด้วยความพร้อมเพรียง งานชิ้นนี้ของอาจารย์กงมา เป็นงานชิ้นโบว์แดงชิ้นแรกของชีวิตท่าน จนกระทั่งประชาชนเห็นดีเห็นชอบ ได้ช่วยกันสร้างถาวร วัตถุจนเป็นวัด โดยสมบูรณ์ขึ้นในภายหลัง

ท่านได้ใช้เวลาอยู่ที่นี่ ๓ พรรษา ในเวลา ๓ ปีนี้ ท่านขยันสอนทั้งฝ่ายพระภิกษุ สามเณร และประชาชน ทางด้านพระภิกษุสามเณรนั้นท่านจะกวดขันเรื่องการปฏิบัติอย่างเข้มแข็ง โดยให้ฉันหนเดียว ฉันในบาตรบิณฑบาตไม่ให้ขาด ทำวัตรเช้าเย็น บำเพ็ญกัมมัฏฐานภาวนา ทั้งนั่งสมาธิและเดินจงกรม ภายในบริเวณวัดท่านจะจัดสถานที่วิเวกไว้เป็นแห่ง ๆ คือมีทางจงกรมภายใต้ร่มไม้เป็นทางยาวพอสมควรประมาณ ๑๐ วา หัวทางจงกรมจะมีแท่นสำหรับนั่งสมาธิมีอยู่ทั่วไปตามรอบ ๆ วัด สถานที่ที่ท่านจัดขึ้นให้โอกาสทุกองค์ได้เลือกเอาเพื่อไว้เป็นที่บำเพ็ญกัมมัฏฐาน ปรากฏว่าผลที่ได้รับคือความสงบทางใจอย่างยิ่งแก่ผู้มาพึ่งพาอาศัยท่าน แม้แต่ข้าพเจ้าก็ได้รับผลมาจากครั้งกระนั้นเองเป็นขั้นต้น

ขณะถึงกาลออกพรรษาหน้าแล้ง ท่านจะพาศิษย์ที่สมัครใจออกเที่ยวธุดงค์ตามป่าเขาลำเนาไพรเพื่อแสวงหาที่สงบวิเวก พ.ศ. ๒๔๗๘ ท่านประกาศว่า ถ้าใครไม่กลัวตายไปธุดงค์กับเรา ข้าพเจ้าขอสมัครไปกับท่านทันที พร้อมกันนั้นท่านก็เล่าถึงเหตุการณ์การบำเพ็ญความเพียรของพระอริยะสาวกแต่ปางก่อนว่า มีพระเถระที่เป็นเพื่อนสหธัมมิก ๔ รูปด้วยกันปรารถนาความเพียรอย่างยิ่งเป็นที่ตั้ง แม้จะพยายามสักเพียงใดก็ไม่พอใจ คิดว่าพวกเราทั้ง ๔ ยังมีความประมาทอยู่ จึงชักชวนกันธุดงค์ไปในกลางดงใหญ่มีทั้งเหว น้ำ ถ้ำ ภูเขา ทั้ง ๔ องค์ได้ไปพบภูเขาสูงชันอยู่แห่งหนึ่ง จึงเดินเข้าไปใกล้มองดูข้างบนเห็นถ้ำอยู่หน้าผา จึงให้ตัดไม้ทำเป็นบันไดต่อขึ้นไปจนถึงถ้ำนั้นแล้วทั้ง ๔ องค์นั้นก็พร้อมกันขึ้นไปบนถ้ำ เมื่อพร้อมกันอยู่ที่ถ้ำนั้นเรียบร้อยแล้วก็พร้อมใจกันอธิษฐานว่า เรามาทำความเพียรอันอุกฤษ ไม่ต้องคำนึงถึงชีวิต แม้จะตายก็ช่างมัน ถ้าบันไดยังพาดอยู่ปากถ้ำนี้เราก็ยังถือว่าห่วงชีวิตอยู่ เราไม่ต้องห่วงชีวิตแล้ว ถ้าไม่บรรลุธรรมก็ให้ตายไปเสียเถิด จึงพร้อมใจกันผลักบันไดทิ้ง เป็นอันว่าทั้ง ๔ รูปก็ไป

ทางไหนไม่ได้แล้วก็จึงปรารภความเพียรอย่างหนัก เมื่อทั้ง ๔ องค์ปรารภความเพียรอยู่นั้น ๗ วันล่วงไป องค์ที่หนึ่งก็ได้บรรลุพระอรหัตแล้วก็เหาะไปบิณฑบาต เพื่อมาเลี้ยง ๓ องค์ที่ยังอยู่ ๓ องค์ไม่ประสงค์เพราะยอมตายแล้ว ล่วงไปอีก ๗ วัน องค์ที่สองได้บรรลุพระอนาคาเหาะไปบิณฑบาตมาเลี้ยง แม้ ๒ องค์ ไม่ปรารถนาที่จะฉันห้ามเสียแล้ว ๒ องค์ แม้นจะพยายามสักเท่าใดก็ไม่อาจบรรลุได้ ได้อดอาหารจนมรณ-ภาพไปทั้ง ๒ องค์ ทั้ง ๒ องค์นี้ได้มาเกิดในสมัยพระพุทธเจ้าของเรา องค์หนึ่งได้นามว่าพระพาหิยะได้บรรลุพระอรหัตเมื่อฟังธรรมของพระพุทธองค์ ขณะที่บิณฑบาตอีกองค์หนึ่งชื่อ กุมารกัสสปะไปทำความเพียรอยู่ในป่าผู้เดียว ได้ฟังธรรมกามาทีนวกถาได้บรรลุพระอรหัตเช่นเดียวกัน

ขณะนั้นมีพระ ๑ รูป ชื่อพระสังฆ์ สามเณร ๒ รูป สามเณรเที่ยงและสาม-เณรวิริยังค์ รวม ๕ รูปด้วยกัน ออกเดินธุดงค์เข้าดงพญาเย็น พบสถานที่ใดเป็นที่สงบท่านก็จะทำความเพียรอยู่หลายวัน ในครั้งนั้นไม่มีบ้านคนเลยที่ผ่านไปถึง ๕ วันไม่ได้ฉันอาหารกันเลย ได้ฉันแต่น้ำเท่านั้น พวกเราอดอาหารกันทุก ๆ องค์ แต่พวกเราก็เดินกันไหวท่านอาจารย์กงมา ท่านก็ให้กำลังใจแก่พวกเราว่า เรารักความเพียร เรารักธรรมมากกว่าชีวิต แต่ข้าพเจ้ามีอายุ ๑๔ ปีเท่านั้น รู้สึกว่ามันหิวกระหายเบาไปหมดทั้งตัว ข้าพเจ้าต้องพยายามทำจิตให้แน่วแน่ไว้ตลอดเวลา การพูดคุยไม่ต้องพูดกับใคร ก้มหน้าก้มตากำหนดจิตมิให้ออกนอกได้ เพราะจิตออกไปเวลาใดขณะใด จะเกิดทุกขเวทนาขณะนั้น ขณะที่พวกเราหยุดพักนอนท่านก็ใช้ให้ไปกลางกลดให้ไกลกันให้มาก ข้าพเจ้าก็ต้องออกห่างท่านไปอยู่ไกล เอาแต่เพียงกู่กันได้ยินน้อย ๆ ก็คืออยู่กันคนละลูกภูเขา การทำเช่นนี้เป็นการหยั่งถึงความจริงของลูกศิษย์ท่านว่าจะเอาจริงกันแค่ไหน ข้าพเจ้าแม้จะกลัวแสนกลัวที่จะกลัวก็จำต้องออกไปอยู่ให้ไกลที่สุด แต่พอตกกลางคืนเข้าแล้วไม่ทราบว่าความกลัวมันประดังกันเข้ามาอย่างไรกันนักก็ไม่ทราบ รู้สึกว่ามันเสียวไปทั้งตัวเลย แต่ข้าพเจ้าได้ให้คำมั่นกับท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าไว้แล้วว่าไม่กลัวตาย แต่ในใจคิดว่าอยากไปนอนให้ใกล้ ๆ ท่านที่สุด แต่ก็ไม่กล้า จำเป็นที่จะต้องอยู่ห่างไกล เสียงเสือคำรามเสียงช้างมันร้องดูรู้สึกว่ามันจะมากินข้าพเจ้าไปเสียแล้ว แต่ก็เป็นเหตุให้เกิดมรณานุสสติอยู่ตลอดเวลา เลยทำให้เกิดผลทางใจขึ้นอย่างยิ่ง

ธรรมดาว่าใจของคนเรานี้ต้องอาศัยฝึกหัดทำทำไป เหมือนคนฝึกหัดไปกับกิเลส เช่นฝึกแสดงภาพยนตร์ ดนตรีต่าง ๆ ก็เป็นได้ ถ้านึกในทางธรรมก็เป็นได้ แต่ทุก ๆ อย่างก็ต้องอาศัยกรรมวิธีแต่ละอย่าง การแสวงหาธรรมก็เช่นเดียวกัน ก็ต้องมีกรรมวิธีที่จะนำมาใช้ให้ได้ผลเช่นเดียวกันกับข้าพเจ้าที่กำลังถูกกรรมวิธี ของอาจารย์ข้าพเจ้าทรมานอยู่ในขณะนี้นั่นเอง

เมื่อพ้นจากดงพญาเย็นแต่อยู่ตอนหางดงนั้นเป็นแหล่งที่พวกมหาโจร ทั้งหลายพากันมาส้องสุมกันอยู่จำนวนมาก ท่านอาจารย์กงมา ก็พาพวกเราพักอยู่กับพวกโจรเหล่านั้น เมื่อเราพักกันเรียบร้อยแล้ว พวกโจรประมาณ ๒๐ คน ได้เข้ามาล้อมพวกเราในมือมีทั้งดาบและปืนน่าสพึงกลัว

ท่านอาจารย์ กงมา เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า พวกโจรดงพญาเย็นนี้ร้ายกาจนัก มันจับพระธุดงค์ฆ่าเสียมากต่อมากแล้ว คราวหนึ่งมีพระธุดงค์จำนวน ๙ รูป ธุดงค์มาเจอพวกโจรเขาใหญ่ดงพญาเย็นนี้ มันจับเอาไว้หมดค้นดูย่ามว่าจะมีเงินไหม พระธุดงค์ทั้ง ๙ รูปไม่มีเงินแม้แต่สตางค์แดงเดียวพวกโจรก็โกรธ จึงจับเอาพระชนกัน ชนค่อย ๆ ก็ไม่ยอม ชนจนหัวได้เลือด แต่มีอีกหนึ่งรูปไม่มีคู่เลยให้ชนหัวกันนา โจรชอบใจหัวเราะกัน พระรูปไม่มีคู่เดือดดาลในใจนักจึงค่อย ๆ คลานไปจนถึงปืนที่โจรวางไว้คว้าปืนยิงโจรตายไปพวกโจรก็หนีเตลิดไป

ข้าพเจ้านึกถึงที่ท่านเล่ามาให้ข้าพเจ้าฟังได้ก็ให้เสียวว่าเราจะโดนอีท่าไหนหนอจากนั้นท่านอาจารย์ กงมา ท่านก็เริ่มอธิบายธรรมต่าง ๆ ให้พวกโจรมันฟัง แต่มันก็หาได้เคารพอาจารย์แต่อย่างใดไม่พวกมันนั่งยอง ๆ เอาปลายดาบปักลงที่ดินวางท่าทางน่ากลัว ข้าพเจ้าก็นั่งรับใช้ท่านอาจารย์ข้าง ๆ นั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์ก็ไม่ยอมลดธรรมเทศนาอธิบายเรื่อย ๆ ไป ข้าพเจ้าจำได้ตอนหนึ่งว่า "พวกเธอเอ๋ย แม้พวกเธอจะมาหาทรัพย์ ตลอดถึงการผิดศีลของพวกเธอนั้นน่า ก็เพื่อเลี้ยงชีวิตนี้เท่านั้น แต่ชีวิตนี้ก็ไม่ใช่ของพวกเธอ มันจะสิ้นกันไม่รู้วันไหน เป็นเช่นนี้ทุกคน พวกเธอฆ่าเขา ถึงจะฆ่าไม่ฆ่าเขาก็ตาย เธอก็เหมือนกัน มีความดีเท่านั้นที่ใคร ๆ ฆ่าไม่ตาย อย่างเรานี้จะตายเมื่อไรก็ไม่อนาทรร้อนใจ เพราะความดีเราทำมามากแล้ว" ข้าพเจ้าแทบจะไม่เชื่อในสายตาของข้าพเจ้าเลยทีเดียว ในขณะนั้นพวกโจรทั้งหมดพากันวางมีดวางปืนหมด

น้อมตัวลงกราบอาจารย์ของข้าพเจ้าอย่างอ่อนน้อม ข้าพเจ้าโล่งใจไปถนัดและพอใจที่พวกโจรมันยอมแล้ว หัวหน้าโจรชื่อนายอุง เป็นคนล่ำสันมากกราดเข้ามาหาอาจารย์ขอฝากตัวเป็นลูกศิษย์ อีกครั้งเหมือนกันที่ข้าพเจ้าไม่ยอมเชื่อสายตาของข้าพเจ้าว่า ทำไมโจรจะยอมเป็นลูกศิษย์อาจารย์ของข้าพเจ้าทำไม ช่างง่ายดายอะไรอย่างนี้และก็เป็นจริงเช่นนั้นท่านอาจารย์กงมาท่านก็บัญชาให้พระที่ไปกับท่านโกนผมเสียเลย บวชเป็นตาผ้าขาวติดตามท่านไป

เดี๋ยวนี้หัวหน้าโจรได้กลายเป็นผู้ทรงศีลไปเสียแล้ว มันจะเป็นไปได้หรือท่านผู้อ่านทั้งหลายเพียงชั่วโมงเดียวเท่านั้นโจรทั้งคณะมายอมแพ้อาจารย์ของข้าพเจ้า มันเป็นไปแล้วแหละท่านทั้งหลาย ต่อมาเมื่อมหาโจรอุง มาเป็นตาผ้าขาวอุงแล้วก็สนิทสนมกันกับข้าพเจ้าอย่างยิ่ง

ข้าพเจ้าแม้ขณะนั้นอายุเพียง ๑๙ ปี เป็นสามเณรถึงจะยังไม่เจนต่อโลกมากนัก แต่สามัญสำนึกของข้าพเจ้าได้บอกตัวเองว่า น่าอัศจรรย์ น่าอัศจรรย์ที่อาจารย์ได้สอนคนที่จะต้องฆ่าคนอีกมากให้หยุดจากการกระทำบาปเช่นนั้น ข้าพเจ้าในสามัญสำนึกก็ต้องยอมรับแล้วว่าอาจารย์ของข้าพเจ้านี้เก่งมาก ข้าพเจ้านึกชมอยู่ในใจแม้กระทั่งบัดนี้ข้าพเจ้าก็จะยังไม่ยอมลืมต่อเหตุการณ์ในวันนั้นได้เลย นี่ถ้าหากว่าอาจารย์ของข้าพเจ้าเกิดทรมานโจรไม่สำเร็จ พระเราก็จะถูกพวกมันบังคับให้เอาหัวชนกัน เมื่อไป ๕ องค์ข้าพเจ้าซิจะถูกมันบังคับให้ชนหัวคนนำ ข้าพเจ้าจะกล้าหรือที่จะยิงมัน ไม่กล้าแต่อย่าคิดดีกว่าเพราะท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าได้ทรมานมหาโจรสำเร็จแล้ว และข้าพเจ้าจะเล่าประวัติของนายโจรอุงนี้ต่อขอให้ติดตามต่อไป

ตอนธุดงค์อยู่ในถ้ำเขาภูคา นครสวรรค์
เหตุการณ์ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๘

พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ได้ปราบมหาโจรอุง จนยอมทุกสิ่งทุกอย่างโดยอาศัยวาทศิลป์แห่งพระสัทธรรม และความจริงแห่งการปฏิบัติในพระธรรมวินัย

ที่เคร่งครัดของท่าน ตลอดถึงอาจาร-มรรยาทที่น่าเลื่อมใส ทำให้มหาโจรอุงได้ยอมเข้ามาถือบวชแต่พระอาจารย์ก็ให้บวชเป็นเพียงตาผ้าขาว นุ่งขาวห่มขาวสมาทานศีล ๘ เพราะมหาโจรผู้นี้ได้ฆ่าคนมามากภายหลังจากที่ท่านอาจารย์ ๆ ได้พาข้าพเจ้าเที่ยวธุดงค์หาวิเวกไปตามป่า ตามเขาตามถ้ำ จนถึงจังหวัดนครสวรรค์ไปที่สถานีรถไฟหัวหวาย เดินเข้าไปจนถึงถ้ำแห่งหนึ่งชื่อว่าถ้ำภูคา ถ้ำนี้อยู่ที่ภูเขาไม่ใหญ่นัก แต่ถ้ำใหญ่มาก กว้างขวางและเป็นถ้ำขึ้นไม่ใช่ถ้ำลง มีปล่องหลายปล่อง ทำให้ภายในถ้ำสว่างไม่มืด และมีซอกเป็นที่น่าอยู่มากแห่ง พระอาจารย์พาข้าพเจ้าอยู่ ณ ที่ถ้ำนี้เป็นเวลาหลายเดือน เพราะเป็นที่วิเวกดี ท่านได้พาชาวบ้านใกล้ ๆ นั้นขุดดินทำทางเดินจงกรมในถ้ำได้หลายทาง แต่ขณะที่ขุดดินทำทางเดินจงกรม ได้พบเบ้าหลอมทองเก่าแก่ ต้มหู ต่างหู เป็นทองคำและกระโหลกศีรษะ อะไรต่าง ๆ มากมายเป็นของโบราณ ข้าพเจ้าก็ได้ท่องปาฏิโมกข์ได้ในขณะที่อยู่ในถ้ำนั้นเอง เพียง ๑๕ วันเท่านั้นก็ท่องจบ

ณ ที่ถ้ำแห่งนี้ ท่านอาจารย์ได้แนะนำพร่ำสอนเรื่องการปฏิบัติจิตใจให้แก่ข้าพเจ้าอย่างเต็มที่ ข้าพเจ้าก็ปรารภความเพียรอย่างเต็มกำลัง ได้ผลเป็นที่พอใจตั้งใจว่าจะจำพรรษาอยู่ที่นี้ แต่พอจวนจะเข้าพรรษา *ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม* ได้โทรเลขไปเรียกให้ท่านอาจารย์กงมา กลับ พวกเราจึงได้กลับนครราชสีมา และได้มาอยู่ที่วัดสว่างอารมณ์ บ้านใหม่สำโรง

มหาโจรอุง ซึ่งบัดนี้ได้กลายเป็นตาผ้าขาวองไปแล้วนั้น ก็ได้ติดตามอาจารย์มาจำพรรษาร่วมอยู่ที่วัดนี้ เธอตั้งใจจะปฏิบัติกัมมัฏฐานอย่างเต็มความสามารถและก็เป็นผล ทำให้จิตใจของเธอได้รับความสงบและเยือกเย็นเป็นอย่างยิ่ง การทำความเพียรของเธอนั้นทำอย่างยิ่ง บางครั้งนั่งสมาธิตลอดคืนยังรุ่ง บางครั้งเมื่อสมาธิได้ผลเธอจะอดอาหาร ๒ วัน ๓ วัน เป็นการทรมานตน ข้าพเจ้าได้ถามเธอว่า ตอนเป็นโจรได้ฆ่าคนไปแล้วกี่คน เธอบอกว่า ๙ คน นับเป็นบาปกรรมอย่างยิ่ง แต่อาศัยธรรมของพระอาจารย์กงมา ที่ได้พร่ำสอนอยู่เนืองนิจ ทำให้เธอได้รับผลจากคำสอนเป็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าถามเธอเรื่องการปล้นฆ่าทีไรเป็นได้เรื่องทุกทีเธอบอกว่าเมื่อได้เล่าเรื่องความหลัง ในเวลาบำเพ็ญสมาธิจะแลเห็นในนิมิตว่า มีตำรวจนับไม่ถ้วนมารุมล้อมจะฆ่าเอาเสียให้ได้ มันเป็นนิมิตรที่คอยมาหลอกหลอนตัวเองอยู่เสมอ เธอได้เล่าต่อไป

ว่า มีคราวหนึ่งเขาจับผมได้ เขาประชาทัณฑ์จนผมสลบไป พวกเขานึกว่าผมตายแล้ว จึงหามเอาผมไปโยนทิ้งในป่าแห่งหนึ่ง พอกลางดึกน้ำค้างตกถูกตัวผม ผมได้รู้สึกตัวและได้ฟื้นขึ้น พวกชาวบ้านรู้ว่าผมฟื้นไม่ตาย พวกเขายิ่งกลัวกันใหญ่อกสั่นขวัญเขวน ผมเองมารู้สึกตัวตอนฟื้นขึ้นว่าคนเราเกิดแล้วต้องตายแน่ เรามาประพฤติตัวเป็นมหาโจรอยู่เช่นนี้ ก็คงจะได้รับบาปกรรมอันใหญ่หลวงต่อไปเป็นแน่ แต่แม้จะได้คิดเช่นนี้ก็ตาม สัญชาตญาณของความเป็นโจรของผมก็ไม่สิ้นไป ต้องคุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นสดมภ์เขาเหมือนเดิม แต่คราวนี้ผมได้ตั้งใจไว้ว่าจะไม่ฆ่าใครอีกต่อไป เหมือนกับบุญปางหลังมาช่วยผม อีกไม่ช้าไม่นานนัก ก็พอดีมาพบกับ *ท่านอาจารย์ กงมา จิรปุญโญ* พร้อมกับเมื่อมองเห็นท่านครั้งแรกก็อัศจรรย์ใจแล้วครับ ให้เกิดความเลื่อมใสในองค์ท่านตั้งแต่ยังไม่ฟังธรรมจากท่าน อาจถึงคราวหมดบาปกรรมแล้ว พอได้ฟังธรรมจากท่านเท่านั้นก็เกิดความสลดลงอย่างไม่น่าเชื่อ จิตของผมเหมือนกับถูกชโลมด้วยน้ำอมฤต กลายเป็นจิตที่ให้อภัยทุกสิ่งทุกอย่าง ละตัวออกจากพวกมหาโจรทั้งหลาย ผมเองก็พยายามเกลี้ยกล่อมลูกน้องให้ตามผมมาบวช แต่มันไม่ตามมาผมก็เลยปล่อย แต่ในที่สุดลูกน้องของผมทั้งหมดมันก็เลิกเป็นโจร เข้ามาอยู่ในบ้านทำมาหากินตามปกติ ผมเองจึงบวชเป็นตาผ้าขาว ผมรู้ตัวผมดีว่าทำบาปกรรมไว้มากผมจึงขอสละชีวิตเพื่อการทำสมาธิอย่างยิ่งยวด

ตาผ้าขาวอุงได้อยู่ปฏิบัติกับท่านอาจารย์ กงมา อยู่เป็นเวลาหลายปี เป็นผู้เคร่งครัดอยู่ในพระธรรมวินัยเป็นอย่างยิ่งจนวาระสุดท้ายของชีวิตในวันหนึ่ง ตาผ้าขาวอุงนั่งสมาธิอยู่ภายในกลด เป็นเวลา ๒ วันไม่ออกมา ตามธรรมดาจะออกมารับประทานอาหารพร้อมพระ ในวันนั้นไม่ออก พระภิกษุสามเณรก็สงสัย แต่บางครั้งตาผ้าขาวอุงจะอดอาหาร ถึง ๕-๗ วัน ก็มี จึงทำให้ไม่มีใครสนใจเท่าใดนัก แม้ว่าจะไม่ออกจากกลดตั้งหลายวัน วันนั้นพวกเรานึกสงสัยมากกว่าทุกวัน จึงพากันเข้าไปเพื่อจะเปิดดูว่า ตาผ้าขาวอุงทำอะไรอยู่ข้างใน แต่โดยส่วนมากท่านอาจารย์ท่านห้าม เพราะเป็นเวลาที่เขานั่งสมาธิอยู่ เราไปทำให้เสียสมาธิของคนอื่น จึงทำให้เกิดความลังเลที่จะเปิดกลดของตาผ้าขาวอุง ครั้นเมื่อเห็นว่าไม่มีการเคลื่อนไหวเป็นเวลานานผิดปกติ พวกเราจึงตัดสินใจเปิดกลด เมื่อเปิดกลดแล้วทุก ๆ คนที่เห็นก็ต้องตกตะลึง เพราะ

ตาผ้าขาวอุงไม่มีลมหายใจเสียแล้ว แต่ว่ายังคงนั่งสมาธิอยู่ตามปกติไม่ล้ม พวกเราจับตัวดูเย็นหมด แข่งทื่อเป็นท่อนไม้ แต่ว่าคราวนั้นอยู่กันในป่า เป็นวัดป่าเรื่องก็ไม่เป็นข่าวโกลาหน ซึ่งถ้าเป็นอย่างปัจจุบันนี้ เข้าใจว่าจะเป็นข่าวอึกทึกครึกโครมอย่างมหาศาลทีเดียว น่ากลัวว่า พวกที่นับถือเรื่องโชคลาง จะพากันแตกตื่นไปหากันใหญ่แต่ว่าขณะนั้นเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น ในที่สุดท่านอาจารย์ก็ได้พาญาติโยมพระภิกษุสามเณรทำฌาปนกิจศพตามมีตามได้ จนกระทั่งเหลืออยู่แต่เถ้าถ่านเท่านั้น.

พ.ศ. ๒๔๗๙
ตอนไปเผยแพร่ธรรมที่จังหวัดจันทบุรี

หลังจากจำพรรษาอยู่ที่นี้แล้ว ในพรรษา *พระอาจารย์ลี ธมฺมธโร* ผู้ซึ่งได้ไปทำประโยชน์อยู่ที่จังหวัดจันทบุรี ในขณะนั้นได้มีผู้เลื่อมใสในพระธรรมเทศนาของท่านมาก ท่านได้ไปอยู่จันทบุรีองค์เดียว ไม่มีใครช่วยในด้านการเผยแพร่ธรรมกัมมัฏฐาน จึงได้มีจดหมายมาถึงท่านอาจารย์ กงมา ฯ ขอให้ไปช่วยในการเผยแพร่ธรรมดังกล่าวแล้ว หลังจากท่านอาจารย์กงมา ฯ ได้รับจดหมายแล้ว ก็นำไปปรึกษา *ท่านอาจารย์สิงห์* ก็ได้รับอนุมัติให้ไปจันทบุรี ข้าพเจ้าหลังจากที่กลับจากธุดงค์ในครั้งนั้นแล้ว ก็เป็นไข้มาเลเรีย จับไข้อยู่วันเว้นวัน จนถึงขึ้นสมองและสลบไป ข้าพเจ้าไม่รู้ตัวเลยในขณะนั้น เหมือนกับจิตวิญญาณไปเสวยความสุขอยู่ในสถานที่ใดที่หนึ่งประมาณ ๓๐ นาที จึงฟื้นคืนมา พอหายไม่ดีเท่าไรพร้อมกับท่านอาจารย์กงมา ฯ ก็ตัดสินใจเดินทางไปจันทบุรี แต่ได้ไปพักอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก่อน นางถม ลิบพันธ์ เลื่อมใสในท่านอาจารย์ ได้ถวายค่าโดยสารเรือไปจันทบุรีองค์ละ ๕ บาท ไป ๕ องค์ด้วยกัน

แต่ตอนนี้ข้าพเจ้าขอพูดถึงความสัมพันธ์ระหว่าง *ท่านอาจารย์ กงมา* และ *ท่านอาจารย์ลี* ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ย้อนกล่าวตอนต้นของ *ท่านอาจารย์ กงมา* เพื่อให้ข้อความต่อเนื่องกันเมื่อท่านเป็นฆราวาส เป็นพ่อค้าขายโค กระบือ และเป็นหัวหน้าได้นำกระบือเข้ามาขายทางภาคกลางทุกๆ ปี จนฐานะของท่านมั่นคง และได้แต่งงานกับหญิงในหมู่บ้านของท่าน

คือบ้านโคก ต่อมาเมื่อภรรยาตั้งครรภ์และได้คลอดบุตร ภรรยาได้ตายขณะคลอดทำให้ท่านเกิดความสังเวชสลดใจ และเศร้าโศกเป็นอย่างยิ่ง จึงได้คิดที่จะสละโลกีย์ทั้งมวลได้ไปลาบิดามารดาและญาติก็ได้รับความสนับสนุนเป็นอย่างดี เมื่อบวชแล้วท่านก็ได้ไปอยู่ที่วัดตองโขบ แต่วัดนั้นเขาไม่ได้ปฏิบัติกัมมัฏฐานกัน เมื่ออยู่ไปไม่ได้ผลทางใจ ท่านก็พยายามสืบหาครูบาอาจารย์ได้ข่าวว่า **"อาจารย์วานคำ"** เป็นอาจารย์ที่มีชื่อเสียงอยู่ไม่ไกลนัก จึงไปขอพักอาศัยอยู่ด้วย **อาจารย์วานคำ** ฯ ก็ได้ให้ความรักใคร่แก่ท่านเป็นพิเศษได้สอนให้ทำสมาธิตามวิธีของท่านอยู่ประมาณ ๑๐ เดือนก็มีบางสิ่งบางอย่างที่ท่านไม่พอใจ คือ ตอนค่ำ ๆ พระจะต้องไปถอนหญ้าถางป่า ตัดต้นไม้อาจารย์วานคำบอกว่าเราทำอย่างนี้มันก็ผิดวินัยอยู่ แต่จำต้องทำ ภายหลังอาจารย์กงมาทราบว่าผิดวินัยก็ไม่อยากจะทำ แต่ก็จำต้องทำด้วยความเกรงใจ

อยู่มาวันหนึ่ง *ท่านอาจารย์กงมา* ฯ ท่านก็ได้ทราบข่าวว่า มีตาผ้าขาวคนหนึ่งธุดงค์มาปักกลดอยู่แถวใกล้ ๆ แถว ๆ นั้น มีผู้คนไปพังเทศน์กันมาก เกิดความสนใจขึ้น เมื่อได้โอกาสจึงได้ไปหาตาผ้าขาวคนนั้น เมื่อได้พบก็เกิดความเลื่อมใส เพราะเห็นกิริยามารยาท ประกอบกับมีราศรีผ่องใส จึงได้ถามว่า ท่านมาจากสำนักไหน ตาผ้าขาวบอกว่า มาจากสำนัก *ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต* ถามว่าอยู่กับท่านมากี่ปี ตาผ้าขาวตอบว่า ๓ ปี และตาผ้าขาวได้อธิบายถึงวิธีทำกัมมัฏฐานแบบของท่านอาจารย์มั่น ฯ ให้ฟัง ก็เกิดความเลื่อมใสอย่างจริงจังขึ้น ถามว่าเวลานี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ อยู่ที่ไหน ? ตอบว่าอยู่ที่บ้านสามผง ดงพระเนาว์ อ. วานรนิวาส และท่านอาจารย์กงมาก็ตั้งใจจะไปหา *ท่านอาจารย์มั่น* ฯ ให้ได้ และได้ลาตาผ้าขาวคนนั้นกลับวัด มาขอลาท่านอาจารย์วานคำ ไม่ได้รับอนุญาต แม้จะพากเพียรขออนุญาตตั้งหลายครั้ง พออยู่มาวันหนึ่งอาจารย์วานคำ มีธุระไปฟากภู (ข้างหนึ่งของภูพาน) เป็นโอกาสของท่านอาจารย์กงมา ฯ จึงได้*ชวนพระบุญมี* เป็นเพื่อนองค์หนึ่ง แล้วก็พากันหนีออกจากวัดนั้นไป เดินทางเป็นเวลา ๒ วัน ก็ถึงที่ที่ *ท่านอาจารย์มั่น* ฯ อยู่ ขณะไปถึง *ท่านอาจารย์มั่น* ฯ กำลังให้โอวาทแก่พระภิกษุสามเณรอยู่ ณ ที่ศาลากำมะลอมุงหญ้าคาหลังเล็ก ๆ ท่านอาจารย์กงมา ฯ รู้สึกว่าเมื่อได้มาเห็นภาพเช่นนั้นเข้าให้ตื่นเต้นระทึกใจ เหมือนกับ

ว่ามีปีติตกอยู่ในมโนรมณ์ตัวชาไปหมด จึงนั่งรอพักอยู่ในที่แห่งหนึ่งใต้โคนไม้ เมื่อ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* เสร็จจากการให้โอวาทแล้ว ทั้งสองก็ได้เข้าไปนมัสการขอฝากตัวเป็นศิษย์กับท่านอาจารย์มั่น ฯ

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ให้พระไปพาขึ้นมา โดยบอกว่านั่นพระแขกมาแล้วและทั้งสองมีความตั้งใจองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งเพียงแต่ตามมาเท่านั้น และเมื่อ *ท่านอาจารย์กงมา ฯ* นั่งแล้ว *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ก็ให้กัมมัฏฐานเลยทีเดียว โดยไม่ต้องรอกาลเวลา และก็บอกให้ไปอยู่ที่กุฏิหลังหนึ่งที่เปลี่ยวที่สุด

ตอนพระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ พบพระอาจารย์มั่นรับโอวาทครั้งแรก

เมื่อท่านได้รับโอวาทครั้งแรกของ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* แล้ว ก็ทำให้ซาบซึ้งอย่างยิ่ง เริ่มต้นเร่งความเพียรอย่างเต็มความสามารถ ท่านได้กระต๊อบเล็กหลังหนึ่งอยู่ในป่า ณ ดงพะเนาว์นี้เป็นดงใหญ่เต็มไปด้วยสิงห์สาราสัตว์ดุร้ายต่าง ๆ แต่เป็นที่สงบวิเวกเป็นอย่างยิ่ง ขณะที่ท่านกำลังเร่งความเพียรอยู่นั้นท่านเล่าว่า ณ ที่แห่งนี้เป็นดงมาเลเรีย ถ้าผู้ใดอยู่ที่ไม่ระมัดระวังแล้วเป็นไข้มาเลเรียมีหวังตาย หลังจากได้บำเพ็ญความเพียรมาเป็นลำดับโดยอุบายวิธีของ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ทำให้เกิดสมาธิ ปีติเยือกเย็นใจลึกซึ้งเพิ่มขึ้นทุก ๆ วัน ความเปลี่ยนแปลงไปในทางได้ผลของการบำเพ็ญจิต ไม่อยู่คงที่คือดำเนินเข้าไปหาความยิ่งใหญ่โดยไม่หยุดยั้ง ท่านจะเข้าไปปรึกษาไต่ถามท่านอาจารย์มั่นฯ ทุก ๆ วันมิได้ขาด เนื่องด้วยความเป็นไปของสมาธิได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ก็ได้แก้ไขให้เกิดศรัทธาอย่างไม่มีลดละ ทำให้ท่านมุมานะบากบั่นอย่างไม่คิดชีวิต

วันหนึ่งท่านไปนั่งสมาธิอยู่ใต้โคนต้นไม้ พอจะพลบค่ำยุงได้มากันใหญ่ แต่พอดีกับท่านกำลังได้รับความรู้ทางในแจ่มแจ้งน่าอัศจรรย์ จึงไม่ลุกจากที่นั่ง ได้นั่งสมาธิต่อไป ยุงได้มารุมกัดท่านอย่างมหาศาล และยุงที่นี้เป็นยุงอันตรายทั้งนั้น เพราะมันมีเชื้อมาเลเรียท่านก็ไม่คำนึงถึงเลย คำนึงถึงความรู้แจ้งเห็นจริงที่กำลังจะได้อยู่ในขณะนั้น ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เราได้ยอมสละแล้วซึ่งชีวิตนี้ เราต้องการรู้แจ้งเห็น

จริงในธรรมอันท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้แนะนำให้ ในการนั่งครั้งนี้ถือว่าเป็นครั้งพิเศษมาก เพราะมันเกิดความสว่างอย่างไม่มีอะไรปิดบัง เราลืมตาก็ไม่สว่างเท่า ดูมันทะลุปรุโปร่งไปหมด ภูเขาป่าไม้ไม่มีอะไรมาขวางกั้นได้เลย และมันเป็นครั้งแรกที่เกิดขึ้นแก่เรา แม้จะพิจารณากายสังขารก็แจ้งกระจ่างไปหมด จะนับกระดูกกี่ท่อนก็ได้เกิดความสังเวชสลดจิตยิ่งนักหวลคิดไปถึงคุณของท่านอาจารย์ว่าเหลือล้นพ้นประมาณ คิดว่าเราถ้าไม่ได้พบท่านอาจารย์มั่นฯ เหตุไฉนเราจะได้เป็นเช่นนี้หนอ ท่านได้นั่งสมาธิจนรุ่งสว่างพอออกจากสมาธิ ปรากฏว่าเลือดของยุงที่กัดท่านหยดเต็มผ้านิสีทนะ (ผ้าปูนั่ง) เต็มไปหมด พอท่านลุกขึ้นมาตัวเบา แม้จะรู้อยู่แก่ใจว่ายุงเหล่านี้มีพิษสงร้ายนัก แต่ท่านก็ไม่อนาทรร้อนใจ เพราะที่ท่านได้รับธรรมนั้นวิเศษนักแล้ว แต่ท่านก็หาได้จับไข้หรือเป็นมาเลเรียเลย นับเป็นสิ่งอัศจรรย์อยู่มากทีเดียว

ความเป็นมาในวันนี้ ท่านได้นำไปเล่าถวาย *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ได้รับการยกย่องสรรเสริญในท่ามกลางพระสงฆ์ทั้งหลายที่มาประชุมกัน และได้พูดว่า *ท่านกงมา* นี้สำคัญนัก แม้จะเป็นพระที่มาใหม่แต่บารมีแก่กล้ามาก ทำความเพียรหาตัวจับยาก สู้เสียสละให้ยุงกินได้ตลอดคืน ควรจะเป็นตัวอย่างแก่ผู้ตั้งใจปฏิบัติทั้งหลาย และ*ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ก็ได้แสดงถึงมหาสติปัฏฐานโดยเฉพาะ *กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน* ให้ท่านฟังอย่างแจ่มแจ้ง

ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟังต่อไปว่า เมื่อเราอยู่ที่บ้านสามผงดงพะเนาวนี้ การทำความเพียรได้บำเพ็ญทั้งกลางคืน และกลางวัน มีการพักหลับนอนในเวลากลางคืนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนตอนกลางวันเราจะเอนหลังลงนอนไม่ได้เลย แม้ว่าเราต้องการจะเอนหลังพักผ่อนบ้าง เพราะความเหน็ดเหนื่อย แต่พอเอนหลังลงเท่านั้น จะมีอีกาตัวหนึ่งบินโฉบมาจับที่หลังคากระต๊อบของท่าน แล้วใช้จะงอยปากสับตรงกลางหลังคาเสียงดังทันที ถ้าท่านไม่ลุกขึ้น มันก็จะสับอยู่อย่างนั้น พอท่านลุกขึ้นมันก็จะหยุด เป็นอยู่อย่างนี้มาหลายเวลาทีเดียว จนท่านไม่กล้าจะพักจำวัดเวลากลางวัน

ท่านได้เล่าเหตุการณ์ตอนนี้ต่อไปอีกว่า มีคราวหนึ่งที่ท่านต้องหนักใจอย่างยิ่ง คือ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* ใช้ให้ท่องพระปาฏิโมกข์ให้ได้เสียก่อนจึงจะญัตติเป็น *พระธรรมยุต* เหมือนกับ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* เพราะท่านบวชเป็นพระมหานิกายอยู่ก่อน ค่าที่มีความ

เลื่อมใสอย่างยิ่ง และต้องการที่จะเป็นศิษย์ที่แท้จริงของ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* เราจึงต้องพยายามอย่างยิ่ง ที่จะท่องพระปาฏิโมกข์ให้ได้ ซึ่งเป็นการขัดข้องเหลือเกินเนื่องจากเราอ่านหนังสือเขียนหนังสือไทยไม่ได้มาก ถึงได้ก็ไม่ชำนาญที่จะอ่านถึงหนังสือพระปาฏิโมกข์ แม้จะเป็นเรื่องยากแสนยากนักสำหรับตัวเรา ก็ถือว่าแม้แต่การปฏิบัติจิตใจที่ว่ายากนักเราก็ยังได้พยายามจนได้รับผลมาแล้ว จะมาย่อท้อต่อการท่องพระปาฏิโมกข์นี้เสียทำไม เราจึงพยายามทั้งกลางวันกลางคืนเช่นกัน แกะหนังสือไปทีละตัว ถึงกับขอให้พระอื่นที่อ่านหนังสือได้ช่วยต่อให้ เราพยายามอยู่หลายเดือน ในที่สุดก็สำเร็จให้แก่เราจนได้เป็นอันว่า เราท่องพระปาฏิโมกข์จบอยู่ที่บ้านสามผงดงพะเนาว์นี้เอง

แม้การอยู่ร่วมกับ *ท่านอาจารย์มั่น ฯ* เป็นเวลานานเป็นปี ๆ นั้น เป็นการอยู่อย่างมีความหมายจริง ๆ วันและคืนที่ล่วงไปไม่เคยให้เสียประโยชน์แม้แต่กระเบียดนิ้วเดียว เราจะไต่ถามความเป็นไปอย่างไรในจิตที่กำลังดำเนิน ท่านจะแก้ไขให้อย่างแจ่มแจ้ง และท่านยังรู้จักความก้าวหน้าถอยหลังของจิตของเราเสียอีก บอกล่วงหน้าให้ได้เลยในการบางครั้ง ทำให้เราเกิดความอัศจรรย์ใจเป็นอย่างยิ่ง คราวใดที่เราเคร่งครัดการทำความเพียรเกินควรท่านก็จะทัดทานแนะนำให้ผ่อนลงมา คราวใดเราชักจะหย่อนไป ท่านก็จะเตือนให้ทำหนักขึ้น และบางคราวบางเดือน สมควรที่จะให้ไปห่างจากท่าน ท่านก็จะบอกชี้ทางให้ออกไปว่า ไป ณ ที่ถ้ำนั้น ภูเขาลูกนั้น บ้านั้น เพื่อความวิเวกยิ่งขึ้น เราก็จะไปตามคำสั่งของท่าน ทำการปรารภความเพียรในที่ไปนั้นเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงยิ่งชัดเจนในความสามารถของท่านอย่างไม่มีอะไรจะมาเปรียบปาน ครั้นได้กาลเวลาท่านก็เรียกให้กลับเพื่อความที่จะแนะนำต่อเรารู้สึกว่าเมื่อกลับมาจากการไปวิเวก แล้วมาถึงท่านจะแสดงธรรมวิจิตรจริง ๆ ให้ซาบซึ้งอย่างยิ่ง คล้ายกับว่าท่านได้ล่วงรู้ความเป็นไปต่าง ๆ ที่เราได้กระทำมา นี่ก็ทำให้เราอัศจรรย์ใจอย่างยิ่งอีกเช่นกัน การกระทำเช่นนี้มิใช่ว่าจะแนะนำให้แก่เราแต่ผู้เดียว ทุก ๆ องค์ที่อยู่กับท่าน ๆ ก็จะแนะนำเช่นเดียวกัน

ท่านอาจารย์กงมาท่านก็พยายามเล่าเรื่องต่าง ๆ ของท่านในอดีตให้ข้าพเจ้าฟังต่อไปอีกว่า ครั้งหนึ่งที่เราได้อยู่กับท่านอาจารย์มั่นผ่านมาเป็นเวลา ๒ ปีเศษ ได้พบเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ เช่นพระภิกษุสามเณรที่มาอยู่กับท่าน ทุก ๆ องค์ต่างก็สนใจในธรรมอย่างแท้จริง มิได้มีองค์ใดเลยที่ย่อหย่อน และทุก ๆ องค์ต่างได้ผลทางใจกันทั้งนั้น

เพราะเมื่อผู้ใดมีอะไรเกิดขึ้นจากการบำเพ็ญจิตแล้ว ก็จะนำมาเล่าถวายท่านฟังและในเวลาที่ประชุมกันฟังทำให้รู้สึกขนพองสยองเกล้าเอาทีเดียวเมื่อได้ยินแต่ละองค์พูดถึงความจริงที่ตนได้รับบางองค์ก็พูดเหมือนเรากำลังเป็นอยู่แล้วแหละท่านก็แก้ไขให้องค์นั้น เราเองพลอยถูกแก้ไขไปในตัวเสร็จ บางองค์พูดขึ้นลึกซึ้งเหลือที่เราจะรู้ได้ ก็ทำให้เราอยากรู้อยากเห็น ต่างองค์ก็ต่างไม่สงสัยซึ่งกันและกันว่าคำพูดเหล่านั้นจะไม่จริง ทำให้เรานี้นึกย้อนหลังไปถึงอดีตว่า แม้ครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ก็คงจะเป็นเช่นนี้เองเลยทำให้เหมือนกับว่าเรากำลังอยู่ต่อหน้าพระพักตร์ขององค์สมเด็จ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังงั้นแหละ ถึงอย่างไรก็ตามเราเองเลื่อมใสยิ่ง ทั้งท่านและพระภิกษุสามเณรที่อยู่กับท่านเพราะเหตุที่เห็นการปฏิบัติและปฏิปทาน่าเลื่อมใส และที่ได้เปล่งวาจาแห่งความจริงที่เกิดขึ้นในจิตของแต่ละท่าน

ในระยะต่อมาท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านจะเดินทางกลับไปจังหวัดอุบล ทั้งนี้เพื่อจะส่งมารดาของท่านกลับไปบ้านด้วย หลังจากที่ท่านได้นำมารดาของท่านมาบวชชีแล้วแนะนำการปฏิบัติให้จนเป็นที่พอใจแล้วจึงได้นัดพระภิกษุที่ติดตามปฏิบัติอยู่กับท่าน เพื่อจะได้เดินทางกลับไปทางจังหวัดอุบล

การเดินทางไปจังหวัดอุบลราชธานีอันเป็นถิ่นบ้านเกิด เมืองนอน ของท่านในครั้งนี้ ถือว่าเป็นครั้งสำคัญครั้งหนึ่งเพราะบรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งใหญ่และเล็กก็ได้เตรียมที่จะเดินทางติดตามท่านในครั้งนี้แทบทั้งนั้น การจัดการเดินทางโดยการเดินแบบเดินธุดงค์ แต่การธุดงค์นั้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ด้วย ท่านจึงจัดเป็นคณะๆ ละ ๓ รูป๔รูปบ้าง ท่านเองเป็นหัวหน้าเดินทางไปก่อน เมื่อคณะที่ ๒ ไปก็จะพักที่เดิม คณะที่ ๓–๔ ก็จะพักที่เดิมนั้น ทั้งนี้เพื่อจะได้สอนญาติโยมตามรายทางด้วยการสอนนั้นก็เน้นหนักไปในทางกัมมัฏฐาน และการถึงพระไตรสรณาคมน์ ที่ให้ละการนับถือภูติผีปีศาจต่าง ๆ นาๆ เป็นการทดลองคณะศิษย์ไปในตัวด้วยว่า องค์ใดจะมีฝีมือในการเผยแพร่ธรรม ในการเดินทางนั้นพอถึงวันอุโบสถ ก็จะนัดทำปาฏิโมกข์ หลังจากนั้นแล้วก็จะแยกย้ายกันไปตามที่กำหนดหมาย

การเดินธุดงค์แบบนี้ท่านบอกว่าเป็นการโปรดสัตว์ เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัททั้งหลาย และก็เป็นจริงเช่นนั้นแต่ละแห่งที่ท่านกำหนดพักนั้น ตามหมู่บ้าน

ประชาชนได้เกิดความเลื่อมใสยิ่งในพระคณะกัมมัฏฐานนี้เป็นอย่างดีและต่างก็รู้ผิดชอบในพระธรรมวินัยขึ้นมาก ตามสถานที่เป็นที่พักธุดงค์ในการครั้งนั้น ได้กลับกลายมาเป็นวัดของคณะกัมมัฏฐานเป็นส่วนใหญ่ในภายหลัง โดยญาติโยมทั้งหลายที่ได้รับรสพระธรรมได้พากันร่วมอกร่วมใจกันจัดการให้เป็นวัดขึ้น โดยเฉพาะให้เป็นวัดพระภิกษุสามเณรฉันมื้อเดียวฉันในบาตรบำเพ็ญสมาธิกัมมัฏฐาน

ในครั้งนี้เองพระอาจารย์กงมา ได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า พระอาจารย์ลี ธมฺมธโร เป็นพระมหานิกายอยู่วัดบ้านอำเภอม่วงสามสิบ ขณะที่เราได้พักอยู่ในป่าแห่งหนึ่งใกล้หมู่บ้านวัดนี้ ท่านอาจารย์ลีก็ได้กิตติศัพท์ว่ามีพระกัมมัฏฐานมาพักอยู่ในที่ใกล้ ๆ แห่งนี้ เห็นจะมีของดี ๆ แจกเป็นแน่ กับไม่ใคร่เคยได้ยินมานานแล้วค่าที่อยากจะพบ ในค่ำคืนวันหนึ่งท่านอาจารย์ลี ฯ จึงได้ไปหาเรา ณ ที่พักรุกขมูลอยู่ในป่านั้น

ตอนพระอาจารย์ลี ธมฺมธโร
พบ ท่านพระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ

ท่านอาจารย์กงมาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเมื่อท่านได้เดินธุดงค์ตามท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ เพื่อไปส่งมารดาของท่านที่บวชชีไปอยู่จังหวัดอุบลนั้น ท่านได้แวะพักที่บ้านของท่านอาจารย์ลี ขณะนั้นท่านบวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดบ้าน เมื่อท่านอาจารย์ลีทราบข่าวว่ามีพระธุดงค์มาพักที่ป่าช้า ก็เกิดความสนใจขึ้นจึงได้มาพบพระอาจารย์กงมา ซึ่งมีมารยาทที่น่าเลื่อมใส ผิดกับภิกษุอื่น ๆ ที่เคยเห็นมา ทำให้เกิดความเลื่อมใสในใจเป็นอย่างยิ่ง ครั้นเมื่อได้เข้าไปนมัสการ ได้ถามถึงธรรมต่าง ๆ ก็ให้เกิดความเลื่อมใสยิ่งขึ้นโดยเฉพาะท่านอาจารย์กงมา ท่านได้อธิบายธรรมที่ท่านได้รับการปฏิบัติทางใจมาจากท่านอาจารย์มั่น ฯ และการปฏิบัติที่ผ่านมาแล้ว ยิ่งทำให้ท่านอาจารย์ลีเกิดความสนใจเป็นพิเศษ ท่านอาจารย์กงมาได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ครั้งแรกที่เราได้แสดงธรรมให้แก่ท่านอาจารย์ลีนั้น เราได้แสดงถึงข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการพิจารณากายให้เกิดอริยสัจจธรรมตามแนวของท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงทำให้ท่านอาจารย์ลีที่กำลังฟังนั้นนั่งนิ่งเหมือนกับถูกสกดจิตทีเดียว จากคืนวันนั้นก็ทำให้ท่านอาจารย์ลีได้ตัดสินใจที่จะไปธุดงค์กับท่าน

อาจารย์กงมา โดยการเดินติดตามท่านอาจารย์มั่นฯ ไปจนถึงจังหวัดอุบล เมื่อไปถึงจังหวัดอุบล พักอยู่วัดบูรพาราม พอดีกับท่านเจ้าคุณปัญญาพิศาลเถร (หนู) อดีตเจ้าอาวาสวัดปทุมวนารามขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ พักอยู่ที่วัดเลียบ จังหวัดอุบลราชธานีและท่านเจ้าคุณปัญญา ฯ นั้น ได้เป็นเพื่อนสหธัมมิกกับพระอาจารย์มั่น ฯ จึงขอให้เป็นอุปัชฌาย์ญัติบวชใหม่ให้ท่านอาจารย์กงมาและท่านอาจารย์ลี โดยพระอาจารย์กงมาเป็นนาคขวาพระอาจารย์ลีเป็นนาคซ้าย เพราะเหตุนั้นท่านทั้งสองจึงได้มีการสนิทสนม และเคารพนับถือซึ่งกันและกันตลอดมา

ขณะที่ผู้เขียนเป็นสามเณร และได้ติดตามพระอาจารย์กงมา เป็นศิษย์ก้นกุฏิก็ได้เห็นท่านทั้งสองปรึกษาธรรมและกิจการพระศาสนาอยู่เสมอ ๆ ดังนั้นเมื่อท่านพระอาจารย์ลี ได้ไปเผยแพร่ข้อปฏิบัติธรรมทางจันทบุรี มีประชาชนให้ความสนใจมาก และมีความเลื่อมใสในข้อปฏิบัติของกัมมัฏฐานกว้างขวางขึ้นอย่างรวดเร็ว จึงได้มีจดหมายไปอาราธนาท่านพระอาจารย์กงมา ซึ่งขณะนั้นจำพรรษาอยู่ที่บ้านใหม่สำโรง อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา อันเป็นบ้านเดิมของผู้เขียนท่านอาจารย์กงมาก็มีความยินดี ที่จะมาร่วมงานการเผยแพร่พุทธธรรมข้อปฏิบัติจึงได้เดินทางมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ซึ่งข้าพเจ้าเป็นสามเณรได้ติดตามท่านมาด้วยการเดินทางครั้งนั้นได้โดยสารเรือทะเลมา ชื่อเรือภาณุรังสี นับว่าเป็นการเห็นทะเลครั้งแรกของผู้เขียน เป็นการอัศจรรย์ดีเหมือนกันเมื่อได้เห็นความกว้างขวางของทะเล

เมื่อพระอาจารย์กงมาได้มาถึงจันทบุรี ก็ได้มาพักอยู่ที่วัดป่าคลองกุ้ง อันเป็นวัดกัมมัฏฐานวัดแรกของจังหวัดจันทบุรีที่พระอาจารย์ลีได้มาริเริ่มก่อสร้างขึ้น

ขณะนั้น ชาวจันทบุรีโดยทั่วไปมีความประสงค์ที่จะให้พระอาจารย์กัมมัฏฐานไปแนะนำข้อปฏิบัติตามถิ่นของตน ๆ มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบ้านหนองบัวอำเภอเมืองนั้นมีความสนใจในธรรมกันมาก ได้เคยพยายามมาติดต่อท่านอาจารย์ลีอยู่เสมอ เพื่อขอพระอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิไปสร้างวัด เพื่อให้เป็นสถานที่อบรมการปฏิบัติก็พอดีวันนั้นได้มีนายหลวน และนายเสี่ยนชาวบ้านหนองบัวได้ไปที่วัดป่าคลองกุ้งอีกครั้งหนึ่ง ได้พบกับพระอาจารย์กงมาเกิดความเลื่อมใสได้อาราธนาให้ท่านไปที่บ้านหนองบัวเพื่อจะได้ไปสอนธรรมปฏิบัติ ท่านพระอาจารย์กงมาจึงบอกว่าให้กลับไปก่อน ลองเสี่ยง

ความฝันดู ถ้าดีก็ให้มารับไป ถ้าไม่ดีก็ไม่ต้องมารับ นายหลวนจึงบอกว่าผมฝันดีแล้ว ตั้งแต่เมื่อคืนนี้ ท่านพระอาจารย์กงมาถามว่า ฝันว่าอย่างไร ลองเล่าให้ฟังที นายหลวนจึงเล่าว่า ผมฝันว่าได้ช้างเผือน ๒ เชือกงามมาก ตัวหนึ่งเป็นแม่ ตัวหนึ่งเป็นลูก ขณะที่ฝันนั้นผมดีใจมาก พยายามลูบคลำช้างนั้นอย่างรักใคร่เป็นอย่างมาก นายหลวนได้พูดเสริมต่อไปว่า ผมนึกว่าผมจะถูกลอตเตอรี่รางวัลที่ ๑ เสียแน่แล้ว แต่ว่าหาใช่เช่นนั้นไม่ คือผมจะได้อาจารย์ไปสอนธรรมให้พวกกระผมนั่นเอง ซึ่งพวกกระผมดีใจกว่าถูกลอตเตอรี่เสียอีก

ท่านอาจารย์กงมาได้ฟังนายหลวนเล่าให้ฟังเช่นนั้น ก็จึงได้ตกลงใจที่จะไปบ้านหนองบัว นัดวันให้มารับ คือวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้ไปกับสามเณรวิริยังค์ (คือผู้เขียน) การไปบ้านหนองบัวนั้นต้องไปทางเรือแจวใช้ใช้เวลา ๒ ชั่วโมง ขณะที่ไปในเรือซึ่งมีคณะเก่าของนายหลวน–นายเสี่ยน กับพวกอีก ๕ คนมารับ และนายหลวนได้พูดขึ้นว่า เป็นการแน่นอนแล้วสำหรับความฝันของผมว่าได้ช้างเผือก ๒ เชือกแม่กับลูก คือท่านอาจารย์กงมา กับสามเณรนี้เอง ทำให้พวกเขาเกิดความปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง พวกเราได้ไปถึงบ้านหนองบัว และเดินต่อไปที่ป่าช้าซึ่งเขาจะจัดให้เป็นที่สร้างวัด ซึ่งปรากฏเป็นวัดทรายงามในเวลาต่อมา ได้ถึงเวลาบ่ายโมงกับสิบห้านาที

การสร้างวัดทรายงามนี้ ท่านอาจารย์กงมาท่านได้สร้างคน หมายความว่าท่านได้สร้างคุณธรรมให้แก่คนในระแวกนั้นอย่างเต็มที่ เพราะตั้งแต่วันมาถึง ท่านได้เปิดการแสดงธรรมทุกวัน ก็มีประชาชนสนใจมาฟังทุกวันมิได้ขาด นอกจากแสดงธรรมแล้ว ท่านก็นำบำเพ็ญสมาธิจนปรากฏว่ามีผู้ได้รับธรรมจนเกิดปีติภายในกันมากในระยะ ๓ เดือนแรก ท่านอาจารย์ได้แสดงธรรมอย่างวิจิตรพิศดารทำให้ชาวบ้านนั้นเกิดศรัทธาได้ช่วยสร้างศาลาการเปรียญและกุฏิอย่างรวดเร็วพอกับพระ ๕ รูป สามเณร ๑ รูปในปีนั้น

ตลอดระยะเวลา ๕ ปี ของท่านพระอาจารย์กงมา ที่ท่านได้อยู่สร้างวัดที่จันทบุรีนี้ ท่านได้ทำประโยชน์แก่พระพุทธศาสนามากอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการแนะนำในการปฏิบัติธรรม ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์

เป็นอันว่า จังหวัดจันทบุรีในขณะนั้นได้มีผู้สร้างบุคคลให้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ๒ องค์ คือ พระอาจารย์ลี และพระอาจารย์กงมา ได้ช่วยกันเผยแพร่ธัมมะปฏิบัติกว้างขวางออกไปทุกอำเภอ และหลาย ๆ ตำบล อันเป็นผลงานปรากฏจนถึงทุกวันนี้ คือปรากฏว่ามีวัดที่เป็นวัดปฏิบัติอยู่แทบทุกอำเภอ เช่น วัดคลองกุ้ง วัดเขาแก้ว วัดเขาน้อย ท่าแฉลบ วัดยางระโหง วัดเขากระแจะ วัดทรายงาม วัดดำรงธรรม วัดมณีศรีวงศ์ วัดสถาพรวัฒนา วัดสามัคคีคุณาวาส (วัดสถานีทดลองพริ้ว) ฯลฯ นี้คือผลงานของพระอาจารย์ทั้งสอง และนี้เป็นทางด้านวัตถุ ส่วนทางด้านธรรม คือ ทำให้เกิดพระที่เป็นสมภารให้แก่วัดต่าง ๆ ซึ่งกำเนิดมาจากวัดทรายงาม หนองบัว ไปเป็นสมภาร มีพระครูสุทธิธรรมรังสี (เจียะ จุนโท) พระครูญาณวิโรจน์ (ปทุม) พระอาจารย์ถวิล พระมหาเข้ม พระอาจารย์สนิต สนิตปาโล เป็นต้น ส่วนทางอุบาสกอุบาสิกาก็ได้รับรสพระธรรมตกทอดมาจนถึงลูกหลานก็ได้มาเข้าวัดพึ่งธรรม และปฏิบัติจนเป็นหลักฐานในทางใจได้รับผลสืบต่อมาจากบิดามารดา จนปรากฏว่ายังมีการปฏิบัติธรรมกันเป็นอย่างดีทุก ๆ วัด ที่เป็นวัดเกิดขึ้นจากการดำเนินงานของศิษย์ท่านอาจารย์ทั้งสอง

พ.ศ. ๒๔๘๔

ในปีนี้ท่านอาจารย์กงมาท่านได้ทราบข่าวว่า ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ได้กลับจากเชียงใหม่ หลังจากที่ได้อยู่เป็นเวลานานถึง ๑๒ ปี เพราะท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) ไปนิมนต์ให้มาโปรดญาติโยมทางจังหวัดอุดรธานี และได้อยู่ที่จังหวัดนี้ ๓ ปี แล้วจึงไปจังหวัดสกลนคร ได้ไปพักอยู่ที่ป่าแห่งหนึ่งใกล้กับบ้านโคก ตำบลตองโขบ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร อันเป็นบ้านเกิด บ้านเดิมของท่านอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ท่านเมื่อได้ทราบข่าวเช่นนี้ มิได้รอช้า คิดถึงวัดวาอารามที่ท่านได้สร้างด้วยทุนทรัพย์มหาศาล และญาติโยมที่ได้ปฏิบัติธรรมอยู่กับท่าน ทุก ๆ อย่างล้วนแต่เป็นสิ่งน่าจะต้องผูกพันมากมาย เช่นวัตถุก่อสร้างที่น่ารื่นรมย์ ญาติโยมที่นอบน้อมเลื่อมใสมากมายนัก แต่ท่านไม่ได้คิดเอาแต่สิ่งเหล่านี้มาเป็นสิ่งที่ขัดขวาง หรือเป็นอุปาทาน

เลย เมื่อถึงเวลาที่จะไปนมัสการท่านอาจารย์มั่น ๆ แล้ว ขณะนั้น ข้าพเจ้าผู้เขียนกำลังธุดงค์อยู่อำเภอขลุง กำลังเทศนาสั่งสอนญาติโยมอยู่ด้วย ท่านอาจารย์กงมาก็ให้พระไปบอกว่า ให้รีบกลับ และเดินทางไปหาท่านอาจารย์มั่น ๆ ด้วยกันในวันปรืนนี้ ข้าพเจ้าก็มิได้สะทกสะท้าน เพราะพวกเรามีสมบัติอยู่แต่เพียงแต่บาตรใบเดียวจีวรครองอยู่เท่านั้นก็จึงได้เริ่มออกเดินทาง เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ มันเป็นระยะเวลาพอดีเอาเสียจริง ๆ เพราะปีนี้มาอยู่จังหวัดจันทบุรีวัดทรายงามเป็นวัดแรกก็เดือนเมษายน เวลาจะจากไปก็เดือนเมษายน ในครั้งนั้นญาติโยม อุบาสก อุบาสิกา ได้พากันเศร้าโศกร้องไห้เป็นการใหญ่ ต่างก็พากันเสียดายท่านอาจารย์กงมา และข้าพเจ้าผู้เขียน เนื่องจากขณะที่อยู่ ณ ที่นั้นเป็นเวลา ๕ ปี ก็ได้ทำประโยชน์ทั้งทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจอย่างมากมาย เป็นอันว่าพวกเราไม่มีการคิดถึงเหตุการณ์เหล่านี้เท่าใดนัก ท่านอาจารย์กงมาท่านว่า เราไม่ต้องกังวล เรารีบเดินทางไปเถิด

ได้เริ่มเดินทางโดยเท้าธุดงค์ออกจากวัดทรายงาม วันที่ ๑๘ เมษายน ๒๔๘๔ เวลา ๑๐.๒๐ น. ไปสู่อำเภอมะขาม อันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดจันทบุรี ท่านอาจารย์กงมาได้พูดกับข้าพเจ้าว่า เราตัวเปล่า ๆ หมดภาระสบายจริง และได้พักอยู่อำเภอมะขามนี้ ๑ คืน ข้าพเจ้าถามท่านว่า ก็อยู่ที่วัดทรายงามมีที่นอนหมอนมุ้ง น้ำอ้อย น้ำตาล น้ำหวาน น้ำอัดลม อาหารทุกอย่างอุดมสมบูรณ์ แต่เวลานี้เรานอนบนดิน ไม่มีแม้แต่น้ำตาลสักก้อน ทำไมท่านอาจารย์จึงว่าสบาย ท่านอาจารย์พูดว่า วิริยังค์ นั่นมันเป็นอาหารภายนอกบัดนี้เรามาได้อาหารภายใน คือการละอุปาทาน ไม่ต้องไปเป็นสมภารให้มันหนักอึ้ง เราแม้จะนอนกับดินกินกับหญ้า แต่อิ่มด้วยธรรมปีติแล้ว ท่านได้กล่าวอย่างนี้กับข้าพเจ้า ในขณะที่ข้าพเจ้ากำลังถวายการนวดให้แก่ท่านในค่ำคืนวันนั้น.

ตอนพระอาจารย์กงมา กับ พระวิริยังค์ เดินธุดงค์ตามพระอาจารย์มั่น ๆ

การเดินธุดงค์ ในกาลครั้งนี้ของท่าน *พระอาจารย์กงมา* กับ *พระวิริยังค์* เป็นไปด้วยการมีความหมายเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นการปลดภาระจากการก่อสร้างวัดและการผูกพันธ์การสั่งสอนประชาชน พร้อมกับการถือเขาถือเราในการยึด กุลปลิโพธ

ข้าพเจ้าผู้เขียนหวนระลึกไปถึงในกาลครั้งนั้นยังรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่มีเพียงครั้งเดียวในชีวิตของการเดินธุดงค์มหาวิบาก แม้จะมีการเดินอยู่ตลอดเวลาอันยาวนานแต่ก็ไม่เหมือนครั้งนี้ จะเป็นเพราะเหตุใดผู้เขียนเข้าใจในภายหลังว่า *พระอาจารย์กงมา* ท่านต้องการทรมานตัวของท่านและข้าพเจ้าผู้เขียนไปด้วย เพราะการเดินธุดงค์ครั้งนี้จุดมุ่งหมายมีอยู่ ๒ ประการ ประการที่ ๑ ต้องการทรมานกิเลส เมื่อพบที่สงบดีก็จะพักภาวนาอยู่หลายวัน เพื่อเพิ่มพูนพลังจิต ประการที่ ๒ เพื่อไปพบพระ *พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ* อันเป็นจุดประสงค์แท้จริง

จากอำเภอมะขาม ท่านก็เดินด้วยเท้าข้าพเจ้าก็เดินด้วยเท้า ไปตามทางเกวียนบ้างทางเท้าบ้างแดดร้อนจ้า เมื่อเดินออกทุ่งแต่เป็นทุ่งหญ้า ท่านรู้สึกจะเหนื่อยมาก จึงพาข้าพเจ้าแวะที่ร่มไม้แห่งหนึ่ง และขอฉันน้ำข้าพเจ้าถวายท่าน ๑ แก้ว น้ำนี้ข้าพเจ้าสะพายมันมาจากอำเภอมะขามโดยใส่กระติก ข้าพเจ้าเองก็ไม่กล้าฉันในระหว่างเดินทางเพราะกลัวน้ำจะหมด หลังจากท่านได้ฉันน้ำแล้วท่านบ่นออกมาว่า "แหมร่างกายนี้มันคอยจะหาเรื่องอยู่เรื่อยทีเดียว" ข้าพเจ้าถามท่านว่า "หาเรื่องอะไรครับ" ก็หาเรื่องจะให้กลับไปนอนบนเตียงที่วัดน่ะซี และไปไหนมาไหนก็มีรถยนต์เรือไฟแต่เราจะไม่ยอมเชื่อมัน แม้จะลำบากเท่าไรก็ทรมานมันต่อไป พอหายเหนื่อยท่านก็พาข้าพเจ้าเดินต่อไปคราวนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าท่านต้องแบกกลดสะพายบาตรของในบาตรก็หนัก ข้าพเจ้าจึงเอาผ้ามุ้งกลดมาพันเข้ากับตัวแล้วเอาสายสะเดียงรัดให้แน่น จึงเอากลดและบาตรของท่านมาสะพายและแบกไป ทำให้ข้าพเจ้าต้องแบกสัมภาระหนักอีกเท่าตัวสำหรับข้าพเจ้าไม่เป็นไรเพราะขณะนั้นกำลังหนุ่มน้อย อายุ ๒๒ ปีเท่านั้น จึงไม่รู้จักคำว่าเหนื่อยและด้วยความเคารพและศรัทธาในตัวอาจารย์ของข้าพเจ้าอย่างสุดซึ้ง จึงทำให้ไม่มีความสะทกสะท้านอะไรเลยในตัว และต้องการจะสนองคุณของครูบาอาจารย์อย่างยิ่ง

เป็นเวลาค่ำลงแล้ว เห็นหมู่บ้านเล็ก ๆ บ้านหนึ่งมีประมาณ ๕ หลังคาเรือน ท่านได้พาแวะพักที่นั่นโดยยึดโรงฟางที่เขาเก็บเอาไว้เลี้ยงโค–กระบือ แม้จะเป็นการเดินที่เหน็ดเหนื่อยแต่ท่านก็ยังพาข้าพเจ้านั่งสมาธิอยู่ตลอดเวลา ท่านบอกว่าเหนื่อยก็จริงแต่พอนั่งสมาธิแล้วก็หายเหนื่อย ตอนนี้มีชาวบ้านมาหาท่านอยู่ ๒–๓ คน ตื่นเช้าเขาถวายอาหารบิณฑบาตรแล้วก็เดินต่อไป

ถึงกิ่งอำเภอพญากำพุด อันเป็นกิ่งอำเภอทุรกันดารเหลือเกินเพราะรถยนต์มาไม่ได้ เดินมาถึงที่นี่ก็ค่ำแล้วก็แวะพักที่ใต้โคนต้นไม้ พอที่จะเป็นสถานที่ทำความเพียรสงบสงัด ข้าพเจ้ากางกลดปูที่นอนกับดินเพียงแต่เอาผ้าอาบน้ำปูถวาย ใช้เท้าบาตรเป็นหมอนตามมีตามได้และคอยนั่งเฝ้าปฏิบัติท่านตลอดเวลา ท่านก็ให้โอวาทแก่ข้าพเจ้าเช่นเคยโดยบอกว่า วิริยังค์ อันการที่จะหาเรื่องกังวลใส่ตัวเองนั้นมันไม่สมควรเป็นอย่างยิ่งและควรจะพิจารณาในเมื่อเห็นหญิงสาวให้เห็นเป็นสิ่งปฏิกูลน่าเกลียดและพึงพิจารณามิให้มันเข้ามาอยู่ในใจว่าเป็นของสวยงาม ทั้งตัวเราและตัวเขา

หลังจากนั้นท่านก็พักผ่อนจนรุ่งสว่างแล้วออกบิณฑบาตร มีแต่ชาวเขมรทั้งนั้นเขาเห็นพวกเราเข้าไปบิณฑบาตตะโกนกันทั่วไปให้ใส่บาตรว่า "ลูกสงฆ์โม๊กเฮย" ข้าพเจ้าไม่รู้ว่าเขาพูดว่าอะไร บัดเดี๋ยวใจก็ปรากฏว่ามีคนมาใส่บาตรกันเต็มไปหมดแต่ไม่มีใครใส่กับข้าวเลย กลับจากบิณฑบาตแล้วมีคนนำกับข้าวมาคนเดียวแกงถ้วยเล็ก ๆ แต่ข้าวอร่อยมากเป็นข้าวจ้าวแต่เหนียวหอม ก็เลยต้องเอาน้ำฉันไปกับข้าวพอเป็นยาปรมัตถ์

ฉันเสร็จแล้วก็เดินต่อไปทั้งวัน นั่งพักบ้างเดินบ้าง ตอนนี้ท่านก็ค่อยแข็งแรงขึ้นไปจนไปถึงบ้านโอลำเจียก มาถึงนี้มีพระสมภารมาขอให้ท่านไปพักในวัดของเขาแม้*ท่านอาจารย์กงมา* ท่านจะไม่อยากจะไป แต่ท่านสมภารอ้อนวอนอยู่นาน ท่านได้ตกลงเข้าไปพักในวัดนั้น เขาได้จัดแจงตกแต่งที่หลับที่นอนให้อย่างดี ต้อนรับอย่างเต็มอกเต็มใจ เพราะสมภารวัดนี้ท่านรู้ดีว่า *ท่านอาจารย์กงมา* เป็นอาจารย์ที่มีชื่อเสียงมาก พอค่ำลงข้าพเจ้าก็เข้าปฏิบัติท่านตามปรกติ ท่านบอกว่าดูเถิดเราจะหนีวัด ยังไงถึงเข้ามาวัดอีก ข้าพเจ้าได้พูดว่าเขามีศรัทธาก็ฉลองศรัทธาเขาหน่อย ท่านตอบว่า เพราะฉลองศรัทธานี้แหละมันทำให้ธุดงค์ต้องเสียหาย

รุ่งเช้ามันเป็นภาพประทับใจข้าพเจ้าอย่างบอกไม่ถูก ข้าพเจ้าแทบไม่เชื่อในสายตาของข้าพเจ้าเอาจริง ๆ โดยที่ข้าพเจ้าเห็นสมภารที่วัดนี้ขึ้นอยู่บนยอดต้นมะพร้าวกำลังปลิดผลมะพร้าวอ่อนหย่อนลงมากองพะเนิน และท่านสมภารได้ลงมาเฉาะมะพร้าวเอง แล้วให้ข้าพเจ้าถวาย *ท่านอาจารย์กงมา* ไม่ทราบว่ายังไงท่านทำอาการขยะแขยง ข้าพเจ้าพยามข่มจิตใจในขณะนั้น ท่านก็คงข่มเช่นกัน แล้วพวกเราก็ฉันน้ำมะพร้าวอ่อนในวันนั้นอย่างเต็มที่ สมภารดีใจมากและต้องการจะให้พวกเราอยู่ต่อไปให้หลาย ๆ

วัน แต่ท่านก็บอกว่ามันเป็นการผิดวัตถุประสงค์ พวกเราก็ต้องลาสมภารนั้นไปหลังจากฉันเสร็จแล้ว สมภารนั้นรู้สึกอาลัยอาวรณ์พวกเรามาก แต่จะทำอย่างไรได้ ท่านเดินธุดงค์ข้าพเจ้าเดินธุดงค์ต่อ และท่านก็พูดว่าดูเถอะพระท้องถิ่นนี้ช่างไม่รู้วินัยกันเลย ศรัทธาดีแท้ ๆ เลื่อมใสแท้ ๆ แต่ทำผิด ดูซิขึ้นต้นมะพร้าว ยังปลิดมะพร้าวเอง ผิดวินัยทั้งนั้น แต่ไม่รู้จะบอกเขาอย่างไร เราก็เป็นพระแขกก็ต้องปล่อยตามเรื่องไป

ตอนเข้าเขตเขมร (บ่อไพลิน)

การเดินทางวันนี้โดยความประสงค์จะให้ถึงบ่อไพลิน อันเป็นแดนเขมร ซึ่งขณะนั้นเป็นของไทยอันเป็นผลของการรบสงครามอินโดจีน พวกเราจึงเดินทางเข้าไปไม่ต้องมีพาสปอร์ต ระยะทางจากบ้านโอล่ำเจียกไปถึงบ่อไพลินประมาณ ๓๐-๔๐ กิโลเมตรถึง ๑๐๐๐ กว่าเส้น ท่านบอกว่าวันนี้เราจะต้องเดินให้ถึงก็ต้องพยายามและก็ได้รับความเหน็ดเหนื่อยมาหลายวันแล้วก็เหนื่อยกันต่อไป เพราะช่วงนี้ยาวมาก

ขณะนั้นดูสถานที่เดินทางไปยังมีร่องรอยของสงครามอินโดจีน คือมีสนามเพลาะลวดหนามอยู่เรียงรายตกเย็นประมาณ ๑๘.๐๐ น. ก็ถึงหมู่บ้านขุดพลอย แต่ไม่ใช่บ่อไพลิน อยู่ในเขตอำเภอไพลินเป็นเวลาค่ำแล้วก็แวะเข้าพักในวัด ทุก ๆ วัดเป็นวัดแบบพม่า แต่พวกนี้กุหล่าหรือไทยใหญ่อยู่ เมื่อสงครามอินโดจีนพวกกุหล่าเหล่านี้อพยพเข้าไปอยู่ในประเทศไทย จังหวัดจันทบุรีเป็นส่วนมาก ข้าพเจ้าผู้เขียนได้เคยจัดอาหารหรือวัตถุต่าง ๆ ไปช่วยเป็นจำนวนมาก จนรู้จักกับพวกกุหล่าเหล่านี้เป็นอย่างดี แต่ที่นี่มีหมู่บ้านเล็กน้อย ตามวัดต่าง ๆ นั้นเวลานี้ไม่มีพระสักองค์เดียวร้างหมด ตามวัดถูกตัดต้นมะพร้าวเอามาทำหลุมเพลาะเพื่อสงคราม ตามวัดต่าง ๆ ก็เป็นที่พักของพวกทหารฝรั่งเศส แต่ขณะนี้ไม่มีเสียแล้วเพราะฝรั่งเศสแพ้สงครามไป

ท่านอาจารย์กงมา จึงพาข้าพเจ้าพักอยู่ที่นี่ ๑ คืน ภายในวัดและบนกุฏิเข้าของเสียหายมาก เหลือแต่ความอ้างว้าง และพวกค้างคาวมาอยู่จับกันเต็มไปหมด มีแต่ขี้ค้างคาว พวกเราต้องเข้าปัดกวาดกันหลายชั่วโมงจึงจะเข้าพักได้ พวกชาวบ้านพอทราบว่าพวกเรามาก็ดีใจเพราะไม่มีพระทำบุญมานานแล้ว พระของเขาได้หนีกลับไปประเทศพม่าหมด

ตอนเช้า *ท่านอาจารย์กงมา* ก็พาข้าพเจ้าไปบิณฑบาต ทุกคนออกมาใส่-บาตรกันอย่างอุ่นหนาฝาคั่ง เขาเรียกพระว่า (เจ้าบุญ) เรียกสามเณรว่า (เจ้าสร้าง) พระเรียกโยมว่า (ตะก้า) ผู้ชาย ส่วนโยมผู้หญิง "ตะก้าม้า" เทศน์เขาว่า "ฮอติยา" วันนี้พวกเขาพากันดีใจมากที่ได้พบพระมาบิณฑบาต ในตอนกลางวันเขาพากันมาทำความสะอาดลานวัดจนเป็นที่น่าดู แต่ท่านอาจารย์ก็อยู่ให้เขาเพียง ๒ วันเท่านั้น แล้วก็เดินทางไปบ่อไพลินใช้เวลาเพียง ๑ ชั่วโมง คณะญาติโยมชาวกุหล่าก็ขอให้พักอยู่อีก ท่านอาจารย์ก็ไม่ขัดข้อง แต่ก็เหมือนเดิม วัดใหญ่ ๆ ไม่มีพระสักองค์เดียว ท่านอาจารย์ก็พาข้าพเจ้าพักอยู่นี้อีก โดยพวกกุหล่าทั้งหลายได้พากันมาทำความสะอาดสถานที่ ขนข้-ค้างคาวกันเป็นเวลาตั้งหลายชั่วโมงเป็นที่เรียบร้อย แล้วก็พักในวัดนี้ *ท่านอาจารย์กงมา* พาข้าพเจ้าพักอยู่ที่นี่เป็นเวลา ๑๐ วัน ตามคำเรียกร้องของชาวกุหล่า

ในขณะที่พวกเราอยู่นี้ ท่านอาจารย์ได้ถามประวัติว่า แต่ครั้งแรก ๆ ที่จะมาอยู่ที่นี้นั้น อยู่ที่ไหนมาก่อนพวกชาวกุหล่าจึงได้เล่าประวัติของชาวกุหล่าที่มาอยู่อำเภอบ่อไพลินให้พวกเราฟัง ข้าพเจ้าผู้เขียนซึ่งนั่งฟังอยู่ด้วย

ประวัติบ่อไพลิน

ไพลิน–เป็นชื่อพลอย เป็นพลอยที่มีค่ามาก เทียบเท่ามรกตมีสีเขียว

เขาเล่าให้ฟังว่า ครั้งแรกพวกเขานำเอาผ้ามาขาย แต่เดิมเป็นที่อยู่ของชาวเขมร เขาเอาผ้ามาขายเป็นเวลาหลายปี มีหลายพวกด้วยกันจนเป็นที่ชินหูว่า กุหล่าขายผ้าเหมือนแขกขายผ้าบ้านเรา ในวันหนึ่งมีคณะกุหล่าขายผ้านำเอาผ้าไปขายแล้วก็ขอพักอยู่กับในบ้านกับชาวเมขร ชาวเขมรได้เอาหมากพลูบุหรี่มาเลี้ยงเป็นการต้อนรับ ขณะนั้นชาวกุหล่าได้เหลือบไปเห็นหินเป็นก้อน ๆ สีเขียววางอยู่ในเชี่ยนหมากจึงหยิบมาดูก็รู้ ได้ทันทีว่าเป็นพลอยที่มีค่ามาก จึงพูดกับชาวเขมรว่า "อันหินอย่างนี้มีที่ไหนบ้าง" ชาวเขมรบอกว่ามีถมไป กุหล่าจึงบอกว่าถ้าอย่างนั้น ก็ขอให้หามาให้ที เราจะให้ผ้าทั้งหมดที่เอามา เขมรดีใจใหญ่ไปขนพลอยไพลินมาแลกกับผ้าจนกุหล่ามีเงินเท่าไรก็รางวัลให้เขมรหมด ได้พลอยไพลินจำนวนมากกลับบ้าน แล้วขายพลอยเหล่านั้นหมดจนได้เป็น

เศรษฐี อยู่ที่มะละแหม่งจนปัจจุบันนี้ ครั้นชาวกุหล่ารู้เหตุเช่นนี้ก็มากันเป็นการใหญ่มาขุดพลอยจนร่ำรวยหมู่แล้วหมู่เล่า แล้วก็กลับไป แล้วหมู่ใหม่ก็มาจนถึงปัจจุบันจึงพากันมาตั้งรกรากอยู่กันอย่างหนาแน่น นี้เป็นประวัติของหมู่บ้านนี้

ข้าพเจ้าได้สังเกตดูชาวบ้านกุหล่าเป็นคนมีฐานะดีทั้งนั้น ชาวเขมรฐานะต่ำต้อยมากทั้งนี้เนื่องจากอะไรไม่ทราบ

เมื่อเขาเล่าประวัติจบ ตอนค่ำ *ท่านอาจารย์กงมา* ได้พูดกับข้าพเจ้าว่า ดูเอาเถิดคนฉลาดและคนไม่ฉลาดต่างกันอย่างนี้ แม้แต่ผู้ที่จะปฏิบัติพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ชาวบ้านกุหล่านี้เป็นตัวอย่างได้เป็นอย่างดี เปรียบเหมือนความดีของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่ในตัวของเราทุกคน แต่ไม่รู้จักหาวิธีทำให้มีประโยชน์เกิดขึ้นโดยขาดปัญญาเช่นเดียวกับพวกเขมรที่เอาพลอยอย่างดีแลกแต่เสื้อผ้าเท่านั้นเอง คนมีปัญญาก็สามารถปฏิบัติตัวของเราให้เห็นอัตถะธรรมได้ ตัวเธอจงเข้าใจเถอะ ถ้าทำตัวโง่ก็มีของดีเสียเปล่าไม่ได้ประโยชน์อะไร นั่งเผ้านอนเผ้าศาสนาแต่ไม่ได้ประโยชน์อะไร ส่วนผู้มีปัญญาย่อมหาประโยชน์จากตัวของเราได้เหมือนเรื่องของประวัติบ่อไพลิน ชาวเขมรกับชาวกุหล่านั่นเอง วิริยังค์ เธอจงเปรียบเทียบเอาเองเถิด ข้าพเจ้ารู้สึกซาบซึ้งในข้อเปรียบเทียบนี้มาก

การเดินธุดงค์ทุรกันดารไกลเป็นพิเศษครั้งหนึ่งในชีวิตของ*พระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ* กับข้าพเจ้าซึ่งได้ทั้งความวิเวก ได้ทั้งทัศนศึกษาเฉพาะอย่างยิ่งได้ความอดทนเป็นพิเศษ

ขณะที่พวกเราธุดงค์รอนแรมมาจากจังหวัดจันทบุรี จนถึงบ่อไพลิน อันเป็นที่อยู่ของชาวกุหล่า (ไทยใหญ่) ก็ทำให้อ่อนเพลีย เหน็ดเหนื่อยพอสมควร ท่านอาจารย์จึงพาข้าพเจ้าพักอยู่หลายวัน ประกอบกับชาวกุหล่ากำลังว้าเหว่ เพราะไม่มีพระสงฆ์อยู่เลยแม้แต่วัดเดียว เป็นวัดร้างไปหมด เมื่อท่านอาจารย์พักอยู่เขาก็มาทำบุญกันมากไปบิณฑบาตเขามาใส่บาตร เมื่อใส่บาตรแล้วจะไม่ให้เหลือ คดข้าวมาเท่าไรต้องใส่ให้

หมด ข้าพเจ้าบาตรเต็มแล้วปิดฝาบาตรเขาไม่ยอมเพราะเขาถือว่าถ้าเหลือกลับจะรับประทานไม่ได้ เป็นเปรตบาป จึงเป็นธรรมเนียมที่น่าสนใจ เวลานั้นวัดที่อยู่รกรุงรัง พวกเขาได้มาทำความสะอาดทั้งภายในและลานวัด ข้าพเจ้าดูแล้วรู้สึกว่าเขาศรัทธากันจริง และชาวกุหล่าก็ขอนิมนต์ให้ท่านอาจารย์และข้าพเจ้าอยู่เป็นประจำต่อไป โดยให้หัวหน้าชาวบ้านมาอ้อนวอนอยู่ทุก ๆ วัน ค่ำวันหนึ่งข้าพเจ้าได้เข้าไปถวายการนวดแด่ท่านอาจารย์ ซึ่งข้าพเจ้าต้องปฏิบัติเป็นกิจวัตรในค่ำวันนี้ท่านได้ปรารภกับข้าพเจ้าอย่างน่าพึ่งและน่าสลดใจว่า *"วิริยังค์* เอ๋ย เราพยายามหนีความขัดข้องจากวัดทรายงาม ตำบลหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรีมาแล้ว เราจะมาหาห่วงที่นี่อีกหรือ มันเป็นการไม่สมควรเป็นอย่างยิ่ง อันการเป็นสมภารนั้นคือ การหนักอกทุกประการ ถ่วงความเจริญในการปฏิบัติธรรมเพื่อให้ยิ่ง อย่าเลย เรามาพากันออกจากที่นี่วันพรุ่งนี้เถอะ" ข้าพเจ้าได้ทัดทานท่านไว้ว่า "ท่านอาจารย์ครับ ผมเห็นเขาศรัทธาดีจริง ๆ อ่อนน้อม ใครต่อใครปฏิบัติ ท่านอาจารย์แนะเขาอย่างไรเขาก็ไม่ขัดข้องเลย อยู่โปรดเขาไปอีกสักพักหนึ่งเถิด" ท่านขู่ข้าพเจ้าว่า *"วิริยังค์* ตัวเธอยังอ่อนต่อความเป็นสงฆ์นัก เห็นความดีของเขาเพียงเท่านี้ก็หลง นี่คือเหยื่อล่อให้พวกเราติดกับละ อย่าอยู่เลย พรุ่งนี้เราไปเถอะ" ข้าพเจ้าจึงขอพูดทัดทานท่านเป็นครั้งสุดท้ายว่า "กระผมเห็นว่าควรอยู่ต่อ พอปลูกศรัทธาให้เขารู้ทางการบำเพ็ญสมาธิพอสมควร ไหน ๆ ท่านอาจารย์ก็ได้ผ่านมาทางนี้แล้ว กระผมคิดว่าในอนาคตคงจะมิได้มาตลอดชีวิตก็ได้" ตกลงท่านก็เชื่อข้าพเจ้าอยู่ฝึกฝนสมาธิให้พวกกุหล่าทั้งหญิงและชาย แต่เป็นที่น่าประหลาดใจว่าพวกกุหล่าเหล่านี้ทำจิตได้ง่ายมาก อยู่เพียง ๒ อาทิตย์เท่านั้นจิตรวมกันได้ทุกคน เมื่อพวกเราต้องอำลาเขาไปก็เกิดความเสียใจมาก ถึงกับร้องห่มร้องไห้ เป็นบรรยากาศที่ตรึงตราตรึงใจ ถึงหยดน้ำตาอันบริสุทธิ์ของพวกชาวพุทธผู้เลื่อมใสข้าพเจ้ายังจำภาพนั้นแม้มันจะล่วงเลยมาหลายสิบปีก็ไม่มีเลือนลางเลย

การเดินทางได้เดินต่อมาจนถึงชานเมืองพระตะบอง เป็นหมู่บ้านใหญ่พอสมควร คราวนี้ถึงเมืองเขมรจริง ๆ แล้ว พูดไทยไม่รู้เรื่องเลย ท่านอาจารย์พาข้าพเจ้าไปพักที่วัดแห่งหนึ่ง เข้าไปหาสมภารในวัดนั้น เมื่อไปกราบท่านต่างก็มองตากันไปมาเพราะพูดไม่รู้เรื่องกัน ท่านอาจารย์บอกว่า "ขอพักสัก ๒—๓ คืนเถิด" เขาพยักหน้า

เอาน้ำชามาเลี้ยงแล้วก็นั่งต่อไป แม้ท่านอาจารย์จะพูดว่า "ขอพักที่นี่" ตั้ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เขาก็ยิ่งเอาน้ำชามาเลี้ยงเป็นการใหญ่ นี่แหละเป็นการอึดอัดเรื่องภาษาเป็นครั้งแรก เขาก็อึดเราก็อัด นั่งจนแข้งขาเหน็ดเหนื่อยอ่อนใจ ข้าพเจ้ารู้สึกเกรงใจสมภารเขามากทีเดียวตั้งแต่เช้าถึงบ่ายโมงถึง ๔ โมงเย็น พูดไม่รู้เรื่องกันก็พอดีครู ร.ร. ของวัดไปจากประเทศไทยสอนหนังสือไทย พอดี ร.ร. เลิกเขารู้ว่าพระมาจากประเทศไทย เขาก็รีบมาหา พูดให้ครูนั้นรู้เรื่องว่าจะพักอยู่ที่นี่สัก ๒ - ๓ วัน เพียง ๕ นาทีเท่านั้นเอง สมภารก็ให้คนจัดห้องรับรองให้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้านึกในใจว่าภาษานี้สำคัญแท้ มันเป็นความจำเป็นเหลือเกินที่จะต้องรู้ภาษาหลาย ๆ ภาษา ท่านอาจารย์พาข้าพเจ้าพักอยู่ในวัดนี้แล้วตอนเช้าออกบิณฑบาต ชาวเขมรมาใส่บาตร เขาไม่เคยเห็นบาตรใหญ่และสวยอย่างนี้มาก่อน ต่างก็มาดูบาตรและจับดูกันเป็นการใหญ่ แล้วพูดว่า "ละอ้อสะออ" แปลว่าสวยจริง เราได้คุ้นเคยกับพระเณรเขมรในวัดนั้นอย่างเป็นกันเอง แม้จะไม่รู้จักภาษาซึ่งกันและกัน แต่ใจก็เป็นพระภิกษุสามเณรอย่างเดียว ทำให้เกิดวิสาสะได้อย่างน่าประหลาดใจทีเดียว

อยู่ได้สองสามวันก็เข้าไปในเมืองพระตะบอง พักอยู่วัดธรรมยุต ตอนเช้าไปในวัดนั้นพวกเราขึ้นรถ ๓ ล้อเข้าไป พระในวัดมองตาเข็ง เพราะพระธรรมยุตที่เมืองเขมรเขาไม่ขึ้น ๓ ล้อ เขาไม่ต้อนรับเรา อาจารย์บอกเขาว่าเป็นพระธรรมยุตเขาไม่เชื่อเพราะพวกเราขึ้นรถ ๓ ล้อเข้าไปพักอยู่ที่ศาลาเขาให้โยมเอาเงินมาถวาย เพื่อลองเชิงดู ท่านอาจารย์ก็ไม่รับ เขาก็ชักสงสัยใหญ่ ต่อมาอยู่อีกหลายวันจนเป็นที่เข้าใจกันแล้ว สมภารเป็นอัมพาตใส่รถมาสนทนาด้วย ก็พอดีมีคนไทยที่เป็นพ่อค้า และเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่รู้จักกับท่านอาจารย์ที่ประเทศไทยไปหา และอุปการะด้วยอาหาร เพราะไปอยู่ที่นั่นเขาไม่ดูแลเลย ฉันข้าวเปล่า ๆ มาหลายวัน

จากพระตะบองก็เดินทางมุ่งจะออกจากเขมรเข้าไปทางอรัญประเทศ แต่ต้องผ่านมงคลบุรีและศรีโสภณเป็นลำดับแล้วก็พักอยู่จังหวัดศรีโสภณ ที่นั่นได้คณะตำรวจที่ไปจากประเทศไทย และชาวเขมรอุปถัมภ์ทำให้อยู่สบาย

อันการเข้าไปประเทศเขมรครั้งนี้ เป็นการเข้าไปชมประเทศมากกว่า มิได้ถือเป็นการเดินธุดงค์เท่าไรนัก และเป็นที่ขณะที่ประเทศไทยได้ ๔ จังหวัดในเขมรมาครอบครองอันเป็นผลมาจากสงครามอินโดจีน เป็นการชั่วคราว.

ตอนออกจากแดนเขมร

เมื่อออกจากเขตแดนเขมรก็เข้าสู่เขต อรัญประเทศ เริ่มการเดินธุดงค์แสวงหาที่สงบจักบำเพ็ญกัมมัฏฐานกันต่อไป เดินไปได้ไปพบศาลาร้างมีอยู่ ๒–๓ หลังข้าง ๆ ป่า ท่านอาจารย์ก็ตกลงใจยึดเอาที่นี้เป็นที่พัก พอเข้าไปถึงก็ได้กลิ่นไม่สู้ดี ท่านก็พาเข้าไปจนขึ้นข้างบนจึงเห็นอุจจาระญี่ปุ่น เพราะเป็นค่ายญี่ปุ่นพึ่งจะออกจากไป พวกเราต้องช่วยกันล้างอุจจาระเหล่านั้นหมดก็พักภาวนาอยู่ที่นี่ถือเอาว่าเป็นสูญญาคาร

ค่ำคืนวันนี้ ข้าพเจ้าก็ถวายการนวดแด่พระอาจารย์ของข้าพเจ้าตามปรกติ ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวเตือนบรรดาศิษย์ทั้งหลายของพระอาจารย์ทั้งหลายว่า การปฏิบัติอาจารย์โดยการนวดเฟ้นนี้เราควรจะทำเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าเราไม่กลัวอาจารย์จนเกินไปแล้ว เราจะได้ถามอรรถปัญหาและได้รับการแนะนำเป็นพิเศษ

แม้ในวันนี้อีกเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าก็ได้รับความรู้ขึ้นมาอีกอย่างหนึ่งว่า ของสกปรกอย่าดูถูก ของดีย่อมมาจากของสกปรก พระอริยะเจ้าถ้าไม่ได้รับรสของสกปรกแล้ว ท่านจะเป็นพระอริยะเจ้าไปไม่ได้เลย *ท่านอาจารย์กงมา* ท่านได้เสริมขึ้นอีกว่าเรานอนบนกองอุจจาระเวลานี้ยังไม่เท่าอยู่ในท้องเรา และเราก็ต้องน้อมเข้ามาเป็นธรรมส่วนตัวของเราว่าอย่าหลงสวยหลงงาม เพราะเขาทั้งหลายโง่ เอาน้ำอบมาประอุจจาระกันอยู่ทุกวันนี้มิใช่หรือ *วิริยังค์* ถ้าตัวเขาหอมแล้วจะเอาน้ำอบมาประตัวเขาทำไม วิริยังค์เอ๋ย นี่แหละคนเราถึงว่าเป็นโมหะ จงรู้ให้ดี ทำเอาข้าพเจ้ามีจิตลึกซึ้งดื่มด่ำหอมชื่นในรสพระธรรมของอาจารย์ขึ้นมาแทนอุจจาระที่ส่งกลิ่นดี ๆ ขึ้นมาทันทีเชียวท่านเอ๋ย.

ในเมื่ออยู่อรัญประเทศ นอนอยู่กับกลิ่นอุจจาระของญี่ปุ่น แต่กลับได้รับรสพระธรรมจากอาจารย์ของข้าพเจ้า ก็เป็นอันเรียบร้อยไป ๑ คืน รุ่งเช้าบิณฑบาตในตลาด ได้ข้าวกับขนมถ้วย ๒–๓ อัน ฉันกันพอประทังชีวิต แล้วก็เดินธุดงค์กันต่อไป

ใช้เวลา ๓ ชั่วโมงเศษก็ถึงบ้านหนองแวง ได้พบวัดร้างอยู่วัดหนึ่ง ท่านอาจารย์เห็นสงบดี ก็พาผู้เขียนพักอยู่ที่วัดนี้ และพักกันหลายวัน ญาติโยมทั้งหลายก็พากันมาส่งอาหาร ในละแวกนี้ก็ได้น้ำพริกเป็นพื้น แต่ก็สบายใจดี เราอยู่กัน ๓ วันท่านอาจารย์ก็พาข้าพเจ้าเดินธุดงค์ต่อ ตอนนี้มีความประสงค์ที่จะเดินตัดตรงขึ้นจังหวัดนครราชสีมา วันนี้ถือเป็นที่เดินทางระยะยาวมากถึง ๔๘ กิโลเมตร ใช้เวลาเดิน ๑๐ ชั่วโมง ซึ่งเป็นทางทุรกันดารมากระหว่างทางหาน้ำฉันไม่มีเลย แต่อาจารย์บอกว่า ถ้าจะให้เดินทนอย่าฉันน้ำ ข้าพเจ้าก็เชื่อแต่มันกระหายมาก คอแห้งผาก เนื่องจากระยะทางเดินนั้นไม่ใคร่จะมีต้นไม้ใหญ่และเป็นทางหินกรวดตลอด ข้าพเจ้าต้องฉันน้ำในกระติกที่ตะพายไป ในระยะไม่ถึงครึ่งวันความจริงได้ปรากฏขึ้นแก่ข้าพเจ้าแล้ว ปรากฏว่าเท้าหนักไปหมด เดินอืดลง แต่ก่อนทุกครั้งข้าพเจ้าเดินสบายมาก อาจารย์ได้หันมามองข้าพเจ้า ซึ่งข้าพเจ้าคิดอุทานอยู่ในใจว่า ไม่อยากจะเดินต่อไป อาจารย์จึงพาแวะพักที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง แล้วท่านก็ถามว่าน้ำอยู่ไหน "กระผมฉันหมดแล้ว" ข้าพเจ้าตอบ "นั่นนะซี เห็นหน้าตาบอกว่าล้าเพราะน้ำกระติกนี่เอง" ท่านอาจารย์พูด แล้วเราเวลานี้กำลังหิวจะทำอย่างไร ข้าพเจ้าจึงรีบออกไปเดินหาน้ำตามบริเวณนั้นโดยทั่ว ๆ ก็ได้พบหนองน้ำเล็ก ๆ แห่งหนึ่งเป็นปลักควายอุจจาระควายเต็มทั้งหนอง แต่มันนอนกันหมดน้ำข้างบนใสดี รีบกลับมาบอกอาจารย์ว่าน้ำมีแต่เป็นปลักควาย มีอุจจาระเต็มไปหมด ท่านบอกว่าไม่เป็นอะไรเอามาเถอะ ข้าพเจ้าคิดในใจว่า อย่างไรเสียท่านอาจารย์คงหิวเอามาก ๆ ทีเดียว นึกติตัวเองว่าดื่มน้ำในกระติกคนเดียวหมด ไม่น่าเลยแล้วทำให้ล้าด้วย แล้วข้าพเจ้าก็นำเอาธรรมการกไปกรองน้ำเอาที่หนองปลักควายนั้นด้วยความบรรจงกรอง กลัวอุจจาระควายที่เป็นตะกอนจะฟุ้งขึ้น ได้น้ำแล้วรีบนำมาถวายรู้สึกกลิ่นตึต ท่านอาจารย์ก็ฉันอย่างสบาย ข้าพเจ้าถามท่านว่า เป็นอย่างไรบ้างครับ "หอมดีวรียังค์" ท่านตอบ รู้ไหมว่า "ขี้ควายมันเป็นยาเย็น" ท่านพูดเสริมขึ้นอีกทำเอาข้าพเจ้าอยากจะดื่มน้ำปลักควายอีกแล้ว ข้าพเจ้าจึงกลับไปที่ปลักควาย แล้วกรองน้ำขี้ควายนั้นดื่มไป ๑ แก้ว แต่ก็พยายามนึกถึงคำอาจารย์ว่าหอมก็ทำให้หายอุปาทานไปมาก แล้วก็รู้สึกจริง ๆ ว่าหายหิวน้ำ ข้าพเจ้าเดินกลับมาหลังจากดื่มน้ำขี้ควายแล้ว อาจารย์มองข้าพเจ้าแล้วหัวเราะท่านก็ได้พาข้าพเจ้าเดินต่อไป เพราะวันนี้ต้องเดิน ๔๘ ก.ม. ได้ถึงบ้าน

ตาดโตนบ้านนี้เป็นชาวเขมรต่ำ ถึงนั้นประมาณ ๒ ทุ่ม รู้สึกว่าท่านอาจารย์เหน็ดเหนื่อยมาก ข้าพเจ้ารีบจัดที่กางกลดถวายท่านในรุกขมูลใต้โคนต้นไม้อันเป็นป่าโปร่ง ใช้ผ้าอาบน้ำปูกับพื้นดิน ตีนบาตรเป็นหมอนเรียบร้อยภายใน ๑๐ นาที ในที่ใกล้มีน้ำที่เขาขุดเป็นบ่อ ข้าพเจ้ารีบไปตักน้ำเพื่อถวายท่านสรง แต่ไม่มีภาชนะจะนำมา จึงต้องอาราธนาท่านไปข้างบ่อน้ำแล้วข้าพเจ้าก็ตักถวายท่านสรงเสร็จแล้ว แทนที่ท่านจะพักกลับพาข้าพเจ้านั่งสมาธิต่อไป ท่านบอกว่าเหนื่อย ๆ นั่งสมาธิดี ก็จริงอย่างท่านว่าพอนั่งก็รวมเลยเพราะเหนื่อยมาก ถ้าจิตไม่รวมคงจะแย่หน่อยทีเดียว หลังจากนั่งสมาธิแล้วแทนที่จะหลับนอนกัน ท่านกับแสดงธรรมอบรมข้าพเจ้าต่อไปอีกว่า "*วิริยังค์* การที่เราต้องการอยากจะพ้นทุกข์เราต้องเข้าหาทุกข์ ถ้าเรากลัวทุกข์เราก็พ้นทุกข์ไม่ได้ การที่เราจะเข้าหาทุกข์อย่างขณะนี้แหละ นอนดิน เดินไกล เราก็จะพอมองเห็น และเมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วก็พิจารณากาย เพราะกายคือตัวทุกข์ เพราะคนเราจะหลงก็เพราะมีกาย หลงกายซึ่งกันและกันนี่เองกายคนเราถ้าลอกหนังออกเสียแล้วใครเล่าจะหลงกัน ก็เกลียดเท่านั้นเอง เวลาจิตเป็นสมาธิแล้วก็ให้พิจารณาอย่างนี้จะทำให้รู้แจ้งเห็นจริงเป็นสัจจธรรมได้"

วันนั้นรู้สึกว่าถูกทรมานเป็นพิเศษหลังจากจำวัดตื่นขึ้นแล้ว ชาวบ้านจึงพากันมาเห็น ต่างก็ส่งเสียงกันระเบ็งเซ็งแซ่ ได้เวลาท่านอาจารย์ก็พาข้าพเจ้าออกบิณฑบาตชาวเขาก็ใส่บาตรให้แต่ข้าวเปล่า ๆ และมีน้ำอ้อยงบสี่ห้าอัน เข้าใจว่าเขาคงเข้าใจว่าพระธุดงค์ไม่ฉันของคาว มีเนื้อสัตว์เป็นต้น กลับจากบิณฑบาต นั่งฉันกันใต้โคนต้นไม้ ไม่มีใครมาดูแลหรือส่งอาหารเพิ่มเติมเลย ก็ได้ฉันข้าวกับน้ำอ้อย ดูเอาเถิดเดินมาเหนื่อยแทบแย่ เช้ายังได้ฉันข้าวเปล่า ๆ ข้าพเจ้าต้องเอาน้ำฉันเพื่อกันแค้นเวลากลืนคำข้าว แต่ก็เป็นสุขใจดี

ตอนเดินทางข้ามภูเขาใหญ่

เราพักกันเพียงคืนนั้น พอฉันเสร็จก็เดินต่อไป พอไปถึงด่านตรวจ โคกระบือ เจ้าหน้าที่อยู่นั้นเขามาถามพวกเราว่าจะไปไหน ท่านอาจารย์บอกว่าจะไปนครราชสีมา เขาบอกว่าวันนี้ข้ามไม่ไหวหรอกครับ ขึ้นภูเขานี้หนทางตั้ง ๙๐๐ เส้น

(๓๕ ก.ม.) และขึ้นสูงด้วย ขอนิมนต์พักอยู่ที่นี่ก่อนเถอะครับ ท่านอาจารย์ก็รู้สึกเหนื่อยอยู่แล้วก็รับอาราธนา เขาจัดบ้านว่างเปล่าให้ห้องหนึ่ง เป็นกระท่อมมุงหญ้าคาฝาไม้ไผ่ พวกเราพักกันตามสบายท่านอาจารย์ก็เลยพาข้าพเจ้าพักเสีย ๒ วัน เพื่อเอากำลัง และก็ได้พาพวกนายด่านนั่งสมาธิเป็นประโยชน์อีกประการหนึ่งด้วย

เมื่อหลังจากพักเอาแรง ๒ วัน ท่านก็ได้พาข้าพเจ้าเดินต่อไป คราวนี้ขึ้นเขาอันเป็นเทือกเขาดงพญาเย็นสูงชัน ใช้เวลาเริ่ม ๘.๐๐ น. เช้าออกเดินทางข้ามภูเขาสำเร็จ ๑ ทุ่มเศษ พอตะวันตกดินก็ข้ามเขาพ้นพอดี คราวนี้เหนื่อยจริง ๆ แล้ว ข้าพเจ้าเองล้าเอาทีเดียว เพราะการขึ้นเขาไม่ใช่เล่น ใครยังไม่เคยลองขึ้นภูเขาก็ขอให้ลองกันบ้างเถิด จะได้เห็นรสชาติของมันว่าเหนื่อยขนาดไหน หายใจแทบไม่ออกและคราวนี้ไม่ใช่เล่น ทั้งสูงทั้งชัน ทั้งถูกบังคับว่าจะต้องเดินข้ามในวันเดียวเสียด้วย แต่ขณะที่ขึ้นภูเขาท่านอาจารย์ก็แนะนำให้กำหนดจิต อย่าปล่อยจิตให้ฟุ้งซ่านเป็นอันขาด ข้าพเจ้าทำตามท่านก็พอประทังความเหนื่อยลงได้บ้าง นับเป็นครั้งสำคัญในชีวิตของข้าพเจ้า ในการเดินทางขึ้นเขาคราวนี้ ได้รับความรู้และความจริงอะไรหลายประการ แทบจะขาดใจในบางครั้ง แต่ว่าพอพ้นจากภูเขาผ่านไปได้แล้ว มันช่างหายเหนื่อยเหมือนปลิดทิ้ง

แต่ว่าท่านอาจารย์ได้จับไข้เสียแล้ว ในวันรุ่งขึ้นข้าพเจ้าต้องพยาบาลท่านอย่างดีที่สุดเท่าที่จะหาสถานที่กำบังได้ ตรงนี้มีหมู่บ้านเล็ก ๆ อยู่แห่งหนึ่ง ข้าพเจ้ารีบไปเที่ยวหาฟางมาซึ่งมีอยู่ข้างบ้าน ขอญาติโยมเขา นำมาปูลาดลงแล้วเอาผ้าอาบน้ำปูเพื่อไม่ให้ถูกดินแข็ง กางกลดถวายท่านแล้วข้าพเจ้าก็นั่งเฝ้าดู ท่านกำลังจับไข้สั่นไปหมด ข้าพเจ้าหมดหนทางไม่ทราบจะทำอย่างไร หยูกยาก็มิได้เตรียมกันมาเลย ก็ได้แต่นั่งดูท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าจับสั่นอย่างรันทดใจ บางครั้งข้าพเจ้าต้องกดร่างกายท่านไว้เพราะการจับไข้ครั้งนี้เป็นเอามาก แต่ท่านก็บอกข้าพเจ้าว่าไม่เป็นไรหรอก วิริยังค์เราก็ใช้การพิจารณาภายในด้วยตัวเอง เพียงพักเดียวเท่านั้น ท่านก็เหงื่อไหลออกมาโทรมกายหายจากการจับสั่น ทำให้ข้าพเจ้าหายใจโล่งออกมาด้วยความสบายใจ

รุ่งขึ้นก็ได้เดินกันต่อไปทั้ง ๆ ที่ท่านก็ยังงง ๆ อยู่ แต่ก็อาศัยกำลังใจของท่านสูง ทำเหมือนกับว่าไม่เป็นอะไรอย่างนั้นเอง ตอนนี้ถึงที่ราบสูงแล้ว พวกเราเดินธุดงค์กันไปตามทุ่งบ้างป่าบ้าง ก็เป็นป่าไม้ไม่ใหญ่อะไรนักเป็นทุ่งก็ไม่กว้างเท่าไรพวกเรา

เดินวันนี้ใช้เวลา ๘ ชั่วโมงก็ถึงบ้านกุดโบสถ์ในบริเวณนี้มีแต่ทุ่งนาทั้งนั้น มีวัดอยู่วัดหนึ่งกลางทุ่งนา เมื่อไม่เห็นต้นไม้ที่จะรุกขมูลกัน ท่านอาจารย์ก็พาเข้าวัด เห็นมีพระอยู่ ๒ องค์ สงบดีก็เลยพักอยู่ที่นี่ ๑ คืน ท่านอาจารย์ยังหายไข้ไม่ดีเท่าไร แต่ก็พอค่อยยังชั่วทั้ง ๆ ที่เดินตากแดดมาตั้ง ๘ ชั่วโมง ข้าพเจ้ารู้สึกสงสารท่านอาจารย์มากแต่ดูถึงหน้าตาของท่านบอกว่าไม่เกรงกลัวอะไรทั้งสิ้น ยังปกติเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น.

ในค่ำคืนวันนี้ข้าพเจ้าจัดการกางกลดปูที่นอนตามมีตามได้ แล้วก็ถวายการนวดให้ท่านตามปรกติ การนวดวันนี้ข้าพเจ้าต้องนวดนานเป็นพิเศษ แม้ว่าข้าพเจ้าเองก็จะต้องเหนื่อยมากเหมือนกัน ในการเดินทางหามรุ่งหามค่ำ แต่ก็ไม่เป็นอะไรเพราะยังหนุ่มแน่นหยุดสักพักก็หายเหนื่อย ท่านปรารภกับข้าพเจ้าวันนี้ว่า "ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้น มันทำจิตของคนให้หดหู่ ย่อท้อต่อกิจการของตนที่กำลังเร่งทำ อันเราก็เช่นเดียวกัน เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้นครั้งนี้ ก็เป็นการลองดีกับผู้ได้บำเพ็ญความเพียรมาแล้วในอดีตอย่างเข้มแข็ง การต่อสู้ทุกขเวทนาครั้งนี้เราจึงได้เห็นคุณค่าของการบำเพ็ญความเพียรมาแล้วในอดีตว่าได้เป็นเครื่องหนุนกำลังอย่างดีเยี่ยม อย่างไรก็ตามถึงจะมีกำลังความเพียรมามาก แต่ก็ไม่วายที่จะมีบางขณะของจิตที่ทำให้เกิดท้อ ๆ ขึ้นมาแต่นั่นมันเป็นเพียงขณะจิตหรือเรียกจิตตุบาต จึงไม่มีความสำคัญแก่เราเลย" ข้าพเจ้าฟังแล้วก็สบายใจ เพราะอาจารย์ของข้าพเจ้ามิได้มีความทุกข์ใจเลย แม้จะมีโรคภัยเบียดเบียน.

ผจญภัยในถ้ำวัวแดง

ข้าพเจ้าเคยได้ยินคนเฒ่าคนแก่โบราณเล่ามาว่า ถ้ำวัวแดงนี้มีความศักดิ์สิทธิ์มาก และมีลายแทงที่นี่ด้วย คนเดินทางผ่านโดยยานพาหนะใด ๆ ถ้าไม่ทำความเคารพแล้วก็จะมีอันเป็นไปทุกราย อนึ่งผู้จะเรียนวิชาอาคมทางไสยศาสตร์ทุกคน ถ้าจะให้เก่งจริงต้องมาผจญกับความศักดิ์สิทธิ์ของถ้ำวัวแดงเสียก่อน แต่ผู้เฒ่าผู้แก่ก็พากันเกรงขามถ้ำนี้กันนัก ไม่ค่อยจะมีใครมากล้ากลายกันทีเดียว

รุ่งขึ้นหลังจากที่พักอยู่ที่วัดกุดโบสถ์ในตอนเช้านั้น ท่านอาจารย์ก็ได้บอกข้าพเจ้าว่า วันนี้เราจะต้องเดินทางไปถ้ำวัวแดง "ถ้ำวัวแดง" ข้าพเจ้าทวนคำอย่างงุนงง "เออก็ถ้ำวัวแดงนี่น่ากลัวนักหรือ ? วิริยังค์" ท่านอาจารย์ตอบ "มันเป็นเรื่องนิยายหรือจริงมิทราบครับ เพราะผมได้ยินว่ามันศักดิ์สิทธิ์เหลือเกิน แต่ผมไม่กลัวหรอกครับ เพราะมีอาจารย์ไปด้วย" ข้าพเจ้าตอบ "เราต้องเดินให้ถึงในวันเดียว" ท่านอาจารย์พูดแล้วพวกเราก็เดินธุดงค์ต่อไป ค่อย ๆ ลึกเข้าไปก็เป็นดงหนาเข้าไปทุกที ๆ เริ่มทำให้ข้าพเจ้าเกิดสามัญสำนึกว่าใกล้แล้ว แต่ที่ไหนได้ต้องใช้เวลาอีกหลายชั่วโมง เป็นป่าเป็นภูเขาเริ่มขึ้นแล้ว มันคือถิ่นเสือ ข้าพเจ้าเห็นรอยของเสือขวักไขว่ไปหมดจึงมาคิดว่าเราจะได้ผจญอะไร ๆ สักอย่างเป็นแน่ แต่ก็จนแล้วจนรอดก็ไม่ได้เจอตัว เจอแต่รอยเดินขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือขึ้นภูเขา บัดนี้เป็นเวลาบ่าย ๕ โมงเย็นแล้ว พวกเรายังเดินย่ำต๊อกกันอยู่ระหว่างเขาลูกหนึ่งไปยังอีกลูกหนึ่งเรื่อยไป ตะวันจวนจะลับปลายไม้แล้วทำไมยังไม่ถึงอีก ข้าพเจ้าต้องรำพึงรำพันอยู่ในใจ จะค่ำเสียกลางป่าเขานี่เสียหรือยังไง เอ้าเป็นอะไรเป็นกัน อาจารย์เราอยู่ข้างหน้าไม่เห็นต้องกังวลอะไรเลยนี่นา อาจารย์หันหน้ามามองข้าพเจ้าแล้วบอกว่า "โน่นยังไงวิริยังค์ มองเห็นถ้ำวัวแดงแล้ว" "ช่างชื่นใจอะไรเช่นนั้น" ข้าพเจ้าคิด และเหมือนกับความเหนื่อยที่ตรำเคร่งมาหายหมด เป็นเวลาพลบค่ำพอดีถึงถ้ำวัวแดง

ท่านอาจารย์ก็ขึ้นบนศาลา "เอ้ะ ถ้ำทำไมจึงมีสิ่งก่อสร้างไว้หลายอย่าง มีทั้งศาลา กุฏิที่พัก แต่ไม่มีพระภิกษุสามเณรไม่มีใครเลย ข้าพเจ้ากับอาจารย์ขึ้นบนศาลาเป็นอันดับแรกเพราะเหนื่อยมาหลายเพลาแล้ว

อันดับแรกข้าพเจ้าวางบริขารทุกอย่างและกลางกลด จัดปูที่นอนถวายท่านอาจารย์ จากนั้นก็รีบแสวงหาแหล่งน้ำก่อนอื่น ลงเดินไปคนเดียวเที่ยวดูโดยรอบ ก็ไม่เห็นมีวี่แววว่าจะมีแหล่งน้ำ เวลาก็ชักจะดึกเข้าทุกที ๆ จนต้องเดินไปอีกมุมหนึ่งของบริเวณมองเห็นแต่ตุ่มน้ำตั้งอยู่ ๔-๕ ใบ เข้าไปเปิดดู ข้าพเจ้าต้องเอะใจขึ้นมาว่าทำไมน้ำจึงเต็มโอ่งหมดทุกใบ ทั้งดีใจทั้งสงสัยว่า ใครหนอตักน้ำมาไว้ที่นี่ ยังกับจะรู้ว่าเรามาวันนี้ ทำให้มึนงงไปหมด ข้าพเจ้ารีบกลับไปที่ศาลา นิมนต์ท่านอาจารย์มาที่ตุ่มน้ำ

เพื่อสรงน้ำ หลังจากนั้นแล้วข้าพเจ้าก็สรงน้ำเป็นที่เรียบร้อย ท่านอาจารย์บอกกับข้าพ-เจ้าว่า คุณไม่ต้องห่วงเราหรอก จงไปหาที่วิเวกให้เหมาะสมห่างจากเรา ก็เป็นอันว่าข้าพเจ้าได้แบกกลดออกไปในเวลากลางคืน หาดูที่เหมาะ ๆ มีความรู้สึกว่าเสียว ๆ บ้างเพราะไม่เคยชินกับสถานที่ แต่เห็นกุฏิหลังหนึ่งพอเบาใจจึงแวะขึ้นไปอยู่พัก กุฏินั้นเป็นกุฏิกั้นฝาด้วยใบไม้ พื้นฟากเป็นกุฏิเก่า ๆ อยู่ในสภาพจะพังมิพังแหล่ แต่ก็ยังดี ข้าพเจ้าใช้มันเป็นที่พักในเวลาค่ำคืนนี้ และนั่งสมาธิรู้สึกว่าดีเป็นพิเศษ จะเป็นเพราะความหวาดเสียวหรืออุปาทานเก่า ๆ ก็ไม่ทราบ เพราะมาถึงกลางคืนยังไม่ทราบข้อเท็จจริง แต่ก็ได้ผลแก่ตนในคืนนี้คือจิตใจสงบสบายดี ตอนเช้าข้าพเจ้าจะต้องปฏิบัติอาจารย์อันเป็นกิจ-วัตรประจำวัน คือไปคอยดูว่าท่านจะลุกขึ้นออกจากสมาธิแล้ว เมื่อท่านออกแล้วจะต้องเข้าไปถวายน้ำล้างหน้า ไม้สีฟัน เก็บที่นอน นำบาตรมาเพื่อการบิณฑบาต

ตอนเช้าข้าพเจ้าก็บำเพ็ญกิจวัตรตามปกติ แต่ปรากฏว่าท่านอาจารย์ลุกไม่ขึ้น ข้าพเจ้าเข้าไปใกล้แล้วถามว่า ท่านอาจารย์เป็นอะไรครับ ? ท่านตอบว่า "ยอกหมดทั้งตัวเลยวะยังค่ำ" ข้าพเจ้าเตรียมจะนวดถวายท่าน ท่านบอกว่าไม่ต้อง และพอเวลาผ่านไปสัก ๒๐ นาที ท่านก็พยายามจะลุกขึ้นจนสามารถพยุงตัวลุกขึ้นมาได้ และบอกข้าพเจ้าว่าให้ไปบิณฑบาต "จะไปยังไงไหวครับท่านอาจารย์" ข้าพเจ้าพูดขึ้น ท่านอาจารย์บอกว่า ไปเถิดถ้าเราไม่ไปเธอจะไปคนเดียวได้ยังไง บ้านห่างจากนี้อีกไกลต้องผ่านดงเดียว เกิดหลงเข้าป่าเข้าดงไปจะลำบาก

มันเป็นภาพที่ข้าพเจ้าต้องจดจำไว้ในตลอดชีวิตทีเดียวว่า ท่านอาจารย์มีความเพียรขันติเป็นยอด ท่านได้พาข้าพเจ้าเดินลัดเลาะไปด้วยความสันทัดของท่านที่ทราบถึงภูมิประเทศว่า แห่งใดควรจะมีหมู่บ้าน แม้ในขณะนั้นมองดูตามสองข้างทางก็ยังไม่มีวี่แววว่าจะมีหมู่บ้านแต่อย่างไรเพราะเป็นป่าดงทึบไปหมด มีรอยสัตว์ป่าต่าง ๆ ผ่านทางเดินเป็นระยะ แม้ท่านอาจารย์จะยอกแต่ท่านเดินเหมือนกับไม่เป็นไร เราได้ผ่านดงไปด้วยความสงบอย่างยิ่ง ท่านเดินหน้า ข้าพเจ้าเดินตามหลัง นึกถึงภาพในอดีตหายากแท้จะมาคิดเป็นจินตนิยายอะไรสักเรื่องก็คงไม่เหมือนเป็นแน่ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการเดินไปบิณฑบาตอย่างไม่มีจุดหมายนี้เป็นครั้งแรกในชีวิต

ในที่สุดท่านอาจารย์ก็ชี้ไปข้างหน้าว่า โน้นยังไงหมู่บ้าน มองไปข้างหน้ามีทุ่งนากว้างพอสมควร แล้วถัดไปก็มีหมู่บ้านซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่พอสมควร เมื่อเดินข้ามทุ่งนาไปแล้วถึงหมู่บ้านประมาณว่าสักหนึ่งชั่วโมงเศษ จากการเดินมาจากถ้ำวัวแดง

ชาวบ้านพอเห็นพวกเราเข้ามาบิณฑบาตตอนเช้า เขาพากันดีอกดีใจกันใหญ่ เพราะนาน ๆ จะมีพระมาอยู่ที่ถ้ำส่วนที่บ้านก็ไม่มีวัด ชาวบ้านพากันป่าวร้องกันสักพักเดียวเท่านั้น ก็ถือข้าวมาใส่บาตรกันเต็มไปหมดเขาถามว่า ท่านอาจารย์มาแต่เมื่อไร ? พวกผมไม่ทราบกันเลย "มาถึงค่ำวานนี้" ท่านอาจารย์ตอบ โยมบอกว่าเมื่อวันก่อนก็มีพระมาคณะหนึ่งพึ่งจะกลับไป ข้าพเจ้านึกขึ้นมาได้ในทันทีทันใดนั้นเองว่า "อ้อ น้ำถึงได้เต็มโอ่งไปหมด นึกว่ามีเทวดามาตักให้เสียแล้ว"

หลังจากรับบิณฑบาตเรียบร้อยแล้วพวกเราก็เดินกลับไปที่ถ้ำ โดยพวกญาติโยมนำอาหารตามไปด้วยประมาณ ๖–๗ คน มีอาหารตามมีตามได้ ในระหว่างทางท่านอาจารย์ให้ข้าพเจ้าเก็บผักไปด้วย ก็มียอดแต้ว ยอดกระโดน ครั้นถึงที่พักแล้วญาติโยมก็จัดอาหารถวายมีน้ำพริกอย่างว่าจริง ๆ ท่านอาจารย์คงทายใจเขาถูก จึงให้ผู้เขียนเก็บผักตามมา มีแกงก็เป็นแกงป่าน้ำดำ ๆ และอื่น ๆ ดูก็ไม่น่าจะอร่อย แต่ว่าอาหารมื้อนี้อร่อยเป็นพิเศษ ไม่ทราบว่าทำไมรสชาดมันถึงอกถึงใจอะไรอย่างนี้ ดีจริง ๆ ข้าพเจ้ามาคิดได้ว่า อ้อ อันความหิวนี้เองทำให้อร่อย เป็นอันว่าท่านอาจารย์และข้าพเจ้าได้พักอยู่ที่ถ้ำวัวแดงนี้ โดยมีญาติโยมมาส่งอาหารตามศรัทธาที่เขาจะพึงทำได้ตลอดเวลาที่พักอยู่

ท่านอาจารย์กลับยอกเอวหนักขึ้น ท่านบอกว่าไปไม่ไหวแล้ววิริยังค์เอ๋ย ยอกแบบนี้เหมือนเข็มแทงเรา จะต้องอยู่ที่นี่จนกว่ายอกจะหาย ข้าพเจ้ากลับดีใจเมื่อได้พึ่งท่านอาจารย์ เพราะจะได้อยู่ทำความเพียรให้ถึงอกถึงใจ ในสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์เช่นนี้ เป็นอันว่าพวกเราต้องอยู่ที่ถ้ำนี้ถึงเดือนเศษ

นับว่าเป็นการพักแรมนานที่สุดในการเดินธุดงค์มาราทอนในครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้เลื่อนจากการอยู่บนกุฏิสัพพะรังเคนั้นไปอยู่ที่ตัวถ้ำวัวแดงเลยทีเดียว อันชาวบ้านบอกว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ เห็นข้าพเจ้าไปอยู่ที่นั้นโยมก็ได้ห้ามปรามต่าง ๆ นานา ว่าอย่าเลยท่านไม่ดีแน่ แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมเชื่อ แม้จะเป็นอย่างไรก็ไม่กลัวทั้งสิ้น ข้าพเจ้าคิดว่า

ไหน ๆ มาถ้ำวัวแดงทั้งที นอนมันใต้ท้องวัวแดงเลยเป็นไง ? ข้าพเจ้าจึงเข้าไปในถ้ำ ซึ่งเป็นถ้ำไม่ใหญ่โตอะไรนัก มีวัวแดงอยู่ในถ้ำเป็นหินแกะสลัก บนหลังวัวแดงมีกษัตริย์ ๑ องค์ มีมเหสี ๔ คน นั่งอยู่บนหลังวัวแดงตัวเดียวนั้น ซึ่งก็ล้วนแกะสลักด้วยหินทั้งสิ้น สวยงามมาก ฝีมือดีเยี่ยมทีเดียว ข้าพเจ้ามองดูรอบ ๆ วัวแดงเป็นพื้นเสมอนั่งนอนสบาย แต่ข้าพเจ้าเสียดายมาก คือพวกนักหาทรัพย์ในดินสินในน้ำและลายแทงต่าง ๆ พากันมาเจาะท้องวัวแดง ขุดลงไปตรงพื้นที่วัวแดงเหยียบเป็นรูเป็นหลุม แม้แต่บริเวณอันเป็นหินก้อนใหญ่ ๆ เท่าบ้าน เขาก็เจาะกันทะลุไปหมด เขาเล่าให้ฟังว่าพวกคนที่มาเจาะมาทำลายนั้น โดยมากกลับไปตายกันเสียเป็นส่วนใหญ่

ในค่ำคืนหนึ่งที่ข้าพเจ้านอนพักอยู่ที่ถ้ำวัวแดงนั้น บังเกิดความประหลาดใจขึ้นในตอนดึก หลังจากบำเพ็ญสมาธิผ่านไปแล้ว คือปรากฏเหมือนหินทั้งถ้ำนั้นกำลังจะทรุดลงเสียงลั่นดังกึกก้อง แต่พอข้าพเจ้าลุกขึ้นหมายจะฟังให้ชัดแล้ว เสียงนั้นก็หายไป พอจะหลับก็เกิดเสียงนั้นขึ้นมาอีก จึงทำให้ใจหายรู้สึกว่าจะโดนลองดีเสียละกระมัง แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมกลัว ทำใจกล้า แต่เสียงนั้นมันคอยจะมาหลอนเอาตอนเคลิ้มทุกที ขณะที่ตื่นจริง ๆ ทำไมไม่มีเสียง จะมีเสียงเอาตอนจะหลับ อย่างไรเสียต้องมีเหตุเป็นแน่แท้ ข้าพเจ้าเลยตั้งใจเอาเสียเลยว่า ค่ำนี้เราจะไม่นอนละจะต้องทำสมาธิตลอดเวลาสว่างเลย

ขณะที่ข้าพเจ้าตั้งใจจะนั่งตลอดสว่างอย่างนั้นทุกอย่างที่ปรากฏขึ้นก็หายไปหมด และกลับกลายปรากฏในสมาธิแทน เห็นเป็นเหมือนกับเทวบุตรและเทวดา เป็นคนที่รู้สึกจะแปลกกว่าคนธรรมดา ข้าพเจ้าก็เลยเข้าใจเอาว่าคงเป็นพวกเทวดา ต่างก็มานั่งล้อมรอบอยู่ตามบริเวณนั้น เพียงแต่เดินกันไปมา รู้สึกว่าขณะนั้นมีความสบายดีมาก จนไม่ทราบว่าสว่างเสียแต่เมื่อไร

ข้าพเจ้าได้นำเอาเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น มาเล่าถวายอาจารย์ ท่านก็หัวเราะแล้วพูดว่า "นั่นแหละเธออยากประมาท เขาก็มาเตือนซิ" เขาหมายความว่าอะไรครับ" ข้าพเจ้าถาม "ก็พวกเทพเจ้านั่นแหละ" ท่านตอบ "เทพเจ้า ๆ" ข้าพเจ้าคำนึงอยู่ในใจว่า มันจะเป็นไปได้หรือที่เราได้พบเห็นสิ่งแปลกประหลาด ท่านอาจารย์ได้สำทับข้าพเจ้าว่า "เธออย่าประมาทจงพยายามเร่งความเพียรอย่างเต็มความสามารถ" นั่นมันเป็นความประสงค์ของผู้เขียนอยู่แล้ว

เป็นเวลาเดือนหนึ่ง อาการยอกของท่านอาจารย์ก็ค่อยทุเลาลงเป็นลำดับ จนหายเป็นปกติ ท่านอาจารย์ก็บอกว่า "แม้ว่าเราหายแล้วก็จะต้องอยู่ทำความเพียรในที่นี่ต่อไปอีกสักระยะหนึ่ง ข้าพเจ้าก็พอใจด้วยเป็นอย่างยิ่ง

ในวันหนึ่งที่ท่านอาจารย์สบายดี ข้าพเจ้าได้ถามท่านว่า "ธรรมปฏิบัตินี้มีความจำเป็นด้วยหรือที่เราจะต้องมาทรมานอด ๆ อยาก ๆ ทุลักทุเลเดินหามรุ่งหามค่ำอยู่อย่างวัดทรายงามกระผมก็ทำความเพียรได้อย่างมาก" ท่านตอบว่า "การอยู่ในที่เดียวจำเจ มันก็ทำให้เรามีจิตอ่อนไม่เข้มแข็ง และทำให้เกิดความเคยชิน เป็นการทำให้ย่อหย่อนต่อความพยายาม ยิ่งกว่านั้นถ้าเป็นครูอาจารย์ก็จะเพิ่มภาระที่จะสั่งสอน และกิจการที่จะต้องเกี่ยวข้องอีกมาก การที่เราได้ออกวิเวก อยู่ตามป่าเขาลำเนาไพรนั้น มันเป็นสิ่งทำให้จิตใจแข็งแกร่งขึ้น มีความกระตือรือล้นขึ้นมาเองตามธรรมชาติ"

เป็นอันว่า เวลาเดือนเศษพวกเราอยู่ที่ถ้ำวัวแดง โดยเฉพาะข้าพเจ้าได้ผลจากสถานที่แห่งนี้เป็นพิเศษ อันเป็นสิ่งจารึกอยู่ในความทรงจำไว้อย่างมาก ยากที่จะเขียนบรรยายออกมาให้หมดสิ้น ฯ ท่านอาจารย์บอกข้าพเจ้าว่าเรามาเดินทางกันต่อไปเพื่อตามท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ให้พบ เพราะเวลานี้ข่าวว่าท่านอยู่จังหวัดสกลนคร ฯ

พระวิริยังค์ ใกล้พบกับพระอาจารย์มั่น ฯ

พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ผู้ซึ่งได้นำพระวิริยังค์ ซึ่งขณะนั้นยังเป็นพระภิกษุหนุ่ม อายุได้ ๒๒ ปี อุปสมบทได้หนึ่งพรรษา เดินธุดงค์ครั้งสำคัญเพื่อติดตามพระอาจารย์มั่น ฯ ผู้เป็นพระปรมาจารย์ของคณะกัมมัฏฐาน การเดินธุดงค์ด้วยเท้าจากจังหวัดจันทบุรี จนถึงจังหวัดนครราชสีมานั้น นับว่าไม่ใช่ใกล้ แต่ระหว่างทางที่ผ่านก็ย่อมแสดงให้เห็นว่า สมัยนั้นเป็นป่าใหญ่และเป็นสถานที่วิเวกของผู้สนใจในธรรมได้เป็นอย่างดี

จากถ้ำวัวแดง ท่านอาจารย์ได้พาข้าพเจ้าเดินทางต่อไป คราวนี้ไม่เป็นป่าใหญ่เป็นทุ่งนาและมีป่าไม้เต็ง–ไม้รัง–ไม้แดงเป็นระยะ ๆ ไป ไม่มีอะไรจะทำให้เกิดความหวาดเสียวเหมือนที่ผ่านมา เพราะท่านอาจารย์ได้มุ่งตรง เพื่อตัดทางให้ถึง

พระอาจารย์มั่น ฯ ให้เร็วเข้า จึงไม่มุ่งเข้าหาป่าใหญ่ เดินลัดเข้าหาตัวอำเภอกระโทก ก็ถึงในวันเดียวพักอยู่ที่วัดนี้ตามอัธยาศัย เปลี่ยนจากธุดงค์นอนกับดินกับหญ้ามาจำวัดกัน บนกุฏิที่เขาจัดไว้ให้ ซึ่งก็ทำให้บรรยากาศทั้งหลายเปลี่ยนไป โดยการพบหมู่คณะผู้ปฏิบัติธรรมมาด้วยกัน แล้วก็ไต่ถามถึงการปฏิบัติว่าได้ผลอย่างไร ไปธุดงค์กันที่ไหน เป็นการสังสรรค์ภายในหมู่คณะ ซึ่งก็ได้ผลไปอีกอย่างหนึ่ง

ในขณะนี้สงครามโลกครั้งที่สองยังไม่สงบ การจะไปไหนมาไหนจะต้องมีการระมัดระวัง และขณะที่มาถึงนครราชสีมานั้น ก็เป็นเวลาที่ทางฝ่ายสัมพันธมิตรกำลังทิ้งระเบิดสถานีรถไฟจังหวัดนครราชสีมา

หลังจากพวกเราได้พบปะสังสรรค์กับหมู่คณะที่จากกันไปนานแล้ว ก็ออกเดินทางจากอำเภอกะโทกเข้าสู่ตัวเมืองนครราชสีมาพักที่วัดป่าสาลวัน อันเป็นวัดใหญ่ของคณะกัมมัฏฐานในจังหวัดนี้ แทบเป็นวัดร้างเพราะมีพระภิกษุสามเณรไม่กี่องค์ เนื่องจากวัดนี้อยู่ใกล้สถานีรถไฟ จึงได้ถูกลูกหลง (ลูกระเบิด) เข้าให้หลายลูก พระภิกษุสามเณรจึงต้องอพยพไปอยู่ที่อื่นกันเสียเป็นส่วนมาก ท่านอาจารย์กงมาบอกกับผู้เขียนว่า นี่แหละดูเอาเถิดเมื่อสงครามเกิดขึ้น ก่อความทุกข์ยากให้แก่คนทุกชั้นแม้กระทั่งพวกเราฝ่ายพระสงฆ์ ซึ่งก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับสงครามก็ยังพลอยลำบากไปกับเขาด้วย ชื่อว่าสงครามนี้ไม่ดีเลย แต่มนุษย์ก็ชอบทำสงครามทุกยุคทุกสมัย

ตื่นขึ้นตอนเช้าท่านอาจารย์ก็พาข้าพเจ้าเข้าไปบิณฑบาต ตามหมู่บ้าน ที่เคยไปแต่ก่อน ๆ รู้สึกหงอยเหงามากเพราะญาติโยมอพยพไปที่อื่น ๆ ยังกลับกันไม่หมดมองไปทางใดเห็นแต่หลุมลูกระเบิด บางหลุมเก่าขังน้ำจนเกิดผักบุ้งเต็ม มันมีอยู่ภาพหนึ่ง ซึ่งเป็นภาพที่น่าหวาดเสียวก็คือ มี ๒ คน ถูกสะเก็ดระเบิดเลือดอาบตัวแดงไปหมด เขายังมีชีวิตอยู่ได้วิ่งกระเสือกกระสนเข้ามาที่วัดนี้ แต่การวิ่งของเขาวิ่งโดยความกลัวหรืออย่างไรไม่ทราบ วิ่งอย่างไม่มองหน้า–หลัง ตรงรี่ขึ้นศาลาการเปรียญ เลือดไหลแดงฉาน เขาตรงเข้ากราบพระประธานแล้วสิ้นใจที่ตรงนั้นเอง มันช่างเป็นภาพที่น่าปลงธรรมสังเวชอะไรเช่นนั้น

ท่านอาจารย์บอกกับผู้เขียนว่า เราควรจะรีบเดินทางต่อไปดีกว่า เพื่อพบกับพระอาจารย์มั่น ฯ ตามความตั้งใจของพวกเรา ท่านอาจารย์ก็รีบไปสืบว่ามีรถไฟเดินไป

ทางจังหวัดอุดรหรือเปล่า เพื่อเป็นการย่นทางย่นเวลา เพราะถ้าใช้เวลาเดินจะต้องเป็นเดือน ๆ อีก เวลาก็จะใกล้เข้าพรรษามาแล้วอาจจะไม่ทันกาล

เมื่อทราบว่ามีรถไฟวิ่งไปอุดรเป็นบางวัน ท่านอาจารย์ก็คอยวันนั้น ได้พาข้าพเจ้าขึ้นรถไฟ ซึ่งสภาพในขณะนั้นก็แย่มาก เพราะรถไฟถูกลูกระเบิดเค้เก้ไปเยอะแต่ก็ต้องทนเอา แม้จะต้องยืนบ้างนั่งบ้างไปวันเดียวก็ถึงจังหวัดอุดรธานี ได้พาไปพักที่วัดป่าบ้านจิก

ณ ที่จังหวัดอุดรนี้สงบเหมือนกับไม่มีสงคราม ผู้คนมิได้อพยพหนีภัยแต่อย่างใด เมื่อมาถึงวัดนี้ก็พอดี คุณนายทิพย์ผู้เป็นเจ้าของวัดป่าบ้านจิก ก็เป็นวัดป่าเช่นเดียวกับวัดป่าทั้งหลาย โดยมีกุฏิพระภิกษุสามเณรอยู่องค์ละหลัง เพื่อบำเพ็ญสมณธรรม มีศาลาการเปรียญเป็นที่ประชุมพระภิกษุสามเณรในเวลาบางครั้งบางคราวที่จะได้ มีการอบรมสมาธิและชี้แจงข้อธรรมที่ปฏิบัติมา

วันหนึ่ง คุณนายทิพย์และคณะอุบาสิกาหลายคน ได้มาสนทนาธรรมกับท่านอาจารย์กงมา ต่างก็ได้ถามถึงเรื่องการปฏิบัติทางจิตใจหลายอย่าง ท่านอาจารย์ก็ได้อธิบายไปตามความรู้ของท่าน แต่คุณนายทิพย์ยังไม่พอใจ เพราะเธอแก่ปริยัติมาก เมื่อพูดถึงวิธีการเข้าฌานว่าจะเข้าอย่างไร ขอให้ท่านอาจารย์เข้าให้พวกดิฉันดูบ้างซี ท่านอาจารย์กงมาท่านถูกไม้นี้เข้า ท่านจึงหาวิธีแก้ลำด้วยหนามยอกเอาหนามบ่ง จึงได้บอกว่าจะเข้าฌาณให้ดูก็ด้าย ! ให้คุณนายจัดหามะม่วงอกร่องกับข้าวเหนียวมูลมาให้มากหน่อย ไม่ว่าแต่อาตมาดอกเข้าฌาน ได้ทุกคน ถ้ารับประทานมันให้อิ่มเข้าฌานมันจะยากอะไรคณะคุณนายชอบใจกันเป็นการใหญ่

เมื่อพักอยู่จังหวัดอุดรธานีประมาณ ๑ อาทิตย์ก็เดินทางต่อไปจังหวัดสกลนครอันเป็นจุดหมายปลายทาง และเป็นจุดประสงค์อย่างยิ่งในการเดินธุดงค์อันแสนจะทุรกันดารในครั้งนี้

ข้าพเจ้ามีจิตใจเบิกบานผิดกว่าการเดินทางไปที่ไหน ๆ ทั้งหมดในวันนี้เพราะมาถึงจังหวัดสกลนคร ทั้งทราบว่าท่านอาจารย์มั่น ๆ ได้มาพักอยู่ในจังหวัดนี้ แต่ท่านอาจารย์ยังไม่พาผู้เขียนไปถึงท่านอาจารย์มั่น ๆ เพียงแต่พักเอาแรงกันที่วัดสุทธาวาสใน

ตัวจังหวัดเสียหลายวัน ทำให้ข้าพเจ้าทุรนทุรายมิใช่น้อย ที่มาใกล้แล้วไม่รีบไป และท่านได้เล่าถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งอาจารย์ของข้าพเจ้าได้ว่าไว้อย่างนี้ คือ

๑. *ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านรู้จักใจคนจะนึกจะคิดอะไรทราบหมด*

๒. *ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านดียิ่งกว่าใคร ๆ ทั้งนั้น*

๓. *ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเทศนาในธรรมปฏิบัติยอดกว่าใครทั้งนั้น*

๔. *ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านปฏิบัติตัวของท่านเป็นตัวอย่างแก่ศิษย์อย่างเยี่ยมยอด*

๕. *ท่านอาจายย์มั่น ฯ ท่านจะต้องไล่พระที่อยู่กับท่าน ถ้าหากทำผิดแม้แต่ความผิดนั้นไม่มากแต่เป็นเหตุให้เสื่อมเสีย*

นี่ก็เป็นความทรงจำของผู้เขียนที่จะต้องท่องไว้ในใจไม่ให้ลืม ทั้งกลัวทั้งต้องการที่จะพบทั้ง ๆ ที่ยังไปไม่ถึง เป็นการเตรียมตัวเตรียมใจยิ่งกว่าครั้งใด ๆ ของผู้เขียนอย่างยิ่ง ดูเป็นเรื่องใหญ่จริง ๆ คราวนี้ ข้าพเจ้าได้ถามท่านอาจารย์ว่าเมื่อไรจึงจะเดินทางไปพบท่านอาจารย์มั่น ฯ กันเสียที ได้รับคำตอบว่ารอก่อน ก็วันท่านก็ไม่บอกก็จำต้องอยู่ที่วัดสุทธาวาสนี้ไปเรื่อย ๆ ข้าพเจ้าคิดในใจว่า ท่านอาจารย์ก็คงจะตระเตรียมอะไร ๆ ของท่านบ้างเป็นแน่เพราะท่านได้จากท่านอาจารย์มั่น ฯ ไป ๑๐ กว่าปี ก็คงจะร้อน ๆ หนาว ๆ เหมือนกัน เอาเถอะ แม้จะรอหลายวันก็เป็นการรอที่ใกล้ความหมายกันแล้ว !!!

ณ วัดสุทธาวาสเป็นที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้มามรณภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ จึงเป็นวัดประวัติศาสตร์ที่สำคัญวัดหนึ่ง และเป็นสถานที่ประชุมของพระคณะกัมมัฏฐาน ที่นับเนื่องด้วยความเป็นศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ ทุก ๆ ปี ของวันมาฆะบูชา

ข้าพเจ้ามาพักที่นี่ได้ถามญาติโยมทั้งหลายที่อยู่ในละแวกนี้ ก็ทราบว่าเป็นวัดที่ท่านอาจารย์เสาร์ ผู้เป็นอาจารย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ มาสร้างไว้เป็นป่าไกลจากตัวเมือง ๒ ก.ม. จึงเป็นวัดที่สงบสงัดมาก แต่บัดนี้ก็มีบ้านคนตลอดจนถึงที่ทำการของรัฐบาล เช่นศาลากลางจังหวัดก็มาตั้งอยู่ใกล้ ๆ จึงทำให้กลายเป็นวัดกลางเมืองไปในปัจจุบัน

ท่านอาจารย์กงมาได้บอกผู้เขียนว่า หนทางจากวัดสุทธาวาสนี้ไปที่บ้านโคก ต. ตองโขบ อ. เมือง สกลนคร เป็นหนทางไกลถึง ๕๐๐ เส้น ๒๐ ก.ม. ต้องเดินไปไม่มีทางรถยนต์ เป็นบ้านเกิดของท่านอาจารย์กงมา ซึ่งเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้าเอง ท่านว่าเป็นโชคดีอะไรเช่นนี้ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้มาพักที่บ้านของเราเท่ากับว่าเราได้โปรดญาติเราพร้อมกับอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิสูง ถ้าเราไม่มาจากจันทบุรีเราจะเป็นคนเสียหายมาก จะพลาดโอกาสที่งดงามอย่างยิ่ง แต่เป็นการดีและประจวบเหมาะเอาเสียจริง ๆ ที่เรื่องต่าง ๆ มาผสมผเสได้อย่างนี้ ซึ่งท่านอาจารย์มั่น ฯ จะต้องรักเรามากจึงมารอเราที่บ้านของเราเอง เราไม่เหนื่อยเลยที่ต้องตรากตรำมาอย่างลำบากนี้ การเดินทางของ–เราจึงมีผลอย่างล้นค่าที่สุดในชีวิต ผู้เขียนได้ฟังอาจารย์ของผู้เขียนรำพึงรำพันอยู่เช่นนี้ช่างถูกอกถูกใจผู้เขียนเสียจริง ๆ แต่ข้าพเจ้ากลับคิดว่าการที่จะได้พบท่านอาจารย์มั่น ฯ ในครั้งนั้น เป็นสิ่งที่เหลือจะพรรณาถึงความซาบซึ้งตรึงใจ คล้ายกับจะพึงได้เห็นพระอรหันต์ก็ปานกัน นึกไปก็กระหยิ่มในใจอยากจะพบหน้าท่านอาจารย์มั่น ฯ เสียโดยพลัน วันและเวลาช่างยาวนานเสียเหลือเกินมากกว่าที่ข้าพเจ้าเดินทางมาเป็นเวลา ๓ เดือนเศษเสียอีก กับช่วง ๕ วันที่อยู่วัดสุทธาวาส เหมือนกับจะถ่วงเวลาหิวกระหายให้เยิ่นเย้อ

ข้าพเจ้าดีใจอีกครั้งหนึ่งเมื่อเช้าวันนั้น อันถือว่าเป็นวันพิเศษคือเป็นวันอาจารย์กับศิษย์กำลังจะเดินทางไป ซึ่งจะต้องได้ถึงที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ พักอยู่ ใช้เวลา ๕ ชั่วโมง ขณะที่เดินไปลูกศิษย์อาจารย์มิได้พูดกันถึงเรื่องอะไรเลย ต่างก้มหน้าเดินเอา ๆ อย่างไม่คิดถึงความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า ส่วนข้าพเจ้านั้นมิได้ก้มหน้าเปล่า ๆ มีการวาดมโนภาพอยู่ในใจอย่างไม่เคยมีมาในกาลก่อนว่า ท่านอาจารย์คงจะมีร่างกายสูงใหญ่ สถานที่อยู่จะต้องกว้างขวางร่มรื่น มีพระผู้ทรงคุณวุฒิอยู่กับท่านห้อมล้อมคอยฟังธรรมจากท่านเป็นอันมาก พระภิกษุสามเณรที่อยู่นั้นคงจะอยู่ด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง แต่คงจะได้รับประโยชน์มากมายเหลือล้น บริเวณลานวัดคงจะเรียบร้อยทุกอย่าง ไม่มียกเยื้อรกรุงรัง ผู้ที่มาฟังท่านอาจารย์มั่น ฯ เทศนาคงจะได้รับรสพระธรรมที่ยิ่งใหญ่ ยิ่งวาดมโนภาพ ก็ยิ่งคิดไปถึงครั้งพระพุทธเจ้าเมื่อพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ในเมื่อถึงกาลออกพรรษาจะมีพระภิกษุสามเณรมาจากทิศต่าง ๆ เข้ามาเฝ้าเพื่อทูลถามอรรถปัญหาต่าง ๆ และก็ได้รับประโยชน์มหาศาล บัดนี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้มีพระภิกษุสามเณรมาจากทิศต่าง ๆ ดู

แต่เรากับอาจารย์ก็กำลังมา ข่าวว่ามีพระภิกษุสามเณรมาจากที่ต่าง ๆ ก่อนเราก็มี กำลังจะมาตอนหลังเราก็มี ดูก็จะเป็นการพิลึกกึกกืออยู่ไม่น้อย ดูก็จะเหมือนครั้งพุทธกาลเสียละกระมัง คิดไปคิดมา เอ...นี่จะคิดมากไปเสียแล้ว ทำไมจะนำเอาอาจารย์มั่น ฯ ผู้เป็นเพียงพระสาวกมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้า ไม่ควรแท้ถ้าไม่เปรียบอย่างนี้จะไปเปรียบอย่างไรถึงจะดี ก็ควรจะเปรียบกับสาวกบางองค์ แต่เราก็ไม่รู้ประวัติพระสาวกเหล่านั้น

พระวิริยังค์พบกับพระอาจารย์มั่น ฯ แล้ว

มโนภาพที่ข้าพเจ้ากำลังวาดไป ๆ อยู่นั้นได้หยุดสดุดลง เมื่อพระอาจารย์ของข้าพเจ้าบอกว่าถึงแล้ววิริยังค์ โน่นยังไงบ้านโคกอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของเราและนี่ยังไงทางเข้าไปวัดป่าที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ พักอยู่ เหมือนกับตัวลอยคล้ายจะเหาะเสียแล้วเรา ดูให้มันซู่ซ่าไปตามร่างกายคล้ายกับเกิดปีติในสมาธิอย่างไรก็อย่างนั้น ยิ่งใกล้เข้าไปก็ยิ่งเหมือนกับตกอยู่ในห้วงแห่งความปลื้มปีติอย่างไม่เคยมีมาก่อนเลย

ข้าพเจ้าต้องยอมรับว่าศรัทธาที่เกิดขึ้นจากศิษย์กับอาจารย์นี้ เป็นเรื่องมหัศจรรย์เหลือหลาย ได้แก่ตัวของข้าพเจ้า ขณะที่กำลังจะเหยียบย่างเข้า ไปในบริเวณที่พักของท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นความเชื่อตั้งแต่ยังไม่เห็นตัวท่าน เป็นธรรมตั้งแต่ยังไม่เห็นตัวท่าน เป็นความซาบซึ้งตั้งแต่ยังไม่เห็นตัวท่านหวนระลึกถึงพระสาวกบางท่านเข้ามานมัสการพระพุทธเจ้า ยังมิทันได้เห็นพระพักตร์ของพระพุทธองค์ แม้เพียงนั่งอยู่ข้างคันธกุฎีเท่านั้น กำหนดจิตดูน้ำที่ตกชายคาเป็นนิมิตว่า น้ำตกลงมาแล้วก็หายไปเป็นฟองขึ้นแล้วก็หายไป ไม่ตั้งอยู่ได้นานสังขารทั้งหลายก็เป็นเช่นเดียวกัน เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ท่านพระสาวกรูปนั้นก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ก่อนแต่ที่จะพบพระพักตร์ของพระพุทธองค์นี่ข้าพเจ้าก็จะเป็นเช่นนั้นหรืออย่างไร แม้ขณะที่กำลังจะก้าวย่างเข้าสู่ลานวัดที่พักก็ทำให้เกิดอาการผิดปกติ ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ยากจะพูดออกมาว่าเป็นอย่างไร

ถึงแล้ว!!! ความรอคอยของผู้เขียนได้บรรลุจุดที่หมายอย่างสมบูรณ์ในเมื่อเข้าถึงที่พักและข้าพเจ้าต้องตกตะลึงนิดหน่อย เมื่อเห็นท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นครั้งแรก

ของชีวิต ซึ่งท่านได้นั่งอยู่ที่ศาลหลังเล็ก ชี้มือมายังอาจารย์ของข้าพเจ้าและผู้เขียน สั่งให้พระภิกษุรูปหนึ่งและสามเณรให้รีบมารับบริขาร ที่ผู้เขียนกับอาจารย์กำลังตะพายบาตรแบกกรด ความนึกความคิดไปต่าง ๆ นานาหายจากจิตไปแล้วโดยสิ้นเชิงกลับมาเป็นความเลื่อมใส ขณะที่มาถึงเป็นเวลาบ่าย ๕ โมงเย็นแล้ว และท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้สั่งให้พระเณรจัดบริขารนำไปที่กุฏิซึ่งได้จัดไว้เป็นอย่างดีล่วงหน้าแล้ว และพระอาจารย์ข้าพเจ้าได้พาผู้เขียนซึ่งขณะนี้ตัวเบาจริง ๆ เพราะบริขารที่ถูกตะพายมาถึง ๕๐๐ เส้นได้ถูกปลดออกไปแล้ว เข้าไปกราบนมัสการท่านอาจารย์มั่น ฯ บนศาลาเล็กซึ่งมุงด้วยหญ้าคา ประโยคแรกและน้ำเสียงครั้งแรกที่เป็นคำพูดของท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่เข้าสู่โสตประสาทของข้าพเจ้า ๆ ยังจำได้และจำได้แม่นยำ เพราะเป็นคำที่ซาบซึ้งอะไรเช่นนั้น "เออ เจ้าลูกศิษย์อาจารย์เหนื่อยแท้บ่อ" หมายความว่า "เหนื่อยมากนักหรือ" ท่านอาจารย์กงมาได้ตอบว่า "ไม่เหนื่อยเท่าไรพอทนได้" ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ให้พวกเราไปสรงน้ำ มีพระภิกษุสามเณรได้จัดน้ำร้อนน้ำเย็นไว้พร้อมคอยรับพวกเรา ผู้เขียนสรงน้ำไปพลางคิดไปพลางว่า ข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรที่อยู่กับพระอาจารย์มั่น ฯ นี้ช่างเรียบร้อยและรู้ทุก ๆ อย่างยิ่งกว่าผู้ที่อยู่ในถิ่นเจริญที่ได้ศึกษาสูงเสียอีก แม้ว่าที่นี่จะเป็นบ้านนอกอยู่ในป่าดง ดูแค่ลานวัด แม้จะมีต้นไม้ปกคลุมอยู่หนาแน่น แต่ภายใต้ต้นไม้ที่เป็นลานจะถูกกวาดเตียนเรียบ ไม่มีใบไม้รกรุงรัง โองน้ำทุกแห่งวางไว้อย่างมีระเบียบ กระทั่งฝาปิดโอ่ง ขันตักน้ำแม้จะเป็นกระบวยซึ่งทำด้วยกะลามะพร้าว แต่ก็สะอาดเรียบร้อย โอ่งถูกขัดทั้งข้างนอกข้างในสะอาดสะอ้านหลังจากสรงน้ำเสร็จแล้ว เข้าไปที่กุฏิที่จัดไว้แล้ว แม้จะเป็นกุฏิมุงหญ้าคาแต่สะอาดจริง ๆ แม้แต่ผ้าเช็ดเท้ายังพับเป็นระเบียบแทบไม่กล้าเหยียบลงไปเลย เมื่อเข้าห้องยิ่งดูเป็นระเบียบ เพราะบริขารต่าง ๆ ถูกจัดไว้เรียบร้อย แม้กระทั่งบาตรตั้งแล้วเปิดฝา เพื่อไม่ให้อับและเหม็นกลิ่น ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะภิกษุสามเณรทั้งหลาย ได้ถูกอบรมการปฏิบัติข้อวัตรต่าง ๆ อย่างดียิ่งจึงเป็นอันว่าวัฒนธรรมของพระนี้มีอยู่แม้กระทั่งในป่าเขา ในท้องถิ่นป่าดงที่ห่างไกลความเจริญ

เมื่อผู้เขียนได้กลับออกจากกุฏิมองไปโดยทั่ววัดเห็นพระ–เณรทุกรูป ต่างก็เข้าที่เดินจงกรมอยู่ตามกุฏิของตน เพราะกุฏิแต่ละหลังจะมีทางเดินจงกรมทุกหลัง ขณะนั้น

บรรยากาศโดยทั่วบริเวณช่างสงบเอาจริง ๆ ต่างองค์ต่างก็มุ่งหวังเพื่อพระนิพพานโดยแท้ แม้จะมองไปที่กุฏิอาจารย์มั่น ฯ ก็เห็นท่านกำลังเดินจงกรมอยู่เช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าก็เลยเข้าทางจงกรมต่อไป แม้จะเดินทางมาถึง ๒๐ กว่า ก.ม. แล้ว แทนที่จะพักกันวันนั้น แต่เมื่อเห็นทุก ๆ องค์เขาเข้าที่จงกรมหมดแล้วก็ต้องเข้ากับเขาต่อไป แต่ก็ไม่เห็นว่าจะเหน็ดเหนื่อยเลย เพราะขณะนั้นมีปีติอยู่ในตัวแล้ว และเป็นความสำเร็จในชีวิตของความเป็นพระอย่างที่จะต้องจารึกไว้เป็นประวัติศาสตร์ของตนเองด้วย ความหนักแน่นของจิตในขณะนั้น ดูเหมือนไม่มีอะไรจะมาเปรียบเทียบได้

หลังจากเดินจงกรมเสร็จ พอท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านขึ้นกุฏิ พระภิกษุสามเณรก็หยุดจงกรม คอยสังเกตดูว่าท่านจะเข้าห้องเลย หรือท่านจะนั่งอยู่ข้างนอก ถ้าหากท่านนั่งอยู่ข้างนอก พระภิกษุสามเณรทั้งหลายก็จะรีบตามขึ้นไป เพื่อจะได้ฟังธรรมจากท่าน วันนั้นท่านได้มานั่งข้างนอก พระภิกษุกสามเณรทั้งหลายก็ทยอยกันขึ้นไปที่กุฏิของท่าน ข้าพเจ้ามองเห็นอาจารย์กงมาผู้เป็นอาจารย์ของข้าพเจ้ากำลังเดินขึ้นไป ผู้เขียนก็เดินตามขึ้นไปบ้างเป็นอันว่าการเดินทางแม้จะเหน็ดเหนื่อยก็ไม่ต้องคำนึงถึง ขึ้นไปเพื่อฟังธรรมจากท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งมันเป็นการรอคอยที่ออกจะนานพอดู ความตั้งใจก็ตั้งอย่างเที่ยงมั่นอยู่แล้ว

เมื่อทุก ๆ องค์นั่งอยู่ในความสงบต่างก็ดูเหมือนจะพยายามสำรวมใจกันอย่างเต็มที่เพราะเท่าที่สังเกตดู ทุก ๆ ท่านอยู่ในลักษณะเตรียมพร้อม หมายถึงพร้อมจะรับธรรมโดยอาการสงบเสงี่ยมสำรวมระวังแม้กระทั่งการเดินและการนั่ง น่าเลื่อมใสจริง ๆ ทำให้ผู้เขียนก็ต้องเตรียมพร้อมเช่นเดียวกัน ซึ่งครั้งนี้เป็นครั้งแรกของการพบท่าน-อาจารย์มั่น ฯ ซึ่งก็ได้รับแต่คำเล่าลือว่าท่านมีความหนักแน่นในธรรมวินัย และมีพละกำลังจิตน่าเกรงขาม

แต่ท่านกลับมีกิริยามรรยาทที่อ่อนน้อมละมุนละม่อม ทักทายปราศัยกับอาจารย์ของข้าพเจ้าอย่างเป็นกันเอง คล้ายกับท่านได้คุ้นเคยกันมาตั้งเป็นสิบ ๆ ปี ทำให้ผู้เขียนคลายความตึงเครียดไปตั้งเยอะค่อย ๆ พอหายใจโล่งไปได้ เมื่อเห็นท่านคุยไปและยิ้มย่องผ่องใสเหมือนธรรมดา หลังจากท่านถามสารทุกข์สุขดิบกับอาจารย์ของข้าพเจ้าแล้ว ก็หันมาถามผู้เขียนว่าได้มาพร้อมกันหรือ และมากันยังไง ผู้เขียนก็ตอบว่า "ครับ ! มากับ

อาจารย์ของกระผมเดินทางมาโดยเท้าตลอดเป็นระยะหลายร้อยก.ม. !" ท่านยิ้มแล้วก็ไม่พูดอะไรต่อไป

หันไปทางภิกษุสามเณรทั้งหลายแล้วท่านก็เริ่มที่จะแสดงธรรม

ตั้งแต่ ๒๐.๐๐ น. โดยประมาณถึง ๒๔.๐๐ น. เป็นการแสดงธรรมอย่างละเอียดอ่อน ในเนื้อความแห่งธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ซึ่งผู้เขียนยังไม่เคยฟังวิธีการอธิบายอย่างนี้มาก่อนเลย (ข้อความละเอียดขอให้อ่านประวัติพระอาจารย์มั่น ฯ ที่ผู้เขียนได้เขียนไว้แล้ว)

ตลอดเวลา ๔ ชั่วโมงเต็ม ซึ่งเป็นเวลามิใช่น้อยเลยสำหรับการแสดงธรรมซึ่งท่านพูดอยู่ตลอดไม่มีเวลาหยุด

ผู้เขียนและอาจารย์ของข้าพเจ้าก็กำลังเดินทางมาเหน็ดเหนื่อยมาก แต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็มิได้คำนึงถึงเหตุการณ์เหล่านั้น เอาธรรมเป็นใหญ่ ร่างกายช่างมันทรมานมัน นี่เป็นคำพูดของท่าน แต่เราทั้ง ๒ ก็ได้ถูกทรมานแล้วอย่างไม่ต้องมีการหลีกเลี่ยงได้ แต่การถูกทรมานในครั้งนี้เป็นการทำโดยความเต็มใจทั้ง ๒ ฝ่าย คือผู้ถูกทรมานก็ไม่ย่นย่อผู้ทรมานก็ไม่ท้อถอย ก็เลยเข้ากันได้ เป็นอันว่าได้ต่อสู้กับกิเลสอย่างได้ผลคุ้มค่าเป็นที่สุด.

ตอนพระวิริยังค์ฟังธรรมเทศนา
ของ ท่านอาจารย์มั่น ฯ กัณฑ์แรก

มิใช่เท่านั้นสำหรับตัวผู้เขียน ในเมื่อเวลาเสร็จจากการแสดงธรรมในค่ำคืนวันนั้น ทุกองค์ต่างก็รีบทยอยกลับ ผู้เขียนก็เตรียมจะกลับอยู่แล้วแต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เรียกให้ผู้เขียนหยุดก่อน ให้ทุกองค์กลับแล้วให้ข้าพเจ้าเก็บย่ามและของใช้เข้าในห้องของท่าน ท่านได้เอนหลังลงแล้วก็ให้ผู้เขียนบีบนวดเป็นกิจวัตรอย่างหนึ่งสำหรับพระกัมมัฏฐานผู้เป็นศิษย์ถือว่าการถวายการนวดนั้นเป็นกิจวัตรประจำ

วันนี้ท่านได้ให้โอกาสแก่ผู้เขียน ซึ่งผู้เขียนถือว่าเป็นลาภอันประเสริฐแล้วที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ให้โอกาสนี้แก่เรา เพราะยากนักที่ท่านจะให้โอกาสแก่ภิกษุรูปใด

รูปหนึ่ง ข้าพเจ้าแม้จะเหน็ดเหนื่อยจากการเดินทางและฟังธรรมตลอดระยะเวลาแต่เช้าถึงเที่ยงคืน ผู้เขียนก็ไม่คำนึงถึง คำนึงแต่ว่าเรานี้ไม่เสียทีแล้วที่ได้มาพบท่านผู้ประเสริฐ จะพยายามเพื่อแสวงหาความรู้จากท่านให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ จะไม่คำนึงถึงการเหน็ดเหนื่อยแต่ประการใดทั้งสิ้น

วันนี้เป็นวันแรกแห่งการบีบนวดถวายท่านอาจารย์มั่น ๆ ซึ่งผู้เขียนเองมีความกลัวและหวาดเสียวอย่างยิ่งแล้ว แต่กลับมาถูกเรียกให้บีบนวด ซึ่งเป็นการใกล้ชิดอย่างที่สุด ทำให้ผู้เขียนยิ่งต้องระวังตัวมาก จนถึงกับภาวนากำหนดจิตให้รวมสงบอยู่กับที่ขณะที่มือกำลังเคลื่อนไหวไปมาในการถวายการบีบนวดนั้น

แม้ท่านอาจารย์มั่น ๆ เมื่อหลังจากเอนตัวนอน ท่านพูดเพียงคำเดียวว่า "บีบได้แล้ว" เท่านั้นเอง ท่านก็ไม่พูดอะไรอีกต่อไป ผู้เขียนก็กำหนดจิตเอาจริง ๆ และเอาจริงเอาจัง ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์และแปลกใจเอาเหลือเกินว่า เรากลัวแสนที่จะกลัวท่าน กลับต้องมาจับตัวของท่าน เป็นเรื่องเหมือนกับจับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนทั้งเคารพอย่างสูง และกลัวอย่างสูงด้วย

แต่พอบีบไปและกำหนดจิตทำสมาธิไปในตัว ประกอบกับผู้เขียนได้เคยอบรมจิตนี้มาก่อน ๘ ปีแล้ว จึงทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างเข้าสู่ภาวะความเป็นปกติในเวลาไม่ช้านัก

ค่ำคืนวันนี้ นับเป็นคืนประวัติศาสตร์ของผู้เขียนซึ่งจะต้องจดจำตลอดชีวิต เพราะแม้จะต้องเดินทางมาอย่างเหน็ดเหนื่อยทั้งยังต้องมาฟังเทศน์ตั้งครึ่งคืน และยังต้องถวายการนวดอยู่ในขณะนี้ เวลาก็ดึกเข้า ๆ มาทุกที ท่านอาจารย์ก็ยังไม่อนุญาตให้กลับไปพักผ่อน ผู้เขียนทนอย่างเต็มเหนี่ยว คิดในใจว่าเราก็ได้พยายามที่จะมาพบท่านผู้ทรงคุณวุฒิเห็นปานนี้ และได้พบแล้วทั้งได้รับใช้อย่างรวดเร็ว จะไปกลัวอะไรกับการเหน็ดเหนื่อยแค่นี้ ผู้เขียนไม่นอนตลอด ๓ เดือนก็เคยผ่านมาแล้ว จึงไม่เห็นมีอะไรจะทำให้ผู้เขียนจะต้องหนักใจ ในการกระทำครั้งนี้

เวลาตี ๑-ตี-๒-ตี-๓ ผ่านไปๆ ก็ยังไม่เห็นทีท่าว่าท่านอาจารมั่น ๆ ท่านจะลุกขึ้นมาและอนุญาตให้กลับ เป็นธรรมเนียมของพระคณะกัมมัฏฐาน เมื่อถวายการนวดแก่พระอาจารย์ เมื่อท่านยังไม่อนุญาตให้กลับก็กลับไม่ได้ ต้องถวายการนวดตลอด ผู้เขียนก็เช่นเดียวกัน เวลาก็ใกล้แจ้งเข้ามาทุกขณะแล้ว ผ้าครองจะขาด ๆ ผู้เขียน

นึกอยู่ ๒-๓ ครั้ง ท่านอาจารย์ก็รีบลุกขึ้นพลัน ยังกับจะรู้ใจผู้เขียนเอาทีเดียว แล้วข้าพเจ้าก็รีบหาไม้สีฟันน้ำล้างหน้ากระโถนถวายท่าน เมื่อท่านรับและล้างหน้าเสร็จแล้วท่านก็พูดกับผู้เขียนว่า "เราได้นิมิตรดี คือปรากฏในนิมิตว่า ได้รองเท้าใหม่คู่หนึ่ง รองเท้าคู่นี้แปลกไม่มีแห่วงเว้าตรงกลางเหมือนกับรองเท้าทั่ว ๆ ไป เธออวิริยังค์กลับได้" ผู้เขียนกราบ ๓ ครั้งแล้วก็รีบกลับกุฏิสว่างได้อรุณพอดี

เป็นอันว่าผู้เขียนได้ถูกท่านทรมานตั้งแต่วันแรกพบ ถือว่าเป็นโชคดีของข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ท่านคงเห็นว่าผู้เขียนตั้งใจยิ่งใหญ่เหลือเกินแล้วก็เลยฉลองความศรัทธาเสียให้เต็มที่ พอเช้าขึ้นแทนที่ข้าพเจ้าจะอ่อนเพลีย หรือเหน็ดเหนื่อย กลับกระปรี้กระเปร่าสดชื่นเอาจริง ๆ เหมือนกับคนได้ของอันถูกใจและได้สมใจและได้มากเสียด้วย

แต่อะไรก็ไม่ว่าหรอก ปัญหาที่ท่านได้ตั้งให้ข้าพเจ้านั้นซิ หนักกว่าอะไร ? ก็รองเท้าคู่สั้นนั่นเองมันหมายถึงความว่าอย่างไรกัน ท่านเองก็ไม่อธิบายขยายความให้กระจ่างแจ้งเลย คงให้ผู้เขียนต้องขบปัญหานี้เองนานทีเดียว จนกระทั่งบัดนี้ก็ยังไม่แน่ใจว่า ความคิดของข้าพเจ้าจะถูกต้อง

เป็นอันว่าข้าพเจ้าได้อยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ สมความปรารถนา และนับเป็นโชคอันมหาศาล ที่พระผู้ปฏิบัติท่านอาจารย์มั่น ฯ มาก่อน ได้หลีกทางให้ผู้เขียนได้เข้ารับหน้าที่เป็นอุปัฏฐากอย่างที่ไม่ต้องมีพิธีรีตองอะไร เพราะเป็นที่ทราบในความประสงค์ของท่านอาจารย์แล้ว นี่แหละที่ข้าพเจ้ายังได้รับความภาคภูมิใจหนักหนา ที่อยู่ได้กับท่านและใกล้ชิดเป็นกรณีย์พิเศษ

วันหนึ่งพระอาจารย์กงมาผู้เป็นอาจารย์ของข้าพเจ้าได้เตือนผู้เขียน ขณะที่มีโอกาสเข้าไปกราบไหว้ท่านตามเวลาปรกติ ท่านเตือนว่า "การอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ และได้เป็นผู้อุปัฏฐากนี้ ต้องถือว่าเป็นบุญอย่างยิ่งของเธอแล้ว เพราะผู้จะเป็นอุปัฏฐากท่านอาจารย์มั่น ฯ นี้ ต้องเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกิริยามรรยาท ต้อนรับแขกเป็นเคารพพระเถรานุเถระที่จะเข้ามาศึกษาปฏิบัติธรรมกับท่าน มีสติระวังในขณะที่ปฏิบัติกิจวัตรโดยรอบคอบและสะอาด ตื่นก่อน นอนทีหลัง ฯลฯ" เมื่อรู้ความจริงต่าง ๆ ของการปฏิบัติอาจาริยวัตรโดยรอบคอบแล้ว เธอจะได้ความรู้พิเศษ และได้ความชำนาญตลอด

ถึงอัตถปัญหา ก็ถามท่านได้ตามความสามารถของตน จึงเป็นโอกาสอันงดงามที่สุดในชีวิตพรหมจรรย์ของเธอ

ข้าพเจ้าฟังด้วยความปลาบปลื้มใจ น้ำตาได้ซึมซาบออกมาโดยไม่รู้ตัวกับปีตินึกในใจว่า ทุกสิ่งทุกอย่างประกอบเข้ากันโดยอัตโนมัติ เพราะอาจารย์มั่น ฯ ก็ให้โอกาสอาจารย์ของข้าพเจ้าก็ให้โอกาส ตัวของผู้เขียนเองก็ให้โอกาสแก่ตัวเอง เป็นอันว่าไม่มีอะไรจะมาขัดข้องในการแสวงหาธรรมชั้นสูงกันต่อไปอีกแล้ว

เมื่อถึงกาลเข้าพรรษา ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องมีพิธีการที่จะเตรียมการต่าง ๆ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้ใช้ให้ข้าพเจ้าจัดการทำไม้กวาด ความจริงไม้กวาดที่จะต้องกวาดวัดนั้น ก็มีอยู่ปรกติแล้ว แต่ท่านให้จัดเป็นพิเศษหามาไว้ให้พร้อม โดยไม่ต้องทำตลอด ๓ เดือน นี้ก็เป็นเครื่องสะกิดใจข้าพเจ้าอย่างยิ่งในเรื่องของการรักษาความสะอาดทั้งบริเวณวัดและที่อยู่อาศัย ตลอดจนเครื่องใช้ท่านเป็นผู้มีความสะอาดอย่างยิ่ง แม้กระทั่งห้องส้วม ต้องเช็ดถูให้สะอาดจริง ๆ ทั้ง ๆ ที่ส้วมนั้นมิใช่ส้วมซึม เป็นส้วมหลุม ท่านได้ดุท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าว่า "กงมา นี่เธอทำไมไม่รักษาความสะอาด ปล่อยให้ส้วมรกยังกับป่าเสือ"

ผู้เขียนต้องตกใจอย่างยิ่ง! ในวันนั้นท่านเดินทางไปกุฏิของท่านอาจารย์กงมาได้เห็นต้นหญ้าเกิดขึ้นรอบห้องส้วม ซึ่งเข้าใจว่าท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าคงลืมไปหลายวัน ปล่อยให้หญ้าขึ้นโดยรอบ แท้จริงท่านก็ให้สามเณรถากหญ้าโดยรอบอยู่เสมอ

ผู้เขียนจำได้คำว่า "ส้วมรกยังกับป่าเสือ" จากปากคำของท่านอาจารย์มั่น ฯ ตกใจมาก และท่านยังถามข้าพเจ้าว่า "อยู่ด้วยกันที่จันทบุรีส้วมก็รกอย่างนี้หรือ ?" ผู้เขียนได้แก้ตัวแทนอาจารย์ของข้าพเจ้าว่า "ที่จันทบุรีส้วมอยู่กลางวัด กวาดทุกวัน"

ในการจำพรรษาปีนี้ก็เป็นเรื่องพิเศษสำหรับข้าพเจ้าอย่างยิ่ง เพราะเป็นการจำพรรษากับผู้ทรงคุณวุฒิ ซึ่งทำให้จิตใจเกิดความระมัดระวังอย่างสำคัญอยู่ผู้เขียนจำได้ว่าขณะนั้นสงครามโลกครั้งที่ ๒ ยังไม่สงบ จึงทำให้ผ้าจีวรของใช้ต่าง ๆ ขาดแคลนมาก แม้กระทั่งไม้ขีดไฟก็ไม่มีใช้ ต้องใช้เหล็กไฟ ตะบันไฟ เวลาจะจุดบุหรี่กันแต่ละครั้งก็ต้องตีเหล็กไฟเอา แม้จีวรก็ใช้ผ้าทอเองหนามาก

แต่ว่าท่านอาจารย์ท่านเป็นผู้มีบุญญาภินิหารมาก สิ่งของแม้จะหายาก แต่ก็ยังพอมีใช้ไม่ถึงกับขาดแคลนนัก ผู้เขียนต้องอัศจรรย์มากทั้ง ๆ ที่ท่านก็มิได้ทำอะไรให้เป็นของขลังและเพื่อโอ้อวดคุณภาพตลอดทั้งโฆษณาอะไรเลย แต่ประชาชนต่างก็ทราบเกียรติคุณของท่านอย่างกว้างขวางรวดเร็ว ในเมื่อท่านจะพักอยู่ที่ไหน จึงทำให้ไม่ขาดแคลนเครื่องใช้อันเป็นไปตามอัตภาพ

มันเป็นความจำ ที่ข้าพเจ้าจะต้องจำจนกระทั่งบัดนี้ ที่ผู้เขียนกับพระอาจารย์มหาบัว ญาณสมฺปณฺโน ในวันหนึ่ง ญาติโยมทั้งหลายมาประชุมกันที่ศาลา ศาลานั้นท่านอาจารย์มั่น ๆ ให้กั้นห้องแล้วท่านก็จำวัดอยู่ที่นั่น ขณะที่ญาติโยมประชุมกันด้วยเทศกาลอันใดอันหนึ่ง ในเมื่อทำศาสนกิจส่วนอื่นเสร็จแล้ว ถึงเวลาเทศน์ท่านอาจารย์ได้สั่งให้ผู้เขียนกับอาจารย์มหาบัวเทศน์ให้โยมฟังทีละกัณฑ์ เมื่อท่านสั่งแล้วท่านก็เข้าห้องไป ผู้เขียนกับอาจารย์มหาบัว ก็มองหน้ากันว่าจะทำอย่างไร ข้าพเจ้าก็กลัว อาจารย์มหาบัวก็กลัว กลัวอะไร ? ไม่กลัวโยมหรอก แต่กลัวท่านอาจารย์....

ตอนพระวิริยังค์ พระมหาบัว ถูกให้เทศน์ต่อหน้าท่าน

ใจของผู้เขียนรู้สึกจะเต้นแรงเป็นพิเศษ ผู้เขียนไม่เคยกลัวเรื่องเทศน์ให้โยมฟัง เพราะผู้เขียนเป็นนักเทศน์มาตั้งแต่เป็นสามเณรอายุเพียง ๑๗ ก็เริ่มเป็นนักเทศน์แล้ว บัดนี้อายุ ๒๒ ปี ผ่านการเทศน์มาไม่ใช่น้อย

แต่ท่านจะมาให้เทศน์ต่อหน้าท่านผู้ทรงคุณวุฒิ ที่เราจะต้องมาศึกษาธรรมปฏิบัติกับท่าน ท่านก็เป็นที่หน้าเกรงขามอย่างยิ่งแล้ว ทำไมพระเถระผู้มีอาวุโสสูงตั้งเยอะแยะท่านไม่สั่งให้เทศน์ ทำไม ? จึงมาสั่งให้เราผู้เป็นภิกษุใหม่เทศน์ ยิ่งคิดยิ่งไม่สบายใจจะเทศน์ออกหรือนี่

ส่วนอาจารย์มหาบัว ผู้เขียนก็ทายใจถูกเหมือนกันว่า ใจของอาจารย์มหาบัวก็กำลังระทึกหวั่นไหวอยู่อย่างหนัก และก็ถูกให้เทศน์ก่อน เพราะอาวุโสกว่าผู้เขียน ทำท่าทำทางเหมือนจะปวดหนักปวดเบายังไงพิกล ผู้เขียนก็นึกขำอยู่ในใจ ทั้งขำทั้งกลัว

ระคนกันไป ข้าพเจ้าก็ยังรู้จักกับอาจารย์มหาบัวใหม่ ๆ ไม่ทราบว่าเคยเทศน์หรือเปล่า หรือเป็นนักเทศน์มาเก่งแล้ว ก็ทำให้หนักใจแทนอยู่

เมื่อต่างก็มองหน้ามองตากันไปกันมาพอสมควร เวลาอันระทึกใจก็มาถึงนั่นคือเสียง "พรหมมาจะโลกา" อาราธนาเทศน์ โยมเขาอาราธนาแล้ว ผู้เขียนบอกท่านอาจารย์มหาบัว แต่ดูรู้สึกว่าท่านมีความมั่นใจอยู่ไม่น้อยทีเดียว ได้ก้าวขึ้นธรรมาสน์ยังไงๆ พิกลเหมือนกับจะอุทธรณ์อะไรออกมาจากใจสักอย่างยังงั้นแหละ แต่จะไปอุทธรณ์กับใคร เมื่อขึ้นธรรมาสน์ท่านก็หลับหูหลับตาเทศน์อย่างน้ำไหลไฟดับไปเหมือนกันแสดงว่าเจนเวทีมาพอสมควรทีเดียว แต่เวทีนี้เป็นเวทีอันตรายเหลือหลาย ท่านคงจะคิดอย่างนั้นเอง เมื่อท่านใช้วาทะ แห่งการแสดงธรรมอย่างไพเราะและอึดอัดระคนกันเป็นอันว่าจบธรรมเทศนาไปได้อย่างสบาย

เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้ ทำเอาผู้เขียนต้องหัวใจเต้น มันเป็นตาของเราแล้วพร้อมกันนั้น ท่านมหาบัวก็ชำเลืองมายังข้าพเจ้า ท่านคงจะคิดในใจว่า ถึงตาวิริยังค์มั่งละน่า และคงจะคิดต่อไปว่า ดูท่าทางของวิริยังค์จะเอายังไงจะไปไหวหรือไม่ไหวเพราะต่างก็ยังไม่รู้ความสามารถของกันและกัน ท่านมหาบัวนั่งเรียบร้อยแล้ว โยมก็อาราธนาต่อ ขอให้ "ยาคูไทย" เทศน์ต่อไปเถอะ ญาติโยมแถวนี้เขาเรียกผู้เขียนว่า "ยาคูไทย" ซึ่งแปลว่าพระไทย

เป็นอันว่าผู้เขียนก็ขึ้นธรรมาสน์ในอันดับต่อมา พอขึ้นธรรมาสน์แล้วรู้สึกตัวลอย ๆ พิกลเหมือนกัน เพราะท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านนั่งอยู่ข้างหลัง เราเป็นภิกษุหนุ่ม นับว่าอ่อนพรรษากว่าใคร ๆ ทั้งหมดที่มารวมกันอยู่นี้ ก็ทำให้หวาดเสียวซู่ซ่าไปหมด ผู้เขียนพยายามกำหนดใจมิให้หวั่นไหว แต่มันก็หยุดได้เป็นพัก ๆ อาศัยชำนาญธรรมาสน์เท่านั้นที่ทำให้ทุก ๆ อย่างเรียบร้อยในเวลาอันเร็วพลัน แต่เข้าใจว่า คงจะมีหลายองค์จับพิรุธได้ ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้เขียนก็สามารถแสดงธรรมไปได้ ตามประสาของผู้ประหม่า และหวาดเสียวเป็นที่สุด พอเทศน์เพลิน ๆ ไปก็ไม่เป็นไร พอนึกถึงท่านอาจารย์มั่น ฯ นั่งอยู่ข้างหลังสะดุ้งทุกที แต่ก็เอาตัวรอดปลอดภัยไปได้ นับเป็นธรรมเทศนาประวัติศาสตร์ของผู้เขียนจริง ๆ ยี่สิบเก้าปีแล้วยังคงจำเหตุการณ์ในวันนั้นได้เป็นอย่างดี ไม่ทราบว่าจะเขียนพรรณาเหตุอย่างไรจึงจะถูกต้องกับความเป็นจริง

และก็เป็นเรื่องแปลกประหลาดในอนาคตกาลต่อมา ผู้เขียนกับอาจารย์มหาบัวจะต้องเทศน์คู่กันเสมอ ๆ มา เช่นงานศพอาจารย์มหาทองสุข พระครูอุดมธรรมคุณ งานศพท่านอาจารย์ชม ที่หนองหลวง อ. สว่างแดนดิน งานพิธีของท่านอาจารย์ฝั้น อาจาโร ที่วัดอุดมสมพร อ. พรรณานิคม จ. สกลนคร จะต้องถูกให้เทศน์ด้วยกันทุกครั้ง เมื่ออาจารย์มหาบัวเทศน์ ผู้เขียนก็ต้องเทศน์ คล้ายกับท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ท่านจะรู้กาลอนาคตว่าพระสององค์นี้จะต้องเทศน์ร่วมกัน

กาลพรรษานี้ ผู้เขียนพึ่งจะบวชเป็นพระภิกษุพรรษาที่ ๒ รู้สึกว่าเป็นพรรษาที่อิ่มเอิบด้วยธรรมอย่างยิ่ง ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านแสดงธรรมแทบทุกวัน แต่ละครั้งของท่านแสดงธรรมดุจจิ้มหรือจี้ลงในหัวใจของผู้เขียนอย่างลึกซึ้งสุดพรรณา ทำให้ผู้เขียนระลึกถึงบุญวาสนาบารมีของตนเองว่า "บุญจริง ๆ หนอที่ได้มาพบอาจารย์ผู้ทรงคุณธรรมและแสดงธรรมที่ซาบซึ้งจริง ๆ" จะมีอะไรเล่ามาเปรียบเทียบได้ถึงความดีงามของการให้ทานธรรมของท่านอาจารย์มั่น ฯ

การปฏิบัติกิจวัตรด้วยการอุปัฏฐาก โดยการใกล้ชิดนั้น นับแต่การปูที่นอน กางกลด ซักผ้า เทกระโถน ล้างบาตร รับบาตร ปูอาสนะ หั่นผัก ตำหมาก มวนบุหรี่ ชงชา นั่งคอยรับใช้ ถวายน้ำบ้วนปาก ไม้สีฟัน จนถึงการบีบนวด ผู้เขียนได้บรรจงปฏิบัติท่านด้วยเคารพเป็นอย่างสูงสุด พยายามทำให้ดีที่สุด แต่ก็ไม่วายที่จะเกิดความบกพร่องขึ้น เพราะท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเป็นคนละเอียดและสะอาดมาก บางครั้งล้างกระโถนไม่สะอาด ท่านก็ดุเอา กระโถนยุคนั้นทำด้วยกระบอกไม้ไผ่ ถ้าไม่พยายามเอาขี้เถ้าแช่จริง ๆ แล้วจะมีกลิ่น แม้จะมีกระโถนเคลือบล้างง่าย ๆ ท่านก็ไม่ใช้ ซึ่งเป็นการฝึกฝนผู้ที่จะอุปัฏฐากท่านไปในตัวเสร็จ แม้แต่ผ้าปูที่นอน ซึ่งการเย็บผ้าตะเข็บข้างบนข้างล่างเหมือนกัน ถ้าไม่สังเกตจริง ๆ จะไม่ทราบเลย ผู้เขียนไม่สังเกตเอาหัวกลับท้ายเอาท้ายกลับหัว ถูกดุเอาหลายครั้งจนจำได้ กลดที่แขวนจำวัด กลดนั้นมันกลม ใครจะจำได้ว่าข้างไหนเป็นหัวนอน ข้างไหนเป็นปลายเท้า ผู้เขียนก็จะโดนดุอีก เพราะกางกลับไปข้างบ้างเอาหัวไปเท้าบ้าง นึกว่าไม่เป็นไร จนถึงกับต้องเอาเครื่องหมายไปหมายไว้ที่กลดจนจำได้จึงไม่โดนดุ ท่านพูดเสมอ ๆ ว่า "ก็เมื่องานภายนอกหยาบ ๆ อย่างนี้ยังทำไม่ได้ ทำไมจิตเป็นของละเอียดจึงจะบำเพ็ญฝึกหัดได้" ทำเอาผู้เขียน

สะดุ้งทุกครั้งจึงเป็นอันว่าผู้เขียนต้องพยายามทำทุกอย่างให้ดีที่สุด เพื่อถวายความเคารพและทดแทนคุณานุคุณของท่าน ก็มิใช่ผู้เขียนจะผูกขาดการปฏิบัติท่านอาจารย์มั่น ฯ แต่ผู้เดียว ทุก ๆ องค์ที่อยู่ด้วยก็ช่วยกันเท่าที่โอกาสจะให้ และทุก ๆ องค์ก็ต้องการเช่นเดียวกับข้าพเจ้า ศรัทธาด้วยตนเองที่จะถวายการอุปัฏฐากท่าน โดยเฉพาะท่านได้เอ็นดูผู้เขียนเป็นกรณีพิเศษไม่ทราบว่าเป็นเหตุผลอะไร ท่านเคยพูดว่า "วิริยังค์ธาตุถูกกัน เวลาบีบนวดถวาย"

เมื่อกาลพรรษาผ่านไปอย่างได้ผลในทางการบำเพ็ญ โดยไม่หยุดยั้งเหมือนประหนึ่งว่า ๓ เดือนนั้นเป็น ๓ วันไปทีเดียว

ส่วนอาจารย์ของข้าพเจ้า ท่านก็หาวิธีที่จะวางรากฐานในบริเวณสถานที่แห่งนี้ให้เป็นการถาวรสมกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้มาพักอยู่ที่นี่ถึง ๒ พรรษา ท่านได้จัดการที่ดินให้เป็นบริเวณกว้างขวางหลายสิบไร่ให้เป็นวัดขึ้น จัดการก่อสร้างกุฏิศาลาให้ใหญ่โตและถาวรขึ้นมาอย่างรวดเร็ว

ท่านอาจารย์กงมา ได้พูดกับผู้เขียนว่า วิริยังค์ เราจะต้องทำที่แห่งนี้ให้เป็นสถานที่บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นการถาวรแก่ละแวกบ้านของเรา ให้สมกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ผู้เป็นปรมาจารย์ได้มาพักอยู่ในสถานที่แห่งนี้

ผู้เขียนได้ตอบท่านว่า จะไม่เป็นการรบกวนความสงบของท่านอาจารย์มั่น ฯ ไปหรือ เพราะว่าท่านไม่ต้องการจะก่อสร้างที่ถาวรจะเป็นกังวล

ท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าบอกว่าไม่เป็นเช่นนั้นดอก แม้แต่พระพุทธเจ้า ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ยังสร้างเชตวันถวายราคาตั้งหลายล้าน

ตอนพระวิริยังค์เขียนมุตโตทัย

หลังจากปวารณาออกพรรษาแล้ว (พ.ศ. ๒๔๘๔) ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็ได้ไปพักที่บ้านนามน ไม่ไกลจากบ้านโคกเท่าไรนัก ประมาณ ๔ ก.ม.

แต่เวลาไปครั้งนี้ ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้าปฏิบัติท่านอย่างใกล้ชิด ท่านก็ไม่ให้ข้าพเจ้าไปกับท่าน ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้าเชื่อร้อยเปอร์เซ็นต์ที่ข้าพเจ้าจะต้องติดตามท่านไปทุกหนทุกแห่ง ในครั้งนี้ท่านได้บอกองค์นั้นบ้างองค์นี้บ้าง ให้ไปกับท่านแต่ข้าพเจ้าท่านไม่บอกกลับเฉยเสีย แม้ข้าพเจ้าเรียนท่านว่าจะขอตามไปด้วยท่านก็ไม่ให้ไป

ทำเอาผู้เขียนต้องงงเป็นอย่างยิ่งว่า ทำไมท่านจึงไม่ให้ข้าพเจ้าไปกับท่าน ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้าก็เป็นผู้ปฏิบัติอุปัฏฐากท่านทุกอย่างในขณะนั้น หลังจากท่านได้เดินทางออกจากบ้านโคกไปแล้ว ข้าพเจ้าสังเกตดูมันให้หงอยเหงาไปหมด ดูเหมือนใบไม้จะเหี่ยวแห้ง แผ่นดินแห้งแล้งไปทีเดียว ข้าพเจ้าทนไม่ไหวต้องติดตามไปหาท่านที่วัดป่าบ้านนามน และก็ไม่ได้นำเอาบริขารไป ไปเป็นเพียงอาคันตุกะเท่านั้น เมื่อกราบท่านเสร็จแล้วก็ปฏิบัติเหมือนกับปฏิบัติอยู่เดิม ได้กระทำทุกอย่าง ได้เวลาเย็นผู้เขียนก็ลาท่านกลับ ตอนกราบลาจะลุกท่านได้ถามว่า วิริยังค์ ลากงมาแล้วหรือ (หมายความว่าข้าพเจ้าได้ลาท่านอาจารย์กงมา จิรปุญโญ ซึ่งเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้าแล้วหรือ ?) เท่านี้ผู้เขียนก็ทราบแน่ใจแล้วว่าท่านต้องการให้อาจารย์ของข้าพเจ้าอนุญาตเสียก่อน ท่านไม่ต้องการที่จะนำเอาลูกศิษย์ใครไปโดยพละการ ในเมื่ออาจารย์ของเขาไม่เต็มใจหรือไม่อนุญาต ซึ่งด้วยเหตุเช่นตัวของข้าพเจ้านี้ ท่านจะทำอย่างไรก็ได้เพราะฝากกายถวายชีวิตแล้ว แม้แต่อาจารย์ของข้าพเจ้าท่านจะทำอย่างไรก็ได้ แต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็ไม่ก้าวก่ายระหว่างศิษย์อาจารย์ จึงทำให้เป็นที่น่าเคารพบูชายิ่ง

ข้าพเจ้ารู้ความจริงแล้วดีใจยิ่งนัก และเสียใจยิ่งนักในเมื่อมารู้ว่าตัวเรานี้โง่จัด ควรจะได้ร่ำลาอาจารย์ของข้าพเจ้าเสียแต่วันท่านอาจารย์มั่น ฯ เดินทางก็จะดี ข้าพเจ้าเดินทางกลับพลางเกาศีรษะพลางนึกพลางว่า โง่จัด ๆ ทำให้ท่านอาจารย์มั่น ฯ เตือน แต่ก็นึกต่อไปว่า ท่านให้ความรักใคร่เอ็นดูข้าพเจ้าเป็นกรณีพิเศษ จึงได้ให้นัยแก่ผู้เขียน ซึ่งผู้เขียนก็ยังได้จำและจารึกอยู่ในใจว่า ท่านก็ประสงค์จะทรมานและฝึกสอน–ต่อเติมความรู้ให้ผู้เขียนด้วยความเมตตาปรานี

จึงเป็นอันว่าผู้เขียนได้กลับไปลาพระอาจารย์กงมา ท่านก็อนุญาตให้ผู้เขียนไปอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ตามความประสงค์ สมใจผู้เขียนเป็นอย่างยิ่งที่ได้มาอยู่กับท่านอีกวาระหนึ่ง และก็เพิ่มความตั้งใจแก่ผู้เขียนอย่างยิ่ง ในอันที่จะพยายามบำเพ็ญความเพียร ปฏิบัติทางใจให้หนัก เพราะมาคิดว่าการจะหาครูบาอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิสูงเช่นนี้ ยากนัก แม้หมดชีวิตหนึ่ง ๆ หรือหลายชาติอาจจะไม่ได้พบก็เป็นได้ ดังนั้นผู้เขียนจึงทุ่มเททุก ๆ อย่างทั้งกำลังกายและกำลังใจศึกษา และปฏิบัติอย่างไม่หยุดยั้ง

ผลก็ปรากฏขึ้นอย่างมหัศจรรย์เช่นกัน ทั้งพระธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่น ฯ ก็ไพเราะเสียจริง ๆ ผู้เขียนนั่งกัมมัฏฐานได้รับความสงบใจแล้วได้มาฟังธรรมของท่าน ธรรมเทศนานั้นได้เกิดรสชาดที่ซาบซึ้งหาอะไรเปรียบไม่ได้อีกแล้ว ทำไมจึงดีอย่างนี้สุดแสนจะพรรณา ทำให้ผู้เขียนระลึกถึงคนอื่น ๆ ต่อไปว่า เราจำเป็นที่จะต้องบันทึกธรรมเทศนาของท่านอาจารย์มั่น ฯ ให้ได้ เพราะถ้าเราไม่บันทึก ต่อไปธรรมเทศนาอันวิเศษนี้ก็จะหายสูญไปอย่างน่าเสียดาย และธรรมเทศนาเช่นนี้จะพึงแสดงได้ก็แต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ เท่านั้น องค์อื่นถึงแสดงก็ไม่เหมือน จึงทำให้ผู้เขียนได้พยายามอย่างยิ่งที่จะเขียนบันทึกธรรมเทศนาของท่านให้ได้ และก็เป็นผลสำเร็จขึ้นเป็นอันดับแรก เพราะยังไม่เคยมีใครบันทึกธรรมเทศนาของท่านเลย

เป็นที่น่าสังเกต ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านไม่เคยยอมให้ใครบันทึกธรรมเทศนาของท่านโดยเป็นหนังสือเลย มีแต่จำกันใส่ใจเท่านั้น ถ้าใครจะบันทึกด้วยหนังสือจะต้องถูกท่านดุและประนามเอาทีเดียว แต่ผู้เขียนขะโมยเขียนและยอมทุกสิ่งทุกอย่างเพราะรักและชอบและเลื่อมใสสุดหัวใจแล้ว ท่านจะดุด่าประณาม ผู้เขียนยอมทุกอย่างขออย่างเดียวให้ได้บันทึกธรรมเทศนาเพื่อประโยชน์แก่คนอื่นต่อไปภายหลัง ไม่ได้ฟังจากท่านจะได้อ่านในหนังสือเล่มนี้ พระภิกษุสามเณรที่ไปอยู่กับท่านต่างก็กลัวเช่นนี้จึงไม่มีใครกล้าจะเขียนธรรมเทศนาของท่าน จึงเป็นอันว่าผู้เขียนได้กล้าเสี่ยงอันตรายครั้งสำคัญทีเดียว

เกิดความสำเร็จแก่ผู้เขียนอย่างเต็มภาคภูมิ คือตลอดพรรษานี้ผู้เขียนได้บันทึกธรรมเทศนาตลอดไตรมาส ซึ่งก็สำเร็จขึ้นเป็นเล่มในชื่อ **"หนังสือมุตโตทัย"**

หลังจากผู้เขียนได้บันทึกธรรมเทศนาของท่านแล้ว ก็พยายามทำเป็นความลับไว้ตลอดเวลา วิธีการที่ผู้เขียนทำสำเร็จนั้นคือ เมื่อเวลาท่านแสดงธรรม พยายามกำหนดไว้ในใจอย่างมั่นคง เพราะขณะนั้นความจำของผู้เขียนยังอยู่ในการใช้ได้ เมื่อท่านแสดงธรรมจบแล้วผู้เขียนยังต้องมีหน้าที่ถวายการนวดอีกไม่ต่ำกว่า ๒ ชั่วโมง เมื่อถวายการนวดเสร็จแล้ว ก็รีบกลับที่พักจับปากการีบเขียนธรรมเทศนาของท่าน ก่อนความจำนั้นจะเลือนลางไป ตอนนี้ผู้เขียนจะบอกอะไรให้สักอย่าง ว่าเป็นเรื่องน่าคิดหนักหนา ตอนนั้นอยู่ในระหว่างสงคราม ปากกา–ดินสอดำ–น้ำหมึกไม่ต้องหาไม่มีใช้ เผอิญผู้เขียนมีปากกา

อยู่ ๑ ด้ามติดตัวไป น้ำหมึกไม่มี ผู้เขียนต้องคิดตำราทำน้ำหมึกขึ้นใช้ โดยเอาผลสมอไทย ผลมะเหลื่อม ผลมะขามป้อม เอามาตำแช่น้ำ แล้วเอาเหล็กที่มีสนิมมากเช่นผานไถนาแช่ลงไปด้วย เมื่อแช่ ๒–๓ วันได้ที่แล้ว เอามากรองด้วยผ้าบางจนใสแล้วก็เอาเขม่าติดก้นหม้อนี้ต้องการสีดำใส่เข้าไปคนจนเข้ากันดีแล้วกรองอีก คราวนี้ก็เอามาใช้ได้ผลข้าพเจ้าได้ใช้มันจนเขียนได้เป็นเล่ม แต่เวลาเขียนมันจะไม่แห้งทันที ต้องรอนานกว่าจะแห้ง

ข้าพเจ้าได้ทำอยู่อย่างนี้ คือฟังเทศน์เสร็จแล้วถวายการนวด เสร็จแล้วกลับมาเขียนหนังสือตลอดเวลา ๓ เดือน การแสดงธรรมของท่านมิได้แสดงทุก ๆ คืน ในที่สุดข้าพเจ้าก็ทำงานเสร็จสมกับคำปณิธานที่ได้ตั้งไว้ และก็พยายามกำความลับไว้มิได้แพร่งพรายให้ผู้ใดทราบถึงการกระทำของข้าพเจ้าเลยแม้แต่คนเดียว

เมื่อความสนิทสนมผู้เขียนกับท่านอาจารย์มั่น ๆ นับวันแต่จะสนิทยิ่งขึ้นท่านได้ให้พรพิเศษ เมตตาพิเศษแนะนำพิเศษจนผู้เขียนหายความหวาดกลัวเหมือนอย่างแต่ก่อน

อยู่มาวันหนึ่งผู้เขียนคิดว่า ก็ธรรมเทศนาที่เราเขียนแล้วนี้จะปิดเป็นความลับไว้ทำไม เปิดเผยถวายท่านเสียดีกว่า ท่านจะกินเลือดกินเนื้อเราก็ให้รู้ไป จึงเป็นอันว่าผู้เขียนได้นำเอาเนื้อความอ่านเล่าถวาย ท่านจึงเอ๊ะใจขึ้นว่า "นี่วิริยังค์ คุณไปเขียนแต่เมื่อไร" จากนั้นท่านก็ไม่ว่าอะไรและท่านก็ยอมรับว่าการบันทึกนี้ถูกต้องโล่งอกโล่งใจข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง นึกว่ายังไงเสียคงโดนด่าหลายกระบุง แต่ท่านกลับให้ความร่วมมือเป็นอย่างน่าอัศจรรย์

หนังสือมุตโตทัยนั้น แม้จะมีเนื้อความไม่มากนัก แต่บรรจุถ้อยคำเป็นคำสอนที่ดีมากจริง ๆ ได้เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย ตั้งแต่ต้นจนบัดนี้ปรากฏว่าได้พิมพ์ไปแล้วหลายหมื่นฉบับ และก็ยังไม่จืดจะต้องมีการพิมพ์ต่อไปอีกมาก

ข้าพเจ้าถือว่าเป็นงานชิ้นสำคัญที่ทำได้สำเร็จในขั้นแรกของชีวิต เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ง่ายนัก ทั้งเป็นการเสี่ยงอันตรายต่อการขับไล่ของท่านอาจารย์มั่น ๆ อย่างยิ่ง เพราะถ้าทำผิดแล้วมีอย่างเดียวคือการไล่ออก นับเป็นสิ่งน่าสพึงกลัวเป็นอย่างยิ่ง

ในพรรษานี้ ข้าพเจ้าได้รับบทเรียนเป็นพิเศษมากมายพอดู วันหนึ่งฝนตกใหญ่ ผู้เขียนก็รีบเข้าห้องนอน เพราะครึ้มฟ้าน่าจะนอนมาก แต่พอเอนหลังลงหน่อยเท่านั้น ด้วยความเป็นห่วงจึงแง้มหน้าต่างมองไปที่กุฏิของท่านอาจารย์มั่น ฯ ข้าพเจ้าต้องตกใจมาก เพราะท่านผลัดผ้าสรงน้ำ ออกตากฝนรองน้ำฝนใส่โอ่งอยู่องค์เดียว ผู้เขียนรู้สึกตัวว่าเราผิดแล้ว ทำท่าจะนอนท่านอาจารย์กำลังรองน้ำฝนอยู่ ผู้เขียนรีบผลัดผ้าอาบโดยพลันลงจากกุฏิยังกับจะวิ่ง เข้าไปช่วยท่านรองน้ำฝน ผู้เขียนพูดกับท่านว่า ท่านอาจารย์จะลงมาทำไมเดี๋ยวจะไม่สบาย ท่านตอบว่า "วิริยังค์อยู่ใต้ฟ้าต้องกลัวฝนด้วยหรือการอาบน้ำฝนเป็นยาอายุวัฒนะรู้ไหม ?" "เป็นยายังไงครับ ?" ผู้เขียนถาม "ก็น้ำฝนมันบริสุทธิ์ดี เหงื่อไคลก็ออกดีมากกว่าน้ำธรรมดา อาบแล้วเบาตัว" ท่านตอบ เมื่อรองน้ำถวายการถูหลัง บิดผ้าอาบตากเรียบร้อย ท่านก็เข้าห้องจำวัดไป ผู้เขียนกลับกุฏิแล้วก็มานึกถึงว่า น้ำฝนเป็นยา น้ำฝนเป็นยา ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านบอก ทำเอาข้าพเจ้าพยายามที่จะอาบน้ำฝนให้มากเพื่อจะได้เป็นยา จนกระทั่งบัดนี้

วันหนึ่งขณะที่ผู้เขียนถวายการปฏิบัติท่านอยู่ตามปรกติเวลากลางวัน เพราะหลังจากฉันเสร็จท่านเดินจงกรมเสร็จท่านเข้าห้อง เวลาบ่ายโมงท่านจะออกมานั่งข้างนอก ผู้เขียนก็จะต้องเตรียมน้ำสำหรับชงชา ชาก็เป็นชาเชียงใหม่ และเตรียมหมากพลูปูนยาไว้สำหรับตำหมากถวายท่าน พร้อมทั้งบุหรี่อันเป็นยาสูบที่ชาวบ้านเขาปลูกกัน วันนี้ก็เช่นเดียวกับทุก ๆ วันผู้เขียนได้ทำเช่นนั้น หลังจากทุกอย่างเสร็จเรียบร้อย ก็ได้มวนบุหรี่ถวายท่าน พอท่านสูบควันบุหรี่ก็ออกมากระทบกับจมูกของผู้เขียน วันนี้เป็นอย่างไรไม่ทราบเกิดเหม็นควันบุหรี่ยิ่งกว่าทุกวัน จนอดไม่ไหวจึงได้พูดว่า "แหมบุหรี่นี่เหม็นจริง" เท่านั้นเอง ผู้เขียนก็ต้องถูกดุว่า "นี่วิริยังค์ การยกโทษผู้อื่นนั้นไม่สมควรอย่างยิ่ง" ว่าแล้วท่านก็มวนบุหรี่ขึ้นตัวหนึ่งเบ้อเริ่ม ให้ผู้เขียนบอกว่าเอาสูบเสียเดี๋ยวนี้เมื่อสูบแล้วจะได้ไม่ยกโทษผู้อื่น" ทำเอาข้าพเจ้างงไป ต้องสูบบุหรี่แล้วก็สำลัก ท่านก็หัวเราะชอบใจ ผู้เขียนได้คิดเรื่องนี้ไว้เป็นการบ้านอยู่ตลอดเวลาว่า การที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านแนะนำพร่ำสอนบุคคลนี้ ท่านสอนโดยทุกวิธี แม้แต่สูบบุหรี่ ทำเอาผู้เขียนต้องจดจำตลอดชีวิต ว่า การที่จะยกโทษคนอื่นนั้นย่อมไม่มีประโยชน์อะไร เพราะคนเราต่างก็มีความสามารถไปคนละอย่าง เมื่อเขาทำไม่เหมือนเรา ๆ จะว่าเขาไม่ดีก็ไม่ควรและ

ควรจะมองคุณประโยชน์ของแต่ละบุคคล ซึ่งคน ๆ หนึ่งมิใช่ว่าจะเสียไปหมด และก็มิใช่ดีไปหมด ถ้าบุคคลผู้ฉลาดแล้วดินที่ตรงไหนก็เอามาทำประโยชน์ได้ ถ้าหากว่าเราจะไม่ยกโทษว่าดินมันต่ำทราม

อีกวันหนึ่งขณะที่ผู้เขียนกำลังหั่นผักถวายท่านในเวลาภัตตาหารเช้า ตามปรกติท่านจะต้องฉันผักทุกวันแต่ฟันของท่านไม่ดี เพราะต้องใช้ฟันเทียม จึงต้องหั่นผักให้ละเอียด ผู้เขียนมีหน้าที่จะต้องหั่นทุกวัน ในเมื่อท่านเลือกดูแล้วว่าผักนี้เป็นที่ถูกกับธาตุของท่าน ในวันนั้นผู้เขียนได้หั่นผักเป็นพิเศษ คือหั่นให้หยาบ ๆ เพราะทุก ๆ วันหั่นละเอียด พอดีท่านเหลือบมองเห็นก็ได้ถามผู้เขียนว่า "วิริยังค์ทำไมจึงหั่นหยาบนักวันนี้" มันอร่อยดีครับ หั่นละเอียดแล้วมันไม่อร่อย" ผู้เขียนตอบ "นี่แหละหนาเขาว่า อวดเขี้ยวก็คือหมา อวดงาก็คือช้าง" ท่านอาจารย์ท่านว่า ในขณะที่พระภิกษุสามเณรเต็มศาลาขณะที่เตรียมจะฉันภัตตาหารเช้า ทำเอาผู้เขียนสะดุ้งเฮือก เป็นอันว่าท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านสอนคนทุกขณะเวลา อันการพูดของท่านว่า "อวดเขี้ยวคือหมา อวดงาคือช้าง" ท่านได้เปรียบเทียบคนที่โอ้อวด หมายความว่าไปเที่ยวอวดตัวต่อใคร ๆ ว่าข้าพเจ้านั้นเก่งอย่างนั้นเก่งอย่างนี้ ต้องการที่จะมีชื่อเสียงโด่งดัง เลยหาวิธีการอวดด้วยกรรมวิธีต่าง ๆ เท่าที่ตัวบุคคลนั้นจะหาได้ เป็นเหตุให้เกิดความเชื่อถือที่ผิด ๆ เกิดขึ้นแก่ปวงชนเป็นอันมาก โดยเหตุก็เพียงเพื่อต้องการหาชื่อเสียงความโด่งดังให้แก่ตัวเอง

ท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านเปรียบคนพวกนี้เหมือนกันกับสัตว์เดียรัชฉาน ตามที่ท่านได้ด่าผู้เขียนท่ามกลางพระภิกษุสามเณรขณะที่ผู้เขียนยังไม่ทันตั้งตัวเลย เพียงผู้เขียนมีเจตนาที่จะให้ท่านได้ฉันอร่อยสักวันหนึ่งเท่านั้น แต่ท่านก็ถือโอกาสดุด่าเป็นการสั่งสอนที่แนบเนียนที่สุด และได้ผลที่สุด เฉพาะตัวผู้เขียนต้องจดจำจนวันตายและเพื่อนสหธัมมิกที่รวมอยู่กับผู้เขียนก็ได้สติระลึกอยู่อย่างแนบแน่นในจิตใจ เท่าที่ผู้เขียนจำพระเถระที่อยู่ร่วมด้วยวันนั้น คือ พระอาจารย์หลุย พระอาจารย์มหาบัว พระอาจารย์เนตร์ พระอาจารย์เนียม นอกนั้นก็ลืมเลือนลางไปเสียแล้วรวมประมาณ ๒๐ กว่ารูป

ตอนพักวัดร้างเสียงบารมีให้กับพระวิริยังค์

การจำพรรษาที่บ้านนามนได้เป็นไปอย่างเรียบร้อยที่สุด และได้ผลทางใจมากที่สุด ทั้งผลเกิดจากประสบการณ์ใหม่ ๆ อันเป็นผลได้อย่างคาดไม่ถึง เป็นผลทางปกครอง และผลทางเผยแพร่ธรรม ผู้เขียนจึงมาคิดถึงความเป็นอัจฉริยะของท่านอาจารย์มั่น ฯ มิใช่ว่าจะเยินยอท่านจนเกินความจริง แต่ท่านเป็นอัจฉริยะจริง ๆ เพราะผู้เขียนก็ชอบตรงไปตรงมาอยู่แล้ว คนจะมาพูดเกินความจริง หรืออ้อมค้อมไม่ชอบ การอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ในพรรษานี้ จึงเป็นการศึกษาทั้งธรรมและศึกษาทั้งตัวของท่านอาจารย์ด้วย มีอะไรแปลกๆ ใหม่ๆ ให้พวกเราได้ศึกษาอยู่ตลอดเวลา ทุก ๆ องค์ที่มาอยู่กับท่านต่างก็ต้องพูดเป็นเสียงเดียวกันหมด ถึงความสามารถทั้งภายนอกภายใน นี่ก็เป็นปัจจัตตัง รู้เฉพาะตัว ๆ ของผู้ที่อยู่ร่วมกับท่าน ผู้ที่ไม่ได้อยู่ร่วมกับท่านหรือเพียงแต่ได้ยินได้ฟัง ได้อ่านเรื่องราวของท่าน ย่อมจะไม่เป็นปัจจัตตัง บางทีก็เกิดความสงสัยแต่บางคนก็เลื่อมใส จึงเป็นของยากที่จะอธิบายให้เข้าใจได้

ออกพรรษาแล้ว จะมีการตัดเย็บจีวรให้แก่องค์ที่ขาดแคลน เพราะต่างก็ช่วยกันตัดเย็บด้วยมือกว่าจะเสร็จแต่ละตัวก็ใช้เวลาหลายวัน ตามปรกติแล้ว ของที่ได้จากกฐิน ผ้าป่า ของที่เขามาถวายท่านก็จะถูกแจกออกไปแก่พระภิกษุสามเณรทั้งหลายโดยทั่วกัน

หลังจากธุรกิจมีการแจกจีวรและทำจีวรเสร็จแล้ว ท่านปรารภที่จะออกไปจากวัดป่าบ้านนามน เพื่อความสงบตามอัธยาศัย ในที่ไม่ไกลจากวัดบ้านป่านามนนั้นเท่าไรนัก มีบ้านหนึ่งชื่อบ้านนาสีนวน อยู่ใกล้เขาภูพาน บ้านนี้มีวัดร้างอยู่วัดหนึ่งไม่ไกลจากบ้าน มีกุฏิหลังเดียว ท่านได้เลือกเอาวัดร้างนี้เป็นที่พัก ได้ออกจากวัดป่าบ้านนามนกับผู้เขียนและมีพระติดตาม ๒ องค์ ตาผ้าขาว ๑ คน

การมาอยู่วัดบ้านนาสีนวนนี้ถือว่าเป็นการพักผ่อนของท่าน ตามธรรมดาท่านก็พักผ่อนอยู่แล้วไม่ว่าอยู่ที่ไหน แต่การอยู่ในหมู่บ้านใหญ่ พระภิกษุสามเณรก็จะมาพักเพื่อศึกษามาก เป็นการกังวลในการดูแลแนะนำสั่งสอน เมื่อมาอยู่บ้านนาสีนวน พระ

ภิกษุสามเณรมาอยู่มากไม่ได้ เพราะเป็นบ้านเล็ก จึงถือว่าเป็นการพักผ่อน ในกาลบางครั้งพระภิกษุสามเณรผู้อยู่โดยรอบไม่ไกลนัก ก็ถือโอกาสเข้ามานมัสการเพื่อรับโอวาทจากท่านเป็นครั้งคราว

ณ โอกาสนี้เองเป็นโอกาสที่เหมาะที่สุดสำหรับผู้เขียน เวลาว่างมาก นับเป็นโชคในชีวิตครั้งสำคัญครั้งหนึ่งที่ผู้เขียนได้มาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ผู้เขียนมิได้ทิ้งโอกาสอันมีค่านี้ให้เสียไปเลย พยายามไต่ถามประวัติความเป็นมาของท่านอย่างละเอียด ความรู้พิเศษต่าง ๆ ที่ได้จากสถานที่นี้มากจริง ๆ และทั้งยังได้ความคุ้นเคยสนิทสนมกับท่านอย่างที่ใคร ๆ จะได้ยาก

วันหนึ่งตอนเช้าขณะที่ผู้เขียนเตรียมคลี่สังฆาฏิซ้อนจีวร หลังจากถวายการครองจีวรให้ท่านเสร็จแล้ว ท่านได้เหลือบมองเห็น สังฆาฏิของผู้เขียนแตกตะเข็บหลายแห่ง และผู้เขียนเย็บชุนเอาไว้ ท่านถามว่า สังฆาฏิขาดแล้วใช่ไหม "ยังไม่ขาดเป็นแต่เพียงแตกตะเข็บครับผม" ผู้เขียนตอบ "นั่นแหละมันขาดแล้ว เออ วิริยังค์ ถ้าคุณเป็นผู้มีบุญได้ทำไว้แต่ปางก่อน พรุ่งนี้คงจะมีใครสักคนนำผ้ามาถวาย เราจะตัดสังฆาฏิให้" ท่านอาจารย์ท่านพูด ทำเอาผู้เขียนขนลุกขนพอง ไม่นึกเลยว่าท่านจะพูดกับข้าพเจ้าอย่างนี้

ต่อจากนั้นข้าพเจ้าก็นำบาตรออกเดินไปรอท่านที่ริมระแวกบ้าน ถวายบาตรแก่ท่านเมื่อท่านไปถึง เดินตามหลังท่านไป อันความคิดที่จะต้องคิดติดอยู่ในใจขณะนี้คือคำพูดของท่านอาจารย์บอกว่า "ถ้าเธอมีบุญ พรุ่งนี้ก็จะมีคนนำผ้ามาถวาย" ทำให้ใจของผู้เขียนต้องกังวลหนักขึ้นว่า ท่านอาจารย์จะเอาตัวเรามาเสี่ยงบารมีเสียแล้ว นี่ถ้าหากไม่ได้ผ้าไม่มีใครมาถวาย เราอาจจะต้องเป็นคนอาภัพ จนถึงกับท่านไม่อาจจะรับเอาเราเป็นศิษย์ของท่านก็เป็นได้ ขณะนี้เราก็พึ่งจะมาอยู่กับท่านเพียงปีเศษเท่านั้น ท่านจะเอาผ้าสังฆาฏิมาเสี่ยงบารมีเสียแล้ว เห็นทีจะแย่เสียละกระมังคราวนี้ และขณะนี้เป็นระยะเวลาของสงคราม (สงครามโลกครั้งที่ ๒) ยังไม่สงบ ผ้าที่จะใช้หายากจริง ๆ กว่าจะได้แต่ละผืนนานนัก ชาวบ้านต้องนุ่งผ้าขาดหน้าขาดหลัง เด็กนักเรียนไปโรงเรียนไม่มีเสื้อใส่ แม้จะมีบ้างก็ปะหน้าปะหลัง พระภิกษุสามเณรตามวัดต่าง ๆ จะได้จีวรแต่ละตัวนั้นนานเต็มทีต้องปะชุนเช่นเดียวกัน

อันเราก็มาถูกท่านอาจารย์เสี่ยงบารมีด้วยผ้าสังฆาฏิ ๑ ผืน ดูก็เป็นเรื่องใหญ่มิใช่เป็นเรื่องเล็กเลย (ถ้าเป็นขณะนี้ ๒๕๑๕ คงไม่ต้องนึกให้ลำบาก) ครับคืนนี้ก็ล่วงไปอย่างฝันดีเป็นที่สุด ท่านอาจารย์ท่านพูดทิ้งคำไว้แต่ตอนเช้าแล้วท่านก็มิได้เอ่ยถึงคำนั้นอีกเลย ผู้เขียนว่าฝันดีนั้นก็คืน ยังไงเสียเราคงจะต้องได้รับผลแห่งความจริงที่ว่าเราจะเป็นผู้มีบุญ–หรือเป็นคนบาป ก็จะต้องรู้กันในวันพรุ่งนี้แน่นอน เลยทำให้ผู้เขียนทำความเพียรนั่งสมาธิก็มีมัฏฐานเป็นการใหญ่ ไม่ต้องหลับนอนกันละ ก็รู้สึกว่าได้ผลหันกลับไปคิดถึงท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านได้ทรมานคนเพื่อเป็นคนดีทุกวิถีทาง ทุกอย่างที่ท่านออกอุบายแต่ละครั้ง ได้ผลเกินคาด ครั้งนี้ก็เช่นเดียวกันกับที่แล้วมาหลาย ๆ ครั้งที่บังเกิดผลจากอุบายวิธีของการทรมานที่ได้ผลอย่างสุขุมลุ่มลึก ในขณะที่ผลทางภายในกำลังเกิดขึ้นแก่ผู้เขียนอย่างเยือกเย็นสว่างไสวสบายผ่องใสอย่างที่จะพูดยากทีเดียว นี้เกิดจากอุบายวิธีอันชาญฉลาดของท่านอาจารย์มั่น ๆ

รุ่งขึ้นเวลาบ่ายโมง เสียงคนหลายคนทั้งแบกทั้งหามทัพพสัมภาระ ตีเกราะเคาะไม้ ได้ยินมาแต่ไกล รู้เขียนกำลังเดินจงกรมอยู่ใต้ต้นไม้ ไม่ห่างจากกุฏิเท่าใดนักได้ยินเสียงก็สงสัย รีบออกมาคอยดู ซึ่งขณะเดียวกันท่านอาจารย์ก็เปิดประตูออกมาก็พอดีกระบวนผู้คนได้มาหยุดอยู่ที่ริมวัดเอาของวางไว้เรียบร้อย มีหัวหน้าคนหนึ่งเข้ามาหาท่านอาจารย์ นิมนต์ให้ไปชักบังสุกุล ท่านก็เดินตามเขาไป แต่ผู้เขียนไม่ไปเพียงแต่จัดที่ต้อนรับเขาอยู่ที่กุฏิ

ในไม่ช้าพวกเขาก็พากันนำเอาของมากองไว้ที่ชานกุฏิ ผู้เขียนไม่สนใจของอื่นนอกจากผ้า จะมีหรือไม่หนอ พอจะทำสังฆาฏิได้ ผู้เขียนก็ต้องอุทานขึ้นมาในใจว่า "โอ ผ้าทำสังฆาฏิมีแล้ว" นี่ยังไงแต่นึกยิ้มอยู่ในใจไม่พูดอะไรเลย ท่านอาจารย์เหลือบมองมายังข้าพเจ้ายังกับจะพูดอะไรสักอย่างแต่ท่านก็ไม่พูด หลังจากท่านได้ให้พรโยม ๆ กลับกันหมด และสั่งให้เณร–ตาผ้าขาวเก็บของอื่น ๆ ไป ส่วนผ้าขาวท่านสั่งให้ผู้เขียนเก็บมาดูจึงเห็นว่าเป็นผ้าบางเนื้อดี พอที่จะตัดได้สังฆาฏิผืน ๑ อย่างสบาย ท่านจึงพูดว่า "เอ้าผู้มีบุญเอาผ้านี้ไปตัดสังฆาฏิเสีย" เป็นคำพูดที่สั้น ๆ ฝังใจน่าดู.

ข้าพเจ้าไม่ใช่นักเขียนนักประพันธ์ ถ้าเป็นนักเขียนนักประพันธ์คงจะพรรณนาของจริงได้กว้างขวางและแนบเนียนกว่านี้มาก แต่นึกเอาเพียงความเข้าใจก็ดีแล้ว ข้าพเจ้าก็พอใจแล้วที่ยังเขียนได้ถึงเพียงนี้

ผู้เขียนจะดีใจหรือปีติหรือถูกอาจารย์ยกยอหรืออะไร ก็พูดไม่ถูกอีกเหมือนกัน ในเหตุการณ์เกิดขึ้นในครั้งนี้ทำเอาผู้เขียนต้องยิ้มข้างในอยู่หลายวัน แต่ก็ไม่ประมาท ในการที่จะพยายามเพื่อการปฏิบัติจิตอย่างไม่ให้เวลาล่วงเลยไปเปล่า ๆ ขณะที่เรามาอยู่กับท่านผู้ประเสริฐแล้วจะมัวประมาทอยู่ไม่ได้เป็นอันขาด เพราะการได้อาจารย์เช่นนี้ยากนักที่จะมีบุญได้อยู่กับท่าน ข้าพเจ้าหมายถึงว่ามีบุญอยู่กับท่านผู้ทรงคุณวุฒิ ที่ยิ่งก็เพราะได้อยู่ปฏิบัตินั่นเอง แต่ว่าอยู่กับผู้หวังดีต่อเรานั้น แม้จะถูกโขกถูกสับก็ยินดีรับเสมอ บางครั้งถูกยกยอเช่นคราวนี้ บางครั้งถูกโขกสับเช่นคราวก่อน แต่เราก็ยินดีให้ท่านทำเช่นนั้น เพื่อความเจริญก้าวหน้าแห่งการปฏิบัติของเรา พร้อมเสมอที่จะให้ท่านทำทุกอย่างเพื่อความเจริญก้าวหน้า

ขณะที่มาอยู่ที่วัดร้าง (บ้านนาสีนวน) นี้เป็นเวลาหลายวันต่อมา ผู้เขียนชอบเล่าความฝันให้ท่านฟังบ่อย ๆ เพราะความฝันนั้นแปลก ๆ เนื่องจากอยู่ในที่สงบสบาย ซึ่งบางครั้งก็เห็นพระสาวกแต่ครั้งพุทธกาล มีพระอานนท์บ้าง พระกัสสปบ้าง พระเรวัตตะบ้าง หรือบางครั้งก็ฝันเห็นพระพุทธเจ้าเลย ซึ่งก็ต้องเล่าถวายท่านฟังทุกคราว

วันหนึ่งขณะที่ผู้เขียนเล่าความฝันให้ท่านฟังนั้น เข้าใจว่าท่านคงรำคาญ หรืออาจจะแนะนำผู้เขียนว่าเรื่องฝันนั้นเป็นเรื่องไร้สาระ ท่านจึงว่า "เอ้อฝันหยังบู่ ฝันบ่นฝันปี ฝันคืนนี้ฝันว่าได้สี่แม่ยาย" เป็นอันว่าท่านได้ทั้งดุทั้งด่าอย่างลึกซึ้ง และเป็นการแนะนำผู้เขียนอย่างมิได้มีวันลืมอีกครั้งหนึ่ง แม้คำนี้จะเป็นคำหยาบ ผู้เขียนไม่น่าจะนำมาลงไว้ ณ ที่นี้เลย แต่ก็ไม่ทราบจะเอาคำอะไรมาพูดมาแปลให้ถูก ถ้าเอาคำอื่นมาลงกลัวจะผิดสำนวน เสียรสชาดไป ผู้เขียนก็ไม่ขอแปลด้วยสุดแล้วแต่ผู้อ่านจะแปลเอาเองก็แล้วกัน

แต่จะอย่างไรก็ตาม เป็นคำสอนที่แนบแน่นที่สุดสำหรับผู้เขียน เพราะความฝันนี้เป็นเรื่องลุ่มหลงกันมานานแสนนานแล้ว ถึงกับมีตำหรับตำราทายความฝันกันทีเดียว แต่ท่านอาจารย์ท่านก็พูดไว้เป็นคำแปลบางตอนว่า เป็นเรื่องไร้สาระ ถ้าใครลุ่มหลงอยู่ในความฝันจะทำให้เป็นคนโง่เง่า ทั้งนี้ก็หมายความได้หลายอย่างว่า ผู้หลงในความฝันเท่ากับยอมตัวลงอยู่ใต้ลม ๆ แล้ง ๆ อันนี้คงจะเป็นคติสำหรับผู้หลงละเมอเพ้อฝันซึ่งไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะให้มีขึ้นแก่ผู้อบรมจิตดีแล้ว แต่ว่าขณะในที่จิตบริสุทธิ์อารมณ์ต่าง ๆ ไม่ค่อยหนาแน่น การฝันนั้นกลายเป็นนิมิต คำว่านิมิต คือเครื่องหมาย แสดง

เครื่องหมายปริศนา ทำให้เกิดความจริงบางประการขึ้นได้ ซึ่งในวันต่อมา ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า เมื่อพระนางเจ้าสิริมหามายาสุบินนิมิตก็ดี เมื่อพระพุทธองค์สุบินนิมิตในตอนก่อนจะตรัสรู้ก็ดี นี้เป็นนิมิตไม่ใช่ละเมอเพ้อฝัน ก็เป็นอันว่าผู้เขียนได้ความรู้เพิ่มเติมในเรื่องนี้อีกมากทีเดียว

วันหนึ่งข้าพเจ้านั่งสมาธิอยู่โคนไม้ใกล้ ๆ กับกุฏิของท่าน ได้รำพึงในใจว่าอันการอยู่ร่วมกับปราชญ์นี่ เป็นผลประโยชน์มากจริง ๆ เป็นผลทุกตารางนิ้วเลยทีเดียว สมกับคำว่า ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา การคบหาบัณฑิต เอตมฺมํ คลมุตฺตมํ เป็นมงคลอันอุดมสูงสุด ผู้เขียนมาซาบซึ้งถึงมงคลคาถาข้อนี้อย่างยิ่งในเมื่อมาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ในครั้งนี้

ความรำพึงของผู้เขียน ได้เป็นไปอย่างความบริสุทธิ์ใจ และได้มีความกระตือรือร้นต่อความเพียรเป็นอย่างยิ่ง ที่จะทำให้มากขึ้นจากการได้รับธรรมเทศนาของท่าน

แม้ว่าจะอยู่กันเพียงองค์หนึ่งสององค์ท่านก็แสดงธรรมให้ฟัง โดยการให้โอวาทแนะนำตื้นลึกหนาบางของข้อปฏิบัติต่าง ๆ ถ้าหากว่าเราถามถึงธรรมโดยความบริสุทธิ์ใจแล้ว ท่านจะอธิบายให้หายสงสัยได้อย่างมหัศจรรย์ทีเดียว.

ตอนพระวิริยังค์พยาบาลพระอาจารย์มั่น ฯ ป่วย

ในวันหนึ่งเหตุการณ์มิได้คาดฝัน ว่าเหตุเช่นนี้จะเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งการป่วยของท่านอาจารย์มั่น ฯ เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน

เสียงร้องเรียกของท่านดังออกมาจากห้องข้างใน ซึ่งถูกลงกลอนประตูหมดแล้ว ขณะนั้นท่านลุกขึ้นไม่ได้ เนื่องจากเป็นไข้มาเลเรียทำให้ขาทั้ง ๒ หมดแรงไม่มีแรงยัน เมื่อผู้เขียนกำลังทำกิจวัตรอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ข้างนอกได้ยินคำว่า "วิริยังค์ เฮาลุกบ่ได้" ยิ่งทำให้ตกใจยิ่งขึ้น ผู้เขียนวิ่งวนรอบกุฏิ ๒ รอบ ๓ รอบจะหาวิธีเข้ากุฏิให้ได้ แต่ก็หมดปัญญาเพราะกลอนโบราณหนาแน่นเหลือเกิน

ทันใดนั้นความคิดได้เกิดขึ้นแก่ผู้เขียนว่าหน้าต่างคงจะไม่ได้ใส่สลัก อาจจะมีสักช่องผู้เขียนจึงใช้ไม้พาดแล้วขึ้นไปตามช่องหน้าต่าง ก็ไปถูกหน้าต่างหนึ่งไม่ได้ใส่กลอนเพียงงับไว้เท่านั้น ก็ดึงออกเปิดได้

โล่งใจ ผู้เขียนรีบปีนหน้าต่างเข้าไปในห้องทันที ซึ่งขณะนั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ กำลังนอนอยู่ ท่านเรียกบอกให้เข้าไปเร็วเพราะท่านปวดท้องเบาอยู่ ผู้เขียนเข้าไปพยุงท่านให้ลุกขึ้นนั่งแล้วท่านก็เบาได้ตามความประสงค์ แล้วก็พยุงให้ท่านได้กลับมานอนตามเดิม

ผู้เขียนได้ถามท่านว่า ท่านอาจารย์ครับท่านอาจารย์ได้เป็นอะไรไป ท่านตอบว่า มันจับไข้ตั้งแต่บ่ายโมง หนาวแท้ ๆ เลยเอาผ้ามาห่มเท่าไรก็ไม่หายหนาว พอสร่างไข้ขามันก็อ่อนหมดยกไม่ขึ้นเอาเลย

เป็นอันว่าวันรุ่งขึ้นท่านไปบิณฑบาตไม่ได้ และฉันอาหารหนักไม่ได้ ผู้เขียนต้องไปจัดแจงให้ตาผ้าขาวบ๊อง ๆ นั้นต้มข้าวต้ม และก็มีอาหารข้าวต้มถวายท่านจนกระทั่งหายจากไข้ แต่ก็ยังไม่ปรกติ

ในระยะนี้ท่านได้อนุญาตให้ผู้เขียนเข้าไปจำวัดในห้องเดียวกับท่าน ตามปรกติแล้วท่านจะไม่ให้ใครเข้าไปจำวัดในห้องเดียวกับท่านเป็นอันขาด คราวนี้ท่านเห็นใจผู้เขียนว่าเอาใจใส่ปฏิบัติอย่างจริงใจ จึงให้เข้าไปจำวัดในห้องเดียวกับท่าน ทั้งนี้ผู้เขียนก็ประสงค์เช่นนั้นเพราะไม่แน่ใจว่า ไข้จะจับเอากับท่านอีกเมื่อไร ถ้าหากจับไข้อีกจะได้หาทางแก้ไขทัน ไม่ต้องวิ่งหาทางปีนหน้าต่างกันอีก

ข้าพเจ้าต้องอัศจรรย์มากทีเดียว ในขณะที่ได้เข้าไปอยู่ในห้องเดียวกับท่าน คือเห็นท่านตื่นตอนตี ๓ (๓.๐๐ น.) ทุกวันเลยทีเดียว ผู้เขียนก็ได้ตั้งใจและคอยระวังอยู่จึงตื่นพอดีกับท่าน เพื่อคอยปฏิบัติในขณะที่ท่านตื่นขึ้นล้างหน้า

ต่อจากนั้นก็นั่งกัมมัฏฐานไปจนตลอดแจ้ง ผู้เขียนคิดว่า ท่านก็กำลังป่วยยังไม่หายสนิท แต่ทำไมจึงยังบำเพ็ญกัมมัฏฐาน พักเพียง ๔–๕ ชั่วโมงเท่านั้นและยิ่งคิดหนักต่อไปว่า ก็ในเมื่อท่านได้บำเพ็ญมาอย่างหนักแล้ว และรู้ธรรมเห็นธรรมตามสมควรแล้ว เหตุไฉน ? ท่านยังมิละความเพียรของท่านเลย อันที่จริงท่านไม่ต้องทำก็เห็นจะไม่เป็นไร เพราะท่านทำมามากพอแล้ว

ซึ่งในวันหนึ่งผู้เขียนอดไม่ได้ต้องถามท่านว่า "ท่านอาจารย์ครับ ขณะนี้ท่านอาจารย์ก็ไม่ค่อยสบาย ควรจะได้พักผ่อนให้มากกว่านี้ จะทำให้ร่างกายแข็งแรงขึ้น" แต่แล้วก็ได้รับคำตอบว่า "ก็ยิ่งไม่สบาย คนเรามันใกล้ตาย ก็ต้องยิ่งทำความเพียรโดยความไม่ประมาท แม้เราจะเป็นผู้ได้รับการฝึกฝนมามากแล้ว แต่ก็ต้องทำและยิ่งมีความ

รู้สึกภายในว่าต้องทำให้มาก เช่นเดียวกับเศรษฐี แม้จะมีทรัพย์มาก ก็ยิ่งต้องทำมาก วิริยังค์ สมาธิมันเป็นเพียงสังขาร ไม่เที่ยงหรอก ความจริงแห่งสัจจธรรมจึงจะเป็นของเที่ยง และการกระทำความเพียรนี้ยังชื่อว่าทำเป็นตัวอย่างแก่ศิษย์ทั้งหลายด้วย" ทำเอาผู้เขียนต้องขนลุก ปีติซู่ซ่าไปหมด ทั้งคิดว่าท่านแม้จะมีคุณธรรมสูง ท่านก็มิได้เอาตัวรอดแต่ผู้เดียว ยังต้องทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อบุคคลอื่นอย่างน่าสรรเสริญ

การอยู่ร่วมในห้องเดียวกับท่านในคราวนี้จึงนับว่าได้รับความสนิทสนม และใกล้ชิดอย่างยิ่ง และได้รับใช้ท่านอย่างเต็มที่สมกับความปรารถนาของผู้เขียนเป็นหนักหนา ทุก ๆ คืนที่อยู่ในห้องนี้ เหมือนอยู่ในถ้ำป่าเขาที่เปลี่ยววิเวก เพราะนอกจากการบีบนวดถวาย และไต่ถามอัตถปัญหาต่าง ๆ แล้ว นอกนั้นก็เป็นเวลาทำความเพียร

มันไม่มีคราวใดอีกแล้ว ที่ผู้เขียนจะพึงระวังสติเหมือนคราวนี้ เพราะถ้าเราขาดสติหมายถึงต้องถูกดุหรือถูกประนามอย่างใดอย่างหนึ่ง และผู้เขียนรู้สึกอบอุ่นเอาจริงๆ และผลแห่งความเพียรปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น อย่างรวดเร็วน่าแปลกใจตัวเองเสียเหลือเกินมิใช่ผู้เขียนจะกล่าวเกินความจริง สิทธิอันนี้จะไม่มีศิษย์ของท่านองค์ใดจะพึงได้เลย แม้แต่อาจารย์มหาบัว ต้องการจะเข้าไปอยู่กับท่าน ตอนผู้เขียนออกมาแล้ว ท่านก็ไม่ยอมให้อยู่ ต้องหอบกลดมุ้งออกวันนั้นเอง สิทธิอันนี้จึงเป็นสิ่งที่ผู้เขียนภูมิใจเป็นหนักหนา

เพราะเหตุใด ? ท่านอาจารย์มั่นฯ จึงให้ผู้เขียนได้จำวัดอยู่ในห้องเดียวกับท่าน และผู้อื่นมิให้เข้าเกี่ยวข้องตลอดเวลาเดือนเศษ ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะเล่าเหตุการณ์ในห้องอันพิสดาร ดุจถ้ำแห่งธรรมอันประเสริฐนี้ให้ผู้อ่านได้ฟังอย่างพิสดาร เพราะถ้าไม่ได้เขียนตอนนี้แล้ว ผู้เขียนเห็นจะต้องเลิกเขียนหนังสือธรรมเอาเสียเลย หรือจะต้องทำให้ผู้เขียนข้องใจตัวเองตลอดชีวิตเอาทีเดียว

พูดถึงการเดิน ผู้เขียนต้องหัดเดินใหม่เอาทีเดียวเมื่อเข้ามาอยู่ในห้องนี้ เพราะวันหนึ่งผู้เขียนปวดท้องเบาต้องออกจากห้องตอนตี ๔. (๔.๐๐ น.) แม้จะค่อยๆย่องอย่างเบาแล้ว พอรุ่งขึ้นท่านได้พูดว่า วิริยังค์ทำไมจึงเดินแรงนักเมื่อคืนนี้ เวลาที่ใครๆ เขากำลังนั่งสมาธิอยู่ต้องระวังซี อย่าเดินแรง ทำสมาธิของผู้อื่นให้เสียไปบาปเท่ากับฆ่าช้างทั้งตัวเชียวนา

ผู้เขียนตกใจเพราะว่าเราก็ถือว่าเดินเบาเต็มที่แล้ว เสียงยังลอดเข้าหาท่านได้อีก วันหน้าต่อมา ปัญหาที่ยังแก้ไม่ตกคือการเดินดัง ในที่สุดก็มาแก้เอาได้ตอนที่ใช้ปลายเท้าลงก่อน ไม่เหยียบทีเดียวหมดฝ่าเท้า จึงเบาจนท่านไม่ต้องบ่นอีกต่อไป

เรื่องของการรักษาความสงบ ในขณะที่ผู้ใดนั่งสมาธินั้น ท่านได้ถือเอาเป็นเรื่องสำคัญมาก แม้แต่ตัวของท่านเอง ขณะที่ผู้เขียนกำลังนั่งสมาธิเพลินอยู่ ไม่ทราบว่าท่านได้ออกจากห้องไปได้เมื่อไร ผู้เขียนไม่มีความรู้สึกมีเสียงกุก ๆ กัก ๆ อะไรเลย ทั้ง ๆ ที่ท่านก็ต้องถอดกลอนออกข้างนอก ดูเหมือนว่าวันนั้นท่านออกไปเดินจงกรมแต่เช้ามืด

และคืนวันหนึ่ง ผู้เขียนถวายการนวดแก่ท่านเสร็จแล้ว ในห้องนั้นประมาณ ๒๓.๐๐ น. เห็นจะได้ ผู้เขียนตั้งใจว่าจะนั่งสมาธิเสียตลอดคืนนี้เลย ไม่ต้องนอนละเรา แล้วก็เริ่มนั่งสมาธิ ครั้งแรก ๆ การพิจารณาก็ปลอดโปร่งดี แต่พอดึกเข้าก็เลยนั่งหลับเพลินไปเลย ไม่ทราบเข้าฌานอะไรกัน หรือไม่มีฌานเป็นการนั่งหลับ นั่งไปเรื่อย ๆ ไปโดยไม่รู้ตัว และก็ขณะนั้นเองอาจจะเป็นเวลา ๑ หรือ ๒.๐๐ น. ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเดินไปที่มุ้งกลดผู้เขียน ทำเสียงบอกให้รู้ว่านั่นกำลังหลงอยู่ จนผู้เขียนต้องตกใจสะดุ้งขึ้นและท่านก็พูดว่า การบำเพ็ญสมาธิเอาแต่เพียงเป็นบาทของวิปัสสนา คือการพิจารณาก็พอแล้ว ส่วนการจะอยู่ในวิหารธรรมนั้นก็ให้กำหนดรู้ แล้วท่านก็พูดต่อไปว่า การหลงฌานมากไปนั้นจะทำให้ตกไปสู่โมหะ การพิจารณาวิปัสสนามากไปนั้นจะตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน จึงควรทำแต่พอดีพอเหมาะที่จะให้ผลอย่าให้มากนัก อย่าให้น้อยนัก ถ้าน้อยนักเป็นเหตุให้ไม่รู้จักพอเป็นการเนิ่นช้า แต่การควบคุมสติให้มั่นคง เป็นการดีที่สุด แล้วท่านก็เดินกลับไป

ผู้เขียนรู้สึกปราบปลื้มอะไรเช่นนั้น ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านมาสอนการปฏิบัติให้เราถึงในมุ้งดูแล้วเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ใจจริง ๆ และหวนระลึกถึงว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ นี้สมกับเป็นพระปรมาจารย์ที่แท้จริง ได้เป็นห่วงศิษย์ที่จะหลงทาง และพยายามหาหนทางให้โดยมิได้คิดว่าจะให้ลูกศิษย์ไปหา ไปหาลูกศิษย์เสียเอง ทั้งท่านก็รู้ทุกวาระจิตที่จะพึงแนะนำแก้ไข ดูเอาเถิด ผู้เขียนนั่งอยู่ในมุ้งท่านทราบได้อย่างไรว่าผู้เขียนกำลังหลงทาง และมิใช่เพียงครั้งเดียวเท่านี้ ในขณะที่ผู้เขียนพักอยู่ห้องเดียวกันท่าน นับได้หลายครั้ง

ทีเดียวที่ท่านได้เดินมาถึงมุ้งกลดของผู้เขียนในเมื่อผู้เขียนต้องหลงทางเรื่องของสมาธิ

เหตุการณ์เช่นนี้แหละทำให้ศิษย์ต้องนับถือเคารพอาจารย์อย่างไม่มีอะไรเปรียบปาน ผู้เขียนแม้จะเป็นพระผู้น้อย แต่ท่านก็มิได้คิดว่าจะเป็นผู้น้อยหรือผู้ใหญ่ เมื่อเห็นว่าควรอนุเคราะห์โดยเป็นธรรมสงเคราะห์แล้ว ท่านก็กระทำทุกอย่างเพื่อการนั้น

ในขณะที่อยู่ ณ ที่นี้ก็เป็นเวลาของการป่วยของท่านด้วย ถึงอย่างนั้นดูเหมือนว่าท่านจะไม่ค่อยคำนึงถึงการป่วยของท่านเท่าใดนัก แม้ว่าผู้เขียนจะไม่ต้องเข้ามานอนเฝ้าก็คงจะไม่เป็นไร เพราะท่านก็สละแล้วทุกๆ อย่างผู้เขียนเข้าใจว่า ท่านต้องการจะทรมานผู้เขียนมากกว่าจึงให้มานอนร่วมห้องกับท่าน และก็เป็นความจริงที่ในความรู้สึกของผู้เขียนว่าได้ถูกทรมานอย่างหนักหน่วงทีเดียว เพราะเหตุใด ? เพราะว่าทุกขณะลมหายใจเข้าออกนั้น ต้องระวัง ทุก ๆ ครั้งของการบำเพ็ญกัมมัฏฐานก็ต้องระวังกลัวความผิดพลาด เมื่อความผิดพลาดเกิดขึ้นก็ได้รับการตักเตือนทันท่วงทีไม่ต้องรอให้เสียเวลา ซึ่งจะต้องไปตักเตือนกันเมื่อเลิกจากสมาธิแล้ว ทันทีที่เหตุการณ์เกิดขึ้น ท่านก็มีโอกาสได้ชี้แจงผลที่เกิดขึ้นก็รวดเร็วยิ่งขึ้น ผู้เขียนมาคำนึงว่า เวลาทำไมจึงมีค่าเหลือเกินเช่นนี้ ไม่มีเสียประโยชน์ไปเลย แล้วทำไมจึงจะไม่ให้ผู้เขียนภาคภูมิใจอย่างยิ่งนี้ได้

เวลาที่ดีที่สุดนั้นคือ เวลาถวายการล้างหน้าเสร็จแล้ว ประมาณ ๓ น. เศษท่านให้โอกาสถามถึงการปฏิบัติที่ผ่านมา และท่านก็แก้ไขให้อย่างแจ่มแจ้ง ถ้าเราไม่ถามท่าน ๆ ก็จะตั้งปัญหาขึ้นแล้วก็แก้ไขให้เราอย่างดีที่สุด นับเป็นโอกาสดีหรือจะเรียกว่าเป็นกุศลที่ได้บำเพ็ญมาแต่กาลก่อนก็เห็นจะได้ จึงมาประสบโอกาสเช่นนี้ ซึ่งก็มิได้นึกคิดมาก่อนเลยว่าจะได้รับการเมตตาเป็นกรณีพิเศษเช่นนี้เลย และผู้เขียนก็มิได้ให้โอกาสนี้จะต้องสูญเสียไปเปล่าเลย พยายามที่จะทำโอกาสนี้ให้ตัวเองมากที่สุด แต่ว่าในเวลาเช่นนี้คือก่อนจะแจ้ง ปัญหากระจุกกระจิกท่านไม่ให้ถาม ให้ถามแต่ส่วนของข้อปฏิบัติทางจิตใจขั้นละเอียด ส่วนปัญหาเรื่องของคณะ หรืออาจารย์องค์ต่างๆ ว่าใครเป็นอย่างไรมีปฏิปทาได้ปฏิบัติผ่านมาได้ผลอย่างไรท่านเหล่านั้นมีนิสัยอย่างไร ? ตอนนี้ท่านให้ถามตอนก่อนจะขึ้นนวดถวายท่าน เป็นตอนค่ำหรือตอนบ่ายโมงระหว่างถวายน้ำชา และน้ำดื่มอื่น ๆ เป็นต้น

ตอนพระวิริยังค์เดินธุดงค์กับพระอาจารย์มั่น ฯ ๒ ต่อ ๒

ระยะใดเล่าจะสำคัญอย่างยิ่งยวด และปลื้มใจได้ความรู้ประสบการณ์แห่งของจริง เท่ากับครั้งนี้ไม่มีแล้ว ในชีวิตของผู้เขียน มันเป็นปรากฏการณ์ที่มีความจริงเป็นหลักฐาน เพราะเหตุคือการเดินธุดงค์กับพระอาจารย์มั่น ฯ เพียง ๒ ต่อ ๒ ซึ่งก็มีบุรุษบ๊อง ๆ อยู่คนเดียวเท่านั้นที่ติดตามไป ผู้เขียนจะต้องจารึกเป็นประวัติศาสตร์ทางใจไว้อย่างมิมีการเลือนลางทั้งนี้ เพราะความเมตตาปรานีของท่านอาจารย์มั่น ฯ มีแก่ผู้เขียนเป็นกรณีพิเศษนั่นเอง เป็นการให้การศึกษากับความเป็นจริง แม้ผู้เขียนจะได้เคยเดินธุดงค์มาแล้วอย่างโชกโชนกับพระ-อาจารย์ก็งมาเป็นระยะเวลาถึง ๘ ปีก็ตาม แต่นั่นก็เป็นการฝึกฝนในเบื้องต้นซึ่งมิได้เหมือนกับครั้งนี้ เพราะเป็นการฝึกในขั้นพระปรมาจารย์ที่ผู้เขียนนับถืออย่างสุดยอด

พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นปีที่จะมีการถวายพระราชทานเพลิงศพของ พระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถร ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของพระอาจารย์มั่น ฯ มาแต่เดิม ข่าวได้ถูกส่งมาจากจังหวัดอุบลราชธานี โดยแม่ชีพวงว่า ให้ท่านขึ้นเครื่องบินไปที่จังหวัดอุบล ฯ แม่ชีพวงได้บุ๊คตั๋วเครื่องบินถวาย

ขณะนั้นผู้เขียนก็ยังอยู่วัดร้างนี้กับพระอาจารย์มั่น ฯ ตามปรกติ เมื่อได้รับข่าวอย่างนั้นแล้ว ท่านได้บอกกับผู้เขียนว่า "จะไปขี่มันเฮ็ดหยัง ขาเฮามี" ท่านได้พูดว่าเดินไปก็ได้ เราเคยเดินไปตั้งหลายครั้งแล้วที่จะไปอุบล ฯ จึงเป็นที่ทราบกันทั่วไประหว่างพระเถรานุเถระที่มาอยู่เพื่อการศึกษาธรรมกับท่านจำนวนมาก เมื่อทราบว่าพระอาจารย์มั่น ฯ จะไปในงานพระราชทานเพลิงศพของพระอาจารย์เสาร์ ก็จัดแจงเพื่อติดตามไปกันทั้งหมดจึงจะต้องเป็นขบวนใหญ่มิใช่ธรรมดา

แต่ด้วยเหตุผลอย่างไร ? ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงให้ผู้เขียนเพียงผู้เดียวติดตามท่านและเป็นการเดินเท้าธุดงค์จากบ้านนามนไปถึงพระธาตุพนม เป็นหนทางประมาณ ๕๐ กว่า ก.ม. ส่วนพระเถรานุเถระทั้งหลายก็ติดตามไปภายหลัง

เมื่อท่านกำหนดวันเป็นที่แน่นอนแล้ว ได้ออกเดินเท้าจากบ้านนามน โดยมีผู้เขียนติดตามกับฆราวาสอายุกลางคนไปด้วย การเดินทางครั้งนี้จึงเป็นที่พอใจของผู้เขียนอย่างบอกไม่ถูก นับเป็นบุญของตัวแท้ ๆ ทีเดียว

ขณะที่เดินไปนั้นท่านอาจารย์มั่นฯ เดินไปข้างหน้า ผู้เขียนเดินตามหลัง รู้สึกว่าท่านยังแข็งแรงมาก ขณะนั้นท่านอายุประมาณ ๗๔ ปีแล้ว ดูการเดินของท่านยังกระฉับกระเฉง ในขณะที่ผู้เขียนอายุ ๒๓ ปี รู้สึกว่าเป็นการแตกต่างกันมากประหนึ่งปู่กับหลานเอาทีเดียว เหนื่อยแล้ว แสงแดดก็กล้ามาก ร้อนจัด เป็นกลางทุ่ง เขาเรียกทุ่งนี้ว่าทุ่งจำปานาแก เป็นทุ่งกว้างมาก ต้องใช้เวลาเดินหลายชั่วโมง คนแถบนี้กลัวกันนักเมื่อจะเดินข้ามทุ่งนี้

มีต้นไม้อยู่ต้นหนึ่ง มีร่มเงาพอสมควร ท่านบอกว่าแวะเข้าไปพักที่นี่ก่อนเถอะ ผู้เขียนรีบเดินไปก่อนไปจัดที่ นำเอาอาสนะไปปูถวายให้ท่านนั่งสบาย ถวายน้ำดื่มเรียบร้อยแล้ว ท่านก็พูดว่า "วิริยังค์ เหนื่อยบ่" "ไม่เหนื่อยเลยครับ" ผู้เขียนตอบ "ดีแล้ว" ท่านว่า "แต่การที่เธอมากับเรานี้มีความรู้สึกอย่างไร" "เป็นโชคชีวิตของกระผมที่สุดแล้วครับ" ผู้เขียนตอบ "เวลาเดินเธอตั้งใจอย่างไร?" ท่านถาม "กระผมตั้งสติไว้ทุกระยะเลยครับ เพราะรู้ว่าได้เดินมากับท่านที่ทรงคุณธรรม" "เออดี" ท่านว่า แล้วท่านเล่าว่า "ทุ่งจำปานาแกนี้เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของคนในระแวกนี้ และนาแถบนี้ไม่ค่อยจะเสียดีทุก ๆ ปี แต่ระยะที่พวกเรามาเขาเก็บเกี่ยวกันหมดแล้ว ดูแต่ซังข้าวเป็นไร ซังใหญ่ ๆ ทั้งนั้นแสดงว่าข้าวงามมากปีนี้" ทำให้ผู้เขียนคิดในใจว่าท่านอาจารย์นอกจากท่านจะมีความรู้ในธรรมแล้ว งานชาวบ้านท่านก็ทราบเหมือนกัน แสดงว่าแม้ท่านจะอยู่ที่ไหนท่านต้องศึกษาความเป็นอยู่ของท้องถิ่นนั้น ๆ มิใช่แต่จะก้มหน้าก้มตาสอนแต่การปฏิบัติธรรมอย่างเดียว

ขณะผู้เขียน (ขออภัย) ได้ขออนุญาตเข้าป่าละเมาะเพื่อถ่ายอุจจาระ เมื่อเสร็จกิจแล้วกลับออกมา ทุก ๆ ระยะที่ผู้เขียนเข้าไปถ่ายอุจจาระและกลับ หาได้พ้นสายตาของท่านไม่ เมื่อกลับมานั่งอยู่ใต้โคนไม้นั้นแล้ว ท่านจึงพูดว่า "ทำไมไม่เอาน้ำไปชำระ" "ที่นี่เป็นป่าหาน้ำยากกระผม" ผู้เขียนตอบ "นี่แหละถือว่าผิดวินัย" ท่านพูดและได้พูดต่อไปว่า "การรักษาพระวินัยนั้นสำคัญบุคคลจะมาถือเลศอย่างนั้นอย่างนี้แล้วพากันปฏิบัติ

หลีกเลี่ยงพระวินัยหาควรไม่” “ในที่นี้เป็นที่ทุรกันดารควรจะรับยกเว้นพระวินัยข้อนี้กระผม” ผู้เขียนตอบ “ไม่มีการยกเว้น ในเมื่ออยู่ในความสามารถ” ท่านพูด และพูดต่อไปว่า “ทั้งที่ลับและที่แจ้งก็ต้องรักษาพระธรรมวินัย ถ้าผู้ใดมาหาวิธีหลีกเลี่ยงพระธรรมวินัยแม้เล็กน้อย ผู้นั้นชื่อว่าทำลายตนเอง” ทำเอาผู้เขียนเสียวหลังขึ้นมาเลยนี่ก็นับว่าท่านอาจารย์มั่น ๆ ได้สอนผู้เขียนทุกระยะเลยทีเดียว เหตุเช่นนี้ผู้เขียนนึกในใจว่าบุญของเราแท้ ๆ ที่ได้พระอาจารย์ผู้รับผิดชอบในตัวของเรา แม้แต่ในเวลาถ่ายอุจจาระท่านยังไม่ทอดทิ้ง ยังดูแลตลอดทุกอิริยาบท ถ้ามีอาจารย์อย่างนี้ไม่ได้ดีก็ไม่รู้จะไปได้ดีอย่างไรอีกแล้ว

ต่อจากนั้นก็ออกจากร่มไม้ เดินเข้าหนทางกันต่อไป มันเป็นทางที่ไม่ค่อยเปลี่ยวเท่าไรนัก และขณะนี้ศิษย์กับอาจารย์ก็กำลังเดินอยู่ในเขตของอำเภอนาแก จังหวัดนครพนม หนทางนี้เป็นทางสัญจรของประชาชนแต่ก็ไม่มากนัก นาน ๆ จะพบคนและหมู่บ้านเป็นระยะ ถ้าผู้เขียนหวนระลึกถึงทางที่เดินผ่านภูเขาดงพญาเย็นมาแล้ว การเดินทางผ่านเข้าอำเภอนาแกนี้ก็ไม่มีความหมายแต่อย่างใด แต่ความหมายที่สำคัญที่สุดคือการเดินไป ๒ ต่อ ๒ กับพระอาจารย์มั่น ๆ ซึ่งท่านจะทำความหมายให้แก่ผู้เขียนตลอดชีวิตและเมื่อเดินไปท่านก็ถามอะไรหลายอย่าง ซึ่งจะเขียนให้หมดดูจะเลอะไป

บางครั้งท่านก็ถามว่า “วิริยังค์ ทำไมจึงมาบวช” ผู้เขียนก็ตอบว่า “เพราะภาวนาเห็นทุกข์ !” “ใครสอนให้ครั้งแรก ? ไม่มีใครครับ !” “ทำยังไงจึงเป็นสมาธิ ? เป็นขึ้นมาเองครับกระผม !” “เป็นขึ้นมาได้อย่างไร ? วันหนึ่งเพื่อนกระผมชวนไปวัดทั้งๆ ที่กระผมไม่อยากไป และวัดนั้นท่านอาจารย์กงมาเป็นสมภารอยู่ กระผมได้เข้าไปแล้ว ไม่ทราบขนบธรรมเนียมนั่งปนผู้หญิงอยู่ อาจารย์กงมาได้เรียกมานั่งอีกข้างหนึ่งใกล้ ๆ ท่านขณะนั้นกระผมต้องเหงื่อแตกเพราะอึดอัดใจ เพื่อนของกระผมอ่านหนังสือไม่ออกจึงไปต่อมนต์ด้วยปากกับพระอาจารย์กงมา ต้องอยู่ถึงเที่ยงคืนกระผมก็กลับบ้านคนเดียวไม่ได้เพราะกลัวผี จำเป็นต้องอยู่ อยู่ไปนั่งไป นึกในใจอย่างเดียวว่า (ตั้งแต่นี้ต่อไปไม่มาอีกแล้ว ๆ ๆ) อย่างนี้ ไม่ช้าเท่าไรปรากฏว่า ตัวของกระผมหายไปเลย เบาไปหมดขณะนั้นปรากฏว่ากระผมมี ๒ ตัว กระผมตัวหนึ่งได้เดินออกจากร่างเดิมแล้วเดินลงศาลานั้นไป ขณะนั้นมองไปโดยรอบทิศไม่เห็นใครเลยแม้แต่อาจารย์ คงเห็นแต่ร่างของ

กระผมนั่งอยู่ เมื่อเดินไป ได้ออกไปที่ลานวัดทางด้านตะวันออกแล้วก็ไปยืนอยู่ที่นั้น ขณะนั้นมีลมชนิดหนึ่งพัดหวิวเข้ามาสู่หัวใจ รู้สึกเย็นเอาจริง ๆ สบายบอกไม่ถูกในขณะนั้นถึงกับอุทานออกมาเองว่า "คุณของพระพุทธศาสนา มีถึงเพียงนี้เทียวหรือ ?"

"ต่อจากนั้นปรากฏว่าเดินกลับมาที่เดิม และขึ้นศาลาหลังนั้น มองไปโดยรอบไม่เห็นใครแม้แต่เพื่อนของผม คงมองเห็นแต่ร่างของผมนั่งอยู่ ผมมานึกว่า "เอ ! ทำไมเราจะเข้าร่างเราได้หนอ ?" ทันใดนั้นผมก็รู้สึกตัว แต่เมื่อรู้สึกตัวขั้นแรกนั้นได้ยินเสียงก่อน เป็นเสียงของเพื่อนผมและพรรคพวกกำลังท่องสวดมนต์ แต่ปรากฏเหมือนไกลลิบสุดกู่ แล้วเสียงนั้นก็ค่อย ๆ ใกล้เข้า ๆ จนรู้สึกปรกติ ก็พอดีเป็นเวลาเขาเลิกกันเที่ยงคืน"

"กระผมอดไม่ไหว แม้จะกลัวท่านอาจารย์กงมา เพราะพึ่งจะเข้าวัดวันนี้เอง แต่กระผมก็ต้องถามท่านอาจารย์กงมาว่า กระผมเป็นอะไรไป จึงดีอย่างนี้ และก็เล่าความเป็นจริงนั้นถวาย ท่านอาจารย์กงมาถึงตะลึง ว่า "เอ เด็กนี่เรายังไม่สอนสมาธิให้เลย ทำไมมันจึงเกิดได้เร็วนัก" ท่านจึงบอกกระผมว่า ดีแล้วเธอเรายังไม่ได้หัดสมาธิให้เลย เป็นขึ้นมาก่อนแล้ว และจงพยายามทำต่อไปเถิด"

นี่แหละครับ ผู้เขียนเล่าถวายท่านอาจารย์ ๆ ท่านอาจารย์มั่น ๆ ก็ได้พูดว่า "มันแม่นแล้ว เธอมีความเป็นต่าง ๆ มีบารมีพอสมควร มิฉะนั้นจะได้บวชหรือ ?"

วันนี้ ๒ ศิษย์อาจารย์ก็เดินไปถึงบ้านนาโศรก อ. นาแก มีวัดป่าอยู่วัดหนึ่ง และที่แห่งนี้เมื่อหลายปีมาท่านเคยมาพักแต่ไม่เป็นวัด ท่านได้พาผู้เขียนเข้ามาพักอยู่วัดนี้ และก็เป็นความดีใจของสมภารเป็นอย่างยิ่ง ก็ลุกจอจัดการสถานที่พัก ทั้งญาติโยมเมื่อทราบข่าวก็พากันมานมัสการเป็นการใหญ่ แม้ว่าท่านจะเหนื่อยจากการเดินทาง ท่านก็ยังแสดงธรรม และมีธรรมกถาต่าง ๆ แก่ญาติโยมที่มาเยี่ยมกันจนดึกดื่น

ในตอนเช้าวันรุ่งขึ้นมีศรัทธาญาติโยมทั้งหลายมาทำบุญถวายอาหาร บิณฑบาต ผู้เขียนยังจำได้ว่า ได้ฉันน้ำมะพร้าวอ่อนอร่อยมาก หลังจากฉันภัตตาหารเช้าแล้ว ๒ ศิษย์อาจารย์ก็เดินทางกันต่อไป โดยมีโยมบ๊อง ๆ คนหนึ่งเป็นผู้ช่วยเหลือบริขารและเป็นกัปปิยะการกไปในตัวด้วย

ขณะนั้นกำลังเดินผ่านอำเภอนาแก จ. นครพนม ท่านอาจารย์ได้พูดว่าระหว่างธาตุนารายณ์เจงเวงกับพระธาตุพนมนั้น เป็นเขตแดนติดต่อของสองจังหวัดได้แก่จังหวัดสกลนครและจังหวัดนครพนม เป็นความศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านในภาคนี้มีความเชื่อกันว่านาไร่แถบนี้ไม่ค่อยจะเสียหายด้วยการแล้งน้ำหรือด้วยการน้ำท่วม ทำให้ชาวบ้านแถบนี้มีความเป็นอยู่ไม่แร้นแค้นนัก

ตามที่ผู้เขียนมักจะสังเกตคำพูดของท่านอาจารย์อยู่เสมอ ๆ เพราะมิใช่แต่ฟังเท่านั้นจะต้องจดจำที่สำคัญ ๆ เอาไว้เล่าให้คนอื่นหรือศิษย์ของเราฟังต่อไป

ครั้งนี้ก็เช่นเดียวกันนอกจากท่านจะพูดถึงเรื่องคนในย่านนี้แล้ว ท่านก็พูดต่อไปอีกว่า "คนแถว ๆ นี้สนใจในธรรมดีพอสมควร ดูแต่เราพักกันอยู่ที่ไหนจะมีคนถือขันดอกไม้มาขึ้นธรรม หมายความว่ามาเรียนกัมมัฏฐานนั่นเอง แต่คณะอาจารย์ก็มีหลายพวก จึงทำให้เขาต้องเรียนกันหลายวิธี ทำให้เกิดความไขว้เขวกันมาก" ผู้เขียนได้เรียนท่านว่า "เราจะมารวมกันสอนกัมมัฏฐานแบบเดียวกันเสียทั้งประเทศไทยจะไม่ดีหรือ เพราะจะได้ไม่ไขว้เขว และได้ผลอย่างประเสริฐด้วย" ท่านตอบว่า "มันเป็นไปไม่ได้ดอก เพราะอาจารย์กัมมัฏฐานแต่ละองค์ก็มิใช่หมดกิเลส นำเอาแต่ความเห็นของตน พยายามข่มผู้อื่นด้วยการสอนไปตามความเข้าใจของตัวเอง โดยไม่คำนึงถึงความจริง ถ้าจะไปเอาแบบคนอื่น ก็กลัวว่าจะเสียเกียรติอะไรเสียอย่างนั้น ซึ่งเป็นทางเสียหายมาก"

การเดินธุดงค์ครั้งนี้แม้จะไม่มาราธอน เหมือนกับที่ท่านอาจารย์กงมาพาเดินจากจังหวัดจันทบุรี ถึงจังหวัดสกลนครก็ตาม แต่ก็เป็นการเดินธุดงค์แบบสาธิตก็เพราะเดินธุดงค์ไปแล้วได้ฝึกฝนจิตใจทั้งได้รับความรู้แปลก ๆ ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นจากการเดินธุดงค์ครั้งนี้อย่างมากมาย ทำให้ผู้เขียนคิดว่า ในชีวิตความเป็นพระภิกษุสามเณรของเรานี้มันช่างมีการต่อสู้อย่างหนักหน่วงเอาจริง ๆ แต่ว่าเป็นการต่อสู้แบบนักรบที่ยืนหยัดอยู่บนอุดมคติ จึงทำให้การต่อสู้นี้มีรสชาติขึ้นอย่างบอกไม่ถูก ว่าถึงผลของการดำเนินไปของชีวิต ดูเป็นผลที่เกิดขึ้นอย่างน่าพอใจ จะอย่างไรก็ตาม ขณะนี้ผู้เขียนกำลังเดินตามหลังพระอาจารย์มั่นฯ ผู้เป็นปรมาจารย์ทางกัมมัฏฐานอยู่ การเดินก็ใกล้ที่จะถึงองค์พระธาตุพนมเข้าไปทุกขณะ พระอาทิตย์กำลังจะคล้อยลงทุกที ๆ

ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงหันหน้ามาทางผู้เขียน แล้วพูดว่า "วิริยังค์ เรานอนกันที่นี่สักคืนเถอะ" "จะจำวัดตรงไหนดีครับ" ผู้เขียนถาม "โน่นยังไงกระต๊อบนาเขา เข้าไปดูซิว่ามันร้างหรือเปล่า ?" ท่านตอบ ผู้เขียนก็รีบเดินเข้าไปที่กระต๊อบนั้น เมื่อสังเกตดูแล้วไม่มีใคร เพราะเขาร้างไว้ กลับบ้านกันหมด เป็นกระท่อมนา ผู้เขียนมารายงานให้ท่านทราบแล้ว ก็จัดแจงขนบริขารเข้าไปที่กระท่อมนาหลังนั้น จัดการปัดกวาดทำความสะอาด กางมุ้งกางกลดของท่านเสร็จแล้ว ผู้เขียนก็รีบจัดการหาน้ำเพื่อถวายให้ท่านสรง

ขณะนั้นก็เป็นเวลาจวนค่ำแล้ว ท่านใช้ให้ผู้เขียนกับอุบาสกคนป๊อง ๆ นั้นไปจัดทางเดินจงกรม ทำให้ผู้เขียนอุทานในใจว่า "นี่ท่านเดินมาตั้ง ๒๐ กว่ากิโลเมตร ทำไมหนอจะต้องมาเดินจงกรมอีก มันจะมิเกินไปหรือ ?" แต่เมื่อถูกคำสั่งแล้วก็ต้องทำตาม แม้จะเป็นเวลาจวนมืด รีบเร่งเต็มที่ครึ่งชั่วโมงทุกอย่างเรียบร้อย ทันทีทางเรียบร้อยท่านเข้าทางเดินจงกรม ผู้เขียนยังคิดอิดโรยอยู่ในใจว่าจะเดินหรือไม่เดินหนอ จงกรมนี่ ! ต้องเดินก็ท่านแก่กว่าเรา เราแค่อายุ ๒๓ ตกลงเดิน ผู้เขียนนึกว่าท่านก็คงเดินสักประเดี๋ยว ที่ไหนได้นานพอดู ทำเอาผู้เขียนเดินจงกรมตัวเบาไปเลย จึงทำให้ได้ความคิดอย่างหนึ่งว่า "ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านสอนเรา เพื่อให้เรานำเอาตัวอย่างนี้ไปใช้ เพราะการชำระจิตด้วยการเดินจงกรมนั้นโมหะครอบงำยาก การเดินมาเหนื่อย ๆ แล้วนั่งสมาธิ โมหะครอบงำได้เร็ว เนื่องจากเหน็ดเหนื่อย" ข้อนี้ผู้เขียนยังจดจำจนบัดนี้ ถึงอย่างนั้นก็ไม่วายจะขี้เกียจเดินจงกรม แต่เมื่อนึกถึงตอนธุดงค์กับท่านอาจารย์มั่น ฯ แล้วขยันทุกที

หลังจากเดินจงกรมแล้ว ผู้เขียนก็รีบขึ้นไปจัดน้ำชาไว้คอยท่าน ท่านก็ได้ขึ้นไปบนกระท่อมนาแล้วก็นั่งที่อาสนะที่ข้าพเจ้าได้จัดถวาย ตอนนี้รู้สึกว่าเงียบดีปราศจากคนที่จะเข้ามารบกวน มีอยู่คนเดียวก็ป๊อง ๆ ไม่ใคร่เต็มบาท และแกก็ไม่มายุ่งอะไรกับเราและอาจารย์ แกก็ไปนั่งอยู่ห่าง ๆ มิได้สนใจอะไรกับพวกเราเลย แกเพียงคิดว่าจะแบกจะหาบเมื่อถึงเวลาเดินทางเมื่อไรเท่านั้น

ก็เป็นโอกาสดีของผู้เขียนที่จะได้เรียนถามถึงธรรมต่าง ๆ และข้อปฏิบัติอันที่ข้องใจวิสาสะอย่างเป็นกันเอง แต่ก็อีกนั่นแหละ โดยส่วนมากท่านจะอธิบายเสียก่อนเราจะถามเสมอ ในเมื่อเราคิดอยากจะรู้อะไรต่าง ๆ เช่นคราวนี้ท่านพูดขึ้นว่า "วิริยังค์

คุณเคยเห็นไหมที่นักปฏิบัติกัมมัฏฐาน หรือพวกที่ทำสมาธิภาวนาคุยอวดตัวอวดตน ถือมานะทิฐิว่าดีกว่าผู้อื่น เข้าใจตัวเองผิด ทำสมาธิเพื่อโอ้อวด แข่งดี ทำสมาธิเพื่ออุบาย–กโลบายต่าง ๆ นานา" ผู้เขียนตอบว่า "เคยเห็นครับ รู้สึกว่าพวกเราก็มี" ท่านพูดว่า "ก็นั่นซี ทำอย่างไรจึงจะรู้ถึงว่าไม่เอาจริงเอาจัง ทำสมาธิเพื่อกโลบาย" ท่านได้อธิบายต่อไปว่า ผู้มีความหวังความเป็นใหญ่ หวังเพื่อปฏิบัติโดยต้องการจะให้คนแห่แหนกันเข้ามา เป็นการออกอุบายเพื่อหาเหตุเหล่านี้ ย่อมไม่บริสุทธิ์ทั้งตนและผู้อื่น

เมื่อเวลาดึกเข้ามาแล้วท่านก็เอนหลัง ผู้เขียนก็ทำหน้าที่นวดตามปรกติ

รุ่งเช้าออกบิณฑบาต สององค์ผู้เขียนและท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งก็เป็นบรรยากาศ หาได้ยากในชีวิตของการมาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ของข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง คิดแล้วคิดอีกในใจของผู้เขียนถึงความเมตตากรุณาของท่านที่มีต่อผู้เขียน ซึ่งมันทำให้เกิดความอุ่นใจและซึ้งใจอย่างบอกไม่ถูก ในบรรยากาศและความกรุณาปราณีของท่านในเพราะเหตุนี้

มีหมู่บ้านอยู่บ้านหนึ่งชื่อบ้านต้อง ไม่ใหญ่นัก พวกเราเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านนี้ ก็ไม่มีการแตกตื่นอะไร เพราะพวกเขาก็ไม่ทราบว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ จะมีอะไรพิเศษพวกเราก็เข้าไปบิณฑบาตอย่างพระธรรมดา ใส่บาตรกันตามปรกติได้อาหารมาพอสมควรแล้วก็กลับมา อาหารก็นิดหน่อย พอฉันกับฆราวาสหนึ่งคน ไม่เหลือเป็นอันว่าหมดวันไป

หลังจากฉันเสร็จวันนั้น ท่านก็พาออกเดินทางต่อไป เพื่อไปที่พระธาตุพนม คราวนี้เดินตามทางรถยนต์เป็นทางลูกรัง ใช้เวลาประมาณ ๒ ชั่วโมงเศษก็ถึงพระธาตุ-พนม ท่านได้พาแวะพักที่วัดอ้อมแก้ว ซึ่งเป็นวัดที่ท่านอาจารย์เสาร์มาสร้างเอาไว้ไม่ไกลจากพระธาตุพนมเท่าไรนัก เป็นวัดสงบสงัดดีวัดหนึ่ง

วันหนึ่งท่านได้พาผู้เขียนไปนมัสการพระธาตุพนม ซึ่งไม่ไกลนักจากวัดนี้เป็นเวลาเย็นเดินสบาย ขณะที่กำลังไหว้นมัสการพระธาตุพนมนั้น ท่านได้พูดว่าเราเองแหละที่มาลถาปนาพระธาตุพนมแห่งนี้ หลายสิบปีมาแล้ว ในสมัยที่เรามาครั้งนั้นยังไม่มีใครสนใจ แต่เถาวัลย์ปกคลุมอยู่ และท่านได้พูดเสริมต่อไปว่า ที่นี่เป็นที่บรรจุพระอุรังคธาตุ ผู้เขียนถามท่านว่า อุรังคธาตุ คือธาตุอะไร ก็ธาตุอกยังไงเล่า !

ท่านตอบ และใครเป็นผู้นำพระบรมธาตุนี้มา พระมหากัสสป ท่านว่าตามนิทานว่าอย่างนั้น ผู้เขียนได้ถามท่านว่า "ที่นี้จะชื่อว่าเป็นพระบรมธาตุจริงหรือไม่" ก็จริงซิ มิฉะนั้นเราจะมาจัดการสถาปนาขึ้นหรือ ? ท่านตอบก็ทำให้ผู้เขียนมั่นใจขึ้นมาก ในเมื่อได้รับคำตอบยืนยันเช่นนี้

อยู่ที่วัดอ้อมแก้วนี้เป็นเวลาหลายวัน มีแม่ชีคนหนึ่งเป็นผู้ปฏิบัติธรรมทางใจดีมาก ผู้เขียนลืมชื่อเสียแล้วเป็นคนมีฐานะดี ได้มาส่งอาหารเป็นประจำทุกวันและเธอก็ดีใจมากที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้มาพักอยู่ที่วัดนี้ เพราะเธอก็ถือว่าวัดนี้เป็นของเธออยู่แล้ว

ผู้เขียนได้รับความอิ่มใจ และปีติในใจอีกครั้งกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝัน ได้เกิดขึ้นแก่ผู้เขียน วันนั้นเป็นเวลาบ่ายแล้ว ขณะนั้นท่านก็กำลังให้ผู้เขียนบีบนวดถวายเป็นประจำ เมื่อนวดเสร็จ ท่านได้เอามือจับฟันของท่านดึงออกมายื่นให้ผู้เขียน แล้วพูดว่า "วิริยังค์ จะเอาไหม ?" ผู้เขียนรีบรับทันทีว่า "เอาครับ" รีบยกมือประณมเข้าไปรับเอาฟันซี่นั้นมาอย่างปีติยินดีเป็นอย่างยิ่งยวด และขณะที่ดึงฟันซี่นี้ออกเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้นในปากของท่าน เลือดแม้แต่หยดเดียวก็ไม่มี เป็นฟันหลุดออกมาแท้ ๆ และตั้งแต่บัดนั้น จนท่านมรณภาพก็ไม่ปรากฏว่ามีฟันหลุดออกมาอีกเลยแม้แต่ซี่เดียว จึงเป็นลาภอันประเสริฐของผู้เขียน ที่ได้มีโชคได้รับมูลมรดกคือฟันซี่นี้

มิใช่คิดว่าจะเป็นการหลงวัตถุภายนอก โดยการไม่ใฝ่ใจในธรรมซึ่งเป็นความประสงค์ในการมาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นครั้งนี้ ก็เท่ากับรางวัลอันเป็นอนุสติ เพราะความระลึกถึงในส่วนของธาตุขันธ์อันนับเนื่องมาจากตัวของท่านผู้บริสุทธิ์ ผู้เขียนยังเก็บฟันของท่านไว้จนถึงทุกวันนี้ เป็นการระลึกถึงว่าสมัยหนึ่งเราได้อยู่ปฏิบัติธรรมกับท่านผู้ทรงคุณวุฒิ ประการหนึ่งก็ทำให้ระลึก วาจา อันเป็นคำพูดอย่างลึกซึ้งของธรรมทั้งหลาย ที่ท่านได้เลือกคัดจัดสรรมาให้เราได้ฟังกันนั้น มันยังฝังลึกอยู่ในส่วนลึกของหัวใจพวกเราอย่างหนักแน่น ว่าถึงผู้ที่ได้รับคุณธรรมตามเป็นจริง

ถึงแม้ว่า ฟันซี่นี้ของท่านจะพูดไม่ได้อีกแล้ว เพราะไม่มีวิญญาณ แต่ ฟันซี่นี้ก็ยังมีผู้เขียนเป็นผู้ระลึกถึงคำพูดอันเป็นธรรมวิจิตรของท่านอยู่ผู้หนึ่ง ทั้งยังเป็นผู้พูดแทนท่านอีกด้วย ผู้เขียนต้องยอมรับอย่างเปิดอกว่า ธรรมเทศนา ที่ผู้เขียนใช้สอนพุทธบริษัทอยู่ทุกวันนี้ ก็คือได้จำมาจากขี้ฟันของท่านอาจารย์มั่น ฯ มานั่นเอง ฟันซี่นี้จึงมาทำอนุสติ

สำคัญนักแก่นักเขียน แม้ธรรมต่าง ๆ ที่ผู้เขียนได้เกิดขึ้นจากปรีชาของตนเองก็มิใช่ไม่มี มีเหมือนกัน และก็ได้ใช้ให้เป็นประโยชน์อย่างมหาศาลจากต้นคลังธรรมขององค์สมเด็จ-พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเอง

ครั้งหนึ่งผู้เขียนได้ไปประเทศซีลอน (ลังกา) ได้มีโอกาสไปที่จังหวัดแคนดี อันเป็นที่ประดิษฐานพระเขี้ยวแก้ว ผู้เขียนได้เข้าไปชมพระเกี้ยวแก้วครั้งนี้โดยการบังเอิญที่สุด ขณะที่ผู้เขียนเดินเข้าไปที่ปราสาทอันเป็นที่ประดิษฐานพระเขี้ยวแก้วนั้น ก็พอดี พระสังฆราช ของลังกาประเทศนี้ได้เข้ามาพอดี มันเป็นวันพิเศษที่พระสังฆราชเสด็จมา ผู้เขียนก็ไม่ทราบเหมือนกันว่าพระองค์นี้เป็นพระสังฆราช ผู้เขียนก็เดินตามท่านไป มีพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ยืนรับอยู่สองฟากทางเข้า ผู้เขียนก็ชักเอะใจ ว่าพระองค์นั้นคงเป็นพระสำคัญ แต่ไหน ๆ เราก็เดินตามท่านมาแล้วจะเอะอะไปอย่างไร ตกกระไดพลอยโจนเถอะ เดินตามท่านเข้าไปโดยมิได้มีใครแม้แต่คนเดียวตามเข้าไปเลย มีแต่เจ้าหน้าที่ไขกุญแจเปิดประตูเข้าไปเป็นลำดับ ถึง ห้า หก ชั้น

ข้าพเจ้าต้องตกใจ และทึ่งใจอย่างยิ่งเมื่อเข้าไปถึงที่บรรจุพระเขี้ยวแก้ว เพราะภายในห้องนั้นมันช่างงดงามอะไรเช่นนี้ และมีเครื่องทองเครื่องเพชรมากมายหลายอย่างเป็นมูลค่าเห็นจะไม่ต้องประมาณกันแล้ว

พระสังฆราชกับผู้เขียนยืนเคียงกัน มีทหายยืนยามถือหอกปลายปืนอารักขา ๒ คน พระสังฆราชกับผู้เขียนพูดไม่รู้ภาษากัน ท่านได้ยื่นดอกไม้มาให้ผู้เขียน ๒ กำมือเพื่อทำพิธีบูชา ข้าพเจ้ารับดอกไม้นั้นอย่างอ่อนน้อมเป็นพิเศษ พระสังฆราชยิ้ม แล้วท่านก็โปรยดอกไม้ลงที่แท่นบูชา ข้าพเจ้าก็โปรยดอกไม้ลงที่แท่นบูชาเหมือนกัน ท่านประณมมือกล่าวคำบูชา ข้าพเจ้าก็ประนมมือกล่าวคำบูชา ประมาณ ๑๐ นาที

เวลาอันระทึกใจของผู้เขียนได้เกิดขึ้นแล้วในขณะนี้คือ พระสังฆราชเปิดผอบครอบพระเขี้ยวแก้ว แล้วสรงน้ำ ผู้เขียนได้เห็นอย่างถนัดชัดเจน ปลื้มใจอีกแล้ว ว่าถึงใจของผู้เขียน นึกไม่เสียทีที่ข้ามน้ำข้ามทะเลมาจากประเทศไทย ได้เห็นพระเขี้ยวแก้วนัยว่าเป็นที่หวงแหนของชาวลังกาเหลือเกิน เก็บงำกันอย่างดีกลัวหาย ใคร ๆ ที่ไปจากต่างแดนยากนักจะเข้าชมถึงที่เช่นนี้ได้ ผู้เขียนนึกในใจว่า แหม ! เราได้เข้าถึงหัวใจชาวลังกาแล้ว ได้เข้าชมถึงที่

ขณะที่เปิดผอบครอบพระเขี้ยวแก้วนั้นเป็นประกายวาบแวบสีเขียว ไม่ใหญ่เท่าไรนัก เพียงเท่านิ้วมือเท่านั้นเอง แต่เป็นธรรมชาติที่สวยงามจริงๆ ไม่ทราบว่าผู้เขียนจะพรรณนาอย่างไรถึงจะถูก พูดได้แต่เพียงว่างามๆๆ และของประดับในสถานที่นั้นมีค่ายิ่งเท่านั้นเอง

ผู้เขียนได้เดินตามหลังพระสังฆราชกลับออกมา พระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกายังยืนเป็นแถวรอรับกันอยู่ มองมาที่ผู้เขียนเป็นสายตาเดียวกัน คงนึกว่าเรานี้แปลกแท้ๆอยู่ๆก็มาตามเสด็จพระสังฆราชลังกาได้ ตัวเบาแทบจะลอยอยู่แล้ว คนนำเที่ยวที่เป็นนักศึกษามหาวิทยาลัยลังกาเป็นผู้พาผู้เขียนไป ถึงกับตกตะลึง ยืนคอยผู้เขียนอยู่ข้างนอก พอผู้เขียนกลับมา กระโดดเข้าฉุดมือเป็นการใหญ่ บอกข้าพเจ้าว่า "ทำไมคุณจึงเข้าไปได้ ผมรีบเดินตามไปจะให้คุณกลับ ผมตามไม่ทัน และทหารก็ไม่ให้ผมตามเข้าไป ผมกลัวตำรวจจะจับคุณไปเรื่องจะยุ่งกันใหญ่ ผมรับรองมาจากสถานทูตไทย จะให้ความปลอดภัยแก่คุณ แหม ผมรออยู่ข้างนอกด้วยความไม่สบายใจเลย" หมดเรื่องสำคัญไปเรื่องหนึ่ง ที่ผู้เขียนแทรกบทเข้ามา จึงต้องขออภัยผู้อ่านด้วย แล้วก็จะวกเข้าเรื่องที่ติดตามท่านอาจารย์มั่น ๆ ต่อไป

๔๖
ตอนพระอาจารย์มั่น ฯ พาพระวิริยังค์ไปทำศพพระอาจารย์เสาร์

ณ วัดอ้อมแก้วนี้ หลังจากผู้เขียนได้รับพื้นอันเป็นรางวัลจากท่านอาจารย์มั่นฯ ในวันนั้นแล้ว ท่านก็ได้เล่าถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระ ให้ผู้เขียนฟังอย่างละเอียด ทำให้ผู้เขียนได้รู้จักกับความเป็นจริงท่านอาจารย์เสาร์ผู้เป็นอาจารย์ของท่านหลายประการ ที่ผู้เขียนสะดุดใจอยู่อย่างหนึ่งคือ ท่านว่า "พระอาจารย์เสาร์นี้ วาจาท่านศักดิ์สิทธิ์มาก การแสดงธรรมก็ไม่แสดงมาก คือวันหนึ่งศาลาการเปรียญของวัดชำรุดมานาน วันนั้นท่านขึ้นแสดงธรรม บอกกับโยมทั้งหลายว่า "ศาลาเต็มทีแล้ว สร้างกันให้ดีเสียเถิด" เพียงเท่านี้ศาลานั้นก็ถูกสร้างขึ้นสำเร็จอย่างรวดเร็ว หรือบางครั้งมีพระดื้ออยู่กับท่าน ท่านบอกว่า "อย่าดื้อเลย" เพียงเท่านี้พระนั้นก็ไม่ดื้อตลอดชีวิต แต่ว่าท่านอาจารย์เสาร์นี้นาน ๆ ท่านจึงจะพูด จึงทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ในการพูดมาก"

ต่อจากพระธาตุพนมนี้ก็จะมีการเดินทางไปจังหวัดอุบลราชธานี อันเป็นที่พระราชทานเพลิงศพ อุบาสกได้มาขอปราวารณาปัจจัยค่ารถ ให้ขึ้นรถยนต์ไปที่จังหวัดอุบล ผู้เขียนก็นึกในใจว่า ท่านจะขึ้นรถหรือจะพาเดินเท้าอีกหนอ ? ในคราวนี้

เช้าวันนั้นหลังจากบิณฑบาตมาแล้ว ท่านก็ได้บอกผู้เขียนว่า เวลาถวายพระราชทานเพลิงศพของพระอาจารย์เสาร์ใกล้เข้ามาแล้ว เราจะเดินก็คงไม่ทันต้องขึ้นรถยนต์โดยสารไป ซึ่งให้ผู้เขียนดีใจ และแป้วใจ ที่ดีใจก็จะได้ไม่ต้องเหนื่อยถึงเร็ว ที่แป้วใจก็คือ เราควรจะได้ธุดงค์กับท่านอีกสักพักใหญ่แต่แล้วก็ไม่มีโอกาส และก็หมดโอกาสเพียงเท่านี้ มาคิดอีกทีท่านก็สงเคราะห์เราเท่านี้จะไปเอาอะไรกับท่านอีกเล่า ขณะนั้นท่านอายุก็ ๗๔ แล้ว หนทางจากนครพนมถึงอุบลนับเป็นร้อย ๆ กิโลเมตร

เมื่อได้เวลาของวันเดินทาง ท่านก็พาข้าพเจ้าขึ้นรถโดยสารออกจากอำเภอพระธาตุพนม เป็นถนนลูกรังตั้งแต่เช้าถึงจังหวัดอุบลราชธานีตอนเย็นและพักที่วัดเลียบ

ที่วัดเลียบนี้เอง ท่านเล่าว่า ท่านอยู่ที่นี้มานาน ทำความเพียรทางสมาธิได้ผลมาก พร้อมกับบอกผู้เขียนว่าท่านอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระ อยู่ที่นี้เป็นสิบๆ ปี เพราะในขณะนั้นสงบดีมาก และท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ (พนฺธุโล จูม) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี ก็มาเป็นสามเณรอยู่กับเราที่วัดนี้เอง ก็นับว่าวัดเลียบนี้เป็นที่อยู่ของพระมหาเถระผู้ใหญ่หลายองค์ แม้ขณะที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านบำเพ็ญความเพียรได้ทั้งนิมิตสมาธิในขั้นแรกก็คือวัดเลียบนี้เอง

ผู้เขียนได้เดินดูรอบ ๆ บริเวณ ก็รู้สึกว่ามีความเป็นสัปปายะหลายประการหน้าที่จะเป็นแหล่งทำความเพียรของผู้หวังความสงบได้เป็นอย่างดี เมื่อประชาชนได้ทราบข่าวว่าท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ มาพักอยู่ที่วัดเลียบนี้ ก็ได้พากันมานมัสการท่านมาก และมากขึ้นทุกวัน มีอยู่วันหนึ่งเมื่อญาติโยมมาหลายคนก็อาราธนาท่านอาจารย์มั่น ฯ แสดงพระธรรมเทศนา ท่านก็ไม่ขัดข้อง ผู้เขียนก็ถือโอกาสนั่งฟังอย่างจดจ่อเพราะยังไม่เคยเห็นท่านแสดงธรรมแก่ญาติโยมมากอย่างนี้สักที มีแต่แสดงธรรมแก่พระภิกษุ สามเณร

เริ่มการแสดงธรรมเทศนา ท่านได้แสดงว่าบุคคลผู้ประพฤติตัวไม่ดีในพุทธพจน์ว่า ทุวิชาโนปราภโว ผู้รู้ชั่วทำตัวฉิบหาย เช่นเล่นไพ่ กินเหล้า ท่านแสดงว่าสุรา นารี กีฬาบัตร เที่ยวผู้หญิง พวกนี้พากันล่มหลวง หมายความว่า เมื่อตัวไม่ทำงาน

ยังใช้เวลาเล่นโดยไม่มีประโยชน์ เสียเงิน ภาษีอากรของรัฐก็ขาดไป ตั้งตัวของตนเป็นภัยต่อสังคม อย่างนี้เรียกว่าล่มหลวง ถ้าทำกันมากขึ้นก็เป็นภาระหนักแก่หลวง คือ รัฐบาล ที่ว่าวันล่มหลวง วันฟู วันจม ตามตำราหมอดูนั้น มันบ่แม่นดอกท่านว่า วันไม่ได้ล่มหลวงไม่ฟูไม่จม ตัวคนนี้ต่างหากที่ฟูที่จมที่ล่มหลวง

ขณะที่ผู้เขียนฟังท่านอยู่นั้น ก็คิดในใจว่าท่านอาจารย์มั่นฯ ที่ท่านแสดงธรรมนี้ช่างมีคำคมน่าฟังจริง เราก็ฟังจะรู้ว่า วันล่มหลวงนั้น ที่แท้ก็คือคนทำความชั่วล่มทั้งตัวทั้งที่รัฐบาลวันนี้เอง และมาเข้าใจว่า ท่านอาจารย์มั่นฯ มิได้สนับสนุนการเป็นหมอดู หรือการดูหมอโชคชาตาราศีต่าง ๆ

ต่อมา ๒–๓ วันท่านได้พาผู้เขียนไปพักที่วัดบูรพาราม อันเป็นสถานที่ถวายพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล ที่นี่เองได้มีพระเถรานุเถระบรรดาที่เป็นศิษย์ของพระอาจารย์เสาร์ และพระอาจารย์มั่น ฯ ได้มาประชุมกันมาก แต่แม้จะมีพระภิกษุสามเณรมากนับจำนวนหลายร้อยรูป ดูเหตุการณ์ต่าง ๆ เหมือนกับไม่มีพระเณรเลย น่าที่จะลำบากแก่เจ้าภาพผู้ทำการต้อนรับ ด้วยสถานที่อยู่อาศัยและเครื่องใช้ นี่ไม่มีการลำบากอะไรเท่าไรนัก เพราะแต่ละองค์ที่ท่านมากัน ถือเหมือนกับมาสนองพระคุณของครูบาอาจารย์ ไม่ต้องการให้ผู้ใดมาลำบากด้วย เมื่อมาถึงท่านก็จะเข้าไปดูต้นไม้ป่าไม้หลังวัด จัดแจงกางกลดทำที่นอนโดยไม่มีผ้าปูนอน เอาตีนบาตรเป็นหมอน พักกันไปทั่วบริเวณหลังวัด และต่างก็รับผิดชอบตัวเอง ทั้งน้ำใช้น้ำฉันมีเครื่องใส่น้ำพร้อมสรรพ์นำมาเองแบบธุดงค์มา จึงไม่ทำความรำคาญเดือดร้อนให้แก่ผู้เป็นเจ้าภาพจัดงาน มีแต่มาช่วยทำงานกันอย่างจริงจัง ไม่ต้องบอกต้องวาน เห็นว่าตรงไหนควรทำอะไรแล้วท่านได้ช่วยกันทำทุกอย่าง น่าปลื้มใจ ผู้เขียนได้ออกอุทานอยู่ในใจ และท่านเหล่านี้ก็มิได้หวังประโยชน์จากงานศพ ถึงจะนิมนต์หรือไม่ไม่สำคัญ

ในงานศพ ของพระอาจารย์เสาร์ในคราวนี้ ผู้เขียนได้มีโอกาสพบกับพระอาจารย์ใหญ่ ๆ หลายองค์ด้วยกัน นับเป็นบุญตาเป็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าได้เกิดความเลื่อมใสในใจอย่างประหลาด เพราะแต่ละองค์นั้นมีความสง่า และเหมือนกับซ่อนความลึกลับแห่งความดีอะไร ๆ มากทีเดียว

เมื่องานพระราชทานเพลิงศพใกล้เข้ามา ท่านพระเถระผู้ใหญ่บรรดาที่เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์ทั้ง ๒ ก็ยิ่งทยอยกันเข้ามามากมายจำนวนหลายร้อยองค์ ดูก็เป็นการประชุมพิเศษ ทุก ๆ องค์ที่เข้ามาต่างก็มีความเคารพ พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระเป็นพิเศษ โดยเฉพาะตอนกลางคืนเวลาว่าง จะมารวมประชุมขอฟังโอวาทพิเศษ และพระอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้แสดงธรรมให้แก่ท่านเหล่านั้น ดูเหมือนจะไม่ใช่งานศพ เหมือนกับจะประชุมสังคายนาธรรม หรือเป็นแหล่งอบรมธรรมชั้นพระปรมาจารย์ไปทีเดียว

นี่เองทำให้ผู้เขียนมารำลึกถึงงานพระราชทานเพลิงศพครั้งนั้นว่า การทำศพให้เป็นประโยชน์และก็เป็นประโยชน์จริง ๆ ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอะไรมากเป็นการประชุมผู้ทรงคุณวุฒิแลกเปลี่ยนปรับปรุงความคิดเห็น ในการปฏิบัติธรรม เอาเพียงศพเป็นเหตุเท่านั้น แต่ถือการประชุมมีความสำคัญกว่า แม้คำพูดและคำให้โอวาทของพระอาจารย์มั่น ฯ ที่ท่านแสดงออกมานั้น มีข้อความเน้นหนักไปในทางให้รักษาข้อปฏิบัติปฏิปทาเดิมทั้งสิ้น และแสดงเพื่อให้อาจหาญเชื่อมั่นในข้อปฏิบัติที่ได้กระทำมาแล้วนั้นถูกต้องแล้ว

นี่เองผู้เขียนเห็นว่าการทำศพที่มีประโยชน์เพราะการจะมาประชุมเช่นนี้ นานนักจะมีการประชุมกันขึ้นได้ เพราะแต่ละองค์นั้นมิใช่อยู่ที่เดียวกัน ต่างองค์ต่างก็ไปอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ และเป็นถิ่นธุรกันดารในถ้ำภูเขาเป็นส่วนมาก การที่จะติดต่อพบกันได้จึงลำบากมาก ครั้งนี้ถือเอาศพของพระอาจารย์เสาร์ ฯ เป็นเหตุได้มาประชุม อันเป็นมหาสันนิบาต นับว่าเป็นบุญตาของผู้พบเห็นจริง ๆ

บรรยากาศตอนหนึ่ง ผู้ที่เขียนต้องจดจำและซาบซึ้งในใจ คือในวันนั้นเป็นรายการแสดงธรรม โดยพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ณ ศาลาวัดบูรพา เมื่อพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ได้ทราบข่าว ได้พากันมาประชุมในวันนั้นพอสมควร ผิดคาดที่ผู้เขียนคิดว่า ชาวเมืองอุบลคงจะหลามไหลมาฟังธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่นฯ ส่วนพระภิกษุสามเณรนั้นก็อยู่ประจำอยู่แล้ว จึงมากไปด้วยพระเณรที่ตั้งใจฟังธรรม

พระธรรมเทศนา แสดงผ่านไมโครโฟนเครื่องขยายเสียง เสียงพระธรรมเทศนาจึงดังไปทั่วบริเวณวัด ทุก ๆ คนที่อยู่ในบริเวณนี้ถ้าตั้งใจฟังก็ยินหมด การแสดงธรรมเทศนาในวันนั้น ใช้เวลาประมาณเกือบ ๒ ชั่วโมงนานพอดูทีเดียว

การแสดงธรรมเทศนาในวันนี้ส่วนใหญ่เป็นการแสดงธรรม การปฏิบัติกรรมฐานโดยตรง และปรมัตถนัย เพราะพอเริ่มต้นท่านก็แสดงว่า ธรรมนั้นอย่าพึงเข้าใจว่าอยู่ที่ไหน อยู่ในตัวของเรานี่เอง ที่ว่าอยู่ในคัมภีร์ใบลานนั้นไม่ใช่ เพราะนั่นเพียงใบไม้เขาเอามาจารึก ว่าอยู่ในวัดก็ไม่ใช่ นั่นคือที่อยู่ของหมู่สงฆ์ ว่าอยู่บนอากาศ ป่าไม้ก็ไม่ใช่ ถ้าอย่างนั้นอยู่ที่ไหน ? ก็อยู่ในตัวของคนเรานี่เอง รูปธรรม นามธรรมอยู่ไหนเล่า ? นั่นแหละคือธรรม ในตัวของเรานี้มีหมด พระโสดา พระสกิทาคา พระอนาคา พระอรหันต์ ก็อยู่ในตัวของเรา พระธรรม ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ก็อยู่ในตัวของเรา จึงเมื่อใครต้องการปฏิบัติพระพุทธศาสนา ก็มาปฏิบัติในตัวเรา ท่านได้กล่าวคาถาว่า **อคฺคํ จิตฺตํ มนุสฺเสสุ มคฺคํ สตฺต วิสุทฺธิยา** มนุษย์เป็นผู้ประเสริฐ สามารถทำให้แจ้งได้ซึ่งมรรคผลนิพพาน

จากนั้นท่านก็อธิบายถึง ผู้ปฏิบัติที่หลงอยู่ในสมถะ คือหลงอยู่ในฌาน ท่านว่าสมาธิหัวตอ หมายความว่า มันไม่งอกเงยขึ้น เพราะมัวหลงแต่ความสุข โดยมากไม่รู้หนทางที่แน่นอน จึงถือเอาความสุขของฌานเป็นใหญ่เพราะสบายดี แต่ไม่พ้นทุกข์

และท่านก็อธิบายว่า การดำเนินมหาสติปัฏฐานมีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นต้น พิจารณาถึงอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ให้เห็นจริงขึ้นภายในจิตนั้น จิตนั้นก็จะดำเนินเข้าสู่อริยสัจจ เข้าสู่องค์มรรคในที่สุด

ผู้เขียนได้ฟังแล้วจับใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะได้ผ่านการฟังธรรมเทศนาแบบนี้มาตลอดพรรษาที่แล้ว ที่ได้มาพบและจำพรรษาอยู่กับท่าน แต่ข้าพเจ้าสังเกตดูผู้ฟังบางท่านชักงง ๆ อย่างไรไม่ทราบ คงจะไม่ใคร่จะเข้าใจเท่าไร เป็นอันว่าธรรมเทศนาผ่านไป ๒ กัณฑ์ตั้งแต่ท่านได้เยี่ยมเข้ามาจังหวัดอุบล และถือได้ว่าเป็นการมาครั้งสุดท้ายของท่านอาจารย์มั่น ฯ

ข้าพเจ้ายังแปลกใจหนักหนาว่า ทำไมชาวจังหวัดอุบลในครั้งนั้น จึงไม่มีความกระตือรือร้น ในอันที่จะเข้ามานมัสการไต่ถามอรรถธรรมหรือข้อปฏิบัติในทางด้านจิตใจกับท่านอาจารย์ใหญ่มั่น ภูริทตฺตเถระ เพราะทุกหนทุกแห่งที่ท่านไป ผู้คนจะหลามไหลไปนมัสการ ทำบุญทานต่าง ๆ ตลอดถึงขอฟังธรรมเทศนา และทุก ๆ คนก็ได้รับการโปรดปรานธรรมเทศนา หรือสัมโมทนียกถาพอใจไปตาม ๆ กัน

ตอนพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถร

ในขณะนี้การกำหนดพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์ก็ใกล้เข้ามาทุกขณะ พระเถระผู้ใหญ่ทุกฝ่ายก็ได้หลั่งไหลเข้ามามากขึ้น

พระเถระผู้ใหญ่รูปหนึ่ง เป็นเจ้าอาวาสวัดสระปทุมกรุงเทพมหานคร เป็นนักปฏิบัติในอดีต ร่วมกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ธุดงค์ร่วมกัน แต่ถูกแต่งตั้งเป็นสมภารวัดสระปทุมเลยหยุดการธุดงค์แค่นั้น ท่านผู้นั้นคือ เจ้าคุณปัญญาภิสารเถร (หนู) เป็นอุปัชฌาย์ของผู้เขียนเอง

ท่านเจ้าคุณองค์นี้เมื่อมาถึง ได้ขอสิทธิพิเศษเข้าไปในห้อง แล้วไม่มีใครเข้าไปด้วย ได้สนทนากับพระอาจารย์มั่นฯ เป็นเวลากว่า ๒ ชั่วโมง ทำเอาผู้เขียนชักจะสงสัยท่านได้สนทนาเรื่องอะไรกัน ถึงได้นานอย่างนี้

ข้าพเจ้าเกิดความสนใจขึ้นภายหลังจึงได้ถามท่านอาจารย์มั่น ฯ ว่า ท่านเจ้าคุณอุปัชฌาย์พูดเรื่องอะไรกับท่านอาจารย์ ได้รับคำบอกเล่าว่า ท่านได้ถามเรื่องการปฏิบัติทางใจ แม้ท่านจะไม่ได้ออกธุดงค์ อยู่ที่กรุงเทพ ฯ วัดสระปทุม ท่านก็บำเพ็ญกัมมัฏฐานอยู่ทุก ๆ วัน การปฏิบัติจิตนั้นก็ได้รับผลเป็นที่น่าพอใจ ที่ได้ถามกันอยู่นานนั้นคือการเคลียถึงการปฏิบัติที่ผ่านมา ที่ผ่านมาเป็นอย่างไรการปฏิบัติจิตได้เป็นทางที่ถูกต้องหรือไม่ เป็นอันผู้เขียนหมดความสงสัย

พระอาจารย์ผั้น อาจาโร พระเถระผู้ใหญ่องค์หนึ่ง ก็ได้มาประชุมและประชุมพิเศษคือมาร่วมฉันกับพระอาจารย์มั่น ฯ ที่กุฏิทุกวัน นอกจากนั้นยังได้วิสาสะกับท่านอาจารย์มั่น ฯ อย่างใกล้ชิด

ในระยะนี้พระอาจารย์ผั้น อยู่วัดป่าศรัทธารามในจังหวัดนครราชสีมา ได้จากพระอาจารย์มั่น ฯ ไปเป็นเวลานานแล้ว เมื่อได้มาพบกับท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ทำให้ท่านได้สากัจฉาธรรมอันเป็นส่วนแห่งการปฏิบัติเป็นพิเศษ ผู้เขียนเข้าใจว่าท่านต้องมีการแนะนำที่พิเศษจริง ๆ เพราะหลังจากงานศพนี้แล้วท่านอาจารย์ผั้นก็ได้จากจังหวัดนครราชสีมามาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่จังหวัดสกลนคร โดยทิ้งจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งท่านก็อยู่เป็นเวลาร่วม ๒๐ ปี

ในขณะนั้น พระอาจารย์ใหญ่ ๆ หรือพระเถระผู้ใหญ่ของฝ่ายกัมมัฏฐาน อันนับเนื่องด้วยความเป็นศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ๆ ต่างก็ได้ทยอยกันเข้ามาอยู่ให้ใกล้กับท่านอาจารย์มั่น ๆ เป็นส่วนมาก ทั้งนี้ก็เป็นความประสงค์ของพระอาจารย์มั่น ๆ เหมือนกันเพราะท่านต้องการจะปรับปรุงข้อปฏิบัติปฏิปทาหลายประการ เนื่องจากท่านได้จากศิษย์ทางภาคอีสาน ไปอยู่ภาคเหนือเป็นเวลา ๑๒ ปี

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์ คราวนี้จึงเป็นการประชุมศิษย์ทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย ของพระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ๆ และเป็นโอกาสอันสำคัญของท่านทั้งหลายที่จะได้ฟังธรรมเทศนาอันเป็นที่วิจิตรลึกซึ้งของพระอาจารย์มั่น ๆ ด้วย

วันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ พระเถรานุเถระมาในงานประชุมกันเพื่อทำอุโบสถสังฆกรรม วันนั้นประชุมกันเต็มโบสถ์ ผู้เขียนไม่เคยเห็นหน้ามาก่อนมาก ทำให้คิดว่าลูกศิษย์พระอาจารย์เสาร์-พระอาจารย์มั่น ๆ มีมาก แต่ละท่านทรงคุณวุฒิน่าเกรงขาม ก็พอดีท่านอาจารย์มั่นฯ ได้สั่งให้ผู้เขียนสวดปาฏิโมกข์ในวันนั้น ผู้เขียนไม่ขัดข้อง เพราะการสวดปาฏิโมกข์ผู้เขียนถือว่าเป็นกุศลอันประเสริฐ ตั้งใจท่องปาฏิโมกข์ตั้งแต่บวชเป็นสามเณรปีแรก และได้ไปฝึกวิธีสวดกับพระอาจารย์มหาปิ่น ปญฺญาพโล น้องชายพระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ขณะนั้นท่านอยู่ที่วัดป่าทรงคุณ จังหวัดปราจีนบุรี

ผู้เขียนรับบัญชาสวดปาฏิโมกข์ในวันนั้นก็รู้สึกครั่นคร้ามไม่น้อยเลย เพราะแต่ละองค์ที่ประชุมใหญ่โตกันทั้งนั้น แต่การสวดของผู้เขียนก็เป็นไปตามปรกติและสวดได้ดีเป็นพิเศษ ตั้งแต่ต้นจนจบไม่ติดขัดเลย มีเพียง ๒ ครั้งเท่านั้นที่ถูกทักขึ้น

เมื่อจบปาฏิโมกข์ เป็นโอกาสที่จะได้ฟังโอวาทของพระเถระผู้เป็นหัวหน้า นี้เป็นธรรมเนียมของคณะกรรมฐาน ครั้งนี้พระอาจารย์มั่น ๆ เป็นพระเถระผู้เป็นหัวหน้า และพระเถรานุเถระเหล่านั้นก็ตั้งใจอยู่แล้วว่า ต้องการจะฟังโอวาทจากท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ

เป็นอันสมใจแก่พระเถรานุเถระทั้งปวงในวันนั้น พระอาจารย์มั่น ๆ ได้ให้โอวาทเป็นใจความว่า ข้อปฏิบัติจะให้การปฏิบัติก้าวหน้านั้น ต้องเป็นไปทั้งภายนอกและภายใน ภายนอกนั้น คือความวิเวก หาที่วิเวกปราศจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ ที่อยู่ในป่า ถ้ำเป็นต้นอย่าไปโฆษณาหาให้คนมาพบหรือวุ่นวายให้มาก อย่าเอาความวิเวกเป็นการอวด

อ้าง เมื่อจะอยู่วิเวกอย่าหาเครื่องกังวล เช่นการก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ให้คนหลั่งไหลเข้ามาอย่าอยู่เป็นที่ เพราะการอยู่เป็นที่ทำความกังวล

การปฏิบัติภายนอกอีกคือ ข้อปฏิบัติได้แก่ธุดงค์ ๆ เป็นเครื่องขัดเกลากิเลสที่พระพุทธองค์แสดงไว้ ๑๓ ข้อ เลือกถือเอาที่เหมาะแก่อัธยาศัย เช่นการฉันในบาตร การฉันหนเดียว การบิณฑบาต การถือผ้าเฉพาะสามผืน การอยู่ป่า การอยู่โคนต้นไม้ การเยี่ยมป่าช้า เป็นต้น เหล่านี้ชื่อว่าเป็นข้อปฏิบัติภายนอกที่จะต้องทำ เพราะเป็นอุปกรณ์เพื่อให้เกิดการขัดเกลากิเลศ และถ้าหากไม่ทำ ก็จะเป็นเหตุให้เกิดความล่าช้าหรือเกิดความสงบได้ยาก ปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้การปฏิบัติทางใจเจริญงอกงาม

ภายในนั้น ได้แก่การดำเนินจิต ต้องดำเนินทั้งสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน ความสงบของใจ โดยการฝึกตามอัธยาศัย ทำจิตให้ปราศจากอารมณ์มีความตั้งมั่นอยู่ได้ มีสติเป็นเครื่องควบคุมอยู่ มีความเยือกเย็นสบาย นั่งนานก็ไม่เหน็ดเหนื่อย การฝึกที่เป็นเช่นนี้เรียกว่าสมถกัมมัฏฐาน พึงเข้าใจว่าสมถนี้ถ้าผู้ใดมาติดอยู่จะทำให้เกิดความงมงายได้ เช่นพวกฤาษีชีไพรสมัยครั้งพุทธกาล มัวแต่หลงอยู่ในฌานเป็นรูปฌานอรูปฌาน เข้าใจว่าตนได้บรรลุพระนิพพานแต่หาได้บรรลุไม่ เพราะเพียงแค่สมถเท่านั้นจะบรรลุไม่ได้

ในตอนนี้พระอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้ย้ำถึงวิปัสสนาอย่างหนักหน่วง ท่านได้แสดงต่อไปว่า การพิจารณาตามความเป็นจริง คือการไม่อยู่นิ่งของใจ ที่ได้รับการอบรมจนแข็งแกร่งด้วยสมถะแล้ว ยกจิตขึ้นพิจารณา ตามอย่างของท่านปัญจวัคคีย์ คือพิจารณารูป-เวทนา–สัญญา–สังขาร–วิญญาณ อันเป็นนามรูป ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนจนเกิดนิพพิทาญาณความเบื่อหน่าย สามารถดำเนินจิตเข้าสู่อริยสัจจธรรมจนรู้แจ้งเห็นจริงได้

นับเป็นการแสดงธรรมให้โอวาทแก่พระภิกษุสามเณรที่ทำปาฏิโมกข์เสร็จในวันนั้นให้เกิดความเข้าใจอะไรหลายอย่าง ซึ่งผู้เขียนได้บันทึกไว้แต่เพียงเนื้อความเล็กน้อยเท่านั้น สังเกตเห็นพระเถรานุเถระที่ประชุมกันพออกพอใจเป็นอย่างยิ่ง

ตอนพระอาจารย์มั่น ฯ พาพระวิริยังค์
ไปถวายพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์

ความกตัญญู กตเวที ย่อมแสดงออกซึ่งน้ำใจของสัตบุรุษ มาแล้วทุกยุคทุกสมัย พระอาจารย์มั่นฯ แม้ท่านจะได้ธุดงค์ผ่าป่าดงพงพี บำเพ็ญตบะธรรมมาแล้วอย่างหนักจนเกิดผลทางใจ แนะนำศิษยานุศิษย์อย่างกว้างขวางและได้รับผลอย่างสูงแล้ว

ท่านก็ยังได้พยายามเดินทางไปเพื่อจะถวายพระราชทานเพลิงศพ พระอาจารย์เสาร์ ผู้เป็นพระอาจารย์ของท่าน แม้การเดินทางครั้งนี้จะลำบากสักเพียงใด ซึ่งน่าจะเป็นตัวอย่างอันดีแก่พวกเรา ซึ่งบางท่านอาจคิดว่างานศพไม่สำคัญ เพราะงานศพนั้นเป็นการแสดงถึง กตัญญู กตเวทีได้อย่างดี

ข้าพเจ้าได้อยู่อุปัฏฐากท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่งานพระราชทานเพลิงศพของพระอาจารย์เสาร์ ครั้งนี้ได้พบกับพระเถรานุเถระเป็นจำนวนมาก และท่านเหล่านั้นก็ได้แสดงออกซึ่งความอดทนอย่างยิ่ง ในการมาร่วมงานคราวนี้ เพราะในงานไม่มีการต้อนรับ หรือการเลี้ยงดูพิเศษอันใด ทุก ๆ องค์ที่มาช่วยตนเองทั้งนั้น ทั้งการฉันและที่อยู่ ต่างก็เข้าหาโคนต้นไม้ตามมีตามได้ ข้าพเจ้าได้ตระเวณดูทั่วไป ท่านใช้เชิงบาตรเป็นหมอนหนุนศีรษะ ใช้ผ้าอาบน้ำฝนปูนอน ภาชนะใส่น้ำของท่านมีกระติกที่ทำเองติดตัวมาทุกท่าน กลดเป็นกุฏิ ท่านได้กางกลดมีมุ้งในตัว

เมื่อถึงคราวจะต้องช่วยงาน ท่านก็จะออกจากกลดมาที่ทำงาน เมื่อถึงคราวสวด–เทศน์ เป็นต้นทุก ๆ องค์ก็ทราบดีว่าจะทำอะไร ท่านก็ออกมาตามหมายกำหนดการที่ไม่ต้องมีตัวหนังสือ

ข้าพเจ้าหวนระลึกถึงงานที่เป็นกันเองเช่นนี้ก็อัศจรรย์ใจอยู่มาก พระเถรานุเถระเหล่านี้มาด้วยศรัทธา ไม่ต้องนิมนต์ ถือว่าเป็นงานอาจารย์ของตนก็มาด้วยความจงรักภักดี โดยเหตุนี้ทางเจ้าภาพหรือผู้จัดงานจึงไม่มีการหนักใจอยู่เลย เพราะไม่ต้องลงทุน ค่าพาหนะของพระ และค่าเลี้ยงดู ค่าถวายปัจจัยสี่ ซึ่งถ้าหากงานใหญ่ ๆ มีพระจำนวนถึง ๔–๕๐๐ อย่างนี้จะต้องมีการใช้จ่ายหลายหมื่นบาท แต่งานนี้ไม่ต้องใช้จ่ายเลย จึงน่าจะเป็นตัวอย่างที่ดีแก่พุทธศาสนิกชนผู้บำเพ็ญกุศลอุทิศแก่ผู้ที่ล่วงลับ เพราะ

บางรายมีถึงคนตายขายคนเป็น แต่บางรายกลับเอาคนตายขายกิน ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น พระผู้ตายมีชื่อเสียง คนนับถือมาก ก็ใช้ศพนั้นเป็นนากินกันอยู่ไม่รู้จบ ดู ๆ แล้วก็เป็นเรื่องที่น่าเอน็จอนาถใจ ตายแล้วก็ยังจะมาทำอะไรต่อมิอะไรอีก จนเป็นเรื่องที่ไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น

อยู่มาวันหนึ่ง มีพระอาจารย์องค์หนึ่งเข้ามาถามถึงข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการเดินธุดงค์ว่า จะปฏิบัติด้วยวิธีใดจึงจะเป็นการถูกต้อง พระอาจารย์องค์นั้นได้เน้นว่า ผมเห็นพระธุดงค์ที่ไปปักกลดตามที่ชุมนุมชน หรือธุดงค์ไปไหว้พระเจดีย์ พระพุทธบาท บางกลดถึงกับเขียนประกาศติดไว้ที่มุ้งกลดว่ามีของดีใครต้องการให้มารับ

พระอาจารย์มั่น ฯ ได้ให้คำตอบและอธิบายเรื่องนี้ให้พระองค์นั้นฟังอย่างแจ่มแจ้ง โดยใจความว่า การธุดงค์นั้นมุ่งหมายเพื่อถ่ายถอนกิเลส กำจัดกิเลส การที่ออกธุดงค์โดยการโฆษณาหรือประกาศโฆษณาว่าจะออกไปทางโน้นทางนี้ โดยต้องการว่าจะให้คนไปหามาก ๆ นั้นไม่ชื่อว่าเป็นการถูกต้อง ธุดงค์ก็แปลว่าคุมเครื่องกำจัดความอยาก มีการฉันหนเดียว ฉันในบาตรไม่มีภาชนะอื่น การบิณฑบาต การอยู่โคนต้นไม้ การอยู่ในป่า การปฏิบัติอย่างนี้ชื่อว่าเป็นธุดงค์ เช่นการฉันหนเดียวเป็นการตัดความอยากที่จะต้องการฉันอย่างโน้นอย่างนี้ เมื่อฉันแล้วก็แล้วกัน ในวันนั้นตัดการกังวลทั้งปวง หรือเช่นการฉันในบาตร ก็ไม่ต้องคิดถึงรสชาติ หรือต้องหาภาชนะให้เป็นการกังวล ที่จะคิดว่าจะแบ่งกับข้าว และข้าวไว้ต่างกันเพื่อหารสชาติแปลก ๆ ต่าง ๆ รวมกันหมดในบาตรเป็นการขจัดความอยากอย่างหนึ่ง หรือเช่นการไปอยู่ในป่าที่ไกลจากบ้านพอควร หรือในถ้ำภูเขาก็เป็นการหาสถานที่บำเพ็ญกัมมัฏฐาน แสวงหาความสงบเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม การแสวงหาแหล่งที่เป็นป่า ภูเขา–ถ้ำนี้ต้องหาสถานที่เป็นสัปปะยะ เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณกิจ สมณธรรมจริง อย่าไปหาถ้ำภูเขาที่ประชาชนไปกันมากเป็นการผิด และไม่เป็นการดำเนินธุดงค์ หรือจะไปแสวงหาแหล่งที่เป็นภูเขาถ้ำ ที่เป็นแหล่งเหมาะแก่การที่ประชาชนจะไปให้มาก และอยู่นาน ๆ จนประชาชนรู้จักแล้วก็จัดการก่อสร้างถาวรวัตถุให้เป็นที่จูงใจนักท่องเที่ยว มิหนำซ้ำยังมีการชักชวนประชาชนให้มาดูมาชม เขาไม่มาก็ไปหาเขา เขามาก็ต้อนรับด้วยวิธีการต่าง ๆ จนประชาชนติดใจ ชักชวนกันมา พระธุดงค์เหล่านั้นกลับดีใจว่าประชาชนขึ้นตัวมาก

ไม่พยายามที่จะคิดหนีหรือไปหาวิเวกทางอื่นอีก บางแห่งทำสถานที่โอ่อ่ายิ่งกว่าในบ้านในเมืองเขาเสียอีกอย่างนี้

เมื่อพระอาจารย์มั่นฯ ได้พรรณาถึงความเป็นเช่นนี้เกี่ยวกับการธุดงค์ ท่านจึงให้หลีกจากความเป็นดังกล่าวเสีย เมื่ออยู่นานจะเป็นการเคยชินแล้วก็พยายามหาหนทางไปทางอื่น เมื่อรู้ว่ามีคนมามากก็รีบหลีกเลี่ยงไปเสีย การธุดงค์จึงจะถูก และเป็นไปเพื่อการขัดเกลากิเลสได้จริงเมื่อจะอยู่ที่ใดอันเป็นแหล่งของการวิเวกสงบสงัดแล้ว ก็พึงอยู่ที่นั้นแล้วบำเพ็ญประโยชน์แก่ตน ยิ่งสงบเท่าใดยิ่งดี ยิ่งปราศจากผู้คนเท่าไรยิ่งดี ยิ่งอยู่ในดงสัตว์ร้ายเท่าไรยิ่งดี และพยายามอย่าอยู่แห่งเดียว เปลี่ยนที่อยู่เสมอ ๆ เพื่อแก้ความเคยชินต่อสถานที่ ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเตือนหนักเตือนหนาว่าอย่าเอาการอยู่ป่า อยู่บนภูเขา อยู่ในถ้ำ เป็นเครื่องมือโฆษณาเป็นอันขาด เพราะการทำเช่นนั้นเป็นการทำให้คนแตกตื่น เพราะคนชอบแตกตื่นกันอยู่แล้ว พอเห็นของแปลกเข้า ก็เลยแตกตื่นกันใหญ่ หากทำเช่นนั้นถือว่าเป็นการปลอมแปลงการถือธุดงค์ จะไม่ได้รับผลจากการรักษาปฏิบัติธุดงค์ตามความมุ่งหมาย

เมื่อพระราชทานเพลิงศพท่านพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล ได้ผ่านไปด้วยดีเป็นไปด้วยความเรียบร้อยทุกประการ หลังจากนั้น พระเถรานุเถระทั้งหมดก็จะมาร่วมประชุมกันเพื่อถวายสักการแก่พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ซึ่งขณะนั้นท่านเป็นพระผู้ใหญ่ และเป็นประธาน การถวายสักการ คณะปฏิบัติถือว่าเป็นการทำวัตร เพราะนานแล้วไม่ได้พบกับท่านอาจารย์มั่น ฯ เมื่อได้มีโอกาสมาพบเช่นนี้ จึงถือโอกาสทำวัตรท่านพร้อมกัน นี้จึงเป็นธรรมเนียมของพระกัมมัฏฐานสายนี้ คือเมื่อพบกับพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิเคารพนับถือแล้ว จะต้องถวายสักการ ในโอกาสที่ถวายสักการ พระเถระองค์นั้นก็จะถือโอกาสให้โอวาทเป็นทำนองตักเตือน เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมต่าง ๆ นับว่าเป็นวิธีการที่เหมาะสมดีมาก

แม้ขณะนั้น พระเถรานุเถระก็ได้มาทำวัตรท่านอาจารย์มั่น ฯ กันอย่างพร้อมเพรียง ข้าพเจ้าได้เห็นภาพที่น่าเลื่อมใสจริง ๆ เพราะพระเถระที่มาประชุมกันนั้นส่วนมากเป็นพระผู้ใหญ่กันทั้งนั้น เป็นชั้นพระอาจารย์ ขณะนั้นผู้เขียนอายุเพียง ๒๓ ปีเท่านั้น เมื่อมาเห็นพระเถระชั้นคร่ำ ๆ และเป็นอาจารย์นักปฏิบัติธรรมอยู่แล้ว ก็ยิ่งทำให้ผู้เขียนดื่มด่ำ

ในความลึกล้ำเลื่อมใสยิ่งขึ้น ภาพเหตุการณ์ของวันนี้มันน่าจะบันทึกไว้ด้วยการถ่ายทำภาพยนตร์หรือด้วยภาพนิ่ง หรือด้วยภาพวาดอย่างใดอย่างหนึ่งจริง ๆ แต่ภาพนี้ก็ปรากฏเป็นเพียงมโนภาพ ของผู้เขียนเท่านั้น เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง แต่ถึงจะเป็นมโนภาพของผู้เขียนก็ยังดีอยู่ ที่ยังมีการถ่ายทอดออกมาจากใจมาเขียนให้ผู้อ่านทั้งหลายมาช่วยกันวาดมโนภาพเอาเองก็อาจจะทำให้เกิดความเลื่อมใสขึ้นมาได้บ้าง ผู้เขียนจึงขอบันทึกความจำนำลงมาเป็นหลักฐานไว้กับหนังสือฉบับนี้

เป็นคำเตือนขั้นสุดท้ายของพระอาจารย์มั่นฯ แก่บรรดา พระเถรานุเถระศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย ที่มาร่วมประชุมหลังจากการพระราชทานเพลิงศพเป็นไปโดยความเรียบร้อยแล้ว และจะได้มีการอำลาจากกันไปคนละทิศคนละทางซึ่งอาจจะได้พบกันยากนักเมื่อไม่มีเหตุ

ขณะที่ประชุมกราบลาท่านได้เตือนว่า "ทุกรูปทุกองค์ อย่าพากันประมาทเลย จงพากันคิดว่าการมาทำศพนั้น คือการสอนตัวของเราเอง นำเอาศพเป็นสักขีพยานว่าความตายเป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้" ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเสริมว่า "ปัจจุบันบางคนพากันเข้าใจผิดว่า เวลาคนตายนิมนต์พระมาสวดอภิธรรม มาติกา บังสุกุล เข้าใจผิดว่าสวดให้คนตายบางคนก็ไปเคาะโลงบอกว่าพระสวดแล้ว นี่เป็นการเข้าใจผิดอย่างมาก ความจริงนั้นการสวดของพระขณะที่มีศพ ท่านต้องการให้ผู้ฟังปลงธรรมสังเวช คือเอาคนตายเป็นสักขีพยานว่านี่ยังไงศพ จะได้นึกถึงตัวของเราว่าจะต้องตาย ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เล่าเรื่องบุพกรรมของท่านพระยศกุลบุตร ว่าในอดีตชาติ ท่านพระยศกับสหายทั้ง ๕๔ คน ได้พร้อมใจกันบำเพ็ญกุศลเกี่ยวกับงานศพ เมื่อมีการตายโดยไม่มีญาติ (หรือเรียกกันว่าผีไม่มีญาติ) ท่านกับสหายจะไปตามเก็บเอาศพมาทำฌาปนกิจให้หมด โดยไม่คิดมูลค่าแต่อย่างใด

อยู่มาวันหนึ่ง มีหญิงคนหนึ่งได้ตายลงโดยฉับพลันด้วยโรคปัจจุบัน เนื้อหนังมังสายังเอี่ยมลอออยู่ ท่านพร้อมกับสหายเมื่อทราบข่าวก็รีบไปนำศพนั้นมา ทุก ๆ คนก็ได้เห็นศพตายใหม่ ๆ ยังไม่มี ส่วนอวัยวะบกพร่อง ต่างคนก็พูดว่า "แหมศพนี้ยังดูสดใส" แล้วจึงนำร่างหญิงนั้นไปสู่ป่าช้า วางลงบนเชิงตะกอน เตรียมการฌาปนกิจเมื่อติดไฟ ๆ ได้ลุกขึ้นเผาผลาญร่างของหญิงนั้นดำเป็นตอตะโก ทุกส่วนกำลังถูกไฟเผา

ผลาญ ขาดวิ่นลงอย่างน่าอนาจ ท่านพระยศกุลบุตรในชาตินั้น ได้เห็นภาพที่ได้เปลี่ยนจากเอี่ยมลออมาเป็นสภาพดำเป็นตอตะโก ได้ปลงธรรมสังเวช เกิดความสลดใจได้เห็นธรรม แล้วท่านก็บอกสหาย ๆ ก็ได้มาดูเกิดสลดใจได้เห็นธรรมเช่นเดียวกัน

ด้วยบุพกรรมที่ท่านได้ทำในอดีตชาติเช่นนี้เอง เป็นปัจจัยให้ท่านมาบังเกิดเป็นเศรษฐี ชื่อว่ายศกุลบุตร เมื่อท่านได้เสวยารมณ์ชมสมบัติ เมื่อบารมีปัจจัยในอดีตแก่กล้าขึ้น วันหนึ่งท่าน จึงลุกขึ้นกลางดึกเดินออกจากห้อง เห็นนางบำเรอหลับไหลหลงละเมอด้วยอาการกิริยาต่าง ๆ ท่านก็เกิดสังเวชสลดจิต คิดว่านี่คือป่าช้าผีดิบ ไม่เป็นที่เจริญใจเจริญตาเหมือนก่อน จึงคิดเบื่อหน่าย ออกอุทานในใจว่า ที่นี่ขัดข้องที่นี่วุ่นวาย ๆ ๆ แล้วก็เดินลงจากปราสาท หนีออกจากบ้านบ่นไปคนเดียว เดินไปจนถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ พระพุทธองค์ทรงได้ยินทางทิพยโสตจึงได้ทรงเรียกยศกุลบุตรว่า " ที่นี่ไม่ขัดข้องที่นี่ไม่วุ่นวาย จงมาเถิด เราจะแสดงธรรมแก่เธอ" เมื่อยศกุลบุตรได้ยินเข้าแล้วจึงรีบเดินเข้าไปตามเสียงนั้น แล้วก็ได้ฟังธรรมภายหลังได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วบวชในพระพุทธศาสนา สหายทั้ง ๕๔ คน เมื่อได้ทราบว่าพระยศกุลบุตรบวชแล้ว ก็มาคิดว่าธรรมวินัยที่ยศกุลบุตรบวชคงไม่เลว จึงได้ชวนกันมาพบกับพระยศแล้วพระยศก็พาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟังสหายทั้ง ๕๔ ก็ได้บรรลุพระอรหันต์ แล้วบวชในพระพุทธศาสนา

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าจบแล้วก็ย้ำว่าการที่บุคคลมาทำศพนั้น ต้องมาปลงธรรมสังเวช จึงจะได้ผล มิใช่จะมาทำศพด้วยความสนุกสนาน หรือด้วยเพียงธรรมเนียมหรือด้วยเสียไม่ได้ หรือด้วยการเห็นผิด ต้องกระทำเช่นกับพระยศกุลบุตร กับสหายในอดีตชาติ เมื่อท่านได้ทำศพอย่างนั้นแล้ว ผลที่ได้รับจึงผลใหญ่

นี่ก็เป็นคำสอนคำเตือนขั้นสุดท้ายในงานศพของพระอาจารย์เสาร์ และก็เป็นคำเตือนที่น่าฟังมาก ผู้เขียนจึงบันทึกเพื่อให้ทราบถึงความจริงบางประการ หรือนโยบายการแนะนำธรรมานุธรรมของท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ให้ผู้ที่ไม่เคยเห็นท่านหรือไม่เคยได้ยิน จะได้มีความเข้าใจบ้างตามสมควร

พระอาจารย์มั่นฯ ได้เดินทางกลับมาจากจังหวัดอุบล หลังจากงานพระราชทานเพลิงศพเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยทางรถยนต์กลับไปจังหวัดสกลนคร และพักจำพรรษา

อยู่ที่วัดป่า บ้านนามน ตำบลตองโขบ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

บ้านนี้เป็นบ้านเดิมของพระอาจารย์เนียม ซึ่งพระอาจารย์องค์นี้คุ้นเคยกับผู้เขียนเป็นกรณีพิเศษ เพราะตอนก่อนจะไปงานพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์นั้น ได้พักอยู่ด้วยกันกับผู้เขียน อยู่กับพระอาจารย์มั่น ฯ ที่บ้านนาสีนวล

พระอาจารย์เนียมนี้ เป็นที่ไว้เนื้อเชื่อใจของท่านพระอาจารย์มั่น ฯ มาก ด้วยเหตุนี้กระมัง พระอาจารย์หลังจากอยู่บ้านโคกอันเป็นบ้านเดิมของท่านอาจารย์กงมา จิรปุญโญ ซึ่งท่านก็ได้ไว้เนื้อเชื่อใจ แล้วท่านก็ได้มาอยู่วัดป่าบ้านนามน เท่ากับฉลองศรัทธาให้กับท่านอาจารย์เนียมเป็นครั้งสุดท้าย

ปรากฏว่าท่านอาจารย์เนียมนี้ท่านอ่านหนังสือไม่ออกเลย ที่ท่านออกปฏิบัติกับพระอาจารย์มั่น ฯ ด้วยการหวังการพ้นทุกข์จริง ๆ

ตอนพระอาจารย์มั่น ฯ จำพรรษาที่วัดป่าบ้านนามน บ้านของพระอาจารย์เนียม

พระอาจารย์มั่น ฯ ได้จำพรรษาอยู่ที่วัดป่าบ้านโคก เป็นบ้านของพระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ อาจารย์องค์แรกของผู้เขียน และเป็นบ้านเกิดของท่าน ต่อมาได้มาจำพรรษาอยู่ที่บ้านนามน ต. ตองโขบ อ. เมือง จ. สกลนคร อันเป็นบ้านเกิดของอาจารย์เนียม

ดูจะเป็นการเอาใจท่านทั้งสองมิใช่น้อยเลย เพราะการจำพรรษาแต่ละครั้งก็มีคนมานิมนต์มากแห่งแต่ท่านก็ไม่ไป

ในฐานะผู้เขียนเป็นชั้นศิษย์ ยังมองเห็นความอัศจรรย์อยู่มาก ที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ มาจำพรรษาที่ป่าใกล้บ้านทั้ง ๒ แห่งนี้ เพราะมองดูสถานที่แล้ว ก็ไม่ใช่เป็นป่าใหญ่หรือที่ดีอะไรนัก แต่เพราะท่านมีความประสงค์จะให้พระอาจารย์ของข้าพเจ้า (พระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ) กลับจากจังหวัดจันทบุรี เพราะท่านต้องการจะให้มาเพื่อหาความวิเวกยิ่ง ๆ ขึ้น และจะได้ปรับปรุงการปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อเป็นหลักของการปฏิบัติกัมมัฏฐานต่อไป

และท่านคงเล็งเห็นประโยชน์อะไรอีกมากในการจำพรรษา ๒ แห่งนี้เป็นเวลา ๓ ปี ผู้เขียนในฐานะเป็นศิษย์ติดตามจึงพลอยมาได้รับผลประโยชน์ในคราวนี้อย่างดียิ่ง เพราะเมื่อเข้ามาแล้วก็ได้รับตำแหน่ง เป็นพระอุปัฏฐากเลย จึงเป็นโอกาสอย่างยิ่งที่จะได้ทราบการปฏิบัติอย่างใกล้ชิด

วัดป่าบ้านนามนเป็นสถานที่สงบพอสมควร อยู่ไม่ไกลจากเทือกเขาภูพาน ขณะที่พระอาจาระย์มั่น ฯ นำพระภิกษุสามเณรจำพรรษาอยู่นั้น ไม่มีกุฏิถาวร มีแต่กุฏิชั่วคราว หลังคามุงด้วยหญ้าคา และท่านก็ไม่ใคร่จะยอมให้ใครทำถาวรวัตถุเลย เมื่อจะยกกุฏิก็ทำเป็นการชั่วคราวทั้งนั้น

เมื่อท่านจำพรรษาอยู่ที่นี้ พระภิกษุ–สามเณรก็พยายามที่จะมาอยู่กับท่านมาก จึงจำเป็นต้องจัดเสนาสนะเพิ่มขึ้น การจัดเสนาสนะก็เป็นการจัดชั่วคราว พื้นฟากหลังคามุงหญ้าคา

ผู้เขียนจึงขอกล่าวถึงประวัติของพระอาจารย์เนี่ยม ไว้ในที่นี้เพื่อเป็นบันทึกชีวประวัติของท่านไว้ แม้ว่าท่านจะมรณภาพไปแล้ว แต่ท่านก็ทำคุณประโยชน์ไว้ในพระพุทธศาสนา ทั้งแก่ตัวท่านและผู้อื่นมิใช่น้อย

ท่านอาจารย์เนี่ยมได้อุปสมบทหลังจากมีภรรยาแล้ว มีความเบื่อหน่ายฆราวาส ท่านมิได้เรียนหนังสือมาก่อนเลย หมายความว่าอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้เอาเลย แต่ว่าเมื่อท่านบวชแล้วท่านได้ติดตามพระอาจารย์มั่นฯ ได้เรียนกัมมัฏฐานกับท่านแล้วก็พยายามปฏิบัติอย่างอุกฤษฏ์ทีเดียว ทั้งสนใจในการได้ถามการปฏิบัติจนได้รับผลเป็นที่น่าพอใจ ท่านอาจารย์เนี่ยมเคยพูดกับผู้เขียนถึงการที่ท่านปฏิบัติอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ตื้นลึกหนาบางท่านได้บอกเคล็ดลับการปฏิบัติอยู่กับท่านอาจาย์มั่น ฯ หลายอย่างในฐานะเคยอยู่กับท่านมาก่อน ทำให้ผู้เขียนเข้าใจความจริงอะไรหลาย ๆ อย่างซึ่งเป็นประโยชน์เหลือเกิน

ความจริงเคล็ดลับนี้มีความสำคัญนัก ไม่ว่าจะทำอะไรถ้าไม่ทราบความจริงของเคล็ดลับแล้ว จะทำให้เกิดความล่าช้าหรือความลำบากโดยใช่เหตุ และอันเคล็ดลับนี้เอง ที่อาจารย์สมัยก่อนเก็บงำซ่อนเงื่อนเอาไว้สำหรับดัดสันดานลูกศิษย์ เช่นวิชาอาคมอะไรต่าง ๆ ให้แก่ศิษย์ก็ไม่สอนหมด เหลือตอนสำคัญเอาไว้ เผื่อลูกศิษย์มันคิดล้างครูลูกไม่รู้คุณพ่อมัน จะได้เอาดัดสันดาน การกระทำอะไรต่างๆ แม้ในปัจจุบันที่พวกประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลายไปร่ำเรียนวิชาการสมัยใหม่ทุก ๆ สาขาอันเป็นวิชาการสำคัญ

ผู้เขียนเข้าใจว่าเคล็ดลับของประเทศที่เจริญแล้ว เขาได้เก็บเอาไว้อย่างมิดชิด แล้วเราก็ว่าได้สำเร็จปริญญาอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ยังมีสิ่งที่เรายังไม่รู้เคล็ดลับที่สำคัญ จึงทำให้เจริญขึ้นยาก กว่าจะจับเคล็ดลับได้ก็ต้องอาศัยเวลานาน

แม้การที่ผู้เขียนได้ทราบเคล็ดลับ ในการอยู่กับพระอาจารย์มั่น ฯ จากพระอาจารย์เนียมนี้ ที่ทำให้ผู้เขียนได้รับประโยชน์อย่างรวดเร็ว กับทั้งกันความผิดพลาดต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี และแต่ทำไมพระอาจารย์เนียมจึงให้ความสนิทสนมแก่ผู้เขียนมากและในเวลาอันรวดเร็วนี้ น่าแปลกใจ จึงทำให้ผู้เขียนเข้าใจความจริงอะไรหลายอย่างที่ทำให้ได้ไต่ถามและได้การปฏิบัติทางใจ แก่พระอาจารย์มั่นฯ ได้มากเป็นที่พอใจยิ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ พระอาจารย์เนียม ก็ได้ธุดงค์ลงไปถึงจังหวัดนครราชสีมา พร้อมกับพระอาจารย์อีกหลายองค์ ขณะพระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม เป็นหัวหน้า มีคนสำคัญอยู่คนหนึ่งคือหลวงชาญ ได้ไปฟังเทศน์จากพระอาจารย์เนียมเกิดความเลื่อมใสในคณะกัมมัฏฐานอย่างยิ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ท่านอาจารย์เนียมท่านอ่านหนังสือไม่ออก ท่านนำเอาธรรมมาแสดงแก่หลวงชาญได้อย่างไร นี่ก็น่าคิด แต่ผู้ที่ได้ปฏิบัติธรรมจนเกิดธรรมภายในได้แล้ว ก็เห็นเป็นของธรรมดา ปรากฏต่อมาว่า หลวงชาญเกิดความเลื่อมใสถวายที่ของตนให้สร้างวัด จนปรากฏชื่อ วัดสาลวัน จนกระทั่งเดี๋ยวนี้

ขณะที่ท่านอยู่กับพระอาจารย์มั่น ฯ ได้ใช้ให้เป็นผู้คอยแก้พระภิกษุ–สามเณรที่หลงวิปัสสนูปกิเลส เพราะบางองค์ที่บำเพ็ญความเพียรอย่างหนัก เกิดความเข้าใจผิดหลงตัวว่าได้สำเร็จพระอรหันต์ ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้สำเร็จเพราะอำนาจของวิปัสสนู ทำให้เข้าใจไปเช่นนั้น เนื่องจากเป็นสิ่งมหัศจรรย์มาก ขณะที่เกิดวิปัสสนูกิเลสนั้น มีทั้งความสว่างผ่องใส ลึกซึ้งยิ่งกับหมดกิเลส ซึ่งแต่ละองค์ที่หลงนั้นย่อมมั่นหมายในตัวเองมาก ยากที่จะแก้ไขได้หากไม่มีวิธีการแก้จะติดไปนานมากทีเดียว

การเป็นเช่นนี้เกิดขึ้นแก่องค์ใด พระอาจารย์เนียม เป็นผู้หนึ่งที่จะต้องถูกอาจารย์มั่น ฯ ใช้ให้ไปแก้ไขเพื่อให้ท่านเหล่านั้นกลับใจ ดำเนินไปในทางที่ถูก การแก้ผู้บังเกิดวิปัสสนูปกิเลสนี้ มิใช่ง่ายเลย เพราะความเข้าใจผิดของผู้เป็นนั้นลึกซึ้งมาก เพราะฉะนั้นผู้ที่จะไปแก้เขานั้นจะต้องมีกำลังจิตมากทีเดียว หากแต่จะใช้เพียงวาทะถ้อยคำ ก็ยากนักที่จะแก้ได้ พระอาจารย์เนียมจึงเป็นผู้หนึ่งที่มีพลังจิตที่พอจะแก้ได้ จึงนับว่าท่าน

เป็นศิษย์คนสำคัญของพระอาจารย์มั่นฯ องค์หนึ่งซึ่งใคร ๆ ไม่เคยกล่าวขวัญถึงเลย แต่กับผู้เขียนสนิทสนมกันมาก

พระอาจารย์เนียมได้มรณภาพที่บ้านหนองผือ ต. นาใน อ. พรรณานิคม ที่ท่านพระอาจารย์มั่นจำพรรษาอยู่ ๕ ปีนั้นเอง ท่านป่วยด้วยไข้มาเลเรีย หลังจากท่านมรณภาพแล้ว ท่านอาจารย์ก็ให้ก่อเชิงตะกอนด้วยท่อนไม้ทำฌาปนกิจศพอย่างมิต้องมีพิธีรีตองอะไร ซึ่งพระอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้ทำฌาปนกิจศพแก่พระภิกษุ สามเณรที่มรณภาพกับท่านเช่นนี้โดยปรกติ เพราะได้เคยพูดไว้เสมอว่าซากอสุภะ ร่างกายที่ตายนั้น ควรแก่การที่จะพึงพิจารณาให้เป็นสักขีพยาน ในการปลงธรรมสังเวชเท่านั้น ส่วนการบำเพ็ญกุศลที่จะพึงอุทิศผลไปให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีร่างกายที่สิ้นลมแล้วจะมาเป็นผู้คอยรับส่วนกุศล

ผู้เขียนได้มารำลึกถึงคุณานุคุณของท่านอาจารย์เนียมมาก แม้จะเป็นการอยู่ร่วมกันชั่วขณะไม่นานนัก แต่ผู้เขียนได้ทราบความเป็นมาของพระอาจารย์มั่น ฯ จากท่านมากเกินความคาดหมาย ทั้งยังให้คติธรรมที่ท่านเข้าใจด้วยตัวท่านเองอีกมาก จะอย่างไรก็ตามผู้เขียนก็ได้ถือว่าท่านพระอาจารย์เนียมเป็นพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิสูงผู้หนึ่ง

มีอยู่วันหนึ่ง หมู่บ้านที่อยู่ไม่ไกลจากบ้านนามนนี้เท่าไรนัก เกิดมีการลือว่าผีปอบกำลังอาละวาดและมีผีป่าเข้าผสมมีการตายกันไม่เว้นแต่ละวัน ชาวบ้านได้มีความเชื่อว่าผีอาละวาดจริง ต่างก็พากันครั่นคร้ามหวาดเสียวกลัวกันเป็นการใหญ่ พวกชาวบ้านได้ส่งตัวแทนมาที่ท่านอาจารย์มั่นฯขอให้ไปไล่ผีให้พวกเขาด้วย เมื่อตัวแทนชาวบ้านนั้นมีอยู่ ๓–๔ คนมากราบพระอาจารย์แล้วก็เล่าถึงเหตุเภทภัยที่พวกเขากำลังได้รับอยู่ให้ท่านฟัง

เมื่อท่านได้ฟังแล้วจึงบัญชาให้ผู้เขียนไปจัดการแก้ไขพวกผีปอบ อันที่จริงผู้เขียนก็เคยจัดการเรื่องผีๆ มาหลายครั้งแล้วมาคราวนี้ท่านอาจารย์มั่นฯมาใช้ให้ไปจัดการทั้งๆที่พระเถระอื่นๆ ที่มีความสามารถในทางนี้ตั้งหลายองค์ ทำไมท่านจึงไม่ใช้ให้ไปจัดการแต่กลับมาให้ผู้เขียน ซึ่งขณะนั้นเป็นพระผู้น้อย มีพรรษาเพียง ๓ พรรษาเท่านั้น ก็คงจะเป็นการทดลองความสามารถหรือดูใจว่าจะเชื่อฟังก็สุดที่จะเดา แต่ขณะนั้นผู้เขียนก็เป็นผู้คอยดูแลอุปัฏฐากท่านตลอดเวลา ก็เป็นห่วงจะได้ใครมาแทนการอุปัฏฐาก สำหรับผู้ใคร่อุปัฏฐากก็มีมาก เพราะใคร ๆ ก็อยากอยู่ใกล้ชิดตัวท่าน แต่โอกาสไม่ให้เท่านั้น

เป็นอันว่าผู้เขียนเดินทางไป เพื่อจัดการกับผี ได้สามเณรไปเป็นเพื่อนหนึ่งองค์ ไปพักอยู่ที่ป่าใกล้ ๆ บ้านนั้นมีพวกญาติโยมมาแผ้วถางที่อยู่ เป็นเนินปลวกพอที่จะพักชั่วคราวได้ เมื่อพักอยู่ตกกลางคืนได้มีประชาชนพากันมามากมาย ผู้เขียนสังเกตดูชาวบ้านที่มานั้นดูตื่น ๆ กล้าย ๆ จะตกใจ เพราะทุกคนเกรงกลัวผี ถึงมันไม่กินเรามันอาจจะกินลูกเรา เขาคงคิดว่าอาจารย์องค์นี้จะสู้ผีไหวหรือไม่ เพราะดูแล้วก็ยังหนุ่มเด็กอยู่เลย ถ้าสู้ไม่ไหวพวกเราอาจจะถูกผีรุกพวกเราหนักยิ่งขึ้น แต่เขาก็ดูจะมั่นใจว่านี่เป็นศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ๆ คงจะมีความสามารถจัดการกับผีได้ท่านจึงส่งมา

ในค่ำคืนวันนั้นผู้เขียนได้แสดงธรรมให้ชาวบ้านฟัง และให้เขารับพระไตรสรณคม แนะนำความเชื่อถือผิดต่าง ๆ พอสมควรแล้วเขาก็พากันกลับบ้าน ตอนจะกลับผู้เขียนได้เตือนพวกโยมว่า "โยมคืนนี้อาตมาจะไล่ผีที่มีอยู่หมู่บ้านนี้จะเป็นผีปอบหรือผีอะไรจะไล่ออกให้หมด และขอให้ทุกคนจงบำเพ็ญภาวนาอย่างที่อาตมาสอนไว้โดยทั่วกันและในคืนนี้ใครมีประสบการณ์อย่างไร ให้มาบอกอาตมาในวันพรุ่งนี้"

เป็นสิ่งที่น่าปลาดใจ เมื่อวันรุ่งขึ้นพวกประชาชนในหมู่บ้านนี้ ได้มาเล่าความฝันและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้ผู้เขียนฟังว่า เมื่อคืนนี้สุนัขมันเห่าหอนกันตลอดคืนทำเอาชาวบ้านนอนไม่ใคร่หลับกันทีเดียว ต่างก็เข้าใจว่าอาจารย์ได้ใช้วิชาอาคมปราบผีแน่นอนแล้ว และเขาก็เล่าความฝันของโยมหลายคนที่ปรากฏการณ์เช่นเดียวกัน เขาฝันว่า พวกผีนับจำนวนร้อย พากันหอบลูกจุงหลาน มีหน้าตาลักษณะต่าง ๆ กันเดินออกจากหมู่บ้านนี้ไป พลางก็พูดกันว่า อยู่ไม่ได้แล้วโว้ย ร้อนเหลือเกิน พวกกูก็อยู่กันมานานแล้วไม่เคยถูกใครบังอาจมารังควานเลย คราวนี้กูสู้ไม่ไหว ดูท่าทางของพวกผีบอกว่าเดินหนีกันอย่างรีบร้อน และในความฝันเขาบอกว่า เวลาเดิน ๆ ถอยหลังมิได้เดินไปข้างหน้าเหมือนคนเรา

มันเป็นการได้ผลรวดเร็วเกินคาด ทำให้จิตใจของชาวบ้านนี้เกิดความเชื่อมั่นในตัวผู้เขียนมากทีเดียว และเขาทั้งหลายก็เชื่อแน่ว่า พวกผีมันไปกันจริง ๆ โดยอาศัยความเชื่อมั่นนี้ ทำให้หมู่บ้านเกิดความสงบเงียบ ได้รับความสุขสบายอย่างยิ่งเพียงชั่ววันเดียว บรรยากาศที่เคยคุกรุ่นด้วยความหวาดเสียว และหวาดระแวง ด้วยความกลัวผีก็หายไปจากหมู่บ้านนี้ยังกะปลิดทิ้ง

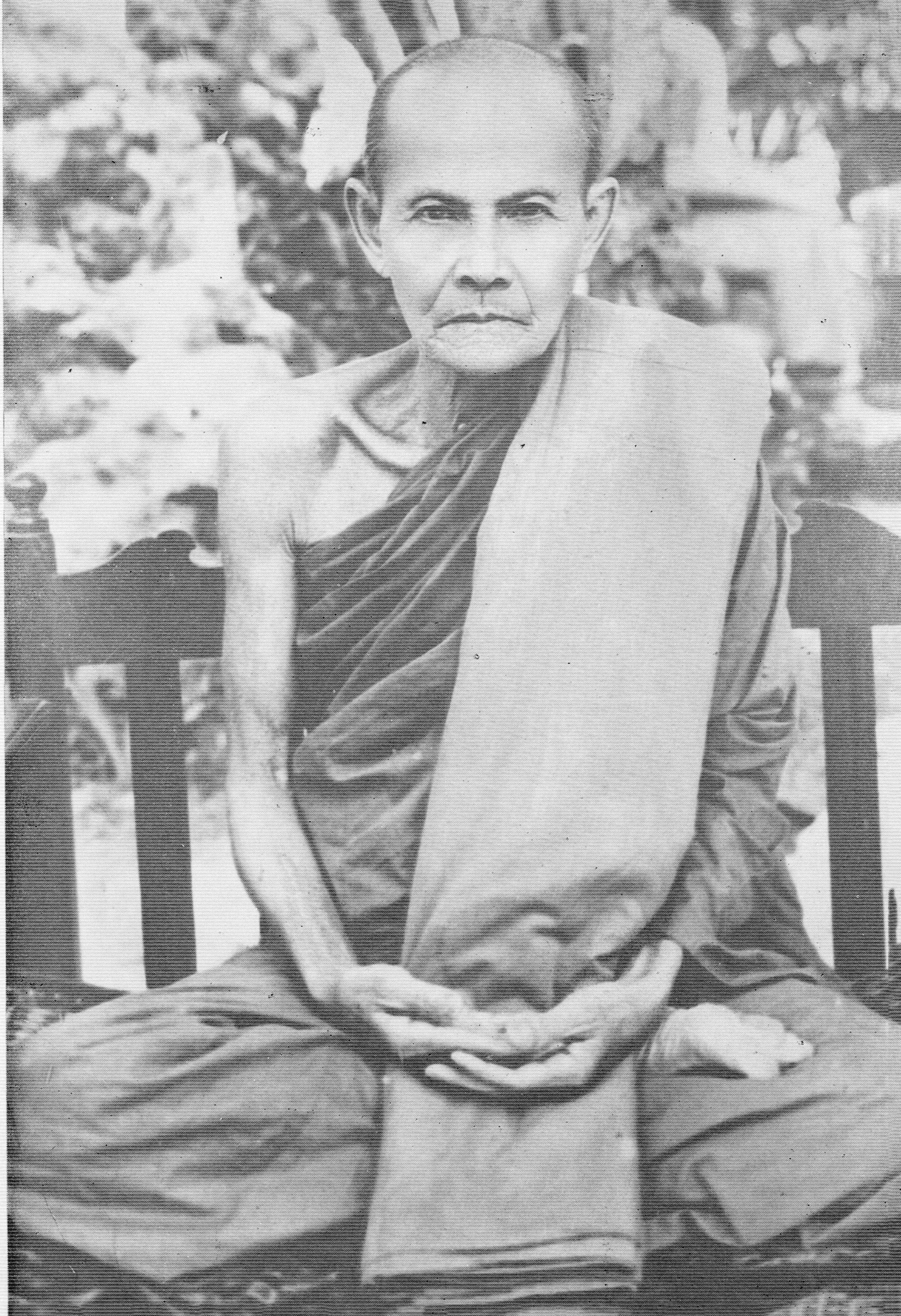
ในครั้งนั้นปรากฏว่า ชาวบ้านที่อยู่กันเป็นหมู่ ๆ ใกล้เคียงได้ร่ำลือกันว่าผีออกจากบ้านนี้แล้ว มันกำลังบ่ายโฉมหน้าไปโน้น หมายความว่าจะต้องผ่านหมู่บ้านใกล้เคียง

เหล่านั้น ต่างก็ตกใจ นึกว่าคงจะมาอยู่กับพวกเรากระมัง พากันมายังผู้เขียนเป็นการใหญ่ ผู้เขียนก็พานั่งสมาธิและแสดงธรรมให้เขาฟัง แต่พวกเขาได้พูดว่าขอให้ท่านช่วยส่งพวกผีให้พ้นหมู่บ้านของพวกผมด้วยเถิด ผู้เขียนเห็นเป็นโอกาสดี เลยบอกว่าต้องมาฟังเทศน์ทำสมาธิภาวนารักษาศีล พวกเขาเหล่านั้นก็ทำตามทุกอย่าง ซึ่งขณะนั้นจะให้เขาทำอะไรก็ยอม เป็นการให้พวกเขาได้รับธรรมจากผู้เขียนมากทีเดียว จึงนับว่าได้ประโยชน์ไม่น้อยเลย และในเวลาอันรวดเร็วด้วย เมื่อได้ทำพิธีต่าง ๆ เป็นการไล่ผีที่พวกเขาเข้าใจผิดจนรู้เหตุผลในเรื่องนี้ดีแล้ว อยู่กับเขาประมาณอาทิตย์เศษ เรื่องความวุ่นวายของ "ผีปอบ" ได้สงบลง เป็นความยินดีปรีดาของชาวบ้าน หายความหวาดผวาแล้ว ผู้เขียนก็ลาพวกเขากลับมาที่บ้านนามน เพื่อพบกับพระอาจารย์มั่น ฯเข้าประจำหน้าที่เป็นอุปัฏฐากตามเดิม เมื่อพบพระอาจารย์ในวันนั้น ท่านได้ถามว่า วิริยังค์ได้แก้มิจฉาทิฏฐิสำเร็จหรือไม่ ผู้เขียนตอบอย่างภาคภูมิว่า "ได้แก้สำเร็จแล้วทุกประการ" ท่านได้พูดเสริมต่อไปว่า นี้แหละคือประโยชน์และพระภิกษุสามเณรผู้บวชมาแล้วในพระพุทธศาสนา นอกจากจะทำประโยชน์แก่ตนแล้ว ก็ควรจะได้ทำประโยชน์ผู้อื่นต่อไปจึงจะเป็นการเชิดชูไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา บางคนเขาว่าพวกเราอยู่ในป่าบ้านนอกบ้านนา เอาแต่ความสุขส่วนตัวได้รู้ธรรมเห็นธรรมแล้วก็หลบตัวซ่อนอยู่ในป่าเขา ไม่ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ความจริงแล้วพวกเราก็ทำประโยชน์ส่วนรวมกันแล้วทุกองค์ เพราะชาวบ้านนอกบ้านนาที่ยังต้องการผู้เข้าใจในธรรมทั้งส่วนหยาบและละเอียดมาสอนเขา หากพวกเราไม่มาแนะนำในทางที่ถูกอันเป็นส่วนหยาบและละเอียดแล้ว ก็จะหลงเข้าใจผิดกันอีกมาก นี้แหละคือการทำประโยชน์แก่คนบ้านนอกบ้านนา จะคอยให้เจ้าฟ้าเจ้าคุณผู้ทรงความรู้ในกรุงในถิ่นที่เจริญมาสอนนั้นเห็นจะไม่ไหว เพียงแต่ท่านเดินทางด้วยเท้าสักหนึ่งกิโลสองกิโล ก็ไม่เอาแล้ว พวกเราจึงได้ชื่อว่า ได้มีส่วนช่วยทำประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างลึกซึ้ง ที่ใครอื่นเขามองไม่ใคร่เห็น

ผู้เขียนนั่งฟังท่าน อธิบายก็ซาบ ซึ้งใจเป็น หนักหนา และเข้าใจอะไร ๆ หลายอย่าง เกี่ยวกับส่วนตัวและส่วนรวม

ข้าพเจ้าก็ขอยุติไต้สามัญสำนึกไว้เพียงเท่านี้ โปรดติดตามประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ฉบับสมบูรณ์ต่อไป

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ

ประวัติ

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ
ฉบับสมบูรณ์

โดย.... พระญาณวิริยาจารย์
(พระอาจารย์วิริยังค์)

การเขียนประวัติของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระของข้าพเจ้า โดยการได้ยินได้ฟังจากตัวของท่านเองและครูบาอาจารย์ของข้าพเจ้า ตลอดถึงลูกศิษย์ของท่าน เพราะท่านอาจารย์มั่น ฯ นี้ท่านเป็นนักผจญภัย เพื่อต่อสู้กับกิเลสอย่างยอดเยี่ยม จึงเป็นประวัติที่น่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าเองตั้งแต่เป็นสามเณร เพียงแต่ได้ยินอาจารย์ของข้าพเจ้าเล่าให้ฟัง ก็รู้สึกเลื่อมใสจริง ๆ จนอยากจะพบท่านทีเดียว แต่ประวัติของท่านอาจารย์มั่นฯ นั้น เข้าใจว่าตัวข้าพเจ้าเองไม่สามารถจะพรรณนาได้หมดแน่ เพราะเหลือวิสัยเนื่องจากมีอะไรหลายอย่างที่เป็นสิ่งลึกลับอยู่ แต่ว่าความจริงแล้วการแนะนำพร่ำสอน ในธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ายอมรับอย่างไม่มีข้อแม้เลยว่า เป็นธรรมที่มีเหตุผลและเป็นผลที่ได้รับจริง ๆ จนข้าพเจ้าต้องอุทานมาคนเดียวขณะที่เพิ่งจะมาอยู่กับท่านว่า "เรามาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ เพียงเดือนเดียว แจ่มแจ้งในธรรมดีกว่าอยู่กับท่านอาจารย์ของข้าพเจ้าถึง ๘ ปี" แต่อะไรที่ทำให้ข้าพเจ้าต้องอุทานออกมาเช่นนั้นนี้แหละที่จะเป็นต้นเหตุให้เขียนประวัติของท่านอาจารย์มั่น ฯ ต่อไป.

คำแรก ที่ข้าพเจ้าได้ฟังจากท่านอาจารย์มั่นฯ แม้ว่าวันแรกที่ข้าพเจ้าไปพบวันนั้นต้องเดินไปเป็นหนทางถึง ๒๐ กิโลเมตร พอสรงน้ำเสร็จเข้าไปกราบท่าน ไม่ต้องมีพิธีรีตองอะไร แสดงธรรมเลยทีเดียว ท่านแสดงว่า

มัชฌิมา ทางกลาง หมายถึงอะไร หมายทางพอดี ของพอดีนั้นมีความสำคัญ ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างขาดความพอดี ใช้ไม่ได้ ไม้ที่จะตัดเป็นบ้านขาดความ

พอดีก็เป็นบ้านไม่ได้ จีวร เสื้อผ้า ตัดยาวไปสั้นไปก็ใช้ไม่ได้ อาหารมากไปก็ไม่ได้ น้อยไปก็ไม่ได้ ความเพียรมากไปก็ไม่ดี น้อยไปก็ไม่ได้ มัชฌิมา ทางกลางคือ ขจัดสิ่งที่ไม่พอดี ให้พอดีนั่นเอง กามสุขลลิกานุโยค คือ การปฏิบัติตกไปในทางรัก อตฺตกิลมัถานุโยค คือ ตกไปในทางชัง นี่คือการไม่พอดี ทำสมาธิหลงไปในความสุขก็ตกไปในทางรัก ทำสมาธิไม่ดีในบางคราวเศร้าใจตกไปในทางชัง การขจัดเสียซึ่งส่วนทั้งสองนั้นคือการเดินเข้าสู่อริยะมรรค. การถึงอริยะมรรคนั้นคือการถึงต้นบัญญัติ การถึงต้นบัญญัติคือการถึง **"พุทธ"**

ยาขนานนี้เองเป็นยาขนานแรกที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ส่งให้ข้าพเจ้าฉัน มันช่างเป็นขนานที่หนักเอาการ แต่เป็นธรรมที่ทราบซึ้งตรึงใจเป็นที่สุด

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ เป็นพระปรมาจารย์ทางกัมมัฏฐาน ท่านได้แสดงความสามารถในด้านนี้อย่างสูงทุกประการ ตามความเป็นจริงก็ปรากฏอย่างไม่มีศิษย์คนใดจะกล้าปฏิเสธคุณธรรมต่าง ๆ ที่ได้ปรากฏขึ้นนั้น ฝังอยู่ในดวงจิตของผู้เป็นศิษย์อย่างไม่มีทางเลือนลาง เป็นความจริงเหลือเกินที่ว่าท่านได้ฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมชั้นสูงของพระพุทธศาสนาจนเป็นที่รับรองจากปัญญาชนทั้งหลาย ผลประโยชน์เกิดจากการฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมปรากฏอยู่แก่ผู้ที่น้อมตัวเข้าเป็นศิษย์ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน แม้ว่าบางคนอาจจะไม่เคยเห็นหน้าท่าน เพียงแต่เป็นชั้นหลานเหลน หรือเพียงอ่านประวัติของท่านก็ทำให้เกิดความเลื่อมใสอย่างซาบซึ้งตรึงใจแล้ว

การอ่านประวัติของท่านอาจารย์มั่น ฯ ผู้อ่านควรจะได้ตระหนักถึงข้อปฏิบัติปฏิปทาอันจะได้นำมาเป็นตัวอย่างก็จะทำให้เกิดประโยชน์มากทีเดียว เพราะท่านได้ทำตัวของท่านเป็นตัวอย่างที่ดีเลิศ กับทั้งยังมีความเมตตาต่อนักบวชด้วยกันอย่างมากที่สุด มองเห็นกาลไกลได้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าใคร่จะเขียนให้ใกล้ความจริงเป็นที่สุด ซึ่งแม้จะเป็นยาขมบ้าง เข้าใจว่าอาจจะแก้โรคให้แก่ท่านในภายหลัง เพราะยาขมใครก็ไม่อยากรับประทานจะรับประทานก็ต่อเมื่อถึงคราวจำเป็น แต่ยาขมก็ได้ช่วยชีวิตมนุษย์มาแล้วมากต่อมากมิใช่หรือ ?

สถานเดิม

ท่านเกิดในตระกูล แก่นแก้ว บิดาชื่อคำด้วง มารดาชื่อนางจันทร์ เกิดวันพฤหัสบดี เดือนยี่ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ณ บ้านคำบง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีพี่น้องร่วมท้องอยู่ ๘ คน แต่ ๗ คนนั้นได้ถึงแก่กรรม คงเหลือ ๒ คน ท่านเป็นคนหัวปี ท่านมีร่างกายสง่าผ่าเผยหน้าตาคมสัน เป็นลักษณะน่าเคารพบูชา เป็นผู้รักการรักงาน เป็นที่ไว้วางใจได้ในการงานที่ได้รับมอบหมาย จึงเป็นที่รักแก่บิดามารดาอย่างยิ่ง ท่านได้ศึกษาวิชาหนังสือไทย-ไทยน้อย-ขอม จากสำนักอาว์ได้ศึกษารู้เร็วจนอาว์ออกปากชมว่าฉลาดมาก เมื่ออ่านหนังสือได้แล้ว ท่านก็ได้ค้นคว้าหนังสือประวัติศาสตร์และนวนิยายของภาคอีสาน (เขาเรียกกันว่าลำพื้นลำแผ่น) เมื่อผู้เขียนอยู่กับท่าน ๆ จะเล่าถึงนิยายเก่ามีอันเป็นคติมาก เช่น เสียวสวาทเป็นต้น.

เป็นธรรมดาอยู่เองของสังสารวัฏต้องมีการหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้มนุษย์เกิด-แก่-เจ็บ-ตาย การหมุนเวียนนี้แหละสำหรับผู้ดีมีวาสนา ก็หากหาแต่ความดีเท่านั้นให้เป็นทุนในการท่องเที่ยว เมื่อพอแก่ความต้องการก็เท่ากับสะสมบุญมาก ซึ่งในมงคลคาถามีว่า "บุพเพ จกต ปุญฺญตา ผู้มีบุญทำไว้แล้วแต่ปางก่อน" บุญย่อมผูกนิสัยให้ดีและชอบการพ้นทุกข์เสมอไป ดังในปัจฉิมภาวิกชาติของพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย บารมีได้ส่งให้พระองค์ออกบรรพชาแสวงหาโมกขธรรม โดยเกิดขึ้นในพระหฤทัยของพระองค์เอง จนกระทำให้สำเร็จพระโพธิญาณในที่สุด แม้พระสาวกทั้งหลายก็เช่นกัน เมื่อบุญติดตามผูกอุปนิสัยก็เป็นเหตุให้น้อมเข้ามาบรรพชาอุปสมบทในขอบเขตของพระบรมศาสดาพ้นทุกข์ไป

พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ก็เห็นจะเป็นเช่นกับพระสาวกเหล่านั้น จึงมีเหตุปัจจัยแนะนำจิตของท่าน ให้น้อมไปเพื่อบรรพชา ท่านได้บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุได้ ๑๗ ปี บิดาขอร้องให้ลาสิกขาไปช่วยงานทางบ้านท่านก็ได้ลาสิกขาไปช่วยเต็มความสามารถในการนั้น แม้ท่านลาสิกขาไปแล้วก็ลาแต่กายเท่านั้น ส่วนใจยังครองเพศบรรพชิตจึงทำให้ท่านระลึกอยู่ไม่วาย เป็นเพราะเหตุปัจจัยดังกล่าวแล้วท่านจึงเบื่อ

ฆราวาสวิสัย ครั้นเมื่ออายุ ๒๒ ปี จึงลาบิดามารดาอุปสมบท ท่านทั้ง ๒ ก็อนุญาตท่าน ได้เข้าไปเล่าเรียนธรรมที่สำนักท่านอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระ วัดเลียบ อุบลราชธานี ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุภาวะในพระพุทธศาสนา ที่วัดศรีทอง อ.เมือง จ.อุบลราชธานี พระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌายะ พระครูศรีทา ชยเสโน เป็นกรรมวาจาจารย์ พระครูประจักษ์ อุบลคุณ (สุ่ย) เป็นอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๔ นามมคธที่อุปัชฌายตั้งชื่อ ภูริทตฺโต

ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเป็นผู้ไม่ชอบอยู่นิ่ง ชอบแต่จะพยายามหาทางก้าวหน้าเรื่อยไป แม้แต่ท่านบวชเข้ามาใหม่ ก็มิใช่เพื่อบวชแล้วก็ฉันและจำวัด ได้มาอยู่กับพระผู้ปฏิบัติก็อยากจะทำให้เห็นจริงเห็นจังไปเสียเลย ความไม่ชอบอยู่นิ่งของท่านนี่เอง ทำให้ท่านต้องซักไซ้ไต่ถามหาความจริงเอากับ ท่านอาจารย์เสาร์อยู่ตลอดเวลาท่านได้รบเร้าให้อาจารย์สอนกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้น แต่อาจารย์ก็หมดความรู้จะสอนต่อไป ท่านอาจารย์เสาร์ท่านเอ็นดูศิษย์คนนี้ของท่านอย่างยิ่ง เรียกว่าศิษย์คนโปรดก็ว่าได้ ท่านจึงพาศิษย์ของท่านไปทุกหนทุกแห่ง ตามป่า เขา ลำเนาไพร เพื่อแสวงหาความสงบ แต่ก็ยังไม่ได้ผลเต็มที่ จึงได้พาธุดงค์ข้ามไปฝั่งประเทศลาว จนถึงเมืองหลวงพระบาง เมื่อได้ยินได้ฟังว่าอาจารย์ไหนเก่งทางสอนกัมมัฏฐาน ก็จะได้แวะไปพักอยู่และขอเรียนกัมมัฏฐานด้วย แต่จนแล้วจนรอดก็ไม่ยิ่งไปกว่าที่ท่านได้ปฏิบัติเรียนรู้มาแล้ว ที่สุดก็ย้อนลงมาที่เมืองท่าแขกอยู่ฝั่งซ้าย (เขตอินโดจีน) ซึ่งเป็นภูมิประเทศอันประกอบด้วยป่าเขาลำเนาไพรมีหมู่ช้าง เสือ หมี ผีร้ายนานา ประการ ตลอดจนไข้มาเลเรียก็ชุกชุม แต่เป็นที่ประกอบไปด้วยความวิเวกวังเวงสงัดยิ่งนัก ซึ่งสมควรแก่ผู้แสวงหาบำเพ็ญสมณธรรมอยู่อาศัย จะได้ยังความไม่ประมาทให้เป็นไปในตน ปีนั้นท่านได้พักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ถ้ำแห่งหนึ่งใกล้กับบ้านถ้ำ ท่านทั้ง ๓ ได้พักจำพรรษาอยู่ที่นั้น

ในระหว่างพรรษานั้น ท่านอาจารย์เสาร์ และสามเณรได้จับไข้มาเลเรีย มีอาการหนักบ้างเบาบ้างก็ไม่ถึงกับร้ายแรงจริง ท่านอาจารย์มั่นฯท่านได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า วันหนึ่งมีคณะอุบาสกอุบาสิกาได้นำผ้ามาบังสุกุล ท่านอาจารย์เสาร์จะต้องการตัดจีวร เราก็ต้องจัดทำทุกอย่าง กว่าจะเย็บเสร็จเพราะต้องเย็บด้วยมือ ใช้เวลาถึง ๗ วันจึงเสร็จ พอยังไม่เสร็จดีเลย ไข้มันเกิดมาจับเอาเราเข้าให้แล้ว ทำให้เราต้องเกิดความวิตกกังวลขึ้น

มานึกในใจ ว่าเณรก็ไข้ อาจารย์ก็ไข้ เราก็กลับจะมาไข้เสียอีก ถ้าต่างคนต่างหนักใครเล่าจะดูแลรักษากัน ถ้าเกิดล้มตายกันเข้าใครจะเอาใครไปทิ้งไปเผากันเล่า เจ้ากรรมเอ๋ยอยู่ด้วยกัน ๓ องค์ก็เจ็บป่วยไปตาม ๆ กัน ยิ่งกว่านั้นอาจารย์ของเรานั้นแหละจะร้อนใจมาก

ท่านอาจารย์มั่นฯท่านก็เล่าต่อไปว่า เราได้คิดมานะขึ้นมาในใจว่า บัดนี้เราไม่มีทางเลือกทางอื่นแล้ว ที่จะมาระงับเวทนานี้ได้ เพราะยาจะฉันแก้ไข้ก็ไม่มีเลย มีแต่กำลังอานุภาพแห่งภาวนานี้เท่านั้น เพราะว่าเรามาอยู่สถานที่นี้ก็เพื่อจะอบรมตน ในทางเจริญกัมมัฏฐานภาวนา เราจะมาคิดแส่ส่ายไปทางอื่นหาควรไม่ เราต้องเอาธรรมเป็นที่พึ่งจึงจะถูก แม้จะตายขอให้ตายด้วยการภาวนาไม่ต้องท้อถอยอ่อนแอ จะต้องเป็นผู้กล้าหาญจึงจะจัดว่าเป็นนักพรตได้ แล้วเราก็ตัดสินใจปฏิบัติบูชาพระพุทธศาสนาด้วยข้อปฏิบัตินั้น ท่านจึงกำหนดพุทโธเป็นบริกรรมต่อไป เพราะขณะนั้นท่านก็ยังไม่สันทัดในการเจริญกัมมัฏฐานเท่าไร ครั้นบริกรรมพุทโธ ๆ ๆ ก็นึกถึงคำสอนของอาจารย์ขึ้นมาว่ากายนี้เป็นที่อาศัยของจิตและเป็นทางเดินของจิต เปรียบเสมือนแผ่นดิน ย่อมมีทางน้อยใหญ่เป็นที่สัญจรของหมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า กายนี้ก็เหมือนกันย่อมเป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเป็นที่เที่ยวไปมาของจิตฉันนั้น ถ้าจิตมามัวยึดถือกายนี้ว่าเป็นตนอยู่เมื่อใด ย่อมได้รับความทุกข์ความเศร้าโศกเสียใจมีความเดือดร้อนวุ่นวายอยู่เป็นนิตย์ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง และก็ฟังกันหลายองค์ ว่า

เมื่อหมดหนทางเพราะไม่มีใครช่วยแล้ว เรานั่งสมาธิเข้าที่อยู่โดยการเสียสละกำหนดจิตแล้วทำความสงบ ทำให้เป็นหนึ่งแน่วแน่ไม่ให้ออกนอกเป็นอารมณ์ได้เลย เพราะขณะนั้นทุกขเวทนากล้าจริง ๆ พอกำหนดความเป็นหนึ่งนิ่งจริง ๆ ครู่หนึ่งปรากฏว่าศีรษะลั่นเปรี๊ยะปร๊ะไปหมด จนเหงื่อไหลออกมาเหมือนรดน้ำ เมื่อออกจากสมาธิปรากฏว่าไข้ได้หายไปราวกับปลิดทิ้ง นี่เป็นระงับอาพาธด้วยธรรมโอสถเป็นครั้งแรกของเรา เราได้พยาบาลอาจารย์ของเราได้เต็มที่ ได้การเดินทางในครั้งนั้นนั้นได้เป็นเช่นนี้หลายหน บางครั้งมาเลเรียขึ้นสมองแทบเอาชีวิตไม่รอด เมื่อลูกศิษย์อาจารย์ปรึกษากันเห็นว่าไม่มีผลในการเดินธุดงค์อันทุรกันดารเช่นนี้แล้ว ต่างก็ชวนกันกลับประเทศไทย.

สถาปนาพระธาตุพนม

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เล่าขณะที่ข้าพเจ้าตำหมากถวายท่านเวลากลางวันต่อไปอีกว่า

พวกเราก็ต้องเดินทางหลังจากออกพรรษาแล้ว รอนแรมตามฝั่งแม่น้ำโขงเรื่อยลงมา ณ ตามฝั่งแม่น้ำโขงนั้นก็มีหมู่บ้านเป็นหย่อม ๆ หลายก๊ก เช่น ภูไท ไทยดำ ลาวโซ่ง ท่านเล่าว่า ภูไทมีศรัทธาดีกว่าทุกก๊ก แต่ภูไทนี้การภาวนาจิตใจอ่อนรวมง่ายรักษาไม่ใคร่เป็น ส่วนลาวโซ่งนั้นไม่ใคร่เอาไหนเลย แต่ทุก ๆ ก๊กก็ทำบุญนับถือพุทธทั้งนั้น เขาให้พวกเราได้มีชีวิตอยู่ก็นับว่าดี แต่ขณะนี้ตัวของเราเองก็ยังมองไม่เห็นธรรมของจริง ยังหาที่พึ่งแก่ตนยังไม่ได้ จะไปสอนผู้อื่นก็เห็นจะทำให้ตัวของเราเนิ่นช้า จึงไม่แสดงธรรมอะไรนอกจากเดินทางไปพักไปบำเพ็ญสมณธรรมไปตามแต่จะได้ ครั้นแล้วท่านอาจารย์เสาร์ก็พาข้ามแม่น้ำโขงกลับประเทศไทย ที่ท่าข้ามตรงกับพระธาตุพนมพอดี

ท่านเล่าไปเคี้ยวหมากไปอย่างอารมณ์ดีว่า ขณะนั้นพระธาตุพนมไม่มีใครเหลียวแลดอก มีแต่เถาวัลย์นา ๆ ชนิดปกคลุมจนมิดเหลือแต่ยอด ต้นไม้รกรุงรังไปหมด ทั้ง ๓ ศิษย์อาจารย์ก็พากันพักอยู่ที่นั้น เพื่อบำเพ็ญสมณธรรม ขณะที่ท่านอยู่ที่นั้น พอตกเวลากลางคืนประมาณ ๔–๕ ทุ่ม จะปรากฏมีแสงสีเขียววงกลมเท่ากับลูกมะพร้าวและมีรัศมีสว่างเป็นทาง ผุดออกจากยอดพระเจดีย์ แล้วก็ลอยห่างออกไปจนสุดสายตา และเมื่อถึงเวลาก่อนจะแจ้ง ตี ๓–๔ แสงนั้นจะลอยกลับเข้ามาจนถึงองค์พระเจดีย์แล้วก็หายวับเข้าองค์พระเจดีย์ไป ทั้ง ๓ องค์ศิษย์ อาจารย์ได้เห็นเป็นประจักษ์เช่นนั้นทุกๆวัน ท่านอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระ จึงพูดว่า "ที่พระเจดีย์นี้ต้องมีพระบรมสารีริกธาตุอย่างแน่นอน" ในตอนนี้ผู้เขียนกับพระอาจารย์มั่น ฯ ได้เดินธุดงค์มาพักอยู่ที่วัดอ้อมแก้วมี ๒ องค์เท่านั้น และมีตาปะขาวตามมาด้วยหนึ่งคน ท่านจึงมีโอกาสเล่าเรื่องราวเบื้องหลังให้ข้าพเจ้าฟัง ซึ่งน่าจะเป็นประวัติศาสตร์ได้เป็นอย่างดี ผู้เขียนจำได้ว่าเป็นปีที่พระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระ คุณนายพวงจากจังหวัดอุบลราชธานี จะตีตั๋วให้ไปทางเครื่องบิน ท่านบอกว่า "เราจะเดินเอา" จึงได้พาผู้เขียนพร้อมด้วยตาปะขาวบ๊อง ๆ คนหนึ่งซึ่งไม่ค่อยจะเต็มเต็งเท่าไรนักไปด้วย เดินไปพักไป แนะนำธรรมะแก่ผู้เขียนไปพลาง จนไปถึงพระธาตุพนม เขตจังหวัดนครพนม แล้วท่านก็พาผู้เขียน

พักอยู่ที่นี่และได้ฟังเรื่องราวของพระธาตุพนม ซึ่งจะได้เล่าสู่กันฟังต่อไปข้างหน้า โดยจะเล่าถึงการสถาปนาพระธาตุพนม

ดังนั้น ท่านจึงได้ชักชวนญาติโยมทั้งหลายในละแวกนั้น ซึ่งก็มีอยู่ไม่กี่หลังคาเรือน และส่วนมากก็เป็นชาวนา ได้มาช่วยกันถากถางทำความสะอาดรอบบริเวณองค์พระเจดีย์นั้น ได้พาญาติโยมทำอยู่เช่นนี้ถึง ๓ เดือนเศษๆ จึงค่อยสะอาด เป็นที่เจริญหูเจริญตามาตราบเท่าทุกวันนี้ เมื่อญาติโยมทำความสะอาดเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์ก็พาญาติโยมในละแวกนั้นทำมาฆะบูชา ซึ่งขณะนั้น ผู้คนแถวนั้นยังไม่รู้ถึงวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด ทำให้พวกเขาเหล่านั้นเกิดศรัทธาเลื่อมใสอย่างจริงจัง จนได้ชักชวนกันมารักษาอุโบสถ ฝึกหัดกัมมัฏฐานทำสมาธิกับท่านอาจารย์จนได้ประสบผลตามสมควร การพักอยู่ในบริเวณของพระธาตุพนมนี้ทำให้จิตใจเบิกบานมาก และทำให้เกิดอนุสรณ์รำลึกถึงพระพุทธเจ้าได้อย่างดียิ่ง

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เล่าต่อไปว่า ก่อนท่านจะกลับประเทศไทย ท่านเป็นโรคริดสีดวงจมูกประจำตัวมานาน โรคนั้นมักจะกำเริบบ่อย ๆ จึงทำให้ท่านกำหนดเอาเวทนาเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งความเพียรที่ท่านกำหนดเอาเวทนาเป็นอารมณ์อย่างมิได้ท้อถอยนั้น วันหนึ่งจิตของท่านได้รวมเป็นอัปปนาสมาธิ ขณะที่จิตถอยออกจากอัปปนาสมาธิแล้ว ได้ปรากฏความรู้ที่น่าอัศจรรย์ขึ้นมาว่า โรคนี้เป็นโรคที่เกิดขึ้นมาจากกรรมในปัจจุบัน เนื่องจากได้กระทำกรรมไว้ และเมื่อได้พิจารณาตามรูปเรื่องจนเห็นสมจริงตามความรู้นั้นทุกประการแล้ว จิตก็รวมลงเป็นอัปปนาสมาธิอีก คราวนี้ปรากฏว่ามีอีกาตัวหนึ่งมาจับอยู่บนศีรษะแล้วมันก็เอาจงอยปากจิกกินจมูกของท่านจนหมดไป ตั้งแต่นั้นมา โรคริดสีดวงจมูกของท่านก็หายเป็นปกติ นี่เป็นการระงับความอาพาธด้วยธรรมะโอสถเป็นครั้งที่สอง

จากนั้นท่านทั้ง ๓ ก็ได้ออกเดินทางจาริกต่อไป และแสวงหาความสงบตามป่าดงพงพีไปเรื่อย ๆ โดยมุ่งหวังเพื่อบรรลุธรรม แต่ก็ยังไม่สมความตั้งใจไว้ ต่อมาพระอาจารย์เสาร์ ก็พากลับจังหวัดอุบลราชธานีอันเป็นถิ่นเดิมของท่าน

พ.ศ. ๒๔๕๙

การแสวงหาธรรมะต่อไปในประเทศพม่า

ความไม่หยุดยั้ง มุ่งหวังหาความจริงเพื่อจะต่อสู้กับกิเลสโดยทุกทางของพระอาจารย์มั่น ฯ เป็นไปอย่างไม่คอยเวลา แม้จะต้องใช้เวลาปีแล้วปีเล่าในการมุมานะ แทบว่าจะหมดหนทางอยู่แล้วก็ตาม แท้จริงพระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาก็ยังมิได้เสื่อมคลาย ไปไหนเลย มีแต่การที่จะหยิบยกขึ้นมาปฏิบัติให้ได้ผลเท่านั้น เพราะท่านอาจารย์มั่นฯท่านต้องการแสวงหาความจริงที่ไม่มีความวิปริต ท่านเองปฏิบัติ พระอาจารย์พาปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาพร้อมทั้งแนะแนวทาง แต่ท่านก็ยังรู้สึกตัวเองว่า ยังไม่พบความจริง ยังไม่เป็นที่พอใจ

ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟัง ซึ่งขณะนั้นพักอยู่ที่บ้านนาสีนวน ตำบลหนองเหียน อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ในโอกาสที่ผู้เขียนกำลังถวายนวดเป็นประจำ คือในตอนเช้าหลังจากฉันภัตตาหารเสร็จแล้วก็เริ่มนวดถวายไปจนถึง ๑๑.๐๐ น. ตอนกลางคืนหลังจากเดินจงกรมแล้ว ๒ ทุ่มเศษถวายนวดจนถึง ๕ ทุ่มหรือกว่านั้น โอกาสที่เล่าถึงการไปธุดงค์ที่ประเทศพม่าครั้งนี้ ผู้เขียนสนใจเป็นพิเศษว่า เราอาจจะมีโอกาสไปสักครั้งบ้าง จึงทำให้ผู้เขียนพยายามจดจำการเล่าของท่าน ซึ่งท่านเองอาจจะรู้จักใจของผู้เขียนที่มีความสนใจและตั้งใจ ท่านจึงเล่าให้ฟังโดยละเอียดถี่ถ้วนใช้เวลาหลายวัน และผู้เขียนเองก็พยายามซักถามท่านอยู่เสมอ จึงทำให้เกิดรสชาติขึ้นมาก

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ท่านก็ได้พบเพื่อนสหธัมมิกอีก ๑ องค์และมีชื่อว่ามั่นเหมือนกับชื่อของท่าน แต่ปัจจุบันท่านองค์นั้นยังมีชีวิตอยู่ โดยเป็นเจ้าอาวาสวัดปทุมวนาราม อำเภอปทุมวัน กรุงเทพมหานคร มีสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ คือพระเทพมงคลปัญญาจารย์ ท่านอาจารย์มั่น ฯ กับท่านเจ้าคุณ ฯ เทพมงคลปัญญาจารย์ได้ปรึกษาหารือกันว่า เราจะต้องถวายชีวิตแด่พระพุทธศาสนา เดินธุดงค์แสวงหาที่วิเวก เมื่อตกลงสละชีวิตร่วมกันแล้ว ก็ออกเดินทางต่อไปโดยไม่มีจุดหมาย ไม่ว่าสถานที่นั้นจะเป็นประเทศอะไร จะต้องมีหนังสือเดินทางข้ามแดนหรือไม่ก็ตาม เพราะถือเอาการอยู่ป่าเป็นสำคัญ เห็นที่ไหนเหมาะดีก็อยู่ทำความเพียรไป แต่พอจะเกิดความเคยชินก็เดินทางต่อไปอีก

เมื่อท่านทั้ง ๒ เดินทางข้ามภูเขาไปแต่ละลูก ๆ นั้น เป็นภูเขาที่สูงชันน่ากลัวทั้งสิ้น ขณะที่ไปก็พบแต่พวกชาวเขาพูดกันไม่รู้เรื่อง ท่านเล่าว่าดีมากที่ไม่รู้ภาษากัน มีแต่เพียงว่าเขาให้อาหารแก่เราพอประทังชีวิตก็พอแล้ว ในที่ท่านทั้ง ๒ กำลังเดินทางข้ามภูเขาลูกแล้วลูกเล่า ก็ถึงเมืองห่างเขตพม่า พวกชาวบ้านเป็นไทยใหญ่เป็นส่วนมาก พวกเขาพอรู้ภาษาไทยบ้างเล็กน้อย พวกชาวบ้านเห็นเข้าแล้วก็เกิดความเลื่อมใสนิมนต์ให้ท่านพักอยู่ ท่านก็พักชั่วคราว ตามที่ท่านสังเกตดู พวกเขาเป็นคนที่มีศีลธรรมดี เวลาเขาขายของกันนั้น เจ้าของร้านบางทีก็ไม่อยู่เฝ้าหน้าร้าน เขาเขียนราคาติดสิ่งของไว้เสร็จ คนซื้อไม่เห็นเจ้าของร้านก็เอาเงินวางไว้ให้ แล้วหยิบเอาของนั้นไปตามราคา การลักการขโมยไม่มี ผู้คนมีรูปร่างหน้าตาสะอาด ท่านรำพึงว่าธรรมะอะไรหนอที่ทำให้พวกเขาเหล่านี้มีศีลธรรมอันดีงาม น่าแปลกใจจริง เพื่อการแสวงหาเฉพาะธรรมะเท่านั้น ท่านทั้ง ๒ จึงไม่พยายามที่จะสอนใครและหาความสนิทสนมกับใคร ๆ เพราะต้องการปฏิบัติมากกว่า อันแดนพม่ากับแดนไทยนี้ ท่านเล่าว่า มันกีดกันด้วยภูเขาลูกใหญ่จริง ๆ ไม่เหมือนทางภาคอีสานของไทย ถ้าเปรียบเทียบกันแล้วภูเขาลูกเล็ก ๆ ทั้งนั้น "เสือ-ช้าง งูจงอาง-หมี-วัวกระทิง ท่านอาจารย์ไม่พบบ้างหรือ ?" ผู้เขียนถาม ท่านตอบว่าไม่ต้องพูดถึงหรอก ตลอดระยะทางก็มีแต่เฉพาะพวกมันทั้งนั้น ก็เข้าไปป่าทึบซึ่งเป็นเขตของมัน แม้แต่พวกเราจะจำวัดในป่ากัน ๒ องค์ ก็ไม่อยู่ใกล้กัน เสียงช้างและเสือน่ะหรืออ๋อชินต่อพวกมันเสียแล้ว แม้แต่จะเดินสวนทางผ่านกันไปก็ทำเหมือนไม่รู้ไม่ชี้ การเดินทางของเราทั้ง ๒ คราวนี้ มิได้มีการสนทนาธรรมเท่าใด เพราะต่างเอาความเพียรเป็นสำคัญ เมื่อจะพึงได้รับความสงบเย็นใจก็ถือว่าใช้ได้ บางครั้งเดินไปเหนื่อย หยุด หยุดทำไม ? นั่งสมาธิ ถ้าไม่พบบ้านเรือนเลยก็ต้องอดอาหาร "ก็เทวดาไม่ใส่บาตรหรือครับ ? ผู้เขียนย้อนถาม เทวดาก็คือคนใจบุญ เห็นมีแต่ต้นไม้จะมีเทวดาที่ไหนมาใส่บาตร เราทั้งสองอดอาหารโดยการเดินทาง บางครั้งนานถึง ๓ วันเพราะไม่มีบ้านคน ดื่มเฉพาะน้ำ แต่ไม่ได้กระทบกระเทือนจิตใจของเราแต่อย่างใดเลย มันเป็นความพอใจจึงไม่เห็นจะเป็นการหนักใจอะไร เข็มทิศก็ไม่มี การเดินทางมิหลงแย่หรือครับ ? ผู้เขียนซักถาม เราก็ถามชาวบ้านเขาไปเรื่อย ๆ ไปถูกผิดบ้างตามเรื่อง ส่วนการผจญกับสัตว์ป่าน่ะหรือ ? ก็ไม่เห็นเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์อะไรวิริยังค์ (ชื่อผู้เขียน)

นายพรานป่าพวกเขาไปตามป่าดงพงพี พบงูฆ่างู พบเสือฆ่าเสือ พบช้างฆ่าช้าง นอนกลางดงกลางป่าไม่เห็นเขาจะกลัวอะไร พวกพรานทั้งหลายซึ่งเป็นนักล่าสัตว์ เขาผจญกับพวกสัตว์ร้ายมากกว่าเรา เราไม่จำเป็นจะต้องถือว่าการผจญกับพวกสัตว์ร้ายเป็นเรื่องสำคัญเราถือว่าการปฏิบัติที่เรากำลังจะต่อสู้กับกิเลสภายในนี่แหละสำคัญกว่า

การเดินทางอย่างทุรกันดารและยาวไกลคราวนี้ ก็ทำให้เกิดผลทางใจแก่เราไม่น้อยเลย เป็นเหตุให้เกิดความกล้าหาญในทางใจขึ้นอีกมาก ท่านก็พยายามหาอาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐานหลายต่อหลายท่าน ตามทางที่ไปจนถึงพระธาตุชเวดากอง ซึ่งใช้เวลาทั้งหมดถึง ๘ เดือน แต่ยังไม่ได้ผลเป็นที่พอใจ และก็ไม่ผิดอะไรกับที่ไปประเทศลาว จึงทำให้ท่านคิดจะกลับประเทศไทยต่อไปอีก ตามข่าวเล่าลือว่าอาจารย์ที่ประเทศพม่านี้เก่งในทางการสอนและปฏิบัติกัมมัฏฐานมาก ท่านได้เสาะแสวงหา ตั้งปัญหาถามทุกอย่าง คำตอบยังไม่เป็นที่พอใจ เพราะเหมือนกับที่เราทำอยู่เดียวนี้ มิได้ยิ่งขึ้นไปแม้เราจะถามให้สูงขึ้นซึ่งอรรถปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติทางใจ แต่เราก็ไม่มีปัญญาเรามีความรู้เท่าไรก็ถามเขาเท่านั้น มิใช่ถามเพื่อการลองภูมิ เหมือนกับคนทั้งหลายที่อวดดี ถามเพื่อจะแก้ตัวเอง เมื่อไม่มีความรู้ที่จะถาม ถามก็แค่ที่เรามีอยู่มันก็จนใจและก็ไม่เห็นค่ามีประโยชน์อะไรที่จะอยู่ต่อไป ถ้าหากว่าเราจะพึงได้รับความรู้ก้าวหน้าต่อไปอีก เราก็เห็นจะไม่ห่วงอะไรข้างหลังเลย เพราะไม่เห็นมีอะไรจะให้ห่วง ดังนั้นเราทั้งสองจึงตัดสินใจกลับ ปีนี้กลับโดยการเดินไม่ทันเสียแล้ว จึงต้องจำพรรษาอยู่ที่บนเขาแห่งหนึ่งในเขตเมืองมะละแหม่ง เป็นเพียงสำนักสงฆ์มีพระอยู่องค์เดียว เมื่ออาศัยอยู่ที่นั้น มีกุฏิที่กำบังแดดฝนถูกต้องตามพระวินัยนิยม ก็เร่งความเพียรไปตามที่พอจะทำได้

นับเป็นการเดินทางผจญภัยและหยุดจำพรรษาพักผ่อน ทั้งสองก็ปรึกษากันว่าออกพรรษาแล้วจะเข้าไปประเทศไทยที่ไหนดี แต่ท่านมั่นบอกว่าพอแล้ว ผมจะกลับเข้ากรุงเทพฯ ส่วนพระอาจารย์มั่น ฯ เห็นว่า การปล่อยให้ท่านมั่นกลับเข้ากรุงเทพ ฯ องค์เดียวคงไม่ดีแน่ ท่านจึงได้ไปส่งและพักแรมอยู่ที่วัดสระประทุม ฯ ด้วยกัน ครั้งนั้นพอดีมีคนเยอรมัน ๒ คน มีศรัทธาเลื่อมใสท่านมั่น ช่วยสร้างกุฏิถวายและรู้จักคุ้นเคยกับพระอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งท่านเล่าว่าชาวเยอรมันที่มีนิสัยดีรู้จักบุญบาป มาทำบุญในประเทศไทย

เท่ากับเป็นเทวดาตั้งแต่ยังไม่ตายทีเดียว "อ้าวก็ฝรั่งชาติอื่นเล่าครับ" ผู้เขียนย้อนถาม "ก็เรายังไม่เคยเห็นเขาทำบุญเลย เราก็เลยไม่ต้องพูดถึงเขา"

หลังจากนั้นท่านอาจารย์มั่น ๆ ก็มุ่งธุดงค์องค์เดียว คราวนี้ไม่มีใครเป็นเพื่อนแล้วตรงไปยังจังหวัดเลย เพราะจังหวัดเลยมีภูมิลำเนาเป็นป่าใหญ่ มีภูเขาและถ้ำใหญ่มาก ตามปกติถ้ำใหญ่ ๆ ท่านไม่ค่อยจะชอบ ท่านชอบถ้ำเล็ก ๆ มีภูเขาไม่ใคร่สูงนัก พอขึ้นลงได้สบาย จึงจะอยู่นาน ท่านจึงค้นพบถ้ำหนึ่งชื่อถ้ำผาบิ้ง อำเภอวังสะพุงจังหวัดเลย

ณ ที่ถ้ำผาบิ้งนี้ ต้องนับว่าเป็นสถานที่สัปปายะแก่ผู้บำเพ็ญความเพียรเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งในขณะที่เขียนนี้พระอาจารย์หลุยซึ่งเป็นศิษย์คนสำคัญของพระอาจารย์มั่นรูปหนึ่งได้อาศัยอยู่และกำลังพัฒนาให้เป็นที่เหมาะสมสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม

ท่านพระอาจารย์มั่น ๆ เล่าว่า ในครั้งแรกของการมาที่ถ้ำนี้หลังจากกรากกรำมาจากประเทศพม่าแล้ว ก็รู้สึกว่าได้รับความสงบมากพอสมควร การอยู่ที่ถ้ำผาบิ้งแต่องค์เดียว จึงเป็นการทำความเพียรที่ได้ผลมาก แต่ก็ยังไม่ได้ปัญญา หรือเป็นที่แน่ใจอย่างไรเลย เพราะท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านเป็นผู้ที่รักความจริง สิ่งปลอมแปลงหรือสิ่งหลอกลวงท่านไม่ชอบ ขณะที่ผู้เขียนนั่งฟังท่านเล่า ได้ปรารภถึงผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในครั้งนั้นว่า การเชื่อมงคลตื่นข่าวนี้ไม่ดีเลย ยิ่งเป็นพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาทำว่าตนไปอยู่ถ้ำอยู่เขาหวังเพื่อให้ดังแล้วมีคนไปหามาก นั่นคือพาให้เขาหลง ขณะที่ท่านเล่านั้นมีพระอาจารย์รูปหนึ่งอยู่ที่ภูค้อ มีคนไปหามาก ท่านไม่ฉันข้าวอยู่แต่ในถ้ำท่านพระอาจารย์มั่น ๆ พูดกับผู้เขียนว่า พวกเธออย่าทำอย่างนั้น อย่าไปอยู่ถ้ำอยู่เขาให้คนแห่กันไปหา "มันบ่แม่น" หมายความว่ามันไม่ถูก ท่านบอกนักบวชที่อยู่ถ้ำอยู่เขาเพียงต้องการวิเวก จะไปเที่ยวป่าวประกาศไปหาพระในถ้ำให้เอิกเกริกนั้นผิดวิสัยอย่าว่าแต่ใครเลย แม้แต่อาจารย์ของข้าพเจ้าผู้เขียนเองก็ถูกท่านดุเอา ตอนที่ท่านพระอาจารย์มั่น ๆ อยู่วัดบ้านหนองผือท่านเคยพูดว่า "กงมา เธอไปอยู่ในถ้ำ และเที่ยวทำโน่นทำนี่เขาเล่าลือ มันบ่แม่นหนา ให้อยู่อย่างสงบจริง ๆ จึงจะถูก" ซึ่งผู้เขียนได้ยินมากับหูอย่างนี้

แม้ท่านจะมาอยู่ที่ถ้ำผาบิ้งนี้นาน แต่ท่านก็พยายามหลบหลีกผู้คนที่จะมาเห็นตัวท่านว่าวิเศษ ดูเอาเถิดแม้แต่กลดของท่าน ท่านเล่าว่า เรายังต้องการร่มจีนกางแล้วเอาผ้ามุ้งมาย้อมกลัก ทำอย่างนี้ต้องการจะไม่ให้เขามาหาของขลัง เพราะเขาจะได้เข้าใจว่า เราไม่ใช่พระธุดงค์ ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ พยายามหลบหลีกการมีชื่อเสียงและชุมนุมชนวุ่นวาย ซึ่งตรงกันข้ามกับพระที่อยู่ถ้ำป่าเขาเพื่อต้องการหาชื่อเสียงให้วุ่นวายไป เพราะพระภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นธรรมะป่าอะไร ๆ ท่านองนั้น ต้องการอยากจะหาชื่อเสียงให้กับตัวเองด้วยวิธีการต่าง ๆ นานา ส่วนท่านพระอาจารย์มั่น ฯ หาเป็นเช่นนั้นไม่ ท่านรักความสงบโดยไม่เห็นแก่หน้าใครเลย ใครจะมารบกวนความสงบของท่านไม่ได้ ดูแต่วันหนึ่งท่านอยู่บ้านนามน เวลาเย็นท่านกำลังเดินจงกรมอยู่ มีคุณโยมนุ่ม ชุวานนท์ คหบดีจากจังหวัดสกลนคร จะเข้าไปถวายสิ่งของและนมัสการ เดินเข้าไป ๓–๔ คน เวลานั้น ท่านยังต้องไล่ตะคอกให้ออกจากวัดไปโดยเร็ว เพราะเวลานี้ต้องการความสงบอย่ามายุ่ง จนคุณโยมต้องวิ่งหนีกลับกันจ้าละหวั่น ซึ่งผู้เขียนก็ได้เห็นมาด้วยตาตัวเอง นี่แหละจึงเห็นได้ว่า ท่านอาจารย์มั่น ฯ มิได้ต้องการมีชื่อเสียงโด่งดัง ไม่ต้องการอามิสอันจะนำมาซึ่งการทำลายความสงบอันเป็นยอดปรารถนา คุณโยมที่อ้างถึงนี้เป็นโยมที่เคยอุปัฏฐากมาตั้งแต่พระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถระครั้งยังมีชีวิตอยู่นั้น แทนที่ท่านอาจารย์มั่นฯ จะเอาอกเอาใจ แต่ท่านต้องขับไล่ไสส่งไปเพราะมาก่อกวนความสงบต่อมาภายหลังคุณโยมนุ่มก็ได้เข้าใจเรื่องนี้ดี จึงได้มานมัสการในเวลาอันสมควร

ณ ที่ถ้ำผาบิ้งนี้ท่านบอกว่า ยังไม่สามารถจะแก้ความสงสัยของการปฏิบัติได้แม้ว่าจะคิดการดำเนินการปฏิบัติอย่างทุรกันดารแสนที่จะตรากตรำแล้วสงบก็ถึงที่สุดแล้ว วิเวกก็ถึงที่สุดแล้ว นั่งสมาธิก็ถึงที่สุดแล้ว เข้าป่าก็ถึงที่สุดแล้ว เขาถ้ำไหนที่ใดก็ถึงที่สุดแล้ว ในที่สุดท่านก็เดินทางกลับมายังวัดเลียบ จังหวัดอุบลราชธานีอีก เพื่อมาพบกับท่านอาจารย์เสาร์ จากนั้นเมื่อท่านพักอยู่ที่วัดเลียบ ท่านก็พยายามทำความเพียรอย่างเต็มกำลัง เพราะวัดเลียบในสมัยนั้นสงบสงัด ไม่พลุกพล่านเหมือนในปัจจุบันนี้

สุบินนิมิตเกิดขึ้น

เหมือนกับธรรมะบันดาล โดยความที่ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้ประโยคพยายามอย่างจรดเหนือจรดใต้รอบฟ้าแดนดินก็ว่าได้ และยังไม่ได้สมดังความมุ่งหมาย ถ้าเป็นอย่างเรา ๆ ท่าน ๆ เห็นถ้าจะต้องล้มเลิกการปฏิบัติเสียแล้ว เพราะลำบากแสนสาหัสจริงๆ ท่านยังพูดกับผู้เขียนเสมอ ๆ ขณะที่ผู้เขียนตำหมากถวายท่านตอนกลางวันว่า "วิริยังค์เอ๋ย มันแสนสาหัสสากรรจ์จริง ๆ หนา เราได้ตรากตรำทำมา เกือบจะเอาชีวิตไปทิ้งเสียที่ในกลางป่าดงพงไพรโดยไม่รู้ไม่เห็นอะไร มันสาหัสก็แสนสาหัส มันสากรรจ์ก็แสนจะสากรรจ์ แต่มันก็มีอะไรอยู่อย่างหนึ่งที่ทำให้เราต่อสู้ไม่เคยกลัว และก็ไม่ถอยให้แก่มันแม้แต่ก้าวเดียว

ก็เป็นเหมือนกับธรรมะบันดาล คือค่ำคืนวันหนึ่งขณะที่เราได้หลับไปแล้ว แต่การหลับของเราในขณะนั้นก็เหมือนจะตื่น เพราะต้องกำหนดจิตให้มีสติไว้เสมอ ๆ ท่านเล่าว่า เราก็ฝันไปว่า เราเดินออกจากบ้านไปตามหนทางแล้ว ก็เข้าสู่ป่าที่รกชัฏ มีทั้งหนามและไม้รกรุงรัง ท่านก็เดินผ่านป่านั้นเรื่อยไป ก็ได้พบกับต้นชาดต้นหนึ่งที่ล้มตายมีกิ่งก้านผุไปหมด ท่านก็ขึ้นบนขอนไม้ชาดที่ล้มนั้น ปรากฏว่าเป็นขอนไม้ที่ใหญ่โตมากทีเดียว แม้ท่านขึ้นไปบนขอนไม้ชาดแล้วจึงสังเกตดูก็รู้ว่าเป็นต้นชาดที่ตายสนิท ไม่มีทางจะงอกงามขึ้นมาได้อีก มองไปข้างหน้าเป็นท้องทุ่งเวิ้งว้างปรอดโปร่งกว่าทางที่ผ่านมา ขณะนั้นปรากฏว่ามีม้าสีขาวตัวหนึ่งวิ่งมาจากทางไหนไม่ทราบ แล้วก็เข้ามาเทียบข้างขอนไม้ชาดที่ท่านกำลังยืนอยู่นั้น ท่านก็ขึ้นบนหลังม้าขาวนั้นทันที ม้าก็พาท่านวิ่งห้อเต็มเหยียดไปกลางทุ่ง พอสุดทุ่งก็พอดีพบตู้พระไตรปิฎกตั้งตระหง่านอยู่ข้างหน้า ม้าก็ได้หยุดลงตรงนั้นพอดี แต่ท่านมิได้เปิดตู้พระไตรปิฎกนั้น ก็พอดีรู้สึกตัวตื่นขึ้นเสียก่อน

ครั้นเมื่อท่านตื่นขึ้นก็ได้ทบทวนตามเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้สุบินนิมิตนี้ เกิดความมั่นใจและทำนายนิมิตนั้นตามลำดับว่า ที่เราออกจากบ้านไปนั้น คือเราได้ออกจากความเป็นฆราวาส แต่ไปพบป่ารกชัฏ แสดงว่าเราได้เดินทางไปแต่ยังไม่ถูกทางจริง จึงต้องลำบากอย่างหนัก แต่การที่เราได้ขึ้นบนขอนไม้ชาดที่งอกอีกไม่ได้นั้น แสดงว่า

เราอาจจะเป็นชาติสุดท้ายด้วยการแสวงหาธรรมในทางที่ถูกต้องต่อไป ทุ่งว่างเป็นทางที่จะปรอดโปร่งในการที่จะดำเนินการปฏิบัติที่ไม่มีความลำบากนัก การที่เราได้ขี่ม้าขาวหมายถึงการเดินไปสู่ความบริสุทธิ์อย่างรวดเร็ว การไปพบตู้พระไตรปิฎกแต่ไม่ได้เปิดดูตู้นั้น คือเราไม่ได้ถึงปฏิสัมภิทาญาณ ถ้าได้เปิดตู้นั้นดูก็คงแตกฉานกว่านี้ นี่เป็นเพียงพบตู้ก็ถึงเพียงปฏิสัมภิทานุศาสน์ มีการสอนผู้อื่นได้บ้างเท่านั้น

เมื่อเหมือนบุญบันดาลเช่นนี้ก็ทำให้ท่านเกิดความมั่นใจขึ้น มาอีกมากในการที่จะดำเนินการปฏิบัติต่อไป ท่านเล่าว่า จากนั้นท่านได้พยายามอยู่อย่างเดียว คือเมื่อจิตได้พลังเกิดความสงบ และความแกร่งขึ้นในจิตนั้นแล้วท่านก็ไม่ให้มันสงบเหมือนแต่ก่อนเพราะแต่ก่อนนั้นถือเอาความสงบเป็นใหญ่ แต่ตอนนี้ท่านพยายามที่จะกำหนดจิตพิจารณากายคตาอย่างหนัก ท่านได้ใช้กระแสจิตกำหนดเข้าสู่กายทุกส่วน ทั้งยืน เดิน นั่ง นอน ให้จิตนั้นจดจ่ออยู่ที่กายตลอดเวลา ทั้งนี้เพื่อพิจารณาให้เกิดความเบื่อหน่าย บางครั้งท่านเดินจงกรมอยู่ ปรากฏว่าท่านได้เดินลุยเหยียบไปบนร่างของคนตายซึ่งนอนเรียงรายอยู่ทั่วไป การกระทำเช่นนี้ใช้เวลานานหลายเดือน ทั้งก็รู้สึกว่าจะเกิดปัญญาขึ้นมาบ้าง ซึ่งก็ไม่เหมือนเมื่อคราวทำจิตให้สงบ ไม่เกิดปัญญาเลยมีแต่อยู่เฉยสบาย ๆ ก็สบายจริงแต่ก็ได้แค่สบายไม่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ยังบังเกิดความหวั่นไหวไปตามกิเลสอยู่ ครั้งนี้รู้สึกว่าความหวั่นไหวตามอารมณ์ชักชะงักลงจึงปลงใจว่าน่าจะถูกหนทางแล้วกระมัง

วันหนึ่งท่านนิมิตเป็นอุคคหะขึ้น (หมายความว่านิมิตในสมาธิ) เห็นคนตายนอนอยู่ตรงหน้าห่างจากตัวท่านราว ๑ ศอก หันหน้าเข้าหาท่าน ขณะนั้นมีสุนัขตัวหนึ่งเข้ามากัดทรากศพนั้นดึงเอาไส้ออกมาเคี้ยวกินอยู่ เมื่อเห็นนิมิตปรากฏอย่างนั้น ท่านก็กำหนดพิจารณาให้เกิดความเบื่อหน่ายสังเวชสลดมิได้ท้อถอย ทำให้เห็นอยู่ทุกอิริยาบถแล้วก็กำหนดขยายส่วนต่าง ๆ ออกไปได้ตามความปรารถนาแม้จะกำหนดอย่างนั้นให้เต็มทั่วทั้งวัดและทั้งโลกก็ได้ หรือกำหนดให้ย่อยยับดับสูญไม่มีอะไรเหลือก็ทำได้ เรียกว่ากำหนดให้เป็นไปตามความปรารถนาทุกอย่าง ท่านได้พิจารณาซากศพนี้เป็นเวลานานและยิ่งกำหนดยิ่งพิจารณาไปเท่าไร จิตก็ยิ่งปรากฏสว่างไสวขึ้นมาก จึงได้ปรากฏเป็นดวงแก้วขึ้น แล้วทิ้งการกำหนดอสุภ โดยกำหนดเอาเฉพาะดวงแก้วนั้นเป็นอารมณ์

วาระต่อไปจึงปรากฏเห็นเป็นนิมิตอันหนึ่ง คล้ายกับภูเขาอยู่ข้างหน้าคิดอยากจะไปดู บางทีอาจจะเป็นหนทางที่อาจจะปฏิบัติได้ดีบ้างกระมัง ปรากฏในนิมิตสมาธิต่อไปอีกว่า ได้เดินเข้าไปมองเห็นเป็นชั้น ๆ มีถึง ๕ ชั้น จึงก้าวขึ้นไปจากชั้นที่ ๑ ถึงชั้นที่ ๕ เป็นบันไดแก้วแล้วหยุดอยู่บนชั้นนั้น แต่แล้วก็กลับคืน และในขณะนั้นปรากฏว่าได้สะพายดาบอันคมกล้าไปด้วยเล่มหนึ่ง พร้อมทั้งสวมรองเท้าวิเศษอีกด้วย

ในคืนต่อไปทำสมาธิเข้าไปถึงชั้นเดิมอีก แต่คราวนี้ปรากฏเป็นกำแพงแก้วอยู่ข้างหน้า ที่กำแพงแก้วนั้นมีประตูเข้าออกได้ จึงคิดอยากจะเข้าไปดูว่ามีอะไรอยู่ข้างในนั้น จึงเอามือผลักบานประตูเดินเข้าไป เห็นมีทางอยู่ทางหนึ่งเป็นสายตรง ได้เดินไปตามทางสายนั้น ข้างทางด้านขวามือมีที่สำหรับนั่ง และมีพระกำลังนั่งสมาธิอยู่ประมาณ ๒–๓ รูป ที่อยู่ของพระนั้นคล้ายกับประทุนเกวียน แต่เราไม่ค่อยจะเอาใจใส่เท่าไรนักจึงเดินต่อไป ข้างทางทั้ง ๒ มีถ้ำเงื้อมอยู่มาก และได้เห็นดาบสตนหนึ่ง แต่ก็ไม่เอาใจใส่อีก แล้วก็เดินทางต่อไปจนถึงหน้าผาซึ่งสูงชันมาก คิดจะเดินต่อไปอีกก็ไม่ได้ จึงหยุดเพียงแค่นั้นแล้วกลับมาตามทางเดิม

ในคืนต่อไปก็ได้เข้าจิตสมาธิดำเนินไปตามทางเดิมทุกประการ เมื่อไปถึงหน้าผานั้นปรากฏว่ามียนต์อยู่อันหนึ่งคล้าย ๆ กับอู่ มีสายหย่อนลงมาจากหน้าผานั้น จึงได้ขึ้นยนต์พอนั่งเรียบร้อยแล้ว ยนต์ก็ชักพาขึ้นไปบนยอดเขาลูกนั้น แต่บนเขานั้นมีสำเภาใหญ่อยู่ลำหนึ่ง ได้ขึ้นบนสำเภาลำนั้นอีก ข้างในสำเภามีโต๊ะสี่เหลี่ยมอยู่ตัวหนึ่ง บนโต๊ะมีผ้าสีขาวละเอียดปูไว้ เมื่อมองไปมองมาทั้ง ๔ ทิศ เห็นมีแสงประทีปตั้งไว้รุ่งโรจน์ชัชวาล ประทีปนั้นคล้ายกับติดเชื้อด้วยน้ำมัน จึงได้ขึ้นนั่งบนโต๊ะนั้น และได้ฉันจังหัน (ฉันเช้า) ที่นั้นด้วย ของฉันก็มีข้าวและแกงกับอีกหลายอย่าง เวลาฉันเสร็จแล้วมองไปข้างหน้าเห็นฝั่งโน้นไกลลิบ จะไปต่ออีกก็ไม่ได้เพราะมีเหวลึกขวางหน้าอยู่ และสะพานที่จะข้ามก็ไม่มี จึงต้องกลับสู่ทางเดิม

คืนหลังต่อมาก็ได้เข้าสมาธิจิตไปตามเดิมนั่นเอง แต่พอมาถึงสำเภาลำนั้น ก็ยังคิดอยากจะข้ามเหวต่อไปปรากฏว่ามีสะพานเล็ก ๆ พอข้ามไปได้ เมื่อข้ามไปถึงฝั่งข้างโน้นแล้ว เห็นเป็นกำแพงใหญ่สูงมาก และประกอบไปด้วยค่ายคู ประตูและหอรบครบบริบูรณ์ ด้านหน้ากำแพงมีถนนใหญ่อยู่สายหนึ่ง จากทิศใต้ไปทิศเหนือ นึกอยากไป

แต่ผลักประตูไม่ออก จึงต้องกลับทางเดิม

คืนหลังต่อมาอีกก็ได้เข้าสมาธิจิตไปตามทางเดิมนั้นอีก ในคืนวันนั้น เมื่อไปถึงระหว่างตอนที่จะข้ามสะพานตรงเหวลึกนั้น ปรากฏว่ามีสะพานใหญ่กว่าวันก่อนมาก ขณะที่เดินไปตามสะพานถึงระหว่างกลางนั้น ก็ได้พบกับท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ซึ่งเดินสวนทางมาแล้วกล่าวว่า "อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค" แล้วก็เดินต่อไป ครั้นไปถึงประตูแล้วมองเห็นประตูเล็ก จึงผลักประตูเล็กออกไปได้ เข้าไปผลักประตูใหญ่ก็ได้อีก เมื่อเดินเข้าไปก็เห็นมีกำแพงและมีเสาธงตั้งอยู่กลางเวียง กำแพงนั้นสูงตระหง่านบานใจยิ่งนัก ที่ข้างหน้ามีถนนสะอาดเตียนราบรื่นและมีหลังคามุงไว้ มีประทีปโคมไฟติดไว้ตามเพดานสว่างไสว ข้างหลังถนนเห็นมีโบสถ์หลังหนึ่ง จึงเดินเข้าไปในโบสถ์นั้น ภายในโบสถ์มีทางสำหรับเดินจงกรม และมีดวงประทีปตามไว้สว่างไสวอยู่ ๒ ข้างทางเดิน คิดอยากจะเดินจงกรม จึงได้เดินกลับไปกลับมาอยู่ ณ ที่นั้น และเห็นธรรมาสน์อันวิจิตรไปด้วยเงินตั้งอยู่ จึงได้ขึ้นไปนั่งบนธรรมาสน์นั้น ข้างบนธรรมาสน์นี้มีบาตรอยู่ใบหนึ่ง เมื่อเปิดดูก็พบมีดโกนอยู่เล่มหนึ่ง

พอมาถึงตอนนี้ไม่มีนิมิตอะไรอีกต่อไป คงหยุดเพียงแค่นี้ ทุกวันทุกคืนได้เข้าจิตทำนองนี้จนเกิดความชำนิชำนาญ จะเข้าออกเวลาไหนก็ตามใจชอบ พอถึงที่ของมันแล้วจะสงัดจากอารมณ์ทั้งหลาย แม้เสียงก็ไม่ได้ยิน ทุกขเวทนาก็ไม่ปรากฏเป็นเช่นนี้อยู่ถึง ๓ เดือน และทุกครั้งที่เข้าจิตไปนั้น ดาบและรองเท้าก็ต้องมีพร้อมทุกคราวไปจนสำคัญตนว่า ตนของตนถึงความบริสุทธิ์แน่จริงหมดจดจากกิเลสแล้ว

การเกิดนิมิตที่ท่านเล่ามานี้ ผู้เขียนได้เขียนจากปากคำของท่านเอง ขณะที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ นั่งอยู่ที่ศาลาเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ผู้เขียนสนใจเป็นพิเศษขอจดลงในสมุดบันทึกเลย และท่านก็บอกผู้เขียนว่า ระวังอย่าได้ไปหลงในนิมิตเช่นนี้ เพราะมันวิเศษจริง ๆ ผู้ปฏิบัติทางจิตชอบจะมาติดอยู่เพียงแค่นี้แล้วสำคัญตนผิด เราเองก็สำคัญตัวเราเองมาแล้ว และมันก็น่าจะหลง เพราะเป็นสิ่งอัศจรรย์มาก ที่วิปัสสนูปกิเลสก็คือความเป็นเช่นนี้

ท่านเล่าต่อไปว่า ถึงแม้จะสำคัญว่าตนบริสุทธิ์แล้วก็ตาม แต่ยังมีความสงสัยอยู่เหมือนกัน จึงได้มีการกำหนดรู้ เมื่อเวลาจิตออกจากความสงบแล้ว ปรากฏว่ายังมีวี่แวว

แสดงอาการกระทบกระเทือน ในเมื่ออารมณ์มากระทบย่อมอ่อนไหวไปตาม เมื่อคิดค้นดูเหตุการณ์ด้วยตนเองแล้ว เห็นว่าลักษณะจิตที่ดำเนินไปอย่างนี้ คงจะยังไม่ตรงต่ออริยมรรคอริยผลแน่ จึงพยายามไม่ให้จิตมันลงไปเหมือนเดิม ถึงมันจะลงก็ไม่ยอมให้มันลง กำหนกายคตาเป็นอารมณ์ พยายามแก้ไขตัวเองอยู่เดือนเศษ

ในวันหนึ่งหลังจากที่มิให้จิตมันหลงไปตามนิมิตต่าง ๆ นั้นได้แล้ว กำหนดเฉพาะกายคตา จิตได้เข้าถึงฐานปรากฏว่าได้เลิกหนังของตนออกหมด แล้วแหวะภายในกายได้พิจารณาทบทวนอยู่ในร่างกายอย่างละเอียด แต่ก็ใช้เวลาพักจิต มิใช่พิจารณาไปโดยมิได้มีการหยุดพัก แต่เมื่อพักจิตก็รู้ว่าปัญญาได้เกิดขึ้นพอควร มีอาการไม่ตื่นเต้นและไม่หวั่นไหว จึงได้เปล่งอุทานว่า "นี่แหละจึงจัดว่ารวมถูก เพราะไม่ใช่จิตรวมสงบก็อยู่เฉยที่สงบนั้นต้องสงบแล้วพิจารณาอยู่ในกัมมัฏฐาน คืออยู่ในการพิจารณาดูตัวทุกข์คือกายนี้เป็นตัวทุกข์ และให้เห็นตัวทุกข์อยู่จึงจะได้ชื่อว่าดำเนินจิตอยู่ในองค์มรรค"

ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้เล่าถึงตอนนี้ จึงพูดขยายความต่อไปอีกว่า เราจะต้องตรวจค้นให้รู้จริงเห็นจริงอยู่ที่กายกับจิตเท่านั้น จึงจะถูกอริยมรรคปฏิปทา จนครั้งหนึ่งปรากฏว่าร่างกายของท่านแตกออกเป็น ๒ ภาค และก็ได้กำหนดจิตให้นิ่ง จนเกิดความสังเวชสลดใจ จึงถือเอาหลักนั้นเป็นการเริ่มต้น เพราะเห็นว่าถูกต้องแล้วเป็นปฏิปทาดำเนินต่อไป

พ.ศ. ๒๔๕๕
ธุดงค์ผจญภัยองค์เดียวถึงถ้ำไผ่ขวาง

ท่านได้พิจารณาในตัวของท่านเองว่า ที่เราบำเพ็ญนี้ถูกบ้างผิดบ้าง แต่ก็พอจะรู้ทางถูกทางผิดบ้างแล้ว ถ้าเราจะอยู่ที่วัดเลียบต่อไป การทำความเพียรของเรา ก็จะไม่สามารถทำถึงขั้นอุกฤตได้ เพราะยังเกี่ยวข้องกังวลบางสิ่งบางประการ จึงตัดสินใจออกป่าแต่ผู้เดียว โดยท่านเอาร่มจีนมาแทนกลด เพราะถ้าเอากลดไปด้วยแล้ว ก็จะทำให้คนทั้งหลายเข้าใจว่าเป็นพระธุดงค์ ก็จะมารบกวนหาของขลังอย่างโน้นอย่างนี้ เป็นที่กังวลเป็นอุปสรรคต่อการประกอบความเพียร ท่านเห็นพระธุดงค์ไปที่พระพุทธบาท ถึงกับเขียนไว้ข้างมุ้งกลดเลยว่า มีพระให้เช่า ท่านบอกว่าท่านที่ธุดงค์โดยมุ่งหวังชื่อเสียง

ลาภสักการะนั้น อย่าธุดงค์ดีกว่า เราเข้าป่าเพื่อแสวงหาธรรมปฏิบัติ ก็ควรจะยกความกังวลทั้งหลายออกไปเสีย

ท่านเดินธุดงค์ออกจากจังหวัดอุบลราชธานีครั้งนั้นด้วยการเดินเท้าเปล่า รอนแรมผ่านดงพญาเย็นเรื่อยมาแทบจะกล่าวได้ว่าท่านได้ผ่านภูเขาแทบทุกลูกในประเทศไทย แต่แล้วก็ยังไม่เหมาะในการทำความเพียร ในที่สุดการธุดงค์ของท่านในครั้งนั้น ก็ลุมาถึงถ้ำไผ่ขวาง ข้างน้ำตกสาริกาเขตจังหวัดนครนายก ซึ่งในสมัยนั้นยังคงเป็นป่าทึบและดงดิบอยู่ กลางป่าจึงดาษดื่นไปด้วยสิงห์สาราสัตว์ เช่นเสือ ช้างที่ดุร้าย พร้อมทั้งงูเห่าและงูจงอาง ท่านเล่าว่า เดินเข้าไปเย็นยะเยียบเงียบจากเสียงภายนอก มีแต่เสียงของพวกสัตว์นานาชนิด มันเป็นสิ่งที่เราปรารถนาและต้องการอยู่แล้ว เพราะจะพยายามทรมานตัวเอง

เมื่อท่านได้มุ่งหน้าเข้าไปยังถ้ำน้ำตกสาริกาบนภูเขา ในระหว่างทางได้พบหมู่บ้านไม่กี่หลังคาเรือนซึ่งเป็นชาวไร่ พวกเขาจึงถามท่านว่า "ท่านหลวงพ่อครับจะไปไหน ?" ท่านตอบว่า "จะไปบำเพ็ญสมณธรรมในเขาลูกนี้" บรรดาชาวไร่เหล่านั้นก็พากันตกตะลึง พยายามทัดทานท่านว่า "อย่าเข้าไปเลยหลวงพ่อ เพราะพระที่เข้าไปในถ้ำนี้มรณภาพไปแล้วถึง ๖ องค์ ขอให้อยู่กับพวกผมที่บ้านนี้เถิด อย่าเข้าไปเลย" ท่านอาจารย์มั่น ๆ ก็ตอบไปว่า "เออ โยมขอให้อาตมาเป็นองค์ที่ ๗ ก็แล้วกัน"

ท่านไม่ยอมฟังคำทัดทานของชาวบ้าน ได้เดินธุดงค์เข้ายังถ้ำภูเขาลูกนั้นต่อไป ถ้ำแห่งนั้นเป็นถ้ำที่ไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมอยู่หนาแน่นจนมืดครึ้ม เป็นที่น่าสพึงกลัว ซึ่งเป็นที่พระธุดงค์ได้มรณภาพถึง ๖ องค์ ชาวบ้านแถวนั้นเขาเข้ามานำเอาศพไปบำเพ็ญกุศลกันตามมีตามเกิด ท่านอาจารย์มั่นฯ เมื่อทอดอาลัยในชีวิตแล้ว ก็วางบริขารไว้แห่งหนึ่งตรงปากถ้ำ จัดการสถานที่แล้วเดินดูรอบ ๆ บริเวณ ได้ยินแต่เสียงจักจั่นเรไรร้อง พวกนกส่งเสียงกระจิ๊บกระจ๊าบ ก็ยิ่งทำให้เกิดความวังเวงยิ่งขึ้น เมื่อเวลาตอนพลบค่ำสนธยา รอบ ๆ บริเวณนั้นเต็มไปด้วยความสงัดเงียบ ถ้าเป็นคนที่มีจิตใจไม่แข็งพอก็อาจจะเป็นบ้าไปเพราะความกลัวเสียก็ได้ แต่ท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านเคยชินในเรื่องนี้เสียแล้ว จึงไม่มีอะไรจะมาทำให้จิตใจของท่านเกิดหวั่นไหว เมื่อค่ำลงสนิทแล้ว ท่านก็เริ่มบำเพ็ญความเพียรด้วยการนั่งสมาธิตลอดคืน

ปรากฏว่าสว่างไสวไปทั่วหมด ซึ่งนับว่าเป็นนิมิตอันดีเป็นอย่างมากในค่ำคืนวันนั้น รุ่งขึ้นท่านก็ออกบิณฑบาตที่บ้านไร่นั้นนำอาหารกลับมาฉันที่ถ้ำ เมื่อฉันเสร็จแล้วท่านก็พักกลางวันไปสักชั่วโมง เพราะเหน็ดเหนื่อยมาตลอดคืนที่แล้ว แต่พอลุกขึ้นท่านก็รู้สึกหนักตัวไปหมด และหนักผิดปกติจนท่านแปลกใจ

เมื่อท่านไปถ่ายอุจาระก็รู้สึกว่าเป็นท้องร่วง เมื่อสังเกตดูอุจจาระก็พบว่าทุกอย่างไม่ย่อยเลย ข้าวสุกก็ยังเป็นเมล็ด แตงโมก็ยังเป็นชิ้นอยู่ถ่ายออกมาก็ยังมีสภาพเหมือนเดิม ท่านเข้าใจว่าเหตุนี้เองพระเหล่านั้นมรณภาพ ตัวเราเองก็เห็นจะตายแน่เหมือนพระเหล่านั้น ท่านจึงเดินเที่ยวหาบริเวณที่อันจะทำให้เกิดความหวาดเสียว ซึ่งต้องเป็นที่เหมาะ เพราะจะต้องทำกันให้ถึงที่สุด แล้วท่านก็เหลือบไปเห็นหินก้อนใหญ่ก้อนหนึ่งตั้งอยู่บนปากเหวลึก แล้วท่านก็ทดลองโยนหินลงไป กว่าจะได้ยินเสียงก็กินเวลาอึดใจหนึ่ง ท่านก็กะว่าที่ตรงนี้เหมาะแล้ว ถ้าเราจะต้องตายก็ขอให้ตายตรงนี้ ให้ท่านหล่นลงไปในเหวนี้เสียเลย จะได้ไม่ต้องเป็นที่วุ่นวายแก่ใคร ๆ ซึ่งจะต้องกังวลทำศพให้เรา

ในค่ำวันนั้นท่านตั้งปณิทานว่า *"เอาละ ถ้าเราไม่รู้แจ้งเห็นจริงก็จะไม่ลุกจากที่นั่งนี้เป็นอันขาด"*

และในค่ำคืนวันนั้นเอง เมื่อท่านกำหนดจิตตามที่ท่านฝึกฝนไว้ตอนหลังสุดตามอุบายนั้น ก็เกิดการสว่างไสวดุจกลางวัน ซึ่งปรากฏเห็นแม้กระทั่งเมล็ดทรายโดยปรากฏเห็นเหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน ความผ่องใสของใจนี้ทำให้พิจารณาเห็นอะไรได้ทุกอย่างที่ผ่านมาแจ้งประจักษ์ขึ้นมาในปัจจุบันทั้งหมด การนั่งสมาธิคราวนี้ท่านใช้เวลา ๓ วัน ๓ คืน โดยไม่แตะต้องอาหารเลย การพิจารณาถึงกายคตาตลอดถึงธรรมะต่าง ๆ ท่านได้ตัดความสงสัยทุกอย่างโดยสิ้นเชิงในการปฏิบัติจิต ในขณะที่การพิจารณาธรรมทั้งหลายอย่างได้ผลนั่นเอง นิมิตอย่างหนึ่งได้ปรากฏขึ้นแก่ท่าน คือเห็นเป็นลูกสุนัขกินนมแม่อยู่ ท่านได้ใคร่ครวญดูว่า นิมิตที่เกิดขึ้นนี้จะต้องมีเหตุ เพราะขณะจิตขั้นนี้จะไม่มีนิมิตเข้ามาเจือปนได้ คือเลยชั้นที่จะมีนิมิต ท่านกำหนดพิจารณาโดยกำลังของกระแสจิต ก็เกิดญาณคือความรู้ขึ้นว่า "ลูกสุนัขนั้นหาใช่อื่นไกลไม่คือตัวเราเอง เรานี้ได้เคยเกิดเป็นสุนัขอยู่ตรงนี้มานับครั้งไม่ถ้วน คงหมุนเวียนเกิดตายอยู่ในชาติของสุนัข ท่านใคร่ครวญต่อไปว่า ก็ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น คือเหตุใดจึงต้องเป็นสุนัขอยู่อย่างนั้น

ได้ความว่า ภพ คือความยินดีในอัตภาพของตน สุนัขก็ยินดีอยู่ในภพของมัน จึงต้องอยู่ในภพของมันตลอดไป

ขณะท่านทราบว่าตนต้องเกิดเป็นสุนัขนั้น ได้ถึงซึ่งความสลดจิตมากที่สุด แม้ความสว่างไสวของจิตก็ยังคงเจิดจ้าอยู่ตลอดระยะเวลานั้น ท่านจึงพิจารณาค้นความจริงในจิตของท่านว่า เหตุอันใดที่ต้องทำให้เกิดความพะว้าพะวงห่วงหน้าห่วงหลังอยู่ในขณะนั้น แม้จะได้รับความสลดอย่างยิ่งนี้แล้ว ก็ยังจะพิจารณาให้ยิ่งขึ้นไปไม่ได้ ก็เมื่อความละเอียดของจิตเกิดขึ้นพร้อมกับความสว่างไสวแล้วนั้น

ความจริงที่ยังไม่ทราบมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่ท่านแล้วก็คือ "การปรารถนาพระสัมมาสัมโพธิญาณ" ท่านจึงหวนรำลึกต่อไปว่า เราได้ปรารถนามานานสักเท่าใด ก็เพียงสมัยพระพุทธกาลนี่เอง ไม่นานนัก ท่านจึงตัดสินใจที่จะไม่ต้องการพุทธภูมิอีกต่อไป เพราะเหตุที่มาสังเวชตนที่ตกเป็นทาสของกิเลส อันเป็นเหตุให้เกิดเป็นสุนัขเสียนับภพนับชาติไม่ถ้วน

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงนึกถึงธรรมะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ ก็มาระลึกได้ว่า ปฐมเทศนาเป็นบทบาทสำคัญซึ่งจะเป็นทางบรรลุธรรม เพราะว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมนี้จากความเป็นจริงที่พระองค์ได้ทรงรู้แล้วนำออกมาแสดง เช่นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงอริยสัจจ์ ๔ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค คือ ทุกข์ ควรกำหนดรู้ สมุทัย ควรละ นิโรธ ควรทำให้แจ้ง มรรค ควรเจริญให้มาก

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้มาคำนึงถึงธรรมะอันเป็นหัวใจของพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรเช่นนี้แล้ว ท่านก็มาพิจารณาต่อไปอีกว่า

ทุกข์ คืออะไร ในปฐมเทศนาแสดงว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นทุกข์ และใครเล่าเกิด-แก่-เจ็บ ตาย ก็คืออัตภาพร่างกายของเรานี่เอง ฉะนั้นร่างกายนี้จึงถือได้ว่า เป็นอริยสัจจธรรม การพิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริงในกายนี้ ก็เท่ากับรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจจ์นั่นเอง ดูแต่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ด้วยพระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๒ คืออนัตตลักขณสูตร พระพุทธองค์ทรงยก "รูป" ขึ้นมาให้พระปัญจวัคคีย์พิจารณา คือทรงแสดงว่า รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา รูปไม่ใช่ตน ปริวัตน์ที่ ๒ ว่า ตํ กิ มญฺญถ ภิกฺขเว รูปํ นิจฺจํ วาติ อนิจฺจํ วาติ ภิกษุทั้งหลายท่าน

จะสำคัญความข้อนี้เป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ฯ ปริวัฒน์ที่ ๓ ว่า ตสฺมา ติห ภิกฺขเว รูปํ อตีตํ วา อนาคตํ วา ปจฺจุปนฺนํ วา เพราะเหตุนั้นแลภิกษุทั้งหลาย รูปในอดีต–อนาคต หรือรูปปัจจุบัน สพฺพํ รูปํ รูปทั้งปวง เนตํ มม เนโส หมสฺมิ น เม โส อตฺตาติ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนเรา เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฏฺฐพฺพํ จงพิจารณาข้อความนี้ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ได้พิจารณาว่า การพิจารณาตัวทุกข์นี้ก็คือรูปกายนี่เอง พระปัญจวัคคีย์แม้จะได้บรรลุธรรมในเบื้องต้นแล้วแต่ยังไม่เพียงพอ พระพุทธองค์จึงต้องทรงเน้นหนักลงไปที่กายนี่เอง โดยทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร เพื่อจะให้พระปัญจวัคคีย์ได้บรรลุธรรมชั้นสูงสุด

ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ได้คำนึงถึงปฏิปทาของพระพุทธองค์ตอนที่จะตรัสรู้ ที่ทรงนั่งสมาธิในวันวิสาขะเพ็ญเดือน ๖ นั้น ตอนปฐมยาม ทรงบรรลุปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือพระญาณอันเป็นเหตุให้ระลึกชาติในหนหลังได้ นี่คือการพิจารณา "กาย" จุดสำคัญจุดแรกเนื่องจากอัตภาพ แต่ละอัตภาพที่พระพุทธองค์ทรงระลึกนั้นมีทั้ง สุข ทุกข์ มีทั้ง เกิด แก่ เจ็บ ตาย นับภพนับชาติไม่ถ้วน เป็นการยืนยันว่า พระพุทธองค์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ ทรงพิจารณา "กาย" เพราะญาณเป็นที่ระลึกชาติหนหลังได้นั้น ต้องรู้ถึงการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย นี่คืออัตภาพแต่ละอัตภาพ ซึ่งต้องมีทุกข์ครบถ้วนทุกประการในการที่พระพุทธองค์ทรงระลึกนั้น

ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านได้คำนึงว่า การพิจารณาทุกข์ พระพุทธองค์ทรงดำเนินมาแล้วแต่ปฐมยามนั้นเอง ท่านจึงได้ความชัดในใจของท่าน แล้วก็ได้นำเอาการระลึกชาติ ในการที่ท่านได้เกิดเป็นสุนัขอันแสนนานนั้น มาเป็นเหตุพิจารณาให้เกิดความแจ่มแจ้งขึ้นในจิตนั้น เพื่อให้เพียงพอแก่ความต้องการแห่งสัจธรรม การดำเนินให้เป็นไปตามความเป็นจริงนี้ เรียกว่า ญาณ คือการหยั่งรู้ ท่านได้ความรู้ว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความเพียงพอ (อิ่มตัว) ของญาณแต่ละครั้ง มิใช่เป็นสิ่งที่จะนึกคิดเดาเอาหรือน้อมเอาเพื่อให้เป็นไป แต่ต้องเกิดจากความจริงที่ว่า "ต้องพอเพียงแห่งความต้องการ (อิ่มตัว)"

การเป็นขึ้นจากการพิจารณาโดยความเป็นจริงแห่งกำลังของจิตที่ได้รับการอบรมมาพอแล้ว เช่นผลไม้มันต้องพอควรแก่ความต้องการของมันจึงจะสุก หรือข้าวที่ถูกไฟ หุงด้วยไฟ มันต้องการไฟเพียงพอกับความต้องการของมันจึง

จะสุก แม้การพิจารณากายที่เรียกว่าตัวทุกข์นี้ก็เช่นเดียวกัน กว่าจะกลับกลายเป็นญาณขึ้นมาได้ ต้องอาศัยการพิจารณาจนเพียงพอแก่ความต้องการ (จุดอิ่มตัว) แต่ละครั้ง เช่นกำลังของการพิจารณานี้มันอาจจะอยู่ได้ชั่วขณะหรือเวลาสุดแล้วแต่กำลังของญาณ เช่นนิพพิทาญาณ ความเบื่อหน่าย จะตั้งอยู่ในใจนานเท่าไรนั้น สุดแล้วแต่การพิจารณากายเห็นชัด ด้วยสามารถแห่งพลังจิต การพิจารณาทุกข์เป็นเหตุให้เกิดญาณนี้ ถ้าเกิดความเพียงพอกำลังเข้าเมื่อใด ญาณนั้นจึงจะเป็นกำลังตัดกิเลสได้เมื่อนั้น

การผจญอันตรายภายใน

ท่านอาจารย์มั่นฯ เล่าต่อไปว่า ณ ค่ำคืนระหว่างแห่งการดำเนินจิตก็กำลังสว่างไสวและได้ผลนั้น สิ่งที่ไม่คาดฝันเกิดขึ้นมาในเวลา ๒๓.๐๐ น. ก็ได้เกิดขึ้นแล้ว คือมีอาการสั่นสะเทือนขึ้นทั้งภูเขา ดูรู้สึกเหมือนกับว่า ภูเขาลูกที่ท่านนั่งอยู่นั้นจะพลิกคว่ำ ซึ่งขณะนั้นท่านกำลังนั่งหลับตาทำสมาธิอยู่อย่างได้ผล บางครั้งจะได้ยินเหมือนเสียงต้นไม้หักเป็นระนาวทีเดียว อากาศเป็นเหมือนกับมืดลมมืดฝน เป็นลักษณะที่น่าสะพึงกลัวอย่างยิ่ง เกือบจะทำให้ท่านต้องลืมตาออกมาทีเดียว แต่ท่านก็หาได้ลืมตาดูตามลักษณะอาการที่เกิดขึ้นนั้นไม่

ท่านได้พิจารณาเป็นอนุโลมิกญาณในอริยสัจธรรม พร้อมกับเหตุอันน่าสะพึงกลัวนั้น ก็ยิ่งทวีความรุนแรงขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่เป็นอยู่อย่างนั้นนานเท่าใดไม่อาจทราบได้ ท่านได้กำหนดสติอย่างมั่นคง และได้คำนึงถึง "สติ" นี้เป็นอย่างดีและชัดเจนขึ้นอย่างยิ่งว่า "สตินี้ที่จะเรียกได้ว่ามีกำลังนั้น ต้องมาต่อสู้และผจญภัย" เพื่อเป็นการทดสอบว่า จะเกิดความหวั่นไหวต่อเหตุการณ์ทั้งภายในและภายนอก จะยังคงพิจารณาอยู่กับร่องรอยได้หรือไม่ ท่านได้พิสูจน์แล้วว่า ความหวั่นไหวแห่งสติในขณะนั้นไม่มีเลย ยังคงรักษาระดับการพิจารณา อันเป็นอนุโลมิกญาณได้อย่างปกติ

เหตุการณ์หาได้หยุดยั้งลงแต่เพียงแค่นั้นไม่ ยังคงดำเนินอย่างรุนแรงขึ้นทุกขณะ มันประดุจว่าร่างกายของท่านแทบจะถูกบด ไปเป็นผุยผงเป็นจุลวิจุล ไปทีเดียว

เหตุการณ์เช่นนั้นเกิดเป็นเวลานาน พลันอาการประหลาดก็เกิดขึ้นมาอีก คือมีอาการร่างกายใหญ่โตขึ้นสูงเท่ากับต้นไม้ใหญ่ ถือตะบองเหล็กซึ่งมีรัศมีดังแปลวไฟแปร๊บปร๊าบ เดินย่างสามขุมตรงรี่เข้ามาหาท่านอย่างผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจ พร้อมกับตวาดว่า

"จงลุกจากที่นี่เดี๋ยวนี้ มิฉะนั้นจะต้องตาย" ว่าแล้วก็เงื้อตะบองขึ้นสุดแขน ขณะท่านอาจารย์มั่น ๆ กำลังพิจารณาอนุโลมิกญาณอย่างได้ผลก็มาผจญกับสิ่งลึกลับ อันไม่เคยปรากฏมาแต่กาลก่อน ซึ่งมันทำให้ท่านแทบจะเผลอลืมตาขึ้นมาดู แต่ท่านก็ระงับสภาพอันน่าสะพึงกลัวนั้นเสียได้ ไม่สะทกสะท้านต่อเหตุการณ์เหล่านั้นกำหนดสติอันทรงพลังของท่าน และท่านก็มั่นใจในสติอันที่ได้อบรมจนเป็นมหาสตินั้น ณ ที่นั้น การที่เกิดความมหัศจรรย์เช่นนี้ต้องถือว่าเป็นอันตรายต่อการบำเพ็ญจิตขั้นละเอียดเป็นที่สุด เพราะถ้าเสียทีตกใจลืมตาหรือสติอ่อนจะผ่านขั้นนี้ไม่ได้เลย หลังจากท่านอาจารย์มั่น ๆ ถูกยักษ์ตนนั้นมันตะคอกเอาแล้ว ท่านก็กำหนดในใจ พูดตอบยักษ์ไปว่า "เราไม่ลุก"

ทันใดนั้นเองปรากฏว่ายักษ์ได้หวดตะบองอันใหญ่นั้นลงยังร่างของท่านอย่างน่าใจหายใจคว่ำ ท่านรู้สึกประดุจว่าตัวของท่านจมลงดินลงไปลึกประมาณ ๑๐ วา แต่ทันใดนั้นก็ปรากฏว่าตัวของท่านลอยขึ้นเหนือแผ่นดินอีก ขณะที่มีอาการเช่นนั้นท่านหาได้ลืมสติไม่ กำหนดเป็นอนุโลมิกญาณอยู่ตลอดไป จิตยังแน่วแน่จดจ่ออยู่ ณ ที่เดียวซึ่งขณะนั้นเป็นการพิจารณาจุดสุดยอดของญาณ ท่านว่า เป็นสิ่งที่อัศจรรย์อย่างยิ่ง คำว่าชีวิตความตายมิได้มีความหมายเลยในขณะนั้น ชีวิตมิได้เป็นสิ่งมีค่า เท่ากับการพิจารณาจุดสุดยอดแห่งอนุโลกมิกญาณในขณะนั้นเลย จึงหาได้เกิดความหวาดกลัว หรือสะดุ้งแต่ประการใดไม่ เหตุการณ์ก็หาได้หยุดลงแต่เพียงนั้นก็หาไม่

ทันใดนั้นเจ้ายักษ์ตนนั้น มันก็ถอนต้นไม้ใหญ่ ซึ่งเป็นต้นตะเคียน อยู่ข้างหลังของท่าน ซึ่งต้นตะเคียนนั้นใหญ่ขนาด ๑๐ อุ้ม ใหญ่มากทีเดียว มันเอามือทั้งสองข้างฉุดต้นตะเคียน เหมือนกับยกหม้อน้ำ ปรากฏว่ารากตะเคียนได้หลุดขึ้นจากดินพร้อมกับดินแถว ๆ นั้นกระจายไปหมด ปรากฏว่าก้อนดินหล่นกระจายถูกต้องร่างกายทั่วไป และพร้อมกันนั้นมันก็ยกต้นตะเคียนขึ้น พร้อมด้วยความโกรธตาแดงยังกับลูกไฟยกขึ้นสูงเหนือภูเขาลูกนั้น ฟาดลงมายังร่างของท่านดังสะท้านหวั่นไหว ปรากฏว่าร่างกายของท่านทรุดแบนละเอียดติดอยู่กับก้อนหินนั้น และพร้อมกันนั้นก็ปรากฏว่าหินก้อนที่ท่านนั่ง

อยู่นั้น ก็แตกละเอียดเป็นจุลไปในชั่วพริบตานั้นเอง ขณะนั้นเกือบจะทำให้ท่านต้องเผลอลืมตาขึ้นมาดูความเป็นไปต่าง ๆ แต่ว่าท่านได้คำนึงถึงมหาสติอันเป็นเครื่องบังคับกำกับการพิจารณาในจุดสุดยอดแห่งธรรมอันละเอียดอ่อน ทำให้ท่านได้พิจารณาอย่างเสียสละทุกสิ่งทุกอย่าง แม้เหตุการณ์อันเป็นเครื่องทำให้เกิดอาการหวั่นไหวท่านก็มิได้มีความหวั่นไหวเลย

ในที่นี้ท่านได้คำนึงต่อไปว่า มีสิ่งหนึ่งอันเป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นมลทินของใจ นั้นคือการพะว้าพะวัง ของการปรารถนาพระโพธิญาณ และกลับไม่ปรารถนาเช่นนั้นหันมาเพื่อความพ้นทุกข์ อันจะพึงได้บรรลุธรรมอันยิ่งใหญ่ในขณะนั้น นี่เองที่ทำให้มีมลทินเป็นเครื่องสะกิดใจไว้ แต่เมื่อได้สละแล้ว ท่านจึงมิได้คำนึงถึงสิ่งอื่น อันเป็นเหตุให้ต้องประสบสิ่งอันเป็นที่หวาดกลัวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นแล้ว ปรากฏว่าทุกอย่างในโลกนี้มีสภาพเป็นอันเดียว ดุจหน้ากลองชัย โลกนี้ราบลงหมด คือสว่างราบเตียนร่างกายของท่านก็ปรากฏว่าประมวลกันเข้าดังเดิม และปรากฏว่ายักษ์ตนนั้นจำแลงตัวเป็นมนุษย์ลงมากราบไหว้ขอขมาลาโทษท่านแล้วมันก็หายไป.

ขณะนั้น ไก่ขันกระชั้นแล้ว แสดงว่าใกล้แจ้ง ซึ่งประมาณเวลาราว ๆ ตี ๓ หรือตี ๔ เห็นจะได้ ท่านได้คำนึงถึงญาณ ๓ ในอริยมรรค คือสัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ จิตที่บำเพ็ญถึงจุดอิ่มตัวเป็นญาณ ซึ่งมิใช่ว่าจะถือเป็นชั้นนั้น ชั้นนี้ เพราะถือว่าได้สำเร็จ การเข้าใจว่าได้ชั้นนั้นชั้นนี้คือการไม่เป็นผลสำเร็จ ซึ่งเป็นการหลงสมุทัยไปทีเดียวเลย

ท่านคำนึงถึงญาณว่า เป็นจุดอิ่มตัว เหมือนกับการรับประทานอาหาร มันมีจุดอิ่มตัว พอมันพอเพียงแก่ความต้องการแล้วก็อิ่มไม่ต้องพูดอะไรให้มาก มีอาหารรับประทานเข้าไปก็แล้วกัน ญาณก็เช่นเดียวกัน บำเพ็ญให้ถูกต้อง โดยการพิจารณาทุกข์เมื่อถึงจุดอิ่มตัวเมื่อไรก็รู้เอง เหมือนคนรับประทานอาหารอิ่มเมื่อไรเขารู้ตัวของเขาเอง เช่นเมื่อพิจารณา กาย คือตัวทุกข์ นั้นแล้ว พอเมื่อเห็นกายเข้าก็เกิดความสังเวชสลดจิต แล้วก็เกิดความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเป็นญาณ เพราะมันจะเกิดขึ้นเองจะมาสมมุติให้เกิดขึ้นไม่ได้ คำว่า สัจจะคือความจริง เช่นกับการพิจารณาเห็นตัวทุกข์ชื่อว่าเห็นจริงมิได้เดาเอา เช่นเห็นว่าผมเป็นธาตุดินอย่างนี้เป็นสัจจญาณ การดำเนินญาณ

คือความจริงนั้นให้ปรากฏอยู่เสมอชื่อว่า กิจจญาณ การถึงจุดละวางเหมือนกับคนอิ่มอาหาร ละไปแล้วซึ่งความหิว โดยอัตตโนมัติ เป็น กตญาณ

ท่านได้คำนึงถึงสมุทัย ว่า อันกามตัณหา ความใคร่ในกาม ภวตัณหา ความอยากมีอยากเป็น วิภวตัณหา ความไม่อยากมีอยากเป็น ที่จริงแล้วคือสิ่งที่เกิดขึ้นกับจิตในขณะที่กำลังบำเพ็ญญาณนั้นเอง เพราะกิเลสเกิดขึ้นตอนเจริญปัญญาญาณนี้สำคัญนัก จะเกิดการถือตัวอย่างก้าวไปไกล แก้ไม่หลุด คือเมื่อเห็นญาณ ความหยั่งรู้เกิดขึ้น ซึ่งละเอียดและอัศจรรย์ เลยยึดเอาว่า เป็นพระนิพพานเสียเลย นี่แหละกิเลสปัญญา เพราะ ตอนที่ผู้บำเพ็ญจะสำคัญตนว่าบรรลุแล้ว มิหนำซ้ำยังตั้งตนเป็นนักพยากรณ์เสียอีก ว่าคนนั้นได้ชั้นนั้น คนนี้ได้ชั้นนี้ บางครั้งเกิดอัศจรรย์ขึ้นมาในจิต ว่าละกิเลสได้หมดแล้วมีธรรมมาบอกเกิดขึ้นเมื่อวันนั้นเดือนนั้น เราได้บรรลุชั้นนั้นชั้นนี้แล้ว ถ้าหากว่ามีผู้รู้เท่าไม่ถึงกาล บัญญัติเราเข้าให้อีกว่า แน่แล้วสำเร็จแล้ว ทีนี้ก็จะทำให้จิตต้องนึกว่าสำเร็จบรรลุ และถือตนหนักขึ้น ดังนั้นในสมุทัยสัจจ์พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า ปหาตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมุทัย ควรละ ก็ละตรงที่เรียกง่าย ๆ ว่าวิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวนั้นแล้ว

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้คำนึงถึงเรื่องนี้ เพื่อความรอบคอบของจิตที่กำลังดำเนินไปอย่างได้ผลว่า เมื่อไม่ข้องอยู่ในอุปาทาน และห่วงอยู่ในความที่จะเข้าใจตัวเองว่า บรรลุชั้นนั้นชั้นนี้ได้แล้ว เพราะว่าท่านขณะที่กำลังบำเพ็ญวิปัสนาญาณนั้น ได้ทราบชัดว่า วิปัสนา นั้นคือความเห็นแจ้ง แต่ธรรมดาแล้วก็คงเห็นแจ้งเฉย ๆ เช่น เห็นว่าเป็นธาตุเป็นขันธ์ เกิดขึ้นจากตาในด้านการพิจารณา แต่ยังไม่ใช่ญาณ การที่จะเป็นญาณขึ้นมาได้นั้น ต้องถึงจุดอิ่มตัว เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง เช่นพิจารณารู้แจ้งเห็นจริงในขันธ์ทั้งหลายแล้ว พิจารณาไม่หยุดยั้ง จนถึงจุดอิ่มตัว ญาณ คือความเบื่อหน่ายเกิดขึ้น นี่แหละจึงจะชื่อว่า เป็นวิปัสสนาญาณ ความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นเองเนื่องจากการบำเพ็ญวิปัสนาให้เพียงพอ เช่นเดียวกับความอิ่มเกิดขึ้นจากความเพียงพอของการรับประทานอาหารนั่นเอง เพราะความเกิดเอง ในที่นี้เรียกว่า สันทิฏฐิโก ความเห็นเอง นิโรธควรทำให้แจ้ง การทำให้ไม่ให้คนหลง ในมรรคผลนิพพานนั้นเอง เพราะผู้ปฏิบัติทั้งหลายงมงายในความเป็นเช่นนี้มาก ในเมื่อไม่ใช้ปัญญาญาณเพราะไปใช้แต่สิ่งสำคัญ

ตนจึงต้องใช้การทำให้แจ้ง มันจะเป็นอย่างไรขึ้นก็ช่างเราทำไป แล้วธรรมที่ดำเนินไปก็บรรลุเป้าหมายเอง

ในวาระสุดท้าย ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า เราได้กำหนดทวนกระแสจิต คือเมื่อพิจารณาไปแล้วทุกอย่าง นับมาแต่การพิจารณาดูตัวทุกข์ คือขันธ์ทั้ง ๕ นั้นแล้ว และพิจารณาให้เป็นวิปัสนา คือให้เห็นว่าขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านั้นเป็นธาตุเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และพิจารณาที่ธรรมทั้งหลายอันละเอียดวิเศษที่สุด จนเข้าใจว่าเป็นผู้บรรลุ ขจัดออกไปทั้งหมดโดยอนุโลมิกญาณแล้ว ท่านก็ทวนกระแสจิต กลับมาหา ฐิติภูตํ คือที่ตั้งของจิต ที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า เป็นต้นเหตุการทวนกระแสจิตที่เป็นอนุโลมิกญาณ ให้เห็นว่า "ใครผู้รู้ ใครผู้เห็น" คือให้รู้ว่าเป็นผู้ไม่ตาย ให้เห็นว่า เป็นธาตุ เพราะได้พิจารณาเห็นโดยญาณนั้นเป็นความจริงอันตัว "ผู้รู้ผู้เห็นอยู่ที่ไหน" อาศัยญาณที่บำเพ็ญขึ้นจนพอแก่ความต้องการ อันที่เรียกว่าอนุโลมิกญาณนั้นแล้ว ก็จะปรากฏว่าได้เห็นตัว "ผู้รู้ ผู้เห็น" "ผู้ไม่ตาย" คราวนี้ก็จะถือได้ว่าเป็นองค์มรรค ภาเวตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว มรรคควรเจริญให้มาก ผู้ที่มาเห็นตัว "ผู้เห็น" กล่าวว่า เป็นผู้หายความสงสัยแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่ต้องห่วงว่าอาจารย์โน้นถูก อาจารย์นี้ผิด เรากำลังทำนี้จะถูกหรือจะผิดไม่มีในจิตของผู้เป็นเช่นนี้ ถ้ายังไม่ถึงเช่นนี้ ก็จะยังสงสัยอยู่ร่ำไป แม้ใครจะมาเทศน์ให้ฟังเท่าไรก็แก้สงสัยไม่ได้

ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ขณะนั้นปรากฏว่าโลกนี้เตียนราบประดุจหน้ากลองชัยเรียบเอาจริง ๆ ท่านได้ย้ำให้ข้าพเจ้าฟัง แต่การราบเรียบเหมือนหน้ากลองชัย คือการอยู่ในสภาพอันเดียวกัน ได้แก่ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย และความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน แต่การปรากฏขึ้นในจิตนั้นเป็นเช่นนั้นเพราะว่าไม่มีอะไรมาข้องอยู่กับใจในจิตนั้นเป็นเช่นนั้นเพราะท่านพูดกับข้าพเจ้าต่อไปว่า นี้เป็นการที่ได้หนทางเป็นครั้งแรก ในใจของเราให้หายสงสัยว่า จะเป็นอะไรต่อไป แน่ชัดในใจโดยปราศจากการกังขา

ในที่นี้จึงรวมไว้ซึ่ง อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ เป็นที่รวมกำลังทั้งหมดเท่ากับเป็นการรวมกองทัพธรรมใหญ่ พร้อมที่จะขยี้ข้าศึก คือ กิเลส ให้ย่อยยับลงไปในเมื่อการรวมกำลังนี้สมบูรณ์เต็มที่แต่ละครั้ง เพราะความที่ได้ขยี้ข้าศึกคือกิเลสนี้เองจึงเกิดเป็นวิสุทธิ ๗ ประการ ครั้นเมื่อเป็นดังนี้บริบูรณ์แล้ว คำว่าชั้นนั้นชั้นนี้ก็ไม่ต้อง

กล่าวถึง เพราะเหตุได้ตัดเสียแล้วซึ่งอุปาทาน ท่านได้เล่าเป็นเชิงแนะนำผู้เขียน เป็นลำดับตามวาระแห่งจิตของการดำเนินของท่าน จนผู้เขียนไม่อาจนำมาเขียนให้หมดไปทุกคำได้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของคำพูดที่ท่านได้แสดงให้ผู้เขียนฟังเท่านั้น เป็นอันว่า ๓ วัน ๓ คืนของการพิจารณานั้นท่านได้รู้แจ้งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้และควรเห็นได้รับผลคือความจริงในพระพุทธศาสนาในครั้งนั้น

ท่านเล่าต่อไปว่า ในวันนั้นท่านได้พิจารณารู้แจ้งเห็นจริงแล้วก็ลุกขึ้นเดินจงกรมในเวลาก่อนแจ้งรู้สึกเบาตัวไปหมด ได้เวลาไปบิณฑบาตตอนเช้า ท่านได้นุ่งสบงห่มจีวร ซ้อนสังฆาฏิเป็นปริมณฑล กับบาตรสพายไว้ข้าง ประดุจอุ้มแล้วก็เข้าไปสู่หมู่บ้านที่ท่านเคยไปแต่กาลก่อนนั้น

อันชาวบ้านต่างก็พากันเชื่อว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ตายไปเสียแล้ว เพราะไม่ได้มาบิณฑบาตรตั้ง ๓ วัน เนื่องจากพระธุดงค์มาตายที่นี่หลายองค์ ท่านอาจารย์มั่น ฯ องค์นี้จะต้องเหมือนกับองค์อื่น ๆ ซึ่งชาวบ้านต่างก็พากันสงสัยตั้งแต่เริ่มแรกแล้ว ซึ่งพอท่านอาจารย์มั่นฯมาอยู่วันเดียว บิณฑบาตวันเดียวก็หายไปเฉย ๆ แต่ก่อน ๆ พระธุดงค์ที่มาอยู่ที่นั้น บางองค์ก็ ๓ เดือน ๖ เดือนจึงตาย แต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ องค์ใหม่นี้ทำไมจึงตายเร็วนักเพียงสองสามวันเท่านั้น ชาวบ้านบางคนที่สนใจเป็นพิเศษ พอไม่เห็นท่านมาบิณฑบาตรก็ได้ไปเยี่ยมท่านที่ถ้ำ แต่ก็ไม่เห็น เพราะที่ท่านนั่งสมาธินั้นลึลับมาก ครั้นจะค้นให้ทั่วก็กลัวจะเป็นการรบกวนสมาธิของท่าน ถ้าท่านกำลังนั่งสมาธิ แต่ถ้าหากท่านตายจริง หลายวันแล้วเดี๋ยวจะเน่าเฟะก็จะลำบากชาวบ้านต่างก็โจษขานกันไป และคิดที่จะหาหนทางเอาศพมาบำเพ็ญกุศลกัน

แต่ที่ไหนได้รุ่งขึ้นเช้าวันที่ ๓ นั้น ก็ปรากฏเห็นโฉมหน้าของท่านอาจารย์มั่นฯ กำลังออกมาบิณฑบาตรโดยปกติแล้ว ทุกคนก็บังเกิดความเลื่อมใส ต่างก็ถามท่านว่า "ท่านอาจารย์ครับ ๓ วันที่แล้วมาทำไมจึงไม่มาบิณฑบาต" ท่านอาจารย์ได้ตอบว่า "ก็เราได้ต่อสู้กับความโง่ของตัวเองนั่นแหละโยม เห็นจิตสงบดีจึงไม่ได้มา"

แต่ชาวบ้านก็ยังไม่แน่ใจว่า ท่านจะอยู่ไปได้ตลอดหรือไม่

หลังจากท่านบิณฑบาตกลับไปที่ถ้ำแล้วนั้น จากนั้นอาการต่าง ๆ ก็ปกติดีอาหารทุกอย่างย่อยเป็นปกติร่างกายของท่านสมบูรณ์ ในตอนนี้ท่านได้พักผ่อนบำเพ็ญ

ความเพียรตามปกติ และท่านก็หวลพิจารณาถึงพระที่มรณภาพไปแล้ว ๖ องค์ ว่าเป็นเพราะเหตุใด ก็ได้ทราบว่า ประพฤติเป็นศีลวิบัติโดยลักษณะต่าง ๆ กัน

องค์ที่ ๑ ได้มาอยู่ ๒ เดือน ๒๙ วันก็มรณภาพ องค์นี้ผิดวินัยข้อที่เก็บอาหารเป็นสันนิธิ เป็นอาบัติปาจิตตีย์ในโภชนวรรคสิกขาบทที่ ๗ เวลาไปบิณฑบาตแล้ว มีอาหารบางสิ่งที่ไม่บูดเสียแล้วเก็บไว้ฉันในวันต่อไป

องค์ที่ ๒ อยู่ได้ ๓ เดือนกับ ๑๐ วันก็มรณภาพ ส่วนองค์ที่ ๒ นี้ได้ตัดต้นไม้ในป่าด้วยตนเองแล้วนำมาทำร้านเพื่อเป็นที่สำหรับนั่งและนอนนอกถ้ำ เพราะว่าจะนั่งนอนกับหินและดินก็ชุ่มชื้น นี่ก็เป็นอาบัติปาจิตตีย์ในสิกขาบทที่ ๑ แห่งภูตคามวรรค

องค์ที่ ๓ อยู่ได้ ๔ เดือนกับ ๒๒ วันก็มรณภาพ องค์ที่ ๓ นี้ได้ขุดดิน โดยที่แถวนั้นมีมันป่ามากก็ขุดเอามันมาไว้และต้มฉันเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่สมณะไม่ควรทำ และผิดวินัยตามพุทธบัญญัติทั้ง ๑ ของภูตคามวรรค และข้อที่ ๑๐ ของมุสาวาทวรรค

องค์ที่ ๔ ได้มาพักอยู่ ๕ เดือนกับ ๒๐ วัน ก็มรณภาพที่ถ้ำนี้ ชาวบ้านได้นำศพไปบำเพ็ญกุศลตามประเพณี องค์นี้ได้ทำผิดวินัยที่เก็บอาหารบิณฑบาตมาได้ แล้วเอาไว้ฉันต่อไปและได้ไปเก็บผลไม้ต่าง ๆ ในป่ามาเองซึ่งเป็นการผิดวินัยข้อ ๘ ของโภชนวรรคปาจิตตีย์ และข้อที่ ๑ ของภูตคามวรรคปาจิตตีย์

องค์ที่ ๕ อยู่ได้ ๖ เดือนกับ ๑๘ วันก็มรณภาพ องค์นี้ ได้ไปเก็บผลไม้จากต้นไม้ เพราะในป่านั้นก็มีผลไม้ป่าต่าง ๆ เป็นต้นว่า ไม้เค็ง ไม้พองผลนมวัวเป็นต้น ท่านได้ไปเก็บเองจากต้นมาฉันเอง นี่เป็นอาบัติปาจิตตีย์ข้อที่ ๑ ของภูตคามวรรคและข้อที่ ๑๐ ของโภชนวรรค

องค์ที่ ๖ อยู่ได้ ๗ เดือนกับ ๑๒ วันแล้วก็ขอให้โยมพาไปส่งที่วัดเดิมของท่านที่ขอนแก่น เมื่อกลับไปอยู่วัดเดิมได้ ๑ เดือน ท่านก็มรณภาพ องค์นี้ก็เก็บอาหารต่าง ๆ ที่เป็นสันนิธิ เป็นอาบัติโดยที่ได้ทำอยู่เป็นอาจิณแล้วตัวท่านเองก็มิได้รู้ถึงสมุฏฐานแห่งการเป็นอาบัติ จึงต้องศีลวิบัติอันเป็นเหตุให้

ถึงแก่ชีวิต และการจะเดินธุดงค์และอยู่บ้านั้น ข้อสำคัญต้องรักษาขนบธรรมเนียบพร้อมด้วยพระธรรมวินัยของพุทธบัญญัติอย่างเคร่งครัด จึงจะเป็นไปเพื่อความสะดวกสบายได้

ในวันหนึ่งท่านได้นั่งสมาธิปลอดโปร่งมาก แต่ว่าการที่ท่านได้มาอยู่ที่ถ้ำนี้ นับแต่ท่านพบแสงสว่างแห่งธรรม ท่านก็ได้รับผลแห่งความสงบตลอดทั้งกลางวันกลางคืน ในคืนนั้นท่านพิจารณาถึงการแนะนำสั่งสอนธรรมอันเป็นภายในนี่ว่า เราแนะนำพร่ำสอนไฉนหนอจึงจะเป็นผล ท่านก็กำหนดพิจารณาดูในขณะนั้นว่า

"การแนะนำในขั้นต้นนี้ ควรจะต้องดำเนินไปเฉพาะพระภิกษุสามเณรเป็นประการสำคัญ เพราะพระภิกษุสามเณรแม้องค์เดียว ถ้าได้เห็นธรรมเป็นที่แน่ชัดแล้วจะไปสอนอุบาสกอุบาสิกาได้เป็นจำนวนมาก และก่อนแต่ที่จะสอนใครก็ควรจะต้องพิจารณาจิตใจของผู้นั้นว่า ควรจะได้รับธรรมะอย่างไร ผู้นั้นควรจะนำไปปฏิบัติอย่างไร"

ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านย้ำกับผู้เขียนว่า

"ถ้าเราไม่พึงรู้ถึงความเป็นจริง คืออุปนิสัยวาสนาและบุพเพนิวาสแต่กาลก่อนซึ่งจะเป็นเหตุให้เราได้ทราบชัดว่า ผู้ใดควรได้รับธรรมกัมมัฏฐานอะไร และจะสามารถรู้ซึ้งในกัมมัฏฐานได้แล้ว เราจะยังไม่สอนใครเลยทีเดียว"

ฉะนั้นการสอนกัมมัฏฐานของท่านจึงได้ผลเต็มร้อยเปอร์เซนต์ ปรากฏต่อมาว่าเมื่อท่านสอนใครแล้วต้องได้ผล เพราะเราจะเห็นผู้เป็นอาจารย์กัมมัฏฐานองค์สำคัญๆ ที่ได้ทำประโยชน์ใหญ่แก่พุทธศาสนาอยู่ในเวลานี้ ก็เป็นลูกศิษย์ของท่านอาจารย์มั่นฯ เป็นส่วนมาก เพราะได้รับการฝึกฝนมาอย่างถูกต้องจากท่านอาจารย์มั่น ฯ นั่นเอง

ณ ที่นี่เองท่านก็ได้รู้จักภาษาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในป่า เป็นต้นว่าลิงบ้าง นกบ้างมันคุยกัน มิใช่ว่าท่านจะได้ยินเพียงแต่มีเสียงจิ๊ด ๆ แจ๊ด ๆ หรือกริ๊ด ๆ แกร๊ด ๆ แต่ว่ามันก็ใช้ภาษาของมัน ซึ่งบางครั้งท่านอาจารย์เล่าว่า

"พวกนกจะรู้ภาษากันก็หาไม่ พวกมันก็ได้ตักเตือนกันอยู่ แต่มีบางตัวบางพวกก็ไม่เชื่อฟัง มันรู้เรื่องของมนุษย์ได้ดีว่า มนุษย์บางคนมีจิตใจโหดร้าย มาขโมยเอาลูกเขาไปทั้ง ๆ ที่เขาก็หวงแสนหวง แต่พวกนกหนูทั้งหลาย บางครั้งไปหากิน ลักขโมยมนุษย์ตาม

ไร่ตามสวนนั้น หาใช่ว่าพวกมันจะไม่รู้ก็หาไม่ พวกเขาก็ได้ตักเตือนกันอยู่แต่พวกมันก็ไม่ยอมเชื่อฟัง แต่บางทีพวกนักล่าลิงได้ยิงลิงแล้วเอามาลอกหนังกินเสียนั้น พวกลิงมันก็เห็นว่ามนุษย์นี้น่ากลัวยิ่งนัก แต่พวกที่ไม่เคยเห็นว่ามนุษย์ฆ่าพวกมันๆ จะไม่กลัว แต่ว่าพวกมันเห็นว่าเป็นตัวอะไรแปลกน่ากลัว นี้เป็นภาษาสัตว์ ซึ่งผู้ใดได้รู้และเข้าใจภาษาของมันแล้ว ก็จะทำให้ได้รู้อะไรแปลก ๆ ขึ้นมาก"

และในบริเวณนั้นมีลิงอยู่ฝูงหนึ่งที่ไต่ยั้วเยี้ยอยู่ตามข้าง ๆ ถ้ำ บางครั้งพวกมันจะหายไป เพราะไปเที่ยวหากินตามที่ไกล ครั้นพอเวลาเย็นมันก็จะกลับมาอยู่ข้างถ้ำ ต่างก็สนทนากันทุกวัน บ้างก็ทะเลาะกัน บางทีก็สัพยอกหยอกกันตามภาษาของมัน ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เล่าให้พวกเราฟังว่า

"น่าขำ บางตัวมันจะว่า *"มึงได้อะไรมาไม่แบ่งกู กูได้มาก็ยังแบ่งให้มึง"* บางทีไปเจอลูกผลไม้อะไรที่อร่อยในลูกเดียวกัน มันก็ต้องย้อแย่งกันจนต้องกัดกัน หัวหน้าหรือจ่าฝูงต้องมาห้าม บางทีเขาชอบพอกันระหว่างตัวเมียกับตัวผู้ มันก็ว่าฉันชอบเธออะไรทำนองนั้น แต่ที่ดีที่สุดนั้นคือเขาจะมีการยำเกรงหัวหน้ากันมาก เชื่อกันจริง ๆ พอหัวหน้าให้สัญญาณมันจะต้องเงียบ ให้สัญญาณหากินกันได้ ก็รีบไปหากิน ให้สัญญาณกลับก็จะกลับกันทันที"

"มีอยู่สี่ห้าตัวซึ่งเป็นลิงชั้นหัวหน้า พากันมานั่งอยู่บนก้อนหินก้อนหนึ่ง ชำเลืองคอยดูท่านอาจารย์อยู่ตลอดเวลา แต่ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านก็มิได้เอาใจใส่ แล้วมันก็สนทนากันว่า *ฤาษีนี้ดีมากไม่เหมือนฤาษีองค์ก่อน ๆ ฤาษีองค์ก่อน ๆ นั้นบางทีก็ขว้างปาเรา เหมือนกับจะกินเรา และทำผิดทำเนียมของฤาษี ไม่ทำความเพียรเหมือนฤาษีเราองค์นี้นั่นเองถึงได้ต้องตายกันไปจนหมด เราเข้าใจว่าฤาษีองค์นี้คงไม่ตายแน่ เพราะฤาษีองค์นี้ร่างกายท่านผ่องใสมาก"*

ท่านอาจารย์ท่านได้ยินพวกมันพูดกันโดยตลอด โดยที่ท่านรู้และเข้าใจภาษาสัตว์ ท่านก็นึกในใจว่า

พวกสัตว์เดียรัจฉานแท้ๆ มันก็ยังรู้อะไร ๆ ดีเหมือนกัน ไม่ใช่จะมาเพียงแต่ส่งเสียงร้องกันเจี๊ยก ๆ จ๊าก ๆ แต่มันก็มีความหมายเป็นอย่างยิ่ง ดูแต่เราฟังภาษาแขกภาษาจีน ภาษาฝรั่งเถอะ ถ้าเราไม่เข้าใจก็จะไม่รู้เรื่องอะไร คือไม่ผิดอะไรกับที่เราฟัง

อึ่งอ่างมันร้อง พวกนกหนูปูปีกมันส่งเสียงร้อง และเราก็จะไม่รู้ว่าเขาพูดอะไรกัน แต่ถ้าใครได้เรียนตามภาษานั้น ๆ ก็จะรู้ได้ทีว่า เขาพูดอะไรกัน"

ในการผ่องใสแห่งจิตที่ได้รับในถ้ำสาริกา จังหวัดนครนายก ของท่านพระอาจารย์มั่นฯ จึงเป็นที่พอใจของท่าน ที่ได้เข้าถึงธรรมอันละเอียดทั้งฌานทั้งญาณ ทำให้ท่านแน่ใจถึงความรู้ของท่านอย่างแท้จริง ครั้นท่านได้พักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ณ ที่นี้จวบใกล้จะเข้าพรรษาแล้ว ท่านจึงได้ออกเดินธุดงค์ต่อไป ผ่านจังหวัดสระบุรี ได้ไปถึงจังหวัดลพบุรี และได้พักอยู่ที่ถ้ำสิงห์โตเขาช่องลม (ปัจจุบันนี้เรียกเขาพระงาม) ปีนั้นเป็นปี พ.ศ. ๒๔๔๖

ขณะที่ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ไปพักอยู่สถานที่นั้นเป็นที่สงบสงัดเงียบยิ่งนัก ท่านได้พักเพื่อบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่นั่นหลายวัน และในขณะที่ท่านอยู่ ณ เขาช่องลมนั้นท่านบำเพ็ญความเพียร หวนระลึกถึงความเป็นจริง ๆ ที่ท่านได้ปรากฏแล้วให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น ท่านได้ระลึกว่า "สาวกของพระพุทธเจ้า จะต้องถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นมูลเหตุถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นแบบฉบับ และถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่อาศัย"

โดยนัยนี้ท่านก็ได้รู้ขึ้นภายในสมาธิ คำว่าถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นมูลเหตุนั้นได้แก่การที่จะปฏิบัติให้เป็นไปเพื่อความถูกต้อง หรือต้องการความจริงแท้ ต้องดูความจริงอันเป็นมูลเหตุที่ทำให้พระพุทธองค์ได้ออกบรรพชาในเบื้องต้น ซึ่งพระองค์ได้เสียสละทุกสิ่งทุกอย่าง นับตั้งแต่ราชบัลลังก์ พระมเหสี ราชสมบัติ แม้ที่สุดพระเกศาการเสียสละเช่นความสุขอันเป็นไปด้วยราชสมบัตินั้น พระพุทธองค์มีผู้คนคอยยกย่องสรรเสริญ คอยปฏิบัติวัฏฐาก แล้วได้เสียสละมานอนกับดินกินกับหญ้าใต้โคนต้นไม้ถึงกับอดอาหารเป็นต้น การเสียสละเหล่านี้เพื่อประโยชน์อะไร เพื่อให้ถึงซึ่งวิโมกขธรรมคือธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากการ เกิด-แก่-เจ็บตาย และเมื่อพระองค์จะได้ตรัสรู้ก็ทรงนั่งสมาธิใต้ร่มไม้ อันเป็นสถานที่สงบสงัด และได้ทรงพิจารณาซึ่งความจริงคืออริยสัจ ๔ นั้น นี้คือเป็นมูลเหตุอันเป็นเบื้องแรกของพระองค์ สาวกผู้ที่จะเจริญตามรอยพระยุคลบาทนั้น จำเป็นที่จะต้องระลึกถึงความเป็นจริงของพระพุทธองค์ในข้อนี้ นำมาเป็นสิ่งพิสูจน์ปฏิปทาของตนที่กำลังดำเนินอยู่ว่า ในการปฏิบัติหรือการบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา พวกเราได้พากันถือเอาต้นเหตุให้พึงระลึกถึงความจริงของตนที่ว่า

ได้เสียสละโดยความเป็นจริงหรือไม่ เพราะถ้าไม่ถือเอาความจริงตามปฏิปทาของพระพุทธองค์ในข้อนี้ ก็จะเรียกได้ว่าไม่ถือเอาพระองค์เป็นมูลเหตุ คือบางหมู่บางเหล่าถือการปฏิบัติเพียงแต่เป็นโล่ห์บังหน้า แล้วก็มีเบื้องหลังที่ไม่มีการเสียสละหรือทำไปอย่างมีการยุ่งยากพัวพัน จะสละก็สละไม่จริง ซึ่งบางทีแม้แต่เป็นบรรพชิต แล้วก็ยังมีจิตใจโลภโมโทสัน ไม่สละแม้แต่อารมณ์ ยังจะถือว่าข้าพเจ้ามียศฐาบรรดาศักดิ์อะไรเทือกนั้น บางทีการอยู่ป่าเอามาเพียงเพื่อเป็นเลศบางประการ ทำเป็นว่าเรานี้อยู่ป่าอยู่เขา เหมือนจะออกวิเวกให้เป็นที่บำเพ็ญความสงบ แต่กลับเป็นผู้เพรียบพร้อมด้วยความห่วงใยอาลัย ยุ่งยากด้วยการก่อสร้าง สะสมด้วยเครื่องกังวลนานับประการ นี่ไม่ได้ถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นมูลเหตุ

ขณะที่ท่านอาจารย์มั่นฯ กำลังเกิดความสว่างผ่องใส อันเป็นภายในนั้น ท่านพยายามพิจารณาหาความจริง เพื่อเป็นแนวทางในอันที่จะปฏิบัติตัวของท่านให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมที่แท้จริง และจะได้แนะนำให้คนอื่นทำให้ถูกทางต่อไป ท่านจึงได้พิจารณาต่อไปถึงคำว่า

"พระพุทธองค์ตรัสว่า ให้เอาเราเป็นเนติแบบฉบับ"

ท่านได้คำนึงว่า พระพุทธองค์ได้ทรงปฏิบัติตัวของพระองค์ให้เป็นแบบอย่างจริง ๆ มิใช่เพียงทรงสอนคนอื่นแล้วพระองค์ไม่ทรงปฏิบัติ เช่นตอนแรกหลังจากตรัสรู้แล้ว จะทรงรับข้าวมธุปายาสจากตะปุสสและพัลลิกะ ก็ทรงหาบาตรเพื่อรับ และพระองค์ก็ทรงทำพุทธกิจ บุพพณฺเห ปิณฺฑปาตญฺจ รุ่งเช้าพระองค์เสด็จไปบิณฑบาต สายณฺเห ธมฺมเทสนํ ตอนบ่ายพระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดพุทธบริษัท คืออุบาสกอุบาสิกา ปโทเส ภิกฺขุ โอวาทํ พอพลบค่ำพระองค์ก็ทรงประทานโอวาทแก่พระภิกษุและสามเณร อฑฺฒรตฺเต เทวปญฺหานํ ตอนกลางคืนทรงแก้ปัญหาเทวดาทั้งหลาย ปจฺจุสฺเสว คเต กาเล ภพฺพา ภพฺเพ วิโลกานํ ในเวลาใกล้รุ่งพระพุทธองค์ก็ทรงตรวจดูว่า สัตว์โลกจะมีผู้ใดบ้างที่มีวาสนาบารมีอันจะพึงได้รับพระธรรมเทศนา พระองค์ทรงใคร่ครวญแล้วทรงทราบว่า ผู้ใดสมควรจะได้รับผลแห่งธรรม พระองค์ก็จะเสด็จไปโปรดให้เขาเหล่านั้นได้รับผลแห่งธรรม นอกจากนั้นพระองค์จะทรงปฏิบัติตามธรรมวินัยที่พระองค์ทรงบัญญัติ เช่น การทรงจีวร การฉันเฉพาะในบาตร แม้กระทั่งจวนจะเสด็จดับขันธ

ปรินิพพาน พระองค์ก็ยังทรงอุ้มบาตรได้ตลอดเวลา นับแต่วันที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว พระองค์จะทรงเปี่ยมพระทัยถึงความมีพระเมตตาต่อมนุษย์ทุกถ้วนหน้าไม่เลือกชั้นวรรณะ ทรงกระทำประโยชน์ให้แก่เขาทั้งหลาย โดยมิได้คิดเพื่อจะเอาสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นเครื่องตอบแทนเลย ทรงเสียสละอย่างจริงใจแท้ แม้บางครั้งพระองค์จะทรงเหน็ดเหนื่อยด้วยการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างหนัก แต่พระองค์ก็ทรงกระทำอย่างที่ไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยนั้นแต่ประการใด ท่านอาจารย์มั่นฯท่านได้พิจารณาถึงเนติแบบฉบับรำพึงถึงความจริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแล้ว ก็ได้คำนึงต่อไปอีก

"การที่ให้ถือเอาพระพุทธองค์เป็นแบบฉบับนี้" ย่อมเป็นประการสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าสาวกไม่ถือเอาพระพุทธองค์เป็นแบบอย่างแล้ว จะเป็นเพียงอาศัยการอยู่ในพุทธศาสนาเพียงเพื่อหาความสุขอันไม่ถูกทาง เช่นไม่มีเมตตากรุณา ไม่มีการเสียสละ แม้แต่จะปฏิบัติธรรมวินัยถึงจะเป็นบรรพชิตแล้วก็ยังไม่ยอมเสียสละ เอาแต่ความโลภ ความโกรธ ความหลง เอาแต่ความเพลิดเพลินในกามคุณ หาอุบายวิธีการเพื่อให้ได้มาซึ่งความโลภ โกรธ หลง แม้แต่การเที่ยวไปบิณฑบาตก็หาว่าเสียเกียรติหรือว่าการแสดงธรรมก็ต้องมีกัณฑ์เทศน์เป็นเครื่องตอบแทน จะบำเพ็ญศาสนกิจก็ต้องหวังปัจจัยลาภ ในที่สุดก็ลืมความเป็นสมณะเสียสิ้น นี้คือไม่ถือเอาพระพุทธองค์เป็นเนติแบบฉบับ

ท่านอาจารย์มั่นฯ พยายามใคร่ครวญในข้อนี้มากที่สุด เพราะท่านมาทราบแน่แท้แก่ใจแล้วว่า การบำเพ็ญกัมมัฏฐานในสมัยนั้นได้เสื่อมลงมาก ไม่ใคร่จะตรงความจริงทั้งภายในทั้งภายนอก ท่านมาคำนึงว่า การปฏิบัติจิตนี้จะต้องประกอบพร้อมทั้งภายในภายนอก เช่นภายนอก การรักษาไว้ซึ่งพระวินัยน้อยใหญ่นี้สำคัญยิ่ง ถ้าผิดพระวินัยแม้แต่อาบัติเล็กนิดเดียวก็จะทำให้จิตละเอียดไม่ได้ เช่นการปฏิบัติเรื่องของบาตร ถ้าล้างแล้วไม่เช็ดเก็บไว้ในที่สมควรก็จะเป็นอาบัติทุกกฏ หรือการฉันจุบ ๆ จับ ๆ เป็นอาบัติทุกกฏอาบัติเล็กน้อยจะล่วงละเมิดไปไม่ได้เลย ต้องรักษาให้เรียบร้อยจริง ๆ นอกจากอาบัติแล้วก็มีการรักษาธุดงค์ ข้อวัตรต่าง ๆ เช่นฉันหนเดียว การฉันในบาตร การบิณฑบาตเป็นต้น อันเป็นการนำไปสู่การขัดเกลากิเลสหยาบ ๆ นั้น ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านพิจารณาว่าก็เป็นแบบฉบับที่พระบรมศาสดาได้กระทำเป็นแบบฉบับมาแล้ว ถ้าหากว่าผู้ต้องการ

ความสงบ ความก้าวหน้าแห่งการบำเพ็ญจิตแล้วจะละเลยเสียไม่ได้ และอีกประการคือรักษาวัตรต่าง ๆ จากวัตรหลายประการเช่น อุปัชฌายวัตร อาจริยวัตร อาคันตุกวัตร เวจจกุฏิวัตร เสนาสนวัตร ภัตตาวัตรและเสขิยวัตร เหล่านี้นั้นย่อมเป็นปัจจัยแก่การปฏิบัติจิตทั้งนั้น ซึ่งถือเป็นการปฏิบัติเพื่อศีลวิสุทธิ์ และจิตวิสุทธิ์ ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านปรารภในใจของท่านว่า บุคคลผู้เป็นสาวก ของพระพุทธองค์นี้ ถ้าไม่ถือเอาพระพุทธองค์เป็นแบบฉบับแล้วจะไม่สามารถนำหมู่คณะไปสู่ความเจริญได้ เพราะพระพุทธองค์ได้ทรงเป็นผู้นำที่ยิ่งใหญ่ ทิ้งความจริงอันเป็นแบบฉบับที่ดีไว้แล้วเพื่อให้สาวกทั้งหลายได้เอาเป็นตัวอย่าง และตัวอย่างอันนี้ได้รับความเจริญยั่งยืนนานมาแล้ว เพราะเหตุแห่งแบบอย่างที่พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญมานั้นเอง ที่ทำให้พระพุทธศาสนามั่นคงถาวรเจริญมาแล้ว การนำเอาพระพุทธองค์เป็นเนติแบบฉบับจึงเป็นการนำความเจริญได้แน่แท้แก่ตนและบุคคลอื่น ท่านได้คำนึงถึงข้อต่อไป ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

"ให้เอาเราเป็นที่พึ่งอาศัย คือว่าผู้ที่เป็นพุทธบริษัทนั้นควรจะได้รู้ข้อเท็จจริงในที่พึ่ง พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงว่า" พหุํ เว สรณํยนฺติ ปพฺพตานิวนานิจ อาราม รุกฺข เจตยานิ มนุสฺสาภยตชฺชิตา เนตํ โข สรณํ โข เขมํ เนตํ สรณมุตฺตมํ เนตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คตา จตฺตริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ ทุกฺขํ ทุกฺขสฺสมุปฺปาทํ ทุกฺขสฺส อติกฺกมํ อริยญฺจตฺถํ คิกงฺมคฺคํ ทุกฺขูปสม-คามินํ เอตํ โข สรณํ เขมํ เอตํ สรณมุตฺตมํ เอตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺข ปมุจฺจติ "มนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมากถูกภัยคุกคามแล้วพากันไปถือภูเขาป่า อารามและต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ว่าเป็นที่พึ่ง นั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษม นั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดม พวกเขาพากันพึ่ง สิ่งเหล่านี้แล้วย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงไปได้ ส่วนผู้ใดมาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่งมาเห็นอริยสัจ๔ ด้วยปัญญาอันชอบก้าวล่วงทุกข์ด้วยมรรค ๘ นี่แหละเป็นที่พึ่งอันเกษม นี่แหละเป็นที่พึ่งอันอุดม พวกเขาอาศัยที่พึ่งนี้ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไม่ให้ถือเอาสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง นอกจากพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เพราะว่าการถือเอาสิ่งอื่นมาเป็นที่พึ่งนั้น เป็นเรื่องงมงาย เช่นต้น

ไม้ใหญ่ ตั้งศาลพระภูมิ ถือว่าผีเจ้าเข้าทรง เหล่านี้นั้นเป็นเรื่องของความไม่แน่ใจในพระองค์ ซึ่งท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้พิจารณาเห็นว่า การเชื่อเช่นนั้นจะทำให้ผิดการดำเนินสู่จุดที่หมายแห่งความจริงในพระพุทธศาสนา แม้ในการบำเพ็ญจิตในเบื้องต้นก็จะทำให้ไขว้เขว เพราะขาดองค์คุณคือศรัทธา คนธรรดาสามัญที่ยังไม่ได้บวชก็พอทำเนา แต่ผู้ที่บวชแล้วเช่นพระภิกษุสงฆ์นี้ย่อมจะต้องแสดงออกถึงความเชื่อมั่นในพระพุทธองค์ จึงได้เข้ามาบรรพชาอุปสมบท แต่พระภิกษุสงฆ์บางองค์กลับมาเป็นเสียเองเช่นพาเขาตั้งศาลพระภูมิ หาวันตั้งศาลพระภูมิ นี้เป็นการแสดงถึงความไม่แน่ใจของท่านต่อองค์พระพุทธเจ้า ผู้เป็นบรมศาสนาของท่านเอง ท่านเหล่านั้นหาได้คิดไม่ว่าการกระทำเช่นนั้นคือการทรยศ อาศัยผ้ากาสาวพัตร โดยการอยู่ได้ด้วยปัจจัยบริโภคไม่อดหยากปากแห้ง แต่กลับถือเอาศาสนาคร่ำครึที่พระพุทธองค์ได้ทรงตำหนิแล้ว นำเอามาใช้ทั้ง ๆ ที่ตนเองก็ออกปากว่า ข้าพเจ้าขอถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งตลอดชีวิต แต่เหตุไฉนเล่าจึงไปสนับสนุนการนับถือศาสนาอื่น อันที่เรียกว่าพระภูมิบ้าง อะไรอื่นบ้าง นั้นคือการทรยศต่อพระพุทธศาสนา ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านว่า ข้อนี้สำคัญ เพราะจะเป็นเบื้องต้นของการจะดำเนินไปหาที่สุดแห่งทุกข์เพราะทุกๆ คนที่เป็นศาสนิกชนต้องกล่าวว่า

"ข้าพเจ้าถึงซึ่งพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง"

แต่เขาไฉนจึงไปถือเอาผีบ้า พระภูมิ ซึ่งมันหาตัวจริงมิได้เป็นที่พึ่ง เมื่อขั้นต้นทำไม่ได้แล้วต่อไปจะทำอะไรให้ยิ่งใหญ่ขึ้นไปกว่านั้นได้ เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งอาศัย ทางฝ่ายพระสงฆ์นั้นถือว่าเป็นผู้มีความเชื่อมั่นใจในพระพุทธองค์อย่างแน่นแฟ้นแล้ว จึงได้ยอมเสียสละทุกสิ่งทุกอย่างออกจากความเป็นฆราวาสมาทรงไว้ซึ่งผ้ากาสาวพัตร จึงต้องไม่เป็นผู้ทรยศต่อองค์พระบรมศาสดา ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านว่า

"คำว่าศรัทธา คือความเชื่อนี้ จึงถือว่าเป็นรากฐานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งและเช่นท่านพระอริยบุคคลชั้นต้น คือพระโสดาบัน ท่านเป็นผู้เพรียบพร้อมด้วยศรัทธามีข้ออันท่านพระโสดาบันละได้อันเนื่องมาจากมรรคนั้นมี ๓ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา ศีลพัตตปรามาส ความเห็นถือว่าเป็นตัวตน ความลังเลสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ความลูบคลำในศีลพัตคืองมงายในสิ่งไม่ควรจะยึดถือ เช่นนับถือ

ภูต-ผี–พระภูมิเป็นต้น นี่เป็นสิ่งแสดงว่าการจะเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าได้อย่างแท้จริงนั้นต้องเริ่มต้นด้วยถือเอาพระพุทธองค์เป็นที่พึ่ง ความจริงแล้วการนับถือพระพุทธองค์นั้นก็คือต้องการให้เอาพระพุทธองค์เป็นมูลเหตุ และเป็นแบบฉบับนั่นเอง แม้ว่าเราจะยังไม่เป็นอริยโสดาก็ตาม แต่เราก็ต้องปฏิบัติเพื่อความเป็นอริยโสดาเป็นต้น ความที่เป็นบุคคลอ้างตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา พระภิกษุสามเณร แต่พากันหลงเชื่องมงาย เช่นเชื่อศาลพระภูมิ เชื่อผีเจ้าเข้าทรง พระภูมิเจ้าที่อะไรอย่างนี้ จะอ้างตนว่าเป็นภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกา นั้นดูเป็นการไม่สมควรเลย

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านว่า

"เราต้องการสอนคนให้เข้าถึงอริยสัจธรรม ถึงความเป็นอริยบุคคล ก็มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องย้ำถึงความจริงข้อนี้ให้หนักที่สุด เพราะถ้าไม่เข้าใจถึงความจริงแห่งความเชื่อนี้แล้ว จะเป็นการกั้นหนทางที่จะเข้าสู่ความจริงเป็นอริยเสียเราทุกคนก็พยายามอย่างยิ่งที่จะปรารถนาพระนิพพาน แม้การบำเพ็ญการกุศลต่างๆก็กล่าวกันว่า "นิพพานปจโยโหตุ ขอให้เป็นปัจจัยแห่งพระนิพพานเถิด" แม้ว่าเราจะพึงทราบว่าผู้ใดผู้หนึ่ง ทรงความเป็นอริยบุคคล เราก็จะให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่งนี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า คุณธรรมอันสูง คือความเป็นอริยนี้ เป็นยอดปรารถนาของบรรดาพุทธศาสนิกชน"

ก็แต่ว่าเบื้องต้นในการดำเนินไปสู่ความเป็นอริยนี้ จำเป็นที่จะต้องมองดูความจริงข้อนี้คือ

"ให้ถือเอาเราเป็นที่พึ่งอาศัย" อันเป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า

ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านได้เน้นหนักในข้อที่ว่า ต้องไม่ถือสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง นอกจากพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้ เพื่อเป็นการปูพื้นฐานในการปฏิบัติเพื่อความก้าวหน้า ซึ่งท่านได้คำนึงความข้อนี้ว่า ต้องให้ผู้ที่จะดำเนินจิตตามเรา เราจะต้องแนะนำให้เห็นจริงในข้อนี้เสียก่อน จึงจะสอบความจริงในขั้นต่อไป เป็นอันได้ความละเอียดแน่ชัดพร้อมกับความสว่างไสวภายในของท่านในข้อความ ๓ ประการ แห่งพระดำรัสของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือ

๑ ให้ถือเราเป็นมูลเหตุ ๒ ให้ถือเราเป็นเนติแบบฉบับ ๓ ให้ถือเรา

เป็นที่พึ่งอาศัย

เมื่อรุ่งเช้าวันนั้นเป็นวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันปลอดโปร่งที่สุดแล้ว ท่านคงบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ตามปกติ อยู่มาวันหนึ่งท่านนั่งกำหนดพิจารณาความละเอียด อยู่ในถ้ำสิงห์โตนั้น ได้ระลึกไปถึงท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์) ณ ที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ ว่าท่านกำลังทำอะไรอยู่ที่วัดนั้น ก็ปรากฏว่าท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ท่านกำลังนั่งสมาธิอยู่ที่ศาลาเหลือง บนธรรมาสน์ ในเวลานั้นเป็นเวลาราว ๒๓.๐๐ น. เศษ นั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก และกำลังพิจารณาถึงปฏิจสมุปบาท ว่าอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดผัสส ผัสสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปทาน อุปทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ เมื่อเป็นชาติก็ต้องมีชรา มรณะโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ และการพลัดพรากจากของรักของชอบใจเป็นทุกข์ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ นี้เหตุมาจากความเกิด แก่ เจ็บ ตาย และเมื่อยังมีอวิชชาอยู่ตราบใดก็จะต้องมี เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ตราบนั้น

ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ท่านก็ได้คำนึงถึงพระพุทธเจ้า ที่ทรงพิจารณาถึง ปฏิจจสมุป-บาท ว่าพระองค์ท่านได้ทวนกระแสกลับดูตัวอวิชชา ท่านจึงได้เริ่มทวนกระแสว่า เพราะเหตุใดท่านจึงต้องแก่ ตาย โศกเศร้าเสียใจ ร้องไห้ร่ำพัน คับแค้นแน่นใจ เพราะความพลัดพรากจากของชอบใจ พลาดหวัง ท่านได้พิจารณาถึงสิ่งเหล่านี้ เพราะได้เกิดมาเป็นอัตภาพแห่งมนุษย์ จะต้องประสบความเป็นเช่นนี้ทุกคน อัตภาพคือความเกิดขึ้นมาจากอะไร ก็มาจากภพ คำว่าภพก็คือสัตว์ทั้งหลายที่พึ่งอาศัยอยู่ ขณะนี้เรากำลังอาศัยอยู่ในภพ ซึ่งมันเป็นผลมาจากอะไร ก็เป็นผลมาจากอุปทาน คือความเข้าไปยึดมั่นถือมั่น เพราะจิตเศร้าหมองติดพันอยู่กับสิ่งใด ด้วยเหตุแห่งการยึดมั่น จิตก็จะไปก่อนกำเนิด ณ ที่นั้น เช่นบุคคลที่ทำจิตไปในทางฌาณ เพ่งอยู่ในความละเอียดคือไม่มีรูปก็จะไปเกิดในภพเป็นอรูปภพ เพ่งอยู่ในความละเอียดในรูป ก็จะไปเกิดในภพคือรูปภพ และถ้าได้ฝึกจิตเป็นธรรมดา ก็จะไปเกิดในกามภพ เช่น มนุษย์ สัตว์ดิรัจฉาน เปรต นรก เป็นต้น สุดแล้วแต่จิตจะไปประวัติกับอะไร ก็จะไปถือกำเนิดในสิ่งนั้น สุด

แล้วแต่กรรมของตนที่จะประวัติเห็นดีไป ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ท่านก็พิจารณาไปก็ได้ถอยกลับมาจากที่ว่าก่อนอุปทานนี้มาจากอะไร คือมาจากตัณหา คือความทะเยอทะยาน อันความทะเยอทะยานนี้ คือกามตัณหา ความทะเยอทะยานในกามคุณ คือความใคร่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นต้น ความทะเยอทะยานในภวะ คือความมีความเป็น ต้องการอยาก รูปสวยรวยทรัพย์ ต้องการอยากเป็นคุณหญิงคุณนาย ต้องการอยากมียศฐาบรรดาศักดิ์ ทะเยอทะยานในวิภวะ คือความไม่อยากมีไม่อยากเป็น คือไม่อยากมีความทุกข์ ความอดอยากปากแห้ง ไม่อยากเสื่อมจากยศฐาบรรดาศักดิ์ที่ตนกำลังเฟื่องฟูอยู่ ความทะเยอทะยานเหล่านี้ ก็มาจากเวทนา คือความเสวยทุกข์ เสวยสุข ทุกข์ที่เกิดเป็นมีขึ้นมาแล้ว และได้รับผลอยู่ทุกกาลเวลาแห่งความเกิดขึ้น ได้รับอันเนื่องมาจากความได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ ขณะที่เสวยทุกข์นั้น ก็ต้องการแต่ความสุขเป็นต้น แต่ผลหาได้แต่ความสุขไม่ ต้องมีทุกข์ด้วยความเสวยสุขเสวยทุกข์นี้เนื่องมาจากอายตนะ คือมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูปเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ เช่นมีตาไปเห็นรูป ก็เกิดความสุขทุกข์ หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัส ใจกระทบอารมณ์เกิดความสุขทุกข์ ก็นับเนื่องมาจากนามรูป เพราะนามกับรูปที่ก่อกำเนิดเกิดขึ้นมาเป็นคน คนเรานี้มีนามกับรูปจึงจะเป็นตัวขึ้นมาได้ ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ท่านได้พิจารณาถอยร่นปฏิจจสมุปบาท มาจนถึงรูปนามนี้แล้ว ท่านเกิดความสงสัยว่า ถอยจากรูปนามยังมีวิญญาณและสังขาร แล้วจึงขึ้นต้นด้วยอวิชชา และวิญญาณ สังขารนี้ก็มีแล้วในนามรูป เหตุไฉน จึงมามีสังขารและวิญญาณ โดยเฉพาะของตัวมันอีก เมื่อท่านสงสัยแล้วก็ได้เลิกพิจารณาในวันนั้น

อยู่มาวันหนึ่งท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็ได้มาเที่ยวที่เขาพระงามลพบุรี เพราะโดยปกติแล้วท่านจะไปที่นี่บ่อย ๆ ซึ่งท่านชอบสถานที่นี้มาก จนภายหลังท่านได้สร้างพระใหญ่หน้าตักกว้างถึง ๑๒ วากว่า และวันนั้นเป็นวันที่ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ได้มาที่เขาพระงามตามปกติ ซึ่งขณะนั้นท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ได้พักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ณ ที่นั้นเหมือนกัน เมื่อได้ทราบว่าท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ มา ท่านก็ไปนมัสการและได้สนทนาปราศรัยตามปกติ เมื่อได้สนทนาเรื่องอื่นไปพอสมควรแล้ว ท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ได้ถามขึ้นว่า

เมื่อคืนวันที่ ๑๐ ค่ำที่แล้ว คือเดือน ๘ นั้น ท่านเจ้าคุณนั่งสมาธิอยู่ที่ศาลา

เหลือง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก เวลาประมาณ ๒๓.๐๐ น. เศษ ได้พิจารณาถึงปฏิจสมุปบาท หวนกลับไปกลับมา แล้วเกิดความสงสัยขึ้นมาตอนหนึ่งใช่ไหมครับ" ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ เมื่อได้ฟังคำถามเช่นนั้นถึงกับตกตะลึง ไม่นึกเลยว่าท่านอาจารย์มั่นฯท่านจะมาล่วงรู้ถึงการพิจารณาของเราที่ได้พิจารณาด้วยตัวเองโดยมิได้บอกให้ใครรู้เลย ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ จึงพูดถามอาจารย์มั่น ฯ ว่า

"ก็ท่านอาจารย์ว่าอย่างไรเล่าที่ผมสงสัย อธิบายให้ผมฟังบ้างได้ไหมฯ" ท่านอาจารย์มั่นจึงตอบว่า "ได้" แล้วท่านก็ได้อธิบายถวายท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ว่า "ปฏิจ-สมุปบาท ข้อที่ว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปนั้นแลในนามรูปก็มีทั้งวิญญาณและสังขาร ซึ่งมันจะมีการแตกต่างกันดังนี้ คือ สังขารวิญญาณ ที่ต่อจากอวิชานั้น เรียกว่าสังขารกรรม วิญญาณกรรม แผกต่างกับสังขาร–วิญญาณ–ของนามรูป สังขารวิญญาณของนามรูปนั้น เป็นสังขารวิญญาณวิบาก เนื่องจากเป็นการปรุงแต่งที่สำเร็จรูปแล้วสังขารกรรม วิญญาณกรรม เป็นการปรุงแต่งที่กำลังทำอยู่ คือว่า สังขารกรรม วิญญาณกรรม เป็นภาวะที่ไม่เป็นอิสระอยู่ภายใต้อำนาจของกรรม มี (อวิชา) เป็นหางเรือใหญ่ อาศัยสังขารการปรุงแต่งอาศัย วิญญาณความรู้สึกในขณะที่กำลังปรับปรุงภพ อันจะเป็นแนวทางแห่งการก่อให้เกิด ซึ่งในขณะนั้นจิตเป็นประธานอาศัยสังขารปรุงแต่ง อาศัยวิญญาณความรู้สึกในขณะที่กำลังปรุงภพอันจะต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของสังขารกรรม วิญญาณกรรม ทั้ง ๒ นั้นสืบเนื่องมาจากจิต ณ ที่นี้จึงแล้วแต่กรรมจะจำแนกไป คือให้สังขารและวิญญาณนี้เห็นดีไป เมื่อเห็นดีไปอย่างไร จิตก็จะไปตั้งก่อให้เกิดไปตามนั้นเพราะที่นี้จึงเป็นสถานที่กำลังปรุงแต่งภพ ถ้าพิจารณาแล้วจะรู้สึกมันละเอียด และพึงจะรู้จริงได้คือ เมื่อจิตได้ดำเนินตามอริยสัจจ และเป็นวิปัสนาอันแก่กล้าแล้วนั้นทีเดียว ที่กระผมได้อธิบายมานี้เป็นสักแต่แนวทางเท่านั้น ตามความเป็นจริงต้องมีตาภายในคือกระแสจิต กระแสธรรมเท่านั้นที่จะเข้าไปรู้จริงได้"

เมื่อท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ได้ฟังดังนั้นก็ถึงกับอุทานขึ้นว่า "อ้อเราเข้าใจแล้วท่านอาจารย์รู้ใจผมได้ดีมาก และถูกต้องทุกประการ และแก้สงสัยให้ผมได้ราวกับปลิดทิ้ง ผมพยายามพิจารณาเรื่องนี้มานาน แต่ยังไม่แจ่มแจ้ง พึ่งจะแจ่มแจ้งในเวลานี้เอง

หลังจากนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็ได้เดินทางกลับไปกรุงเทพฯ อยู่ที่วัดบรมนิวาสนั้น ท่านเจ้าคุณก็ได้ประกาศความดีของท่านอาจารย์มั่นฯ ให้แก่พระภิกษุสามเณรทั้งหลายฟังว่า

ท่านอาจารย์มั่นฯ เป็นอาจารย์กัมมัฏฐานที่มีความสามารถมากที่สุดในยุคนี้ ถ้าใครต้องการจะศึกษาธรรมปฏิบัติแล้ว จงไปศึกษากับท่านอาจารย์มั่นฯ เถิดเธอทั้งหลายจะได้ความรู้จากธรรมปฏิบัติอันลึกซึ้งจากท่านอาจารย์มั่นฯ" ท่านเจ้าคุณอุบาลีได้กล่าวเช่นนี้กับพระภิกษุสงฆ์สามเณรทั้งหลายอยู่เสมอๆ ทำให้พระภิกษุสามเณรผู้ใคร่การปฏิบัติธรรมสนใจในท่านอาจารย์มั่นฯ มากขึ้น ต่างก็ต้องการจะไปศึกษาปฏิบัติธรรมกับท่านในปีนั้นเป็น พ.ศ. ๒๔๕๗ ท่านก็ได้รับการขอร้องจากท่านเจ้าคุณอุบาลีฯให้จำพรรษาที่กรุงเทพฯ ท่านได้เลือกเอาวัดสระปทุมเป็นที่จำพรรษา เพราะเป็นวัดที่สงบสงัดดี ท่านจำพรรษาอยู่ที่วัดสระปทุม ท่านก็พยายามมาที่วัดบรมนิวาสทุกๆ วันธรรมสวนะฟังท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ เทศน์ พอหลังจากฟังเทศน์แล้ว ท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ ก็จะให้เข้าไปหาท่านอยู่ ๒ ต่อ ๒ และขอศึกษาธรรมปฏิบัติกับท่านอาจารย์มั่นฯ ตลอดระยะเวลาพรรษาในตอนนี้ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเล่าว่า

"วัดสระปทุมมีอาจารย์สอนกัมมัฏฐานอยู่องค์หนึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงมาก ท่านสอนแบบอนาปานุสสติ คือให้ตั้งใจอยู่ที่ลมแล้วก็กำหนดตั้งไว้ เช่นครั้งแรกให้ตั้งอยู่ที่กระหม่อม เมื่อดีแล้วก็ลดลงมาที่หน้าผาก เมื่อดีแล้วก็ให้ตั้งอยู่ที่ปลายจมูก เมื่อดีแล้วก็ให้ตั้งอยู่ที่หน้าอก เมื่อดีแล้วก็ให้ตั้งอยู่ที่สะดือ กำหนดลม พร้อมกับบริกรรมว่าพุทโธๆ ให้นับพุทธ ๑–๒–๓–๔–๕–๖–๗–๘–๙–๑๐–๒๐–๓๐–๔๐–๕๐–๖๐–๗๐–๘๐–๙๐–๑๐๐ แล้วทวนกลับ ๑๐๐–๙๐–๘๐–๗๐–๖๐–๕๐–๔๐–๓๐–๒๐–๑๐–๙–๓–๒–๑ ทวนไปทวนมา ท่านได้สังเกตดูคนบางคนได้รับความเย็นใจมากพอสมควร นับว่าเป็นทางที่ให้เกิดความสงบได้ แต่ท่านเล่าว่ามันเป็นการเกินความจำเป็นที่จะกำหนดเช่นนั้น เพราะเมื่อเรามีความสงบแล้วก็ควรปล่อยแล้วรักษาแต่สติให้คงอยู่ไม่ต้องนับ แต่เมื่อท่านสังเกตดูเหตุการณ์แล้วท่านก็ไม่ว่าหรือตำหนิอะไรในที่นั้น แม้เขาจะทำอยู่เช่นนั้นก็ไม่เห็นบาปกรรมอะไร เป็นกุศลแก่เขาอย่างมากมายอยู่แล้ว เมื่อผู้ใดบำเพ็ญภาวนาก็เป็นเหตุ เป็นบ่อเกิดกุศลผลบุญอย่างที่บุคคลจะพึงกระทำได้ยาก การที่ท่าน

เดินไปวัดบรมนิวาสทุกวันพระนั้น แม้เส้นทางจากวัดสระประทุมดูเหมือนจะไกลมิใช่น้อยแต่กลับเป็นใกล้ เพราะขณะที่เดินไปท่านภาวนาไปด้วย ในวันหนึ่งขณะที่ท่านกำลังเดินไปนั้น กำหนดจิตสงบลง ปรากฏว่าเหมือนกับแผ่นดินยุบลงไป แลดูไปทุกอย่างที่ไม่มีอะไรที่จะถือได้ว่าตัวตน เดินเหมือนกับชั่วอึดใจเดียวก็ถึงวัดบรมนิวาส

ในวันนั้นเป็นเวลากลางวัน ขณะที่ท่านเดินออกจากวัดบรมนิวาสไปถึงถนนหลวง ขณะที่กำลังเดินไปอยู่นั้น ท่านเล่าว่าเวลาจิตกำลังดูดดื่มในอรรถปฏิบัติมาก ทั้งเดินไปทั้งเจริญอสุภกัมมัฏฐานไปเรื่อย ๆ ขณะนั้นได้มองเห็นผู้หญิงแขกคนหนึ่งกำลังเดินอยู่ข้างหน้า ประเดี๋ยวเดียวผู้หญิงแขกคนนั้น ปรากฏว่ามีร่างกายอ้วนขึ้นทุกทีนึกแปลกใจว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น แต่ก็ได้มองดูไปเรื่อย ๆ หนักเข้ามันมิใช่อ้วนเสียแล้วนั่นคือทั้งตัวกำลังพองเน่าขึ้นอืด อันจะให้เป็นของน่าเกลียดนั่นเอง พอมันขึ้นเต็มที่ของมันแล้วก็เปื่อยเน่า มีน้ำเลือดและน้ำหนองไหลเยิ้มไปทั้งตัวแล้วมีพวกหมู่หนอนชอนไชและแมลงวันไต่ตอมไปมาน่าเกลียดจริง ๆ ในที่สุดเลือดเนื้อและหนังเอ็นก็ได้เปื่อยเน่าย่อยยับไปหมด เหลือแต่โครงกระดูกติดต่อกันไว้เท่านั้น แล้วก็ได้เห็นโครงกระดูกนั้นเดินไปได้ จะปรากฏเป็นชายหรือหญิงก็หาไม่ จึงได้เกิดความอัศจรรย์เป็นอย่างมาก"

ทั้งนี้ก็เพราะท่านมิได้ตั้งใจที่จะพิจารณาให้ร่างกายนั้นเป็นอสุภอะไร เพียงลืมตามองดูธรรมดา ๆ เท่านั้นแต่มันก็สามารถเป็นไปได้ จึงได้นึกถึงประวัติของพระเถระองค์หนึ่งในครั้งพุทธกาล นัยว่าท่านกำหนดเอากายคตาสติเป็นอารมณ์เหมือนกัน วันหนึ่งขณะที่ท่านกำลังเดินอยู่นั้น สามีภรรยาคู่หนึ่งเกิดทะเลาะกัน ฝ่ายภรรยาก็หลบหน้าสามีไป ได้เดินทางผ่านมาพบกับพระเถระองค์นั้นเข้า เบื้องต้นหญิงคนนั้นก็ได้แสดงอาการยิ้มแย้มไปบ้าง พระเถระเมื่อมองไปเห็นฟันของหญิงคนนั้นเข้าแล้ว ได้ปรากฏเห็นเป็นร่างกระดูกไปทั้งตัว แล้วก็เห็นเป็นร่างกระดูกเดินได้ จึงมิได้รู้จักว่าคน ๆ นั้นเป็นหญิงหรือชาย"

ครั้นเมื่อสามีเขาตามมาพบพระเถระแล้วถามท่านว่า ได้พบผู้หญิงคนหนึ่งเดินผ่านมาทางนี้หรือไม่ ท่านจึงบอกเขาไปว่าได้เห็นแต่ร่างกระดูกร่างหนึ่งเดินผ่านไปแต่ไม่ทราบว่าเป็นหญิงหรือชาย

ตั้งแต่วันนั้นต่อมาท่านจึงได้รู้เรื่องว่าการเจริญอสุภ เมื่อเป็นไปแก่กล้าแล้ว สามารถเห็นเป็นอสุภไปได้ทั้งนอกและใน จึงได้หมดความสงสัยในเรื่องนี้ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าให้ฟังว่า

"ตามข้างทางจากวัดบรมนิวาสไปวัดสระปทุมในสมัยนั้น เป็นทุ่งนาบ้าง เป็นสวนบ้าง แม้แต่ที่วัดบรมนิวาสเอง ก็มีแต่หนามหวายเกิดอยู่เต็มบริเวณ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ หลังจากท่านอาจารย์มั่นฯ ได้จำพรรษาที่กรุงเทพฯ ในปีนั้นแล้ว ท่านก็พิจารณาภายในพรรษานั้นว่า เราควรจะได้แนะนำสั่งสอนธรรมปฏิบัติที่เราจะได้รู้ได้เห็นมา ซึ่งเป็นธรรมที่ยากนักจะรู้ได้ เราอุตส่าห์พยายามมาเป็นเวลานับสิบ ๆ ปี ควรจะได้แนะนำบรรดาผู้ที่ควรแก่การปฏิบัติให้ได้รู้และจะได้แนะนำกันต่อ ๆ ไป ครั้นเมื่อออกพรรษาแล้วท่านก็ได้ลาท่านเจ้าคุณอุบาลีฯ กลับไปจังหวัดอุบลฯ จำพรรษาที่วัดบูรพา ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ นั้น ท่านมีพรรษาได้ ๒๕ พรรษา ขณะที่ท่านจำพรรษาอยู่นั้น ท่านก็พิจารณาว่า ใครหนอจะเป็นผู้ควรแก่การสั่งสอน

ในขณะนั้นท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม เป็นครูสอนนักเรียนอยู่เหมือนกับครูอื่น ๆ เป็นครูที่สอนวิชาสามัญแก่นักเรียนเป็นเวลาหลายปีมาแล้ว ท่านอาจารย์สิงห์ท่านได้ยินกิตติศัพท์ว่า ท่านอาจารย์มั่นฯ เป็นพระนักปฏิบัติที่เคร่งครัดมาก ก็ใคร่ที่จะได้ศึกษาธรรมปฏิบัติ ในวันหนึ่งหลังจากเลิกสอนนักเรียนแล้ว ท่านก็ได้ไปนมัสการท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่วัดบูรพา ขณะนั้นเป็นเวลา ๑ ทุ่มแล้ว เมื่อเข้าไปเห็นท่านอาจารย์มั่นฯ กำลังเดินจงกรมอยู่ ท่านก็รออยู่ครู่ใหญ่จนท่านอาจารย์เลิกจากการเดินจงกรม เหลือบไปเห็นท่านอาจารย์สิงห์ซึ่งนั่งอยู่ที่โคนต้นมะม่วง ท่านจึงได้เรียกและพากันขึ้นไปบนกุฏิ หลังจากท่านอาจารย์สิงห์กราบแล้ว ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้พูดขึ้นว่า

"เราได้รอเธอมานานแล้ว ที่อยากจะพบและต้องการชักชวนให้ปฏิบัติธรรมด้วยกัน"

เมื่อได้ยินเช่นนั้น ท่านอาจารย์สิงห์ถึงกับตกตะลึง เพราะท่านได้ทราบจิตใจของท่านอาจารย์สิงห์มาก่อน เนื่องจากท่านอาจารย์ได้ตั้งใจมาหลายเพลาแล้วที่จะขอมาพบกับท่าน เพื่อฝากตัวเป็นศิษย์ปฏิบัติธรรมด้วย พอท่านอาจารย์สิงห์ฯ ได้ฟังเช่นนั้นก็รีบ

ตอบท่านไว้ว่า

"กระผมอยากจะปฏิบัติธรรมกับท่านมานานแล้ว"

กล่าวจบท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงได้อธิบายให้ฟังว่า

"การบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์นั้นจักต้องปฏิบัติกัมมัฏฐาน คือพิจารณาตจะจะปัญจกกัมมัฏฐานเป็นเบื้องแรกเพราะเป็นหนทางพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงตรัสรู้ธรรมด้วยการปฏิบัติอริยสัจจธรรม ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค"

เมื่ออธิบายไปพอสมควร ท่านก็แนะนำวิธีนั่งสมาธิ ท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นผู้นำนั่งสมาธิในตอนนั้นเป็นเวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง ท่านอาจารย์สิงห์ก็เกิดความสงบแล้วจิตสว่างไสวขึ้นทันทีเป็นการอัศจรรย์ยิ่ง ภายหลังจากนั่งสมาธิเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ได้อธิบายถึงวิธีพิจารณากาย โดยใช้กระแสจิตพิจารณาจนเป็นที่พอใจแล้ว ท่านท่านอาจารย์สิงห์ก็ได้ลากลับไป

จากนั้นมาท่านก็พยายามนั่งสมาธิทุกวัน จนเกิดความเย็นใจเกิดขึ้นเป็นลำดับอยู่มาวันหนึ่งท่านอาจารย์สิงห์ก็ไปสอนนักเรียนตามปรกติ ซึ่งเด็กนักเรียนในสมัยนั้นเรียนรวมกันทั้งชายและหญิง และอายุการเรียนก็มาก ต้องเรียนถึงอายุ ๑๘ ปี เป็นการบังคับให้เรียนจบ ป. ๔ ขณะที่ท่านกำลังสอนนักเรียนมองดูเด็กนักเรียนเห็นแต่โครงกระดูกนั่งอยู่เต็มห้องไปหมด ไม่มีหนังหุ้มอยู่เลยสักคนเดียว จำนวนนักเรียนประมาณ ๓๘คน ได้มองเห็นเช่นนั้นไปหมดทุกคนเลย แม้ท่านจะพยายามขยี้ตาดูก็เห็นเป็นเช่นนั้น ที่สุดก็เกิดความสังเวชใจขึ้นแก่ท่านเป็นอย่างมาก แล้วก็เกิดความเบื่อหน่ายต่อสังขารเป็นอย่างยิ่ง จึงนับเป็นสิ่งมหัศจรรย์นัก เพราะธรรมดาปฏิภาคนิมิตต้องเกิดในขณะหลับตาอยู่ในฌานจริง ๆ แต่ท่านกลับเห็นทั้งหลับตาและลืมตา อาการที่ท่านเห็นเป็นอยู่เช่นนั้นเป็นเวลานาน

จนนักเรียนพากันสงสัยว่าทำไมครูจึงนั่งนิ่งอยู่เช่นนั้น ทุกคนเงียบกริบ เวลาได้ล่วงไปนานโขทีเดียวตาของท่านจึงค่อยปรากฏเห็นร่างของเด็ก นักเรียนในชั้นเหล่านั้นมีเนื้อหนังขึ้นจนปรากฏเป็นปรกติ หลังจากนั้นท่านก็พูดกับเด็กนักเรียนทั้งหลายเป็นการอำลาว่า

"นักเรียนทุกคน บัดนี้ครูจะได้ขอลาออกจากความเป็นครูตั้งแต่บัดนี้แล้ว เนื่องจากครูได้เกิดความรู้ในพระพุทธศาสนา ได้เห็นความจริงเสียแล้ว"

เมื่อได้ลาลาศิษย์ของท่านเสร็จ ท่านก็จัดกลด อัฐบริขารของพระธุดงค์ออกจากวัดเดิมท่านอยู่ ติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ ไปทุกหนทุกแห่ง เพื่อบำเพ็ญสมณธรรมให้ยิ่ง จนกระทั่งได้เห็นอรรถธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

ในปีนี้เองท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้คิดถึงพระกรรมวาจาจารย์ของท่านคือพระครูสีทา ชยเสโน เพราะหลังจากท่านได้พบกับความจริงแห่งการปฏิบัติแล้วนั้น ท่านใคร่จะให้อาจารย์ของท่านได้รับแสงสว่างแห่งธรรมนี้บ้าง ในวันหนึ่ง ท่านจึงได้เข้าไปนมัสการที่วัดและพูดขอโอกาสที่จะเล่าความจริงแห่งการปฏิบัติธรรมถวาย เมื่อท่านพระครูให้โอกาสท่านเล่าถวายแล้ว ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงได้เริ่มเล่าความจริงที่ท่านได้ประสบมา ในขณะที่ท่านบำเพ็ญกัมมัฏฐานอยู่ที่ถ้ำไผ่ขวางน้ำตกสาริกานั้นว่า

"การปฏิบัตินี้เป็นทางที่จะเป็นทางพาให้พ้นทุกข์ คือมรรค ๘ มรรค ๘ ข้อต้นนั้น ได้แก่สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เห็นชอบเห็นอะไร เห็นอริยสัจ ๔ อริยสัจ ๔ คืออะไร คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มรรคคือมรรค ๘ ฉะนั้นเมื่อปฏิบัติสัมมา-ทิฏฐิข้อเดียว จึงเท่ากับปฏิบัติทั้งหมด ๘ ทุกข์คืออะไร คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ใครคือผู้เกิดผู้ตาย ร่างกายของเรานี้ ฉะนั้นร่างกายของเรานี้จึงเป็นตัวทุกข์ เพราะจิตเข้าไปยึดมั่น

การบำเพ็ญจิตให้สงบจนเกิดกำลังแล้ว ก็ไม่ควรที่จะทำความสงบอย่างเดียว เพราะถ้าทำแต่ความสงบไม่พิจารณาทุกขสัจจ์ ก็จะเป็นเฉพาะฌาน ก็จะเป็นมิจฉาสมาธิ เป็นสมาธิผิดไม่พ้นทุกข์ ต้องพิจารณาทุกข์จึงจะพ้นทุกข์ คือต้องใช้กระแสจิตที่เป็นกำลังอันเกิดจากความสงบนั้นมาพิจารณา เพราะกระแสจิตนี้ได้รับการอบรมจากสมาธิแล้วเป็นกำลังมหาศาล ซึ่งไม่ควรนำไปใช้ทางอื่นเสีย ควรใช้พิจารณาตัวทุกข์ คือร่างกายนี้ให้เห็นชัดเจนจนกระทั่งเกิดนิพพิทาญาณ ความเบื่อหน่าย เจริญให้มากกระทำให้มาก ญาณเกิดขึ้นจนกว่าจะแก่รอบ

เมื่อท่านพระครูได้ฟังแล้วท่านก็เกิดความเลื่อมใสว่า ธรรมเช่นนี้แม้เราที่ได้เรียนมาแล้วแต่ไม่เข้าใจ เพราะปริยัตินั้นเพียงแต่เรียนพอเข้าใจ แต่ไม่รู้วิธีการที่ใช้

คราวนี้รู้วิธีการที่จะทำอะไรกับสิ่งนั้นแล้ว เอาละเราขอขอบใจเธอมาก

ท่านอาจารย์มั่น ฯ เมื่อได้สนทนากับท่านอาจารย์ของท่านพอสมควรแล้วก็ลากลับไป เมื่อท่านพระครูได้บำเพ็ญกัมมัฏฐาน ตามแนวของท่านอาจารย์มั่น ฯ มาเป็นเวลานานครั้งแล้ววันหนึ่งก็เกิดความอัศจรรย์ขึ้น ซึ่งสามารถพิจารณาเห็นกายและเกิดนิพพิทญาณ ความเบื่อหน่าย และสามารถทวนกระแสจิตเห็นตัวผู้รู้ผู้เห็นตามความเป็นจริงแล้วสิ้นกังขาความสงสัยในใจซึ่งสัตถุศาสนา จึงได้ให้พระไปนิมนต์พระอาจารย์มั่น ฯ มาพบและเล่าให้ฟัง ท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ว่าทำถูกแล้ว ต่อไปนี้ก็ขอให้เจริญให้มาก เมื่อพอเพียงแก่ความต้องการแล้วก็จะพึงรู้เอง

เมื่อท่านพระครูฯ ได้ให้ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้รู้เห็นเป็นพยานในการเห็นธรรมในกาลนั้นแล้วท่านได้รำพึงว่า

"ศิษย์ของเราองค์นี้นับว่าเป็นผู้มีความกตัญญูกตเวทีมากเหลือเกิน เพราะเมื่อได้รู้ได้เห็นธรรมอันแท้จริงแล้วก็ไม่ลืมครูบาอาจารย์ อุตส่าห์มาแนะนำให้เราได้รู้ได้เห็น และเป็นการถูกต้องแม้เราเป็นพระผู้เฒ่า เป็นถึงอาจารย์ถ้าจะพึงมัวถือแต่มานะทิฏฐิก็คงไม่สามารถฟังธรรมจากศิษย์ที่มีความสามารถในธรรมได้ แต่ก็ที่มีศิษย์เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ได้เป็นประโยชน์แก่ชนบทเป็นอันมาก อันว่าศิษย์นั้นถ้าดี ผู้เป็นครูเป็นอาจารย์ก็พลอยได้รับเกียรติและชื่อเสียงตามไปด้วย นี้ก็เป็นเช่นนั้น

ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นธรรมโดยทั่วไป สุดแล้วแต่ผู้ใดจะมีความสามารถ เมื่อผู้มีความสามารถมากก็แนะนำบอกกล่าวแก่ผู้มีความสามารถน้อย ก็จะทำให้สัตถุศาสนากว้างขวางออกไป มิใช่ว่าใครจะว่าเราใหญ่เราโต เป็นอาจารย์เป็นอุปัชฌาย์ เรามียศฐาน์บรรดาศักดิ์แล้วนำเอาสิ่งเหล่านั้นมาเป็นเครื่องกีดขวางการที่จะศึกษาหาธรรมอันยิ่งให้ตน นี่เป็นทางเสื่อมเสียแก่ตน และผู้อื่นอย่างใหญ่หลวง แต่เราเองมิได้คิดเช่นนั้น เราได้ตั้งหน้าตั้งตาบำเพ็ญสมณธรรมตามที่ศิษย์ของเราแนะนำให้จนเกิดผล และเราเองบัดนี้ก็จะสามารถสอนใครต่อใครให้ดำเนินตามแนวนี้ อันเป็นทางถูกต้องแก้ความสงสัยได้"

ขณะนั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ เห็นท่านพระครู ฯ นั่งนิ่งเฉยอยู่นานท่านก็เลยอำลากลับ และในปีนี้เองท่านก็ได้พบโยมมารดาของท่าน ซึ่งท่านได้ตั้งใจไว้ว่าท่านจะโปรด

โยมด้วยธรรมทั้งหลายที่รู้มาแล้ว ท่านจึงเดินทางไปพบกับโยมที่บ้านตำบลบ้านบง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบล ฯ เมื่อโยมได้เห็นท่านก็มีความดีอกดีใจมาก เพราะท่านได้จากไปเสียนาน เมื่อท่านได้ปราศรัยเล่าถึงการเดินทางธุดงค์ ทั้งในและต่างประเทศตลอดจนได้แสงสว่างแห่งธรรมได้แก่โยมพึ่ง จนเป็นที่พอใจแล้ว

ท่านก็ย้อนมาพูดถึงการปฏิบัติโดยขอร้องให้โยมพยายามปฏิบัติจิตอันเป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ ทางโยมมารดาก็ตกลงที่จะปฏิบัติตามที่ได้แนะให้นับแต่ที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้แนะนำให้แล้ว โยมมารดาก็ได้มีความสนใจเป็นกรณีพิเศษ ได้ทำตามคำแนะนำทุกประการ และจิตก็เป็นไปได้ตามจริงที่เกิดขึ้น ได้รับความเย็นใจมีศรัทธาแก่กล้าลาลูกหลานออกบวชเป็นชี โดยมีท่านอาจารย์เสาร์บวชให้ ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเล่าว่า

โยมมีความเพียรมาก แม้ว่าจะแก่แล้วก็ตาม อธิษฐานนอนตะแคงข้างขวาตลอดชีวิต มีการเดินธุดงค์ไปในที่กันดารเช่นเดียวกับพระสงฆ์ รับประทานอาหารเพียงมื้อเดียวตลอดชีวิต มีความเพียรมั่นคงไม่ท้อถอยแม้แต่ท่านอาจารย์มั่น ฯ เองก็ชมว่ามารดาของท่านมีความเพียรแก่กล้า หลังจากที่โยมได้บำเพ็ญกัมมัฏฐานตามคำแนะนำของท่านอาจารย์มั่น ฯ มาหลายปี ท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ทราบว่า อินทรีย์ของการอบรมจิตได้แก่กล้าแล้วท่านได้คะแนนนำวิธีสุดท้ายคือ

การบำเพ็ญวิปัสนาญาณให้เกิดความแก่รอบของญาณโดยอุบาย ซึ่งท่านได้ยกตัวอย่างของปัญจวรรคีย์ทั้ง ๕ เมื่ออินทรีย์แก่กล้าแล้วพระพุทธองค์ได้ทรงให้ปัญจวรรคีย์ พิจารณา รูป เวทนา เป็นต้น โดยปัญญาตามความเป็นจริง ปัญญาในที่นี้ได้แก่ ญาณ หรือความรู้อันเกิดจากกระแสธรรมอันยิ่ง โยมมารดาของท่านได้รับการอบรมมากแล้วก็พิจารณาตามนั้น จนเป็นที่พอแก่ความต้องการ โดยการเจริญให้มากกระทำให้มาก มีความรู้ความสามารถทวนกระแสจิตเข้าถึงซึ่งฐีติภูตัง และเจริญต่อไปจนเป็นการพอโดยการอบรมเป็นอินทรีย์ บังเกิดความรู้แจ่มแจ้งตัดความสงสัยแล้วโดยสิ้นเชิงและได้ออกอุทานต่อหน้าพระอาจารย์มั่น ฯ ว่า

"เราหายสงสัยแล้ว เราจะไม่มาเกิดอีกแล้ว" จึงนับว่าเป็นที่พอใจของท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นอย่างยิ่ง แล้วท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้บอกแก่โยมมารดาของท่านว่า

"บัดนี้อาตมาภาพได้ทดแทนบุญคุณของคุณโยมหมดแล้ว เป็นการทดแทนที่

ได้สิ้นสุดลงเป็นการสุดท้าย"

จากนั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้พยากรณ์มารดาของท่านกับพระบางองค์ว่า "มารดาของท่านได้เป็นอริยบุคคลชั้นที่ ๓" (ตามคำบอกเล่าของท่านอาจารย์กงมา จิรปญฺโญ) หลังจากนั้น เมื่อสังขารของโยมแก่หง่อมแล้ว ความชราเข้าครอบงำ ลูกหลานขอให้รับประทานอาหารในตอนเย็นก็ไม่ยอม โยมมารดาของท่านพูดว่า "เราต้องมีศีล ๘ เป็นวิรัติตลอดชีวิตของเรา" เมื่อถึงกาลที่โยมมารดาของท่านจะสิ้นชีวิต ท่านก็ได้บอกถึงวัน เดือน ปี เวลาบ่าย ๓ โมงเย็นว่าจะถึงแก่กรรม เมื่อถึงกาลนั้นก็ได้ถึงแก่กรรมตามที่พูดไว้ด้วยความสงบจริง ๆ ในตอนสุดท้ายเมื่อท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ทราบวันเวลาแล้วท่านก็ได้ไปทำฌาปนกิจศพมารดาของท่านด้วยตัวท่านเอง

ส่วนท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ซึ่งได้พำนักอยู่ที่วัดสุทัศนาราม ในเมืองอุบลราชธานี ได้ออกจากการเป็นครูแล้ว เพราะผลแห่งการปฏิบัติธรรมที่ได้รับการแนะนำจากท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งปรากฏว่าได้รับผลเป็นที่น่าพึงพอใจเป็นอย่างยิ่ง ในระหว่างเดือนเดียวกันนั้น พระปิ่น ปญฺญาพโล ผู้เป็นน้องชายของท่านก็พลอยได้ไปศึกษาด้วย และได้เกิดความเลื่อมใสในอุบายทางด้านการปฏิบัติพอสมควร ท่านอาจารย์สิงห์ได้ตกลงใจอย่างแน่วแน่ ในการเปลี่ยนจากพระปริยัติเป็นพระธุดงค์เพื่อติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ ต่อไป ส่วนพระปิ่นเป็นผู้น้องชายขอลาไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ โดยปฏิญาณว่าจะขอศึกษาสัก ๕-๖ ปี แล้วจึงจะลาออกปฏิบัติตามภายหลัง เมื่อท่านพักศึกษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ฯ ครบกำหนด ๕ ปี และสอบได้เปรียญ ๕ ประโยค แล้วก็ได้ออกไปปฏิบัติตามคำปฏิญาณของท่านจริง ๆ โดยติดตามท่านอาจารย์ไปทุกหนทุกแห่ง ตามป่าเขาอันเป็นสถานที่วิเวก ในสมัยนั้นพระเปรียญที่ออกเที่ยววิเวกธุดงค์กัมมัฏฐานท่านนับว่าเป็นองค์แรก ซึ่งแต่กาลก่อนนานมาแล้วไม่เคยมีปรากฏเลย นับเป็นศุภนิมิตที่ดีอย่างยิ่ง เมื่อท่านออกธุดงค์คราวนี้ ท่านก็ได้นามว่า พระอาจารย์มหาปิ่น ปญฺญาพโล ขณะนั้นท่านมีอายุ ๓๐ ปี พรรษาที่ ๘ ในคราวเดียวกันกับที่ท่านออกธุดงค์ในคราวนั้น มีพระที่ออกธุดงค์ไป เพื่อจะศึกษากับท่านอาจารย์มั่น ฯ ด้วยกัน ๓ องค์เท่านั้น คือ ๑ พระอาจารย์คำพวย ๒ พระอาจารย์เทศก์ เทสรงฺสี ๓ พระอาจารย์ทอน บ้านหัววัว อ. ลุมพุก จ. อุบล ฯ

พ.ศ. ๒๔๕๙

ถ้ำภูผากูด กิ่งคำชะอี จังหวัดนครพนม

เมื่อออกพรรษา ที่วัดบูรพา จังหวัดอุบลฯ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้กราบลาพระกรรมวาจาจารย์ เพื่อไปติดตามพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีลเถร ซึ่งขณะนั้นท่านจำพรรษาอยู่ที่ถ้ำภูผากูด เมื่อทราบแน่แล้วท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ได้เดินโดยเท้าเช่นพระธุดงค์ทั้งหลาย ท่านเล่าว่า ทางรถยนต์ไม่มีรถยนต์วิ่ง นับเป็นเวลาเดือน ๆ ก็ไม่เห็นสักคนหนึ่ง ตามทางที่ท่านไปก็เป็นดงดิบ ล้วนแต่ต้นไม้ใหญ่ ๆ เช่น ต้นตะเคียน ต้นยาง ต้นประดู่ ต้นตะแบก และสารพัดไม้นั้นเป็นไม้ใหญ่ บางต้น ๙ อ้อม ๑๐ อ้อม แลดูไม่เห็นพระอาทิตย์ทีเดียว เป็นป่าเปลี่ยวจริง ๆ ขณะที่เดินธุดงค์เห็นว่าที่ไหนเหมาะก็แวะพักทำความเพียรกันเป็นเวลา ๕ วัน หรือ ๗ วัน ขณะที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ กำลังเดินธุดงค์ระหว่างทางยังไม่ถึงถ้ำภูผากูดนั้น ท่านได้คิดถึงอาจารย์ของท่านมากและก็วันหนึ่งหลังจากการพักผ่อนการเดินทาง ซึ่งเร่งเดินเป็นวัน ๆ มาแล้วอย่างเหน็ดเหนื่อย ท่านได้พิจารณาถึงท่านอาจารย์เสาร์ที่เป็นอาจารย์ของท่าน และได้ระลึกถึงที่ท่านได้ทราบภายในญาณเมื่อคราวที่ท่านอยู่ที่ถ้ำสาริกาว่า ท่านอาจารย์ของท่านปรารถนาปัจเจกโพธิ ถ้าหากว่าท่านยังมีจิตกังวลในการปรารถนาเช่นนั้นการทำความเพียรเพื่อความพ้นทุกข์ก็จะสำเร็จไปไม่ได้ เช่นเดียวกับเราเหมือนกัน เมื่อความปรารถนาพระโพธิญาณยังฝังอยู่ในจิต เราก็ไม่สามารถดำเนินจิตเข้าสู่อริยสัจจ์ เพื่อความหมดจดจากกิเลสได้ ถ้าเราไปพบท่านอาจารย์ของเรา ๆ ก็จะต้องแนะนำให้ท่านเลิกจากการปรารถนาเช่นนั้นเสีย จะเป็นผลสำเร็จหรือไม่หนอ นี้เป็นการรำพึงภายในการเป็นสมาธิละเอียดของท่านอาจารย์มั่น ฯ แต่เมื่อท่านได้สละความคิดนั้นเพื่อมิให้กังวลใจแล้ว และท่านก็ได้ธุดงค์เรื่อยๆ ไปจนใกล้จะถึงถ้ำภูผากูด โดยรอบบริเวณภูเขาอันเป็นถ้ำแห่งนั้นเป็นภูมิประเทศที่เป็นป่าไม้เต็งไม้รังไม้แดง ไม้มะค่า แต่ไม่เป็นดงทึบเหมือนกับดงอื่น ๆ จึงทำให้บริเวณนั้นมีอากาศปรอดโปร่งดี ถ้ำแห่งภูเขาแถวนั้นก็ไม่อับชื้น ทั่วบริเวณจึงเป็นสถานที่ที่จะพึงอาศัยเป็นเวลาแรมปีได้ ถ้าเป็นดงดิบมองไม่เห็นพระอาทิตย์แล้วจะอยู่กันนานไม่ได้ เพราะจะทำให้สุขภาพเสีย โดยที่ท่านอาจารย์เสาร์ท่านได้เลือกเอาสถานที่แห่งนี้อยู่ถึง ๕ ปี และท่านก็ยังมีสุขภาพดีเป็นปรกติเหมือนกับอยู่ในวัดธรรมดา นับว่าท่านอาจารย์เสาร์

มีความรู้ความชำนาญในการอยู่ป่าอย่างยิ่ง ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านว่าเราได้เดินมองพิเคราะห์ดูแล้วเป็นที่เหมาะสมจริง ๆ เพราะมีธารน้ำเล็ก ๆ ไหลไม่ขาดอยู่ที่ตรงกลางทางที่จะขึ้นถ้ำพอดี คำว่าภูผากูด คือมีผักกูดขึ้นอยู่ตามตลิ่งธารน้ำนั้นมาก เมื่อผักกูดขึ้นผักที่จะขึ้นตามผักกูดมากก็เช่นผักหนาม ผักเต่าเกียด ในคราวนั้นท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ทราบว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ ธุดงค์ไป ท่านก็ธุดงค์ตามไปติด ๆ กับท่านอาจารย์มั่น ฯ แต่พอก่อนจะถึงถ้ำภูผากูดท่านก็ล้มเจ็บเป็นไข้จึงได้เดินทางกลับมารักษาตัวอยู่ที่จังหวัดอุบล ฯ เมื่อท่านหายป่วยแล้วก็ได้ติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ ไป เพื่อหวังในการศึกษาธรรมปฏิบัติอีก โดยมิได้มีการย่นย่อท้อถอยแต่ประการใด

ครั้นเมื่อท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เดินจนกระทั่งถึงและขึ้นไปบนถ้ำภูผากูด เมื่อวางบริขารไว้ส่วนหนึ่งแล้วท่านก็เข้าไปนมัสการท่านอาจารย์เสาร์ ซึ่งท่านอาจารย์เสาร์ได้รู้ล่วงหน้าและเตรียมสถานที่ไว้คอยรับศิษย์รักอันจากกันไปนานอยู่แล้ว ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เข้าไปกราบนมัสการสนทนาปราศรัยตามสมควรแล้วก็ไปพัก ณ บริเวณแห่งหนึ่ง ตามอัธยาศัย และท่านอาจารย์มั่นฯ ก็ตั้งใจจะจำพรรษา ณ ถ้ำนี้กับท่านอาจารย์เสาร์

ในระหว่างพรรษาทั้งศิษย์และอาจารย์ก็ได้ปรึกษาสนทนาในเรื่องธรรมปฏิบัติแทบทุกวัน อยู่มาวันหนึ่งท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้พูดขึ้นว่าท่านอาจารย์ได้พิจารณาอริยสัจธรรมหรือไม่ ? ท่านอาจารเสาร์ได้ตอบว่า "เราก็ได้พิจารณาเหมือนกัน" ได้ผลเป็นอย่างไรบ้าง ?" ท่านอาจารย์มั่น ฯ ถาม "ได้ผลเหมือนกันแต่ไม่จัดเจน" ท่านอาจารย์เสาร์ตอบ "เพราะเหตุไรบ้างครับ ?" ท่านอาจารย์มั่น ฯ ถาม "เราได้พยายามอยู่คือพยายามคิดถึงความแก่ความตาย แต่ว่าบางคราวมันก็ไม่แจ่มแจ้ง" ท่านอาจารย์เสาร์ตอบ "ถ้าเช่นนั้นคงมีอะไรเป็นเครื่องห่วงหรือกระมัง ?" ท่านอาจารย์มั่น ฯ ถาม "เราก็พยายามพิจารณาเหมือนกันแต่ก็หาสิ่งขัดข้องไม่ได้" ท่านอาจารย์เสาร์ตอบ และกล่าวต่อไปว่า ความจริงความสว่างของดวงจิตนั้นก็เป็นปรกติดีอยู่ แม้มันจะดีบ้างไม่ดีบ้างมันก็เรื่องธรรมดาของสมาธิ แต่ว่าเมื่อจิตพิจารณาทีไรรู้สึกว่าไม่ก้าวไป ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงกล่าวว่า "กระผมคิดว่าคงมีอะไรสักอย่างเป็นเครื่องห่วง" ท่านอาจารย์เสาร์ตอบว่า "และเธอรู้ไหมว่าเรามีอะไรเป็นเครื่องห่วง ?" ท่านอาจารย์มั่น ฯ เห็นเป็นโอกาสที่จะได้ถวายความรู้ในครั้งอยู่ถ้ำสาริกาโน้นจึงได้ตอบทันทีว่า "ท่านอาจารย์ห่วง

เรื่องการปรารถนาเรื่องปัจเจกโพธิกระมังครับ" ท่านอาจารย์เสาร์ตอบว่า "แน่ทีเดียว ในจิตใจเราตั้งอยู่ว่า จะขอให้รู้ธรรมเองโดยมิต้องให้ใครมาแนะนำหรือบอกให้ และมันก็ตั้งอยู่ในใจของเรามาตลอด" ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงขอความกรุณาแล้วบอกท่านอาจารย์เสาร์ว่า ขอให้ท่านอาจารย์อย่าเป็นห่วงเลย ขอให้พิจารณาอริยสัจเพื่อความพ้นทุกข์เสียแต่ชาตินี้เถิด เพราะกระผมเองก็ปรารถนาพระโพธิญาณ และกระผมก็ได้ละความปรารถนานั้นแล้ว เนื่องด้วยว่าการท่องเที่ยวในสังสารวัฏฏนี้มันนานเหลือเกิน ในวันนั้นท่านอาจารย์เสาร์ต้องประหลาดใจที่ศิษย์ของท่านได้ล่วงรู้ถึงความจริง อันปรากฏอยู่ในใจของท่าน ซึ่งท่านไม่เคยปริปากบอกใครเลย ฉะนั้นจึงทำให้ท่านรู้สึกว่า ท่านอาจารย์มั่น ฯ นี้ ต้องมีความดีความจริงความชัดเจนในใจอย่างแน่นอน ในวันนั้นก็ได้คุยกันเพียงเท่านี้แล้วก็เลิกกันไป

อยู่มาวันหนึ่งท่านอาจารย์เสาร์ได้ไปนั่งอยู่ที่สงัดเฉพาะองค์เดียว เริ่มด้วยการพิจารณาถึงอริยสัจจ์โดยอุบายอย่างหนึ่งคือ การพิจารณากายจนชัดแจ้งประจักษ์เกิดนิพพิทาญาณความเบื่อหน่ายขึ้นและท่านก็เริ่มดำเนินจิต เจริญให้มาก กระทำให้มากจนเป็นญาน สามารถทวนกระแสมาถึงที่ตั้งของจิตได้ และวันนั้นท่านก็ตัดเสียซึ่งความสงสัยได้อย่างเด็ดขาด เมื่อได้รับการอธิบายจากท่านอาจารย์มั่น ฯ ซ้ำอีกว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ควรจะเจริญให้มากจนกว่าจะพอแก่ความต้องการ เมื่อจวนถึงกาลปวรณาออกพรรษาท่านก็ทราบชัดถึงความเป็นจริงทุกประการและท่านก็บอกแก่อาจารย์มั่น ฯ ว่า เราได้เลิกการปรารถนาพระปัจเจกโพธิแล้ว และเราก็ได้เห็นธรรมจริงแล้ว

เมื่อท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ฟังก็ได้พูดให้ความแน่ใจว่า เป็นจริงเช่นนั้นแล้วต่างก็มีความอิ่มเอิบในธรรม ระยะเวลานั้นท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านมีพรรษา ๒๖ พรรษา ท่านได้ปฏิบัติท่านอาจายย์เสาร์เหมือนกับท่านเป็นพระใหม่ คือปฏิบัติตั้งแต่การล้างบาตรซักจีวร ปูที่นอน ตักน้ำถวายสรง ถูหลัง ทุกประการ ซึ่งแม้อาจารย์เสาร์จะห้ามไม่ให้ทำ แต่ท่านก็ปฏิบัติได้โดยมิได้มีการแข็งกระด้างแต่ประการใด

ก่อนเข้าพรรษนี้ปรากฏว่ามารดาของท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งยังกระหายต่อการปฏิบัติศึกษาธรรมอยู่มิวาย จึงอุตส่าห์ล้มลุกคลุกคลานตามวิบากของคนแก่ติดตามไปที่ถ้ำภูผากูด เพื่อศึกษาอบรมตนให้รู้แจ้งเห็นจริงในธรรมปฏิบัติ ท่านอาจารย์เสาร์จึงได้

บวชชีให้อยู่ปฏิบัติ ณ ถ้ำนี้โดยจองเอาที่เงื้อมแห่งหนึ่งเป็นที่ปฏิบัติธรรม เร่งความเพียรทั้งกลางวันทั้งกลางคืนอยู่ที่ถ้ำนั้น

ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม หลังจากหายป่วยแล้วก็ติดตามไปปฏิบัติกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ต่อไปทุกหนทุกแห่ง ซึ่งเริ่มติดตามพบที่ถ้ำในปีนี้เอง

พ.ศ. ๒๔๖๐

บ้านดงปอ ห้วยหลวง อำเภอเพ็ง

ในพรรษานี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ จำพรรษาที่ป่าแห่งหนึ่ง ที่บ้านดงปอ ต. ห้วยหลวง อ. เพ็ง หลังจากที่ท่านได้เปิดศักราชแห่งการปฏิบัติธรรมอย่างได้ผลแล้ว ท่านก็เริ่มอบรมพระภิกษุสามเณรอย่างเด็ดเดี่ยวจริงจัง เพื่อผลงานในด้านนี้ของพระพุทธศาสนาจะได้เด่นขึ้น อันจักเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ในปีนี้บรรดาพระภิกษุทั้งหลายผู้เคยได้รับรสพระธรรมจากท่าน และผู้ที่ได้เคยสดับแต่กิตติศัพท์ก็ได้ติดตามปฏิบัติกับท่าน การจำพรรษาของท่าน ๆ ท่านไม่ต้องการอยู่รวมกันหลายองค์ เพราะจะทำให้ไม่วิเวก ดังนั้นท่านจึงตรวจดูเฉพาะองค์ที่กำลังจะได้รับผลที่แน่นอนให้จำพรรษาอยู่กับท่าน เพื่อที่จะได้แนะนำตลอดระยะเวลา เพื่อความก้าวหน้าไม่หยุดยั้งของศิษย์ ส่วนผู้ที่กำลังจะทำการอบรมเพื่อรอความแก่กล้าของสมาธิ ท่านก็แนะนำให้ไปอยู่แห่งละองค์สององค์ จะได้อบรมตนให้ยิ่งไม่ต้องกังวลกับใคร แต่พอเมื่อสงสัยในการปฏิบัติเกิดขึ้น ท่านเหล่านั้นก็จะมาหาให้ท่านอาจารย์ช่วยแก้ความสงสัยเป็นราย ๆ ไป การที่บรรดาศิษย์ได้ไปอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ มิใช่ว่าท่านจะทอดธุระเสียแต่อย่างใด ท่านต้องใช้ญาณภายในตรวจตราพร้อมทั้งคอยสดับตรับฟังข่าวอยู่ตลอดเวลา ท่านพิจารณาเห็นเหตุการณ์ของศิษย์แล้วถ้าเป็นเหตุสำคัญท่านจะใช้ให้พระหรือโยมไปตามพระองค์นั้นมาหาท่านทันที เพื่อจะได้แก้ไขเหตุการณ์ให้ดำเนินไปเพื่อความถูกต้อง และได้ผลเป็นประมาณ เช่นคราวหนึ่งท่านจำพรรษาอยู่ที่บ้านโคก ตำบลตองโขม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร มีอาจารย์องค์หนึ่งพักอยู่บนภูเขาเรียกกันว่าภูค้อ อาจารย์องค์นั้นไม่ฉันอาหารตลอด ๓ เดือน ผู้คนได้แตกตื่นกันไปหาท่านอย่างล้นหลาม แต่อาจารย์องค์นั้นไม่ได้เป็นศิษย์ของท่านอาจารย์มั่นฯ แต่อย่างใด ท่านจึงเพียงแต่แนะนำศิษย์ของท่านว่า การไปอยู่ป่าอยู่เขาทำ

อย่างนั้นไม่ถูกต้อง เพราะไปทำอภินิหารอดอาหาร อยู่ถ้ำเพื่อที่จะให้คนไปหาเป็นการผิดวิสัย พวกเราอย่าได้พากันทำเช่นนั้นเพราะตามความเป็นจริงแล้ว การอยู่ป่าต้องทำตัวเก็บตัวแสวงหาความสงบด้วยใจจริง โดยความบริสุทธิ์ในการแสวงหาธรรมปฏิบัติ การอยู่ป่าอยู่เขาโดยการเพื่อแสวงหาลาภหาปัจจัยนั้นไม่ต้องต้อง พวกเธอถ้าหากว่าจะพึงแสวงหาความสงบแล้ว ต้องอย่าไปทำอะไรที่ชวนให้คนหลงตามไปหา ซึ่งมันจะไม่เป็นการบริสุทธิ์ใจของนักปฏิบัติ

การควบคุมการปฏิบัติของศิษย์นั้น ท่านพิถีพิถันมาก พยายามติดตามดูความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ถ้าท่านได้พิจารณาเห็นว่าศิษย์รูปนั้นจะเป็นผู้มีนิสัย วาสนาเป็นผู้ที่ปฏิบัติเข้มแข็งและจะพึงเห็นอรรถเห็นธรรมในเบื้องหน้าแล้ว ท่านยิ่งจะติดตามคอยแนะนำการปฏิบัติให้ทุกระยะ ตัวอย่างเช่น ท่านอาจารย์มหาปิ่น ปญฺญาพโล ผู้เป็นน้องชายของท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ได้เข้ามามอบตัวเป็นศิษย์ของท่าน หลังจากนั้นท่านก็ได้พิจารณาเห็นว่าท่านมหาปิ่นนี้มีบุญวาสนา ได้บำเพ็ญมาพอสมควรที่จะเห็นอรรถธรรมได้ ท่านจึงพยายามแนะนำธรรมปฏิบัติให้อย่างละเอียดและลึกซึ้ง อยู่มาวันหนึ่งท่านอาจารย์มหาปิ่น ท่านนั่งพักอยู่ในกุฏิหลังเล็กมุงหลังหลังคาแฝกในเสนาสนะป่าซึ่งท่านก็ได้ผ่านการนั่งสมาธิมาแล้ว ๒ ชั่วโมง เป็นเวลาประมาณ ๒๓.๐๐ น.เศษ พลางท่านก็ได้นึกไปถึงอาจารย์มั่น ฯ ว่า "ท่านอาจารย์มั่นมิได้ร่ำเรียนพระปริยัติธรรมมากเหมือนเราท่านจะมีความรู้กว้างขวางได้อย่างไร เราได้ร่ำเรียนมาถึง ๕ ประโยค จะต้องมีความรู้กว้างขวางมากกว่าท่าน และที่ท่านสอนเราอยู่เดี๋ยวนี้จะถูกหรือมิถูกประการไรหนอ ?" ขณะนั้นเองท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านนั่งอยู่กุฏิของท่านห่างกันคนละมุมวัด ท่านก็ทราบวาระจิตรของท่านมหาปิ่นทันทีว่า กำลังจะคิดดูถูกท่านอยู่ และการคิดเช่นนี้ย่อมเป็นภัยแก่การบำเพ็ญสมณธรรมอย่างยิ่ง ท่านจึงลุกขึ้นถือไม้เท้าเดินไปที่กุฏิมหาปิ่นทันทีและเอาไม้เท้าเคาะข้างฝาที่ทำด้วยใบไม้ดัง ปั๊บ ๆ แล้วก็ส่งเสียงขึ้นว่า "ท่านมหาปิ่นนี่เธอจะมานั่งดูถูกเราด้วยเหตุไร ? การคิดเช่นนี้เป็นภัยต่อการบำเพ็ญสมณธรรมจริงหนามหา" มหาปิ่นได้ฟังตกใจสุดขีด เพราะมิได้นึกฝันเลยว่า เรานั่งคิดอยู่คนเดียวในเวลาที่ดึกสงัดเช่นนี้ ท่านอาจารย์มั่นฯ จะมาล่วงรู้วาระจิตของเราได้ จึงรีบลุกขึ้นจากกุฏิตรงเข้าไปกราบเท้าท่านอาจารย์มั่น ฯ รีบกราบเรียนว่า "กระผมกำลังนึกถึงท่านอาจารย์ในด้าน

อกุศลจิต กระผมขอกราบเท้าจงอโหสิกรรมให้แก่กระผมเถิด ตั้งแต่วันนี้ต่อไปกระผมจะบังคับจิตมิให้นึกคิดถึงสิ่งที่เป็นอกุศลจิตอย่างนี้ต่อไปอีก"

(ตรงนี้ผู้เขียนขอแทรกข้อความตอนเชียงใหม่ให้ผู้อ่านได้ทราบตอนสำคัญไว้ เพราะจะรอเขียนตอนท่านอยู่เชียงใหม่ก็จะไม่ทันใจผู้เขียนและผู้อ่าน)

ครั้งหนึ่งเมื่อท่านพักอยู่บนภูเขากับพวกมูเซอร์ ในจังหวัดเชียงใหม่ มีพระหลวงตา (หมายถึงผู้มีครอบครัวแล้วถึงบวช) ๓ องค์ ได้พยายามติดตามถามข่าวหาท่านอาจารย์มั่น ฯ อยู่ถึง ๓ ปี จึงได้ข่าวว่าอยู่บนภูเขากับพวกมูเซอร์ จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อรู้ชัดแน่แล้วจึงรีบไปเพื่อที่จะได้พบท่านทั้ง ๓ หลวงตาก็เดินทางปีนป่ายภูเขาขึ้นอย่างความตั้งใจจริง ไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากแต่ประการใด เพราะตั้งใจมานานแล้วพึ่งจะใกล้ความสำเร็จ ซึ่งทั้ง ๓ หลวงตาคงจะเข้าใจว่า เมื่อพบท่านแล้วคงจะได้ธรรมแสงสว่างไม่ยากนักจึงได้อุส่าห์ติดตามเป็นเวลานานก็พอดีเป็นเวลาเย็นประมาณบ่าย ๕ โมง จึงได้ถึงสถานที่อาจารย์มั่น ฯ อยู่ เมื่อถึงแล้วก็เข้าไปนมัสการท่าน ท่านกำลังฉันน้ำร้อนอยู่ มีพระเณรอยู่ด้วย ๒-๓ องค์คอยปรนนิบัติอยู่เมื่อหลวงตาทั้ง ๓ กราบแล้วท่านก็ถามว่า เธอตามหาเรามานานแล้ววันนี้มาจากไหนสามหลวงตาก็งงเป็นที่สุดว่าท่านรู้ได้อย่างไร และก็ตอบพร้อมกันว่า วันนี้มาจากอำเภอสันทราย แล้วท่านก็ให้พระไปจัดสถานที่อยู่ให้ตามจะพึงมีจำเดิมแต่นั้น หลวงตาทั้งสามก็พยายามปฏิบัติตามโอวาทของท่านอยู่อย่างเต็มความสามารถทั้งสามหลวงตาเล่าว่า ไม่ว่าพวกฉันจะนึกอยากฟังธรรมข้อใด ท่านจะต้องเทศน์ธรรมข้อนั้นให้ฟังโดยไม่ต้องออกปากถามเลย ฉันอัศจรรย์ใจจริง แต่...อยู่มาวันหนึ่ง ฉันทั้งสามได้ไปนั่งอยู่บนหินก้อนใหญ่งามมาก หลังหินเสมอเรียบดี พวกเราก็นั่งประชุมสนทนากัน ก็พูดถึงเรื่องทางบ้านว่าบ้านนี้ภรรยาของเราอยู่กันอย่างไรหนอ ลูกของฉันมี ๔ คน ลูกหญิงเป็นสาวยังไม่ได้แต่งงานเลย อีกองค์ก็พูดว่า ภรรยาน่ากลัวจะไปมีผัวใหม่ อาจจะทิ้งลูกเสียก็ได้และก็พูดกันหลายอย่างเป็นเวลากว่าชั่วโมง ทุกองค์ก็ต่างกลับมา แต่ก็มิได้อาลัยในคำพูดเหล่านั้นดอก พูดแล้วก็แล้วกันไป แต่ที่ไหนได้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้รู้เรื่องราวของเราหมด และในวันนั้นก็ได้มีพระภิกษุสามเณรทุกแห่งที่อยู่แถวใกล้ ๆ นั้นมาประชุมกันหมด ท่านก็ยกเอาเรื่องทั้งสามหลวงตาขึ้นมาพูดในท่ามกลางบริษัทว่า "ดูสิทั้งสามหลวงตานี่อุตส่าห์มาอยู่ป่าบวชแล้วยังคิดถึงมาตุคามลูกเมีย

มันจะมีประโยชน์อะไรที่จะมาอยู่ในกลางป่าเช่นนี้ซึ่งไม่ควรเลย น่าอับอายท่านผู้รู้ นี่แน่ะหลวงตา เธอเป็นพระกี่เปอร์เซนต์" เท่านั้นเองพวกเราทั้งสามอายเพื่อนอย่างหนักนั่งก้มหน้า เมื่อเลิกประชุมแล้วพวกเราทั้งสามก็ร้อนไปหมด จึงเป็นอันว่าพวกเราอยู่ไม่ไหว คืนนั้นประมาณเที่ยงคืนพวกเราก็เก็บบาตร, กลดหนีกันทั้งคืนปากก็พูดว่า อรหํ ๆๆ ทั้งเดินหนีไปมิได้อำลาท่านเลย โดยมิได้คำนึงว่าทางที่เดินมานั้นมีทั้งหมีทั้งเสือทั่วไป แต่พวกเรากลัวท่านอาจารย์มั่น ฯ มากกว่าเสืออีก .

พ.ศ. ๒๔๖๑
ณ ถ้ำผาบิ้ง จังหวัดเลย

หลังจากอยู่ปฏิบัติและถวายความรู้ในธรรมปฏิบัติอันยิ่งแก่อาจารย์ของท่านแล้ว ท่านเห็นหมู่คณะตามท่านมามากรู้สึกกังวลขึ้น ท่านจึงปลีกตัวออกจากหมู่เดินธุดงค์ไปแต่องค์เดียวจนบรรลุถึงถ้ำผาบิ้ง จังหวัดเลย ในปีนี้ท่านต้องการพิจารณาถึงความจริงทั้งหลายอันเกิดแก่การบำเพ็ญในตนของท่าน และต้องการวัดผลการปฏิบัติที่ท่านได้แนะนำสั่งสอนแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์ว่า ผลต่างๆของการปฏิบัตินั้น ได้เป็นไปตามความมุ่งหมายมาเดิมหรือไม่ และเป็นผลที่ถูกต้องทำนองคลองธรรมคำสอนของพระพุทธองค์จริงหรือไม่เมื่อได้ใคร่ครวญทั้งความนึกคิดอันเป็นภายนอก และพิจารณาตามญาณอันเป็นภายใน ท่านก็พอใจในผลงานเหล่านั้นว่าเป็นประโยชน์มาก สมควรที่จะยอมเสียสละในการแนะนำสั่งสอนพุทธบริษัทต่อไป

ในวันหนึ่งขณะที่ท่านนั่งสมาธิได้รับความสว่างอยู่นั้น ท่านหวนพิจารณาถึงความรู้ของท่านและที่ได้แนะนำสั่งสอนผู้อื่นได้ปรากฏว่า อันที่จริงอริยธรรมเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แล้วอย่างชัดเจน แต่เพราะเหตุที่ผู้ศึกษาไม่ได้ทำให้เป็นจริงขึ้น จึงปรากฏว่าเป็นสิ่งที่ลึกลับยากแก่การจะรู้จริงได้ แม้ว่าพระพุทธองค์จะทรงแสดงแจ้งชัดสักเท่าใดก็ตาม เช่นพระองค์แสดงอนัตตลักขณสูตร โปรดปัญจวัคคีย์ให้ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น พระองค์ก็ทรงแสดงชี้ลงไปที่กายคือรูปของปัญจวัคคีย์นั้นเอง ได้ทรงแสดงว่า รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา รูปไม่ใช่ตน แม้รูปของปัญจวัคคีย์ก็มีอยู่แล้ว ทำไมปัญจวัคคีย์จึงไม่พิจารณาเอาเองเล่า มารู้แจ้งเห็นจริงเอาตอนที่พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้ดูจึงค่อยมาได้สำเร็จ ข้อนี้ก็เป็นเช่นกับตัวของเรานั้นเอง ได้อุตส่าห์เที่ยวไปแสวงหา

อาจารย์และผู้ทรงคุณวุฒิกระทั่งทั่วประเทศไทยและต่างประเทศ แต่ครั้นจะมารู้จริงได้ ก็คือการมาศึกษาปฏิบัติเอาโดยตนเองตามแนวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง แต่ว่าเท่าที่เราเองได้เข้าใจนั้นก็เพราะเราไปเห็นความจริงเท่านั้น ทั้งๆ ที่ความจริงก็อยู่ใกล้นิดเดียว แต่ว่าการรู้ปฏิบัติเพื่อความรู้จริงนี้มันเป็นสิ่งที่แปลก เพราะเหตุว่าการทำจิตเป็นนามธรรม เมื่อเกิดความอัศจรรย์หรือความสบายก็ไปเข้าใจเสียว่าดีเสียแล้ว จึงเป็นเหตุให้ไม่สามารถจะรู้ยิ่งขึ้นได้ จึงไม่ควรตำหนิผู้ที่เขาพากันทำสมาธิแล้วหลงไหลไปตามโลกียฌาณหรือตามวิปัสสนูปกิเลส เพราะเขาเหล่านั้นก็ได้รับความสงบความเย็นใจ ซึ่งเป็นสิ่งที่หาได้ยาก แต่ที่ควรตำหนิก็เพราะว่าเขาไม่พยายามหาโลกุตรธรรมนั่น แม้แต่เราในเบื้องแรกเราก็ได้พบโลกียฌาน ฌานมากมาย ฉะนั้นมันก็ทำให้เราต้องหลงไหลมันไปพักใหญ่ แต่เราพยายามที่จะแสวงหาให้ยิ่งขึ้นเราจึงไม่ติดอยู่เพียงแค่นั้น อันการติดอยู่หรือเข้าใจผิดในธรรมปฏิบัติจิตอันเป็นภายในนี้ มันไม่ไปนรกดอก แต่ว่าการที่ไปติดมัน มันทำให้ต้องล่าช้าต่อการรู้ยิ่งเห็นจริงต่างๆ หากเราเองเมื่อได้ความรู้แจ้งนี้แล้วจึงได้พยายามเพื่อความที่จะทำจิตให้ก้าวหน้าโดยไม่หยุดยั้ง ทุกหมู่ทุกจำพวกในบรรดาผู้บำเพ็ญจิตในกัมมัฏฐานทั้งหลายนั้น ต่างก็มุ่งหวังเพื่อความดีความเจริญทุกหมู่ทุกคณะ แต่เพราะความรู้เท่าไม่ถึงการณ์นั่นเองที่ทำให้เขาต้องเสียประโยชน์ ท่านได้ปรารภไปถึงอาฬารดาบสกาลามโคตรและอุทกดาบสรามบุตร ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า "ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่" เนื่องด้วยดาบสทั้ง ๒ นั้น ได้มรณะไปเสียก่อนที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้ ความจริงดาบสทั้งสองก็เป็นผู้สำเร็จฌานชั้นสูงกันทั้งนั้น อันว่าฌานชั้นสูงนี้ ก็เป็นการให้ความสุขอันยิ่งแก่ผู้ได้สำเร็จอยู่มากแล้ว แต่เพราะเหตุใดเล่าพระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า "ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่" ก็เพราะว่ายังไม่หมดจากกิเลส เพราะเพียงแต่ข่มกิเลสไว้ เหมือนกับศิลาทับหญ้าเท่านั้น อันที่จริงฌานชั้นสูงนี้ ก็เป็นเบื้องต้นแห่งการดำเนินไปสู่ความหมดจดจากกิเลส แต่เพราะความที่ดาบสนั้นไม่เข้าใจวิธีแห่งการอันจะพึงทำจิตเข้าสู่อริยสัจเท่านั้น ข้อนี้เป็นประการสำคัญนัก เพราะการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็เพราะเหตุนี้คืออริยสัจนี้ แต่ท่านได้พิจารณาต่อไปอีกว่า การบำเพ็ญจิตต้องอาศัยปัญญาจึงจะรู้ถูกผิดและมิใช่แต่จะเอาแต่ทำจิตอย่างเดียว ต้องมีสิ่งแวดล้อมภายนอกอีก อาทิเช่นธรรมวินัยทั้งอย่างหนักและอย่างเบา แม้ว่าจะพยายามทำจิตสักเท่าใดก็ตาม ถ้าประพฤติผิดพระวินัย

น้อยใหญ่แล้วจะทำจิตย่อมไม่บังเกิดผล พร้อมกันนั้นต้องเป็นผู้สันโดษมักน้อย รักษาธุดงควัตรต่าง ๆ อันเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสหยาบ ด้วยว่าสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ที่จะต้องพยายามปฏิบัติให้เป็นอันดี เท่ากับเป็นเครื่องบำรุงส่งเสริม เช่นกับรถยนต์ เครื่องยนต์กลไกต่าง ๆ ถึงเป็นเครื่องดีมากสักเท่าใดก็ตาม ถ้าขาดการบำรุงรักษาก็ไม่สามารถที่จะให้ผลแก่ผู้ใช้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย หรือเช่นต้นไม้ต่าง ๆ ถ้าเราจะปลูกบ้านให้ได้ผลก็ต้องบำรุงรักษาจึงจะให้ผลแก่เจ้าของได้ การบำเพ็ญจิตก็เช่นเดียวกัน ควรจะได้กำหนดข้อปฏิบัติอันเป็นการสันโดษมักน้อยเอาไว้ โดยการฉันหนเดียว การฉันในบาตร การบิณฑบาต การปัดกวาดทำความสะอาดเสนาสนะ การอยู่โคนต้นไม้ การอยู่ป่า การมีจีวรเพียงแต่ไตรจีวร การรักษาวัตรทั้งหลายมีเสขิยวัตรและอาจาริยวัตรเป็นต้น

ในปีนั้นท่านได้พิจารณาเหตุการณ์ต่าง ๆ อันที่จัดนำไปเพื่อความเจริญในการปฏิบัติธรรม เพื่อจะได้กำหนดแนวทางปฏิบัติที่แน่นอนแก่บรรดาศิษย์ทั้งหลาย พร้อมกันนั้นท่านได้ทำตัวของท่านให้เป็นตัวอย่างอีกด้วย ทั้งการที่แก้ไขความประพฤติเพื่อให้เป็นการเหมาะสมจากมรรยาทที่ต่ำไปหาที่สูง อันนี้ก็ต้องทดสอบในธรรมวินัยให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องด้วย

หลังจากที่ท่านพิจารณาถึงหลักพระธรรมวินัย ของพระพุทธองค์ทั้งภายนอกตามตำหรับตำรา และภายในคือการพิจารณาหาความจริงอันเป็นข้อเท็จจริงซึ่งจะป้องกันความงมงายต่าง ๆ เช่นสีผ้าท่านก็กำหนดได้ว่าในครั้งพุทธกาลใช้ผ้าสีอะไร ท่านยังทราบว่าพระอนุรุธเถระเจ้า ใช้ผ้าสีคร่ำอ่อน พระโมคคัลลานะและพระสารีบุตรเถระใช้สีวัวโทนและท่านพระมหากัสสปะใช้ผ้าสีคร่ำเป็นต้น บางครั้งท่านได้คำนึงถึงท่านพระสารีบุตรซึ่งครั้งหนึ่งได้ชวนพระโมคคัลลานะไปบำเพ็ญสมณธรรม ณ ถ้ำแห่งหนึ่งเป็นเวลาหลายวัน อยู่มาวันหนึ่งท่านพระสารีบุตรได้ป่วยเพราะโรคปวดท้องกำเริบขึ้น อันพระโมค-คัลลานะถามว่า ท่านเป็นโรคนี้เคยฉันยาอะไรจึงหาย พระสารีบุตรตอบว่า โรคนี้ต้องได้ฉันข้าวมธุปายาสมีน้ำอ้อยผสมกับน้ำตาลกรวดจึงหาย ขณะนั้นเทวดาที่สิงอยู่ในถ้ำนั้นได้ยินก็ต้องการที่จะให้พระเถระได้ฉัน จึงรีบไปยังบ้านอันเป็นโคจรคามของพระเถระทั้งสองแล้วก็เข้าไปสิงในร่างของเด็ก ทำอาการให้เด็กชักดิ้นชักงอ อันบิดามารดาต้องพยายามแก้ไขทุกอย่างเด็กก็ไม่ทุเลา เทวดาที่สิงจึงบอกว่านี่พวกท่านต้องการให้ลูกหาย

ไหม บิดามารดาตอบว่า ข้าพเจ้าต้องการเป็นที่สุด เทวดาที่สิงอยู่ในร่างเด็กก็บอกว่า ท่านจงทำข้าวมธุปายาส มีน้ำอ้อยผสมน้ำตาลกรวดไปถวายท่านพระสารีบุตรเท่านั้นเอง บุตรของท่านก็จะหายทันที อันบิดามารดาของเด็กรับว่า "เพียงเท่านี้ข้าพเจ้าทำได้ และพระเถระนี้ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสท่านเป็นอย่างยิ่ง" แล้วเทวดานั้นก็ออกจากร่างเด็ก ๆ ก็หายทันที รุ่งเช้าพระโมคคัลลานะออกบิณฑบาตแต่เช้า ได้ไปถึงบ้านนั้น อันเขาทั้งหลายได้ถวายอาหารแก่พระโมคคัลลานะ แล้วก็ถวาย ข้าวมธุปายาส และขอร้องให้ไปถวายแก่พระสารีบุตร อันพระโมคคัลลานะนำมาแล้วก็น้อมเข้าไปถวาย ท่านพระสารีบุตรได้พิจารณาว่าอาหารนี้ไม่บริสุทธิ์ท่านจะนำมาทำไม "เพราะเหตุใด" ท่านพระโมคคัลลานะถาม "เพราะว่าเทวดาไปบังคับเขา" พระสารีบุตรตอบ ส่วนท่านพระโมคคัลลานะได้พิจารณาก็ทราบทันที แล้วพระโมคคัลลานะจึงอุทานว่า "เราตาบอดไปเชียว" แล้วนำข้าวมธุปายาสนั้นไปเททิ้ง พระสารีบุตรก็กำหนดจิตให้บริสุทธิ์ หายจากโรคปวดท้องทันที ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้พูดเป็นอุบายว่า ความบริสุทธิ์ของศีลนี้เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความผ่องใสเป็นทางให้เกิดความจริงได้ เพราะศีลมีทั้งอย่างหยาบและอย่างละเอียด ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านได้พูดเสมอว่า "ท่อนไม้ยางใหญ่ ๆ มันเข้าตาคนไม่ได้หรอก ผงธุลีเล็ก ๆ ต่างหากมันเข้าตาตน"

ในราตรีหนึ่งระหว่างกาลเข้าพรรษา ขณะที่กำลังบำเพ็ญสมณธรรมอยู่เกิดความสงบเยือกเย็นมาก จนเกิดแสงสว่างพุ่งไปสู่พระอภิธรรมทั้ง ๗ พระคัมภีร์ขึ้นมาแล้ว ได้พิจารณากำหนดพิจารณาแยบคายค้นคว้าสามารถรู้ได้ทั้งอรรถและทั้งแปล อย่างคล่องแคล่ว ได้พิจารณาอย่างละเอียดตลอดคืนยันรุ่ง พอรุ่งเช้าออกจากสมาธิแล้ว ความรู้เหล่านั้นปรากฏว่าลบเลือนไปเสียเป็นส่วนมากยังจำได้เฉพาะที่สำคัญ พอรู้ความหมายเฉพาะเรื่องหนึ่ง ๆ เท่านั้น ท่านได้พิจารณาวาสนาบารมีของท่าน แล้วคำนึงถึงว่าเมื่อแจ่มแจ้งแล้วทำไมจึงลบเลือนไปเสีย ท่านได้ทราบในญาณของท่านว่า "ปฏิสัมภิทานุสาสน์" ความรู้ที่จะพึงแตกฉานในพระธรรมวินัยนี้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น จะได้มีความแตกฉานเป็นปฏิสัมภิทาญาณก็หามิได้ เช้าวันนั้นเมื่อเข้าไปบิณฑบาตในบ้าน มีโยมผู้ชายคนหนึ่งมาใส่บาตรแล้วพูดขึ้นว่า "เมื่อคืนนี้ผมฝันเห็นท่านเปิดเอาหนังสือพระไตรปิฎกออกมาอ่านเป็นอันมาก ท่านคงภาวนาดีในคืนนี้" ท่านได้ยินโยมพูดก็เพียงแต่ยิ้มแย้มนิดหน่อยแล้วก็เดินบิณฑบาตต่อไป

พ.ศ. ๒๔๖๒

เสนาสนะป่าบ้านค้อ อำเภอผือ จังหวัดอุดรธานี

ในปีนี้ท่านจำพรรษาอยู่ที่เสนาสนะป่าบ้านค้อ อำเภอผือ เป็นปีที่เริ่มแนะนำข้อปฏิบัติแก่พระภิกษุเป็นส่วนมาก ซึ่งปรากฏว่าท่านอาจารย์สุวรรณ สุจินฺโณ ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ท่านอาจารย์ตื้อ ท่านอาจารย์แหวน สุจิณฺโณ ท่านอาจารย์หนูใหญ่ ได้ติดตามมาปฏิบัติอยู่กับท่าน ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านได้แนะนำเพื่อความก้าวหน้าแห่งการดำเนินจิตเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากท่านทุกองค์เหล่านี้ได้บำเพ็ญ ได้ผลในทางปฏิบัติกันมาแล้วเพียงเพื่อจะอบรมให้เกิดความแก่กล้าขึ้นเท่านั้น ท่านได้แนะนำถึงข้อสำคัญในเรื่องความหลงในญาณว่า ผู้ต้องการพ้นทุกข์จริง ๆ แล้ว ต้องไม่หลงในความเป็นเหล่านั้น ท่านได้อธิบายว่า ญาณคือความรู้พิเศษที่เกิดขึ้นในระหว่างแห่งความสงบเป็นต้นว่าญาณระลึกชาติหนหลังได้ ญาณรู้จักเหตุการณ์ในอดีต ญาณรู้จักเหตุการณ์ในอนาคต รู้จักวาระจิตความนึกคิดของบุคคลอื่นเป็นต้น เหล่านี้ล้วนแต่เป็นวิชาที่น่าอัศจรรย์มากทีเดียว แต่ถ้าหากว่าหลงและติดอยู่ในญาณเหล่านั้นแล้ว จะทำให้เกิดความเนิ่นช้าในการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่อริยสัจธรรม แต่ญาณเหล่านี้เป็นอุปกรณ์อย่างดีพิเศษ ในอันที่ดำเนินจิตเข้าสู่อริยสัจจ์หรือการทรมานบุคคลบางคน แต่ว่าจะต้องรู้ว่ามันเป็นญาณ อย่ายินดีหรือติดอยู่เพียงเท่านี้ เพราะเท่ากับว่ามันเป็นผลพลอยได้ เกิดจากการบำเพ็ญจิตเข้าสู่อริยสัจจ์นั่นเอง ถ้าหากว่าเราไปยินดีหรือไปติดอยู่เพียงเท่านี้แล้ว ก็จะก้าวเข้าไปสู่ความพ้นไปจากทุกข์ไม่ได้ แม้แต่พระเทวทัตในสมัยครั้งพุทธกาลก็สำเร็จญาณถึง ๕ ประการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้สมกับความประสงค์ แต่หลงอยู่ในความรู้ญาณของตน เกิดทิฐิมานะว่าตนเก่งตนดี ถึงกับต้องการจะเป็นพระพุทธเจ้าแทนเอาเลยทีเดียว แต่ที่ไหนได้ ในที่สุด โดยอาศัยความหลงญาณกลับต้องเสื่อมหมดทุกอย่าง ไม่พ้นทุกข์ ไม่เข้าถึงอริยสัจจ์แต่กลับตกนรกไปเลย ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านเน้นว่า ญาณเหล่านี้มันน่าคิดจริง ๆ เพราะมันวิเศษแท้ ทั้งเยือกเย็นทั้งสว่างผ่องใส ทั้งรู้อะไรที่เป็นอดีต อนาคต ตามความประสงค์ ผู้ที่ไม่เข้าใจความจริง ที่ไปติด ณ ที่นี้ เราจะสังเกตเห็นได้ตรงที่เกิดทิฐิขึ้นมาอย่างหนึ่ง คือการถือตัวว่าดีกว่าใคร ๆ ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นครูบาอาจารย์หรือเพื่อนสหธรรมิกหรือศิษย์ หาว่าศิษย์สู้เราไม่ได้ ใครก็สู้เราไม่ได้ ทิฐิชนิดนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ตัวของตัว

เองไม่รู้ตัวเอง ซึ่งท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านเปรียบว่า มีจรเข้ตัวหนึ่งใหญ่เหลือเกินอยู่ในท้องทะเล มันไม่รู้ว่าหางของมันอยู่ไหน เมื่อมันไม่รู้มันเห็นหางของมัน มันก็กินหางของมัน กินไป ๆ จนเหลือแต่หัว เลยม้ำซ้ำหมดเลย และท่านก็อธิบายว่า การหลงตัวด้วยญาณนี้มันละเอียดนัก เราจะสังเกตได้อีกอย่างหนึ่ง คือการขาดจากความรอบคอบบางสิ่งบางประการ เพราะเหตุแห่งการถือตัว เช่นการกล่าวคำดูถูกดูหมิ่นต่อเพื่อนสหธรรมมิกด้วยกัน หรือต่อครูบาอาจารย์ของตนหรือบุคคลใด บุคคลหนึ่ง ซึ่งตนไม่เห็นด้วยกับการดำเนินญาณทุกญาณ ท่านอาจารย์มั่นฯ กล่าวว่า มันต้องเสื่อม มันจะคงตัวอยู่ได้ตลอดไปหาได้ไม่ แม้จะใช้ความพยายามสักเท่าใดก็ตาม คือว่าครั้งแรก ๆ ก็ดูเหมือนจะเป็นความจริงได้ แต่ต่อไปก็เลือนเข้า ๆ กลับกลายเป็นความนึกคิด โดยอาศัยสัญญาเก่านี้คือความเสื่อมแห่งญาณ ลูกศิษย์ก็มีหลายองค์ ที่ต้องเสื่อมลงจากญาณเหล่านี้อย่างน่าเสียดาย ดังนั้นเพื่อป้องกันความเสื่อม จึงต้องรีบดำเนินจิต เข้าสู่อริยสัจจ์เสียเลย เพราะความที่จิตเข้าสู่อริยสัจจ์ได้แล้ว มันก็ห่างจากความเสื่อมไปทุกที ๆ ท่านยกตัวอย่างว่าท่านหนูใหญ่ อายุคราวเดียวกับท่านอาจารย์ฝั้น อาจาโร ไม่พยายามดำเนินจิตเข้าสู่อริยสัจจ์แต่ว่ามีวิญญาณแหลมคมดี เอาแต่ญาณภายนอกอย่างเดียว จึงเสื่อมไปได้ คือท่านอาจารย์หนูใหญ่นั้นปรากฏว่า เมื่อปฏิบัติไปแล้วเกิดญาณรู้ความจริงบางอย่างได้อย่างคล่องแคล่วเป็นที่ปรึกษาหารือแก่สหธรรมมิกด้วยกันได้เป็นอย่างดี ทั้งมีความรู้พิเศษเป็นที่น่าอัศ-จรรย์มาก เมื่อหมู่คณะที่อยู่รวมสำนักกับท่านประพฤติผิดธรรมวินัยในข้อวัตรปฏิบัติแม้เพียงเล็กน้อยก็ตาม ท่านสามารถรู้ได้ด้วยญาณของท่าน ทั้ง ๆ ที่ท่านก็ไม่ได้รู้ ไม่ได้เห็นแต่ประการใด อาทิเช่นครั้งหนึ่ง เวลาตอนบ่าย สามเณรทั้งหลายได้จัดน้ำปานะ(อัฏฐบาล) ถวายพระเวลาที่พระทั้งหลายกำลังดื่มอยู่นั้น ขณะนั้นท่านอาจารย์หนูใหญ่ กำลังทำสมาธิอยู่ในความสงบ ได้ปรากฏเห็นพระเหล่านั้นในญาณของท่านว่า กำลังฉันอาหารกันอยู่ท่านจึงไปที่ท่ามกลางหมู่คณะนั้นจึงกล่าวว่า พวกเรากำลังฉันสิ่งของที่เจือด้วยอนามิสแน่เพราะมันไม่บริสุทธิ์ ซึ่งพระภิกษุสามเณรทั้งหลายกำลังฉันน้ำปานะกันอยู่ พากันสงสัยและสามเณรผู้ทำก็ยืนยันว่าบริสุทธิ์ ไม่มีอะไร เพราะทำมากับมือ แต่อาจารย์หนูใหญ่ก็ยืนยันว่าไม่บริสุทธิ์แน่ จึงได้มีการตรวจค้นกันขึ้น ได้พบเมล็ดข้าวสุกติดอยู่ที่ก้นภาชนะนั้นจริง ๆ เพราะเหตุนั้นหมู่คณะทั้งหลายจึงเกรงขามท่านมาก เพราะเมื่ออยู่ใกล้ ๆ กับท่าน

แล้วต้องระวัง ระวังความนึกคิด เป็นเหตุให้เกิดสติสัมปชัญญะขึ้นมาก แต่นั่นแหละเป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง เมื่อท่านอาจารย์หนูใหญ่ได้ออกไปไกลจากอาจารย์มั่น ฯ ไม่ค่อยจะได้เข้าไปศึกษาบ่อยๆเมื่อภายหลังได้เกิดญาณเสื่อมจากคุณธรรมส่วนยิ่งโดยไม่รู้สึกตัวต่อสู้กับกิเลสมากต่อไปไม่ได้จึงลาสิกขาบทไปอยู่ในฆราวาสวิสัย ยอมอยู่ใต้อำนาจของกิเลสต่อไป

ท่านอาจารย์มั่นฯ หลังจากเล่าความเป็นไป ของท่านอาจารย์หนูใหญ่ให้เป็นตัวอย่างแล้ว ท่านก็เน้นลงไปอีกว่า บุคคลผู้ที่ได้ญาณนี้แล้วถ้าเป็นเช่นนี้ย่อมเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งทีเดียว เพราะเท่ากับคนได้สมบัติมหาศาลแล้วรักษาสมบัติไม่ได้ หรือใช้สมบัติไม่เป็น ไม่ได้ประโยชน์จากสมบัตินั้น ผู้ที่ได้ญาณก็เหมือนกันว่าจะทำมันขึ้นมาได้แสนยากลำบากนัก แต่เมื่อได้มาแล้วไม่รู้จักรักษาและไม่รู้จักทำให้มันเป็นประโยชน์ ถึงเป็นสิ่งที่นักปฏิบัติทั้งหลายควรสังวรเป็นอย่างยิ่ง

สำหรับเรื่องญาณ หรือความสงบ ถ้าหากไปหลงมันเข้าปล่อยให้เกิดแต่ความสงบอย่างเดียวย่อมไม่ได้ประโยชน์เท่าที่ควรจะได้ เพราะสถานนั้นเป็นที่สบายอย่างยิ่งและน่าอยู่ มันทำให้เกิดความสุขอย่างน่าพิศวง และเป็นสถานที่น่าคิดอยู่ของหมู่โยคาวจรทั้งหลายจริง ๆ มิหนำซ้ำบางทีท่านก็หลงไปถึงกับว่าที่นี่เองเป็นที่หมดไปจากกิเลส อันที่จริงแล้วที่นี่เองจำเป็นต้องแก้ไขตัวของตัวเองอย่างหนัก เหมือนกันกับคนที่กำลังนั่งนอนสบายและจะให้ทำงานหนักก็จำเป็นต้องทั้งบังคับทั้งปลอบ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านชี้ตัวอย่างท่านอาจารย์เทศน์ เทสรงฺสี (พระนิโรธรงฺสี) ว่า ท่านเทศน์นี้ได้ติดอยู่ในญาณนี้นานยิ่งกว่าใครๆ ในระยะที่ท่านเทศน์หลงอยู่ในญาณนั้น เราได้พยายามแก้ไขอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้คลายจากความเป็นเช่นนั้น กว่าจะได้ผลต้องใช้เวลาถึง ๑๒ ปี เพราะท่านอาจารย์เทศน์ได้ติดอยู่ในญาณถึง ๑๒ ปี ครั้นเมื่อท่านอาจารย์เทศน์แก้ไขตัวของท่านได้แล้วถึงกับอุทานว่าเราหลงไปถึง ๑๒ ปี ถ้าไม่ได้ท่านอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิแก้ไขเราแล้วก็จะต้องติดไปจนตาย

ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้เน้นหนักว่า การแก้ไขสิ่งของที่ดีที่เกิดขึ้นนี้ลำบากกว่าแก้สิ่งของไม่ดี เพราะความไม่ดีรู้กันในหมู่ผู้หวังดี หาทางแก้ไขได้ง่าย ส่วนความดีที่ต้องติดดีนี่แก้ไขยาก ผู้ติดดีจึงต้องใช้ความพยายามหลายอย่าง เพราะชั้นนี้มันเป็นขั้นปัญญา

เนื่องจากการเกิดขึ้นภายในนั้นมีพร้อมทั้งเหตุและผล จนทำให้เชื่อเอาจนได้ จะไปว่าอะไรแต่อย่างอื่นที่ไกลจากอริยสัจธรรม แม้แต่วิปัสสนาซึ่งก็เป็นทางไปสู่อริยสัจจ์อยู่แล้ว แต่ผู้ดำเนินไม่มีความรอบรู้พอ ก็กลับกลายเป็นวิปัสสนูปกิเลสไปได้ การเป็นวิปัสสนูปกิเลสนั้นคือ โอภาโส แสงสว่างไม่มีประมาณ แสงสว่างนี้เกิดจากจิตที่สงบยิ่งจนเกิดแสงสว่างขึ้น เป็นแสงสว่างที่จะหาสิ่งเปรียบเทียบยาก ผู้บำเพ็ญจิตเบื้องต้น พอจิตสงบแล้วเกิดนิมิต เห็นแสงสว่าง เท่านี้ไม่จัดเข้าในวิปัสสนู เพราะแสงสว่างที่จัดเข้าในวิปัสสนูนี้ เป็นแสงที่เกิดจากการเห็นของธรรมชาติ แม้การเห็นเป็นธรรมชาติ เป็นของจริงก็ตาม การที่จะถือเอาของจริงแม้นั้นก็ผิด เพราะความจริงที่เห็นนี้สำหรับพิจารณาด้วยญาณต่างหาก ไม่ใช่จะให้ติดข้องพัวพัน ถ้าติดข้องก็เกิดเป็นกิเลส ก็เลยยึดเข้าไปหาว่าได้ชั้นนั้นชั้นนี้เลยยิ่งเหลวไปใหญ่ แสงสว่างที่เห็นของจริงนี้ท่านจึงจัดเป็นวิปัสสนูเพราะไปหลงเข้าแล้วหาว่าดี แม้เพียงเท่านี้ ความจริงมันเป็นเพียงเครื่องมือพิจารณาต่อไปท่านจึงห้ามติด

ญาณะ ความรู้ไม่มีประมาณ ความรู้ที่เกิดในขั้นต้น เป็นต้นว่ารู้ว่าจิตสงบหรือรู้อยู่เฉพาะหน้าบ้าง อย่างนี้ไม่จัดเข้าในขั้นนี้ ความรู้ที่จัดเป็นวิปัสสนูนั้น คือความรู้ที่หยั่งรู้ว่า จิตเรานี้ว่ามีความสว่างจริง เช่นเห็นธาตุว่าเป็นธาตุจริง ชนิดนี้เราไม่เคยเห็นไม่เคยรู้มาก่อน แน่ละ ถ้าจะเป็นของจริง เลยเข้าใจว่ารู้นี้เป็นธรรมแท้ จึงเป็นกิเลสเป็นเหตุให้ถือตัว แต่ความจริงแล้วท่านให้ใช้ความรู้นี้พิจารณาให้ยิ่งเท่านั้น มิใช่ให้ถือเอาความรู้ ก็เท่ากับถือเอาเครื่องมือว่าเป็นของจริง ท่านจึงห้ามติด

ปีติ ความอิ่มใจอันแรงกล้า ความอิ่มใจซาบซ่านในตัวอันเกิดขึ้นแก่ผู้ฝึกสมาธิในขั้นต้น ไม่จัดเข้าในชั้นนี้ ปีติที่จัดเป็นวิปัสสนูปกิเลศนั้น คือความเยือกเย็นอันได้เห็นในสิ่งที่เราไม่เคยเห็น เช่นเห็นว่า ธาตุทั้งหลาย สักแต่ว่าธาตุ เป็นธรรมธาตุแห่งสภาพจริง ๆ ความปีติเยือกเย็นอย่างที่ไม่เคยพบก็จะได้พบ เมื่อพบเข้าเลยอดความอิ่มใจอย่างแรงกล้า เข้าใจว่าเป็นของจริงทำให้ติด เกิดกิเลสเป็นเหตุให้ยึดถือว่า เป็นธรรมพิเศษหรือออมตธรรม ก็เลยจะเป็นทางให้ยึดแล้วก็ทำให้เนิ่นช้า ท่านจึงห้ามติด

ปัสสัทธิ ความสงบยิ่ง การทำจิตสงบชั่วครั้งชั่วคราวของผู้เริ่มความเพียรไม่นับเข้าในชั้นนี้ ปัสสัทธิที่จัดเป็นวิปัสสนู ฯ นั้น คือความสงบที่มีกำลังอันอาจจะจำแนก

ธาตุออกไปได้ว่าธาตุนั้นเป็นดิน เป็นน้ำเป็นต้น เพราะสงบจริง จึงจะเห็นธาตุเป็นธาตุจริง ซึ่งสามารถจะให้จิตหลง เพราะความสงบนี้เยือกเย็นมากขึ้นเป็นกำลัง แม้จะทำให้เกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แต่ถ้าไปติดเพียงเท่านี้แล้วก็เข้าใจว่าเป็นของจริง กลับกลายเป็นกิเลส ท่านจึงห้ามติด

สุขะ ความสุขอันลึกซึ้งความสุขเกิดแก่จิตของผู้ฝึกหัดใหม่นั้นแม้ครั้งสองครั้งหรือชั่วครั้งชั่วคราวไม่จัดเข้าในชั้นนี้ สุขะที่จัดเป็นวิปัสสนูฯ นั้นเป็นผลไปจากการเห็นธาตุทั้งหลายว่าเป็นจริง เกิดความสงบสุขยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ความสุขนี้จะมีชั้นสูงขึ้นตามลำดับแห่งการเห็นตามเป็นจริงแห่งธรรมธาตุ ถ้าติดก็เป็นกิเลสเป็นเหตุให้พอใจเพียงแค่นั้น จะไม่ก้าวหน้าต่อไป ท่านจึงห้ามติด

อธิโมกข์ ความน้อมใจเชื่อ ของจริงเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นฐิติธรรม อาศัยอวิชชาเป็นเครื่องปิดบังจึงไม่สามารถจะเข้าถึงได้ แต่เมื่อพอแก่ความต้องการแล้วก็เป็นอันว่าถึงได้แน่นอน เมื่อทำไม่พอแก่ความต้องการแล้วก็ถึงไม่ได้ เหมือนกับคนทั้งหลายจะพากันเดินทางจากต่างจังหวัดเข้าสู่ "กรุงเทพฯ" เช่นเขาทั้งหลายอยู่เชียงใหม่ แต่กรุงเทพฯ นั้นน่ะมีจริง พอเขาเดินมาถึงลำปาง เขาก็พากันน้อมใจเชื่อว่า ลำปางนี่แหละคือ กรุงเทพฯ เขาเหล่านั้นก็ลงรถไฟโดยถือเอาลำปางเป็นกรุงเทพฯ เมื่อน้อมใจเชื่อเช่นนี้ก็เป็นอันถึงกรุงเทพฯ ไม่ได้ กรุงเทพมีจริงแต่ต้องขึ้นรถไฟรถยนต์จากเชียงใหม่ไปให้พอแก่ความต้องการ ก็จะต้องถึงจนได้ อันการบำเพ็ญจิตยิ่งบำเพ็ญยิ่งละเอียดขึ้นเป็นลำดับ น่าทึ่งน่าอัศจรรย์มากมายเหลือจะนับจะประมาณ มีสิ่งประหลาดมากมายทีเดียวจึงเป็นสิ่งที่คล้ายกับธรรมชั้นสูง โดยเหมือนกับมีธรรมผุดขึ้นมาบอกว่า ถึงธรรมชั้นนั้นชั้นนี้บ้าง ได้เห็นอริยสัจจ์บ้าง ได้เห็นจะบรรลุบ้าง อะไรมากมายที่จะเกิดขึ้นน้อมใจเชื่อมันแล้ว เป็นกิเลสตัวใหญ่กางกั้นความดี ที่กำลังจะก้าวหน้าไปอย่างน่าเสียดาย

ปัคคาหะ ความเพียรอาจหาญ การบำเพ็ญจิตจนเกิดความดี ความงาม ความที่ละเอียดอ่อน โดยอาศัยพลังงานแห่งจิต โดยที่ต้องการให้ถึงเร็ว เป็นการเร่งเกินแก่ความพอดี อย่างไม่คำนึงถึงว่าร่างกายมันจะเป็นอย่างไร เอาใจเป็นใหญ่ หักโหมความเพียรอย่างไม่ปรานีปราศัย นี่ก็เป็นทางเสียหาย เพราะเหตุใด ? ท่านจึงจัดเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนาด้วยเล่า ก็เพราะว่าในที่นี้นับว่าเป็นความปรารถนาอย่างรุนแรงของใจ จนอาจจะเป็นอันตรายได้โดยขาดมัตตัญญู ความเป็นผู้รู้จักประมาณไป จึงกลายตัวมาเป็น

อุปกิเลส ซึ่งทำให้เกิดความมัวหมองถึงกับจะกางกั้นความเจริญชั้นสูงต่อไป แต่การจะถือเอาวิปัสสนู ๆ ข้อนี้มาทำให้เกิดหย่อนความเพียร เรื่องก็ยิ่งเสียหายกันไปใหญ่อีก ในที่นี้ท่านต้องการความพอดี เหมือนกับการรับประทานอาหาร "ความอิ่ม" นี่คือความพอดี ถ้าเรารับประทานไม่อิ่มแต่เราถือว่า "อิ่ม" นี่คือไม่พอดี ถ้าเรารับประทาน "อิ่ม" ยิ่งเติมเข้าไปก็เกินความพอดี เราจะต้องทราบความละเอียดที่เกิดผลตามสมควร จึงจะชื่อว่าพอดี ไม่หักโหมเกินไปจนเป็นเหตุให้ถือเอาความเพียรข่มผู้อื่นอันจะกลับกลายเป็นกิเลสไป

อุปฐานะ สติกล้า สตินี้ไม่น่าจะเป็นอุปกิเลส เพราะสตินี้เองสามารถดำเนินจิตให้ตั้งเที่ยงอยู่ได้ แต่ว่าไม่ว่าอะไรทุกสิ่งทุกอย่างจะดีสักเท่าไรก็ตาม ถ้าเกินไปก็ใช้ไม่ได้ แม้สติกำหนดเพ่งกันเกินไป กำหนดอยู่ในกายานุปัสสนา ไม่รู้จักพักผ่อนเกินแก่ความต้องการไม่ช้าก็ต้องเลอะเลือน ธรรมดาการใช้สติกำหนดต้องรู้จักพักตามสมควร เพราะถ้าไม่รู้จักพักแล้วเมื่อมันเกิดความเลอะเลือนขึ้น ความสงสัยก็ตามมา ก็จะกลับกลายเป็นอุปกิเลสไป

อุเบกขา ความวางเฉย การจัดอุเบกขาเป็นวิปัสสนู ๆ นั่นคือการไปเข้าใจเอาเองว่า นี่เป็นวิมุตติธรรม หรือความละเอียดแห่งจิต เท่านี้ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมชั้นสูง เลยวางเฉยถือว่าเป็นสิ่งแน่นอน ยังไม่ถึงอริยสัจจ์เต็มที่ มาวางเฉยเสียก่อนเป็นการคำนึงเอง หรือเป็นการ "ชิงสุกก่อนห่าม" ท่านจึงจัดว่าเป็นเครื่องเศร้าหมอง นักปฏิบัติควรระวังเป็นพิเศษในข้อนี้ อย่าไปวางเฉยเอาง่าย ๆ ต้องพิจารณาให้ถ่องแท้เสียก่อน

นิกันติ ความพอใจ ความพอใจแม้จะเป็นธรรมชั้นละเอียดก็ยังใช้ไม่ได้เพราะจะเป็นการพอใจอยู่เพียงหนทาง ไม่เชื่อว่าพอใจในสถานที่ต้องการ เพราะการถึงสถานที่ที่ต้องการนั้น มิใช่เป็นความพอใจ แต่เป็นความจริง และของจริงนั้นเมื่อเป็นขึ้น ย่อมเป็นสิ่งล่วงพ้นจากความพอใจที่จะพึงกำหนดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ถ้าทำความพอใจในธรรมละเอียดไม่ดี จะกลายเป็นอัตถวาทุปาทานไปเสีย จะเสียงานใหญ่ในการที่จะบำเพ็ญให้ก้าวหน้าต่อไป

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เน้นหนักลงไปถึง ฌาน และญาณนี้ หนักมากในพรรษานี้ เพื่อให้ศิษย์ทั้งหลายได้สำเหนียก เพื่อความก้าวหน้าของตน

พ.ศ. ๒๔๖๓

เสนาสนะป่า อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย

การจำพรรษาของท่านอาจารย์มั่นฯ นั้น โดยส่วนมากท่านย้ายสถานที่อยู่เสมอ ทั้งนี้เพื่อจะได้บำเพ็ญประโยชน์ให้ได้มาก ๆ และมิให้จำเจที่จะต้องเกิดความกังวลอีกด้วย และแม้ว่าท่านจะไปจำพรรษาที่ไหนก็ตาม บรรดาลูกศิษย์ผู้หวังดีจะต้องติดตามไป เพื่อศึกษาธรรมปฏิบัติจากท่านเพื่อให้ก้าวหน้าต่อไป แม้ว่าจะได้ทราบชัดถึงหนทางที่ท่านได้แนะนำให้อย่างแจ่มแจ้งแล้วก็ตาม แต่ข้อละเอียดบางประการ ก็ต้องอาศัยการอบรมจากท่านอยู่อย่างใกล้ชิด

ในปีนี้พระภิกษุสามเณรรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ ก็เริ่มมากขึ้นเป็นลำดับ เนื่องจากว่า ก่อนนี้การปฏิบัติโดยเฉพาะ การบำเพ็ญสมณธรรมนั้นเป็นของลึกลับมาก ยากแก่การที่มาดำเนินกันอย่างง่าย ๆ แต่ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ก็มาเปิดศักราชการปฏิบัติ โดยกำหนดการปฏิบัติอย่างง่าย ๆ ขึ้น ไม่ว่าจะเป็นฆราวาสหรือพระภิกษุสามเณร ก็สามารถทำได้ด้วยกันทั้งนั้น และก็ได้ประสบผลอย่างทันตาด้วย โดยไม่ต้องไปเสียเวลายกครู ยกขัน ๕ ขัน ๘ เหมือนอย่างแต่ก่อน แม้สามเณรองค์เล็กก็สามารถปฏิบัติให้เกิดความอัศจรรย์ได้ อันพุทธบริษัทในสมัยนั้นบางจำพวกก็ยังพากันกล่าวถึงว่า มรรคผลธรรมวิเศษนั้นหมดเขตหมดสมัยแล้ว จึงได้พากันไม่สนใจต่อการบำเพ็ญสมณธรรม เพราะถือว่าเปล่าประโยชน์ แต่ท่านพระอาจารย์มั่นฯท่านได้มาเปิดศักราชแห่งการปฏิบัติจิต แก้ไขความคิดเห็นของผู้ที่ยังหลงงมงายเหล่านั้นโดยสิ้นเชิง เพราะว่าสามเณรองค์เล็ก ๆ เมื่อปฏิบัติแล้วก็ได้รับผลแห่งความเย็นใจ และฆราวาสผู้ปฏิบัติก็ได้รับผลเป็นที่พึงพอใจอย่างฉับพลัน ความจริงที่เกิดขึ้นแก่บุคคลที่น้อมนำมาเชื่อและปฏิบัติตามนี้ จึงได้ลบความเชื่อถือที่ว่ามรรคผลหมดเขตหมดสมัย

การที่ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้เผยแพร่ความจริงของการปฏิบัติที่เป็นการเผยแพร่โดยให้บุคคลที่น้อมตัวเข้ามาเชื่อได้เห็นเอง คือให้กระทำแล้วได้รู้เองว่า รสของพระ-สัทธรรมนั้นเป็นอย่างไร ด้วยเหตุนี้เกียรติคุณของท่านจึงแพร่ไปอย่างรวดเร็ว เป็นเหตุให้ลูกศิษย์ของท่านมีมากขึ้นในระยะเวลาอันสั้น ตัวท่านและศิษย์ที่มารับการอบรมก็ได้รับรสพระสัทธรรม และช่วยให้บุคคลอื่นนอกนั้นมาร่วมเป็นสมาชิกในการดำเนินการปฏิบัติจิตและก็บรรดาผู้ที่น้อมตัวเข้ามาเป็นศิษย์ของท่าน ก็เป็นอันรับรองได้เลยทีเดียวว่าจะ

ต้องได้รับผลแน่นอน เพราะปรากฏในภายหลังว่าศิษย์ของท่านได้กลับกลายเป็นผู้มีความสำคัญ ในการเผยแพร่การปฏิบัติที่มีชื่อเสียงเกียรติคุณ ทำประโยชน์แต่พระพุทธศาสนาเป็นอันมาก

ทั้งนี้เนื่องมาจากว่า ท่านได้กำหนดวางรากฐานการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเหมาะสมแก่กาลสมัย เพราะการกำหนดมาตรการอันเป็นสิ่งที่ท่านได้กำหนดพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนจริง ๆ ปรากฏตามประวัติที่ท่านต้องออกไปอยู่ในถ้ำแต่ผู้เดียวบ้าง ศึกษาจากครูบาอาจารย์บ้าง และการที่ท่านได้ทำความรอบคอบในการวางรากฐานแห่งการปฏิบัตินี่เอง เป็นผลให้เกิดความมั่นคงในวงการของนักปฏิบัติผู้นับเนื่องในความเป็นศิษย์ของท่าน และการที่ท่านจะวางมาตรการของท่าน ก็ต้องวางให้ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงไว้ ดังนั้นท่านจึงได้อ้างถึงพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมแก่ใคร เพราะอะไร ท่านได้แสดงเสมอว่า พระปัญจวัคคีย์เมื่อจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ พระองค์ก็ทรงชี้ลงไปที่รูปของพระปัญจวัคคีย์เอง มิได้ทรงแสดงเกินกว่ารูปพระปัญจวัคคีย์เลย เช่นทรงแสดงว่า รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา ดูก่อนพระภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ตน ปัญจวัคคีย์ก็มีรูปมาแต่ไหน ๆ แต่ทำไมไม่ได้สำเร็จพระอรหันต์ มาสำเร็จเอาตอนที่พระพุทธองค์ทรงชี้ให้ดู เราก็เช่นเดียวกัน แม้เราพากันพิจารณาดูรูปก็ต้องไม่ผิดหนทางแน่นอน ท่านได้อ้างอิงอย่างมีหลักฐานเช่นนี้ จึงเป็นที่น่าเชื่อถืออย่างยิ่งแก่บุคคลที่เข้ามาศึกษาธรรมปฏิบัติกับท่าน

ณ ที่ท่าบ่อนี้เอง บัดนี้ได้กลับกลายมาเป็นวัดป่าอันเป็นสถานที่บำเพ็ญกัมมัฏฐานเป็นเหตุให้เกิดมีผู้บุญขึ้นมาอีกมาก ได้นามว่า วัดอรัญญวาสี มีพระอาจารย์เทศก์ เทสรงฺสี พระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม พระอาจารย์มหาปิ่น ปัญญาพโล พระอาจารย์อ่อน ญาณสิริ พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร พระอาจารย์สุวรรณ พระอาจารย์หลายและองค์อื่น ๆ อีกมาก ที่ได้มาเห็นว่าสถานที่นี้ดี เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม และได้มาบำเพ็ญแล้วก็ได้รับประโยชน์ทางใจจากสถานที่นี้มากมายทีเดียว

พ.ศ. ๒๔๖๔ เสนาสนะป่าบ้านห้วยทราย กิ่งคำชะอี จังหวัดนครพนม

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้จำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านห้วยทราย เขตจังหวัดนครพนม ปรากว่าได้มีพระภิกษุ ๕ รูปและสามเณรอีก ๕ รูป ร่วมจำพรรษากับท่าน ในปี

นี้ท่านได้เริ่มศักราชแก่การแก้ความเห็นผิดแก่ชาวบ้านตาม ท้องถิ่น ที่ ท่าน ได้ ไป พัก พา อาศัย โดยการแนะนำถึงพระไตรสรณคมว่า การนับถือพระพุทธเจ้าและพระธรรม พระสงฆ์นั้นเป็นประการสำคัญ การนับถือภูติผีปีศาจต่าง ๆ ของประชาชนแถบนี้ ในสมัยนั้นถือกันหนักมาก ซึ่งท่านก็พยายามแสดงเหตุผลและพยายามให้เข้าใจจริง จนทำให้ประชาชนเหล่านั้นได้ละความถืออย่างผิด ๆ นั้น เช่นเขานับถือว่า บิดามารดาตายแล้วก็มาอาศัยอยู่ที่หิ้ง คอยทำให้ลูกหลานเจ็บป่วย ตลอดจนการปลูกศาลเจ้าที่ พระภูมิเจ้าที่เป็นต้น เมื่อประชาชนละความเห็นผิดนั้นแล้ว ก็ให้ปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกเสียหมด พร้อมทั้งปลูกศรัทธาในการเจริญกัมมัฏฐานภาวนา ซึ่งปรากฏ ว่าประชาชนในถิ่นนั้นจนตราบเท่าทุกวันนี้ ได้เป็นผู้เกิดความสนใจ ในการเจริญกัมมัฏฐานภาวนา สืบต่อ กันมา และท่านได้พักอยู่ที่เสนาสนะป่าบ้านห้วยทรายนี้ประมาณ ๑๐ เดือนจึงได้เดินธุดงค์ต่อไป

ท่านอาจารย์เสาร์ ท่านพักอยู่ที่ถ้ำภูผากูดถึง ๕ พรรษา ออกพรรษาแล้วไปพักจำพรรษาในเขตท้องถิ่นของอำเภอมุกดาหาร และกิ่งอำเภอคำชะอีไปๆ มาๆ เมื่อท่านอาจารย์มั่นฯ ออกจากบ้านห้วยทรายแล้วท่านต่างก็ได้ร่วมทางเดินธุดงค์ออกขึ้นไปทางทิศเหนือขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงบ้านหนองลาด บ้านม่วงไข่พรรณา ซึ่งเป็นบ้านที่ใกล้บ้านเดิมของท่านอาจารฝั้น อาจาโร และออกเดินธุดงค์ไปทางบ้านหนองแวง บ้านโพนเซียงหวาง ตามหนทางถิ่นนี้เป็นป่าดงพงพีเต็มไปด้วยไม้เต็งรัง ไม้แดง ไม้ตะเคียน เป็นป่าทึบ ท่านได้พักพิงและพาหมู่คณะศิษย์ทำความเพียรเป็นระยะไป และได้ลูกศิษย์เพิ่มขึ้นตามระยะทาง ทั้งที่เป็นพระภิกษุสามเณรและเด็ก จากนั้นท่านก็ธุดงค์ต่อไป ถึงบ้านหนองใสบ้านตาลโกน บ้านตาลเนิ้ง อันเป็นบ้านเดิมของท่านอาจารย์วัน อุตฺตโม บริเวณถิ่นนี้มีหมู่บ้านเป็นหย่อม ๆ พวกเขาส่วนมากเป็นชาวนา การไปตามแถวถิ่นนี้ท่านจะแนะนำหมู่ชนให้ละจากการนับถือภูตผีปีศาจ โดยความหลงผิดเป็นส่วนใหญ่ซึ่งเป็นตัวอย่างให้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นศิษย์ของท่านได้เจริญรอยตามที่ท่านได้ทำมาแล้วคือให้ละจากการถือผิดให้เป็นพุทธบริษัทที่แท้จริง พร้อมทั้งปลูกศรัทธาในการเจริญกัมมัฏฐานภาวนาไปด้วย จากนั้นท่านก็ธุดงค์ต่อไปเรื่อย ๆ จนถึงบ้านหนองปลาไหล บ้างพังโคน กิ่งวาริชภูมิ

แม้ในขณะที่ท่านพาหมู่คณะที่เป็นศิษย์ธุดงค์ไปตามหมู่เขาลำเนาไพรนี้ เมื่อพักอยู่นาน ๆ เข้าก็จะมีทั้งพระภิกษุสามเณร และอุบาสกอุบาสิกาสนใจจากทางไกลๆเข้ามา

ศึกษาธรรมปฏิบัติกับท่าน เพราะเหตุว่าการปฏิบัติแต่ก่อนนี้เป็นสิ่งลี้ลับกลับมาเปิดเผยจะแจ้งขึ้น ท่านผู้ใดได้บำเพ็ญตามท่าน แม้แต่อุบาสกอุบาสิกา ซึ่งเป็นฆราวาสมาบำเพ็ญก็ได้ผลอย่างน่าประหลาด ผู้ที่เป็นพระภิกษุจะมาอยู่ดูดายไม่ปฏิบัติ ก็จะด้อยกว่าฆราวาสด้านปฏิบัติธรรม ก็จะเป็นการทำให้ฆราวาสดูถูกดูแคลนได้ จึงปรากฏว่าบรรดาพระภิกษุทั้งหลายเกิดการตื่นตัวขึ้นมาหาท่านเพื่อขอมอบตัวเป็นศิษย์ทั้งพระผู้ใหญ่อันเป็นพระเถระ และพระผู้น้อย ทั้งพระเก่า ๆ ที่เป็นพระเถระซึ่งติดตามท่านไปห่าง ๆ ก็สามารถสอนธรรมกัมมัฏฐานได้เช่นท่านเหมือนกัน การเดินธุดงค์จึงเป็นการเผยแพร่พระธรรมปฏิบัติไปในตัวด้วย ในขณะนั้นพระอุปัชฌาย์เกิ่ง อธิมุตฺตโก ท่านอาจารย์ดีวัดม่วงไข่พรรณาก็ได้มาขอเรียนกัมมัฏฐานภาวนาจากท่านอาจารย์มั่น ฯ จนปรากฏว่าได้ผลอย่างมหัศจรรย์ จึงได้พาหมู่คณะอันเป็นศิษย์เข้ามาศึกษาธรรมปฏิบัติอีกด้วย ระยะนี้เริ่มมีผู้สนใจในการปฏิบัติกับท่านเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว จนเป็นคณะหมู่ใหญ่ขึ้น เขตในท้องถิ่นนั้นและเขตใกล้เคียงได้เกิดศรัทธาปฏิบัติเห็นอรรถธรรม ต้องการบรรพชาอุปสมบท แต่ขณะนั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านยังไม่ได้เป็นอุปัชฌาย์ จึงได้นิมนต์ท่านพระครูอดิสัยคุณาธาร (อากโร คำ) ที่วัดศรีสะอาด เจ้าคณะจังหวัดเลยมาเป็นอุปัชฌาย์

การทำการอุปสมบทในสมัยนั้น เป็นการเริ่มต้นวางระเบียบการบวชตาผ้าขาวแต่ก่อนที่จะทำการบรรพชาอุปสมบท การบวชตาผ้าขาว คือการรักษาศีล ๘ และให้รับประทานอาหารเพียงมื้อเดียว และฝึกหัดดัดแปลงนิสัยใจคอ ทั้งฝึกสมาธิให้เป็นประดุจพระ หรือสามเณรไปตั้งแต่ยังเป็นตาผ้าขาวนี้เสียก่อน ถ้าการฝึกยังไม่เป็นที่น่าพอใจ ก็ยังไม่บรรพชาอุปสมบทให้ ซึ่งอาจจะต้องใช้เวลาหลายเดือนหรือหลายปี การฝึกผู้จะบวชนั้นปรากฏว่าเรียบร้อยดีมาก

ระเบียบนี้จึงได้มีขึ้นในคณะกัมมัฏฐานจนถึงปัจจุบัน คือผู้ที่จะบวชเป็นการถาวรต้องทำการฝึกหัดให้ปฏิบัติกัมมัฏฐาน ตลอดจนพระวินัยเป็นการเตรียมเพื่อจะทำการบรรพชาอุปสมบท

ในแถว ๆ บ้านโพนเซียงหวางนี้มีผู้มีบุญวาสนาได้ปวารณาตนเข้ามาปฏิบัติอยู่ด้วยท่านอาจารย์มั่น ฯ และลูกศิษย์ของท่านมาก ทั้งปรากฏเป็นผู้เข้มแข็งในการเจริญสมณธรรมเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งปรากฏในภายหลังว่าได้เป็นพระอาจารย์ผู้สันทัดในการสอน

กัมมัฏฐานมากขึ้นในแถบนั้น

การธุดงค์ที่ให้เกิดประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น ที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ดำเนินขึ้นในปีนั้น เป็นการวางแผนแบบใหม่ขึ้นคือ เมื่อถึงคราวที่จะทำประโยชน์แก่ผู้อื่น ท่านก็จัดผู้ทรงคุณธรรมภายในและมีปฏิภาณเฉลียวฉลาดในการแสดงธรรมเป็นหัวหน้าชุดละ ๓-๔ องค์ ท่านเป็นหัวหน้าไปพักบ้านหนึ่งบ้านใดอาจจะเป็น ๗ วัน ๑๐ วัน ๑ เดือน สุดแล้วแต่ความเหมาะสมอันจะเป็นประโยชน์ได้ และหัวหน้าตามหลังท่านมาก็พักอยู่ตามทางตามบ้านที่ท่านพักตามกำหนดที่ท่านอาจารย์มั่นฯ พัก และทำการสอนกัมมัฏฐานภาวนาติดตามท่านมาตลอดแห่งหนทางการไปธุดงค์ และการที่จะตัดสินใจไปที่ใดนั้นเป็นหน้าที่ของท่านอาจารย์มั่น ฯ ซึ่งการไปไม่ว่าจะเป็นที่ใดท่านจะพิจารณาอย่างรอบคอบว่าจะพึงเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง คือชาวบ้านเหล่านั้น และกุลบุตรในแถบถิ่นนั้นจะพึงมีบุญวาสนาพอจะรับธรรมปฏิบัติจากท่านได้ ท่านก็จะพาคณะเดินทางไปยังประเทศตำบลนั้นนั้นเป็นวิธีที่ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโมนำเอามาเป็นแบบดำเนินการหลังจากท่านอาจารย์มั่นฯเดินทางไปจังหวัดเชียงใหม่แล้ว ท่านได้มอบศิษย์ทั้งหลายให้อยู่ในความปกครองของท่านอาจารย์สิงห์ทั้งหมด ท่านอาจารย์สิงห์ ท่านได้ดำเนินธุดงค์วิธีนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ โดยได้เดินทางมาจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งปรากฏว่าได้มีวัดเสนาสนะป่า อันเป็นแหล่งสถานที่บำเพ็ญสมณธรรมแก่ภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา เป็นอันมาก นับเป็นจำนวนพัน ๆ แห่งทีเดียว

อีกวิธีหนึ่งการธุดงค์นั้น ท่านจัดให้ไปแสวงหาความสงบโดยเฉพาะ วิธีนี้ได้จัดขึ้นให้เป็นประโยชน์เฉพาะภิกษุสามเณรคือผู้ที่บวชใหม่หรือบวชเก่า แต่ยังปฏิบัติไม่ได้ผลเท่าที่ควรจะได้ ก็ต้องไปธุดงค์ คือจะต้องแสวงหาสถานที่ไกลจากบ้านพอสมควร อาจจะเป็นป่าไม้ หรือภูเขา หรือเป็นถ้ำหรือเป็นป่าช้า พักอยู่บำเพ็ญสมณธรรมโดยเฉพาะ ไม่สอนอุบาสกอุบาสิกา แนะนำกันในระหว่างพระภิกษุสามเณร อบรมกันให้ยิ่งด้วยการกำหนดจิต พยายามช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แก้ความสงสัยที่เกิดขึ้นหลังจากการเกิดผลขึ้นจากบำเพ็ญ ถ้าหากว่าแก้กันไม่ไหวก็จะนำไปหาท่านอาจารย์ใหญ่ เพื่อแก้ไขความสงสัยทั้งหลาย การอยู่นั้นสุดแล้วแต่สถานที่ ถ้าเป็นที่สงบสงัดดีบำเพ็ญสมณธรรมได้ผลก็อยู่นาน ถ้าเป็นที่ไม่ค่อยสงบหรือไม่ได้ผลในการบำเพ็ญสมณธรรมเท่าไรก็จะอยู่

ไม่นาน การธุดงค์แบบนี้จะอยู่กันชั่วคราวทุกสถานที่ แต่ถ้าเป็นสัปปายะดีก็อาจจะอยู่เป็นเวลาหลายวัน หลายเดือน นี้หมายความว่าได้ประโยชน์ในการบำเพ็ญจริง ๆ แม้การอยู่จำพรรษาก็เหมือนกัน ท่านจะต้องแสวงที่ๆจะพึงได้ประโยชน์แก่การบำเพ็ญสมณธรรมจริง ๆ จึงพยายามหาวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งพระอมฤตธรรม จึงปรากฏว่าได้ดำเนินถูกต้องตามทำนองคลองธรรมอย่างแต่กาลก่อน เช่นที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา สุญฺญาคาเร จ ภิกฺขโว ในป่า ใต้โคนต้นไม้ เรือนว่างเปล่าเป็นที่สงบสงัด สมควรแก่บุคคลผู้ต้องการด้วยความเพียรและอมฤตธรรมจะพึงอยู่อาศัยครั้งนั้น แม้แต่พระที่เป็นหลวงตา บวชเมื่อแก่ซึ่งเป็นชาวบ้านโพนเซียงหวางองค์หนึ่ง ได้ติดตามมาปฏิบัติกับท่านอาจารย์มั่น ฯ และเคร่งครัดต่อการปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง มีความเพียรอันกล้าหาญ จนบังเกิดผลมีความรู้ฉลาดในการปฏิบัติจิต แม้หลวงตานี้จะมิได้เรียนทางปริยัติมาเลย แต่อาศัยการเจริญภาวนาค้นคว้าพระธรรมวินัยเฉพาะด้านจิต ท่านก็แตกฉานจนถึงเป็นที่พึ่งแก่นักศึกษาธรรมปฏิบัติรุ่นหลังต่อมาได้ ซึ่งปรากฏเป็นที่เคารพนับถือของหมู่คณะได้เป็นอย่างดี

พ.ศ. ๒๔๖๕

ณ เสนาสนะป่า บ้านหนองลาด อ. สว่างดินแดน จ. สกลนคร

ท่านอาจารย์เสาร์ และท่านอาจารย์มั่น ฯ พร้อมทั้งศิษย์ของท่านอาจารย์ทั้ง ๒ รุ่นแรก และผู้เข้ามาฝึกหัดใหม่ รวมกันจำนวนมาก จำพรรษาอยู่ที่เสนาสนะป่า บ้านหนองลาด (ปัจจุบันเป็น ร.ร. ประชาบาล) อ. สว่างแดนดิน จ. สกลนคร นับเป็นเวลา ๗ ปี ที่ท่านอาจารย์ได้เริ่มแนะนำการปฏิบัติธรรมที่ง่าย ๆ และได้ผลจริงจังจนถึงปีนี้ และได้มีผู้ที่ได้รับธรรมชั้นสูงจากท่านจนสามารถสอนธรรมกรรมฐานแทนท่านได้ก็มากองค์ มาในปีนี้ท่านอาจารย์ใหญ่ทั้ง ๒ ใคร่จะได้ปรับปรุงแผนการให้ได้ผลยิ่งขึ้น ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ จึงได้มีการรวมประชุมบรรดาสานุศิษย์ทั้งหลายให้มาจำพรรษา ณ ที่นี้

แม้ท่านอาจารย์ทั้ง ๒ ก็ได้ปรึกษาหารือเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติเป็นประจำ ท่านอาจารย์เสาร์ ก็ได้มอบให้ท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นผู้วางแผนงานตลอดถึงแนะนำ

ธรรมปฏิบัติเพื่อให้ทุกองค์ได้ยึดเป็นแนวการปฏิบัติให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ทางฝ่ายบรรพชิต ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้ยืนยันถึงการที่ได้ปฏิบัติมาและแนะนำมาก่อนแล้วนั้น เป็นทางดำเนินถูกต้องแล้ว ว่าแต่ใคร ๆ อย่าไปแหวกแนวเข้าก็แล้วกัน เพราะเมื่อดำเนินมาเป็นเวลา ๗ ปีนี้ เกิดผลสมความตั้งใจแล้วคือการปฏิบัติตามอริยสัจจธรรม โดยเฉพาะท่านย้ำถึงการพิจารณากายนี้เป็นหลักประกันที่สำคัญยิ่ง ท่านได้ยกตัวอย่างมากมาย นับแต่พระบรมศาสดา และพระสาวกทั้งหลายซึ่งผู้ที่จะผ่านเข้าสู่อริยสัจจ์นั้นจะไม่พิจารณากายไม่มีเลย ข้อนี้ท่านยืนยันอย่างแน่วแน่ การที่ท่านย้ำลงในข้อการพิจารณาโดยอุบายต่าง ๆ นั้น เพราะกลัวศิษย์จะพากันเข้าใจผิดว่าเป็นการพิจารณาที่ไม่ถูก อาจจะเข้าใจไขว้เขว แล้วจะเป็นการเสียผลเป็นอย่างยิ่ง ทั้งท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้วิตกว่ากลัวผู้ที่ไม่เข้าใจโดยละเอียดถ่องแท้จะพากันเขวหนทางและพาให้หมู่คณะที่อยู่ในปกครองเขวหนทางตามไปด้วย เพราะท่านได้นิมิตในภายในสมาธิของท่าน ณ ค่ำคืนวันหนึ่งท่านนิมิตว่า "ขณะนั้นเป็นเวลาเช้า เราได้พาพระภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก เข้าไปบิณฑบาตรในละแวกบ้าน ขณะนั้นก็ได้เกิดนิมิตในสมาธิเป็นที่น่าประหลาดใจขึ้น คือ พระภิกษุสามเณรที่ตามเรามาดี ๆ ก็เกิดมีพวกหนึ่งแซงซ้ายบ้างขวาบ้างขึ้นหน้าเราไป บางพวกก็เลยเดินออกไปนอกทางเสีย และก็มีอีกพวกหนึ่งที่เดินตามเราไป" การนิมิตเช่นนี้ท่านได้เล่าให้ศิษย์ของท่านฟังทุก ๆ องค์ พร้อมทั้งอธิบายว่า ที่มีพวกภิกษุสามเณรแซงท่านขึ้นไปข้างหน้านั้น คือบางพวกจะพากันอวดตัวว่าเก่งว่าดีแล้ว ก็จะละจากข้อปฏิบัติที่เราได้พาดำเนิน ครั้นแล้วก็จะเกิดความเสื่อมเสียไม่ได้ผลตามที่เคยได้ผลมาแล้ว ซึ่งเขาเหล่านั้นก็จะมาอ้างเอาว่าเป็นศิษย์ของเรา แต่ที่ไหนได้พากันหลีกเลี่ยงการปฏิบัติต่าง ๆ ที่เรากำหนดให้ไว้ ที่สุดแม้แต่สิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นสีจีวรเป็นต้น การจะปฏิบัติเพื่อการพิจารณากายอันนับเนื่องด้วยอริยสัจจธรรมก็ยิ่งห่างไกล จำพวกหนึ่งเดินออกนอกทาง คือจำพวกนี้เพียงแต่ได้ยินกิตติศัพท์เราแล้ว ก็อ้างเอาว่าเป็นศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ บางทีจะยังไม่เคยเห็นหน้าเราเสียด้วยซ้ำ และก็หาได้รู้อุบายแยบคายในการปฏิบัติแต่อย่างใดไม่ หรือพวกที่เคยอยู่กับเรามา แต่เมื่ออยู่กับเราก็คงเคร่งครัดเพราะกลัว แต่พอออกจากเราไปแล้ว ก็ไม่นำพาในข้อธรรมและการปฏิบัติของเรา เพียงแต่มีชื่อว่าเป็นศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ เท่านั้น

แต่ไม่มีข้อปฏิบัติอันใดที่จะถือได้ว่าเป็นแนวทางเป็นตัวอย่างอันนำมาจากเราเลย จำพวกหนึ่งที่เดินตามหลังเราไปนั้น จำพวกนี้เป็นผู้ดำเนินตามคำแนะนำของเราทั้งภายนอกและภายใน เป็นผู้ใคร่ต่อธรรม ต้องการพ้นทุกข์ในวัฏฏสงสาร พยายามศึกษาหาความรู้ทุก ๆ ประการที่มีความสนใจ ต่อหน้าหรือลับหลังก็เหมือนกัน รับข้อปฏิบัติแม้เล็กน้อยรักษาไว้ด้วยชีวิตจิตใจ เพราะจำพวกนี้ได้รับผลแห่งการปฏิบัติมากับเราแล้ว เกิดผลอันละเอียดอ่อน จากข้อวัตรปฏิบัติเหล่านี้ก็เป็น ที่แน่นอนว่าจะแปรผันเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ พวกที่ออกนอกลู่นอกทางนั้นคือเขาเหล่านั้นไม่ได้รับผลอย่างจริงจังจากการปฏิบัติอยู่กับเรา เพราะเหตุที่ไม่ได้ผลจริงนั่นเอง ทำให้เกิดความลังเลสงสัยไม่แน่ใจ **แต่พวกที่เดินตามเราย่อมได้รับความเจริญ**

การที่ท่านได้เล่าถึงเหตุการณ์ในอนาคตของศิษย์ของท่าน เพื่อเตือนสติให้ระลึกถึงความที่ว่า ธรรมปฏิบัติที่ท่านได้อุตส่าห์ลงทุนลงแรงพากเพียรพยายามทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จนบังเกิดผลมหาศาลจะพึงอยู่นานได้เพียงไรนั้นก็แล้วแต่ศิษย์ทั้งหลายจะพากันมีสติหรือพากเพียรเพื่อให้เกิดผลจริงจัง จะรักษาการปฏิบัติเหล่านี้ได้ ถ้าใครจักพึงกล่าวว่าเป็นศิษย์ท่านอาจารย์มั่น ๆ เขาก็จะได้รักษาไว้ซึ่งข้อวัตรปฏิบัติของท่านอาจารย์มั่น ๆ ผลลัพท์ที่จะได้ก็จะได้สมจริง

นอกจากการที่ท่านได้เน้นหนักในการรักษาแผนกการสอนและแนวทางด้านการปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรแล้ว ท่านมาแสดงถึงพุทธบริษัททางด้านฆราวาสทางฆราวาสท่านเน้นหนักการเชื่อถือ เพราะปรากฏว่าพุทธบริษัทบางจำพวกพากันไปนิยมนับถือในสิ่งที่ผิดเสียมาก เช่นนับถือภูตผีปีศาจ นับถือศาลเจ้าที่ นับถือการเข้าทรงนับถือเทพเจ้าต่าง ๆ นับถือศาลพระภูมิ นับถือต้นไม้ใหญ่ นับถืออารารามเก่าแก่ ซึ่งการนับถือสิ่งเหล่านั้น มันผิดจากคำสอนพระพุทธเจ้าโดยแท้ เป็นการนับถือที่งมงายมาก ผู้ที่เป็นพุทธบริษัทไม่ควรที่จะนับถือสิ่งเหล่านี้เลย เพราะเมื่อไปนับถือสิ่งเหล่านี้เข้า ก็เท่ากับเป็นอ่อนการศึกษามากหรือขาดปัญญาในพระพุทธศาสนา เขาเหล่านั้นได้ปฏิญาณตนว่าได้ถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งแล้วกลับมีจิตใจกลับกลอกหลอกหลอนตนเอง ไม่นับถือจริงเพราะถ้านับถือจริง ก็ต้องไม่นับถือสิ่งที่งมงายที่พระพุทธองค์ทรงตำหนิแล้ว ดังนั้นจึงปรากฏในภายหลังว่า ภิกษุผู้เป็นชั้นหัวหน้า

ผู้ที่ได้รับการอบรมจากท่านอาจารย์มั่น ฯ แล้ว จะต้องรู้จักวิธีการแก้ไขผู้นับถือผิดเกี่ยวกับภูติผีปีศาจเป็นต้นได้ทุกองค์ ถ้าแก้สิ่งงมงายเหล่านี้ไม่เป็น หรือพลอยนับถือไปกับเขาเสียเลย **ก็จะรู้ได้ทันทีว่าไม่ใช่ศิษย์ท่านอาจารย์มั่น ฯ แน่นอน** เพราะว่าการแก้เรื่องภูตผีปีศาจเหล่านี้เป็นเรื่องใหญ่ เนื่องจากการนับถือที่ฝังอยู่ในสันดานมานานแล้ว และสถานที่อันเป็นเทวสถานหรือภูตผีอยู่ ก็จะถือว่ามันศักดิ์สิทธิ์ พากันหวาดเสียวไม่กล้าจะถ่ายถอนหรือกำจัดออกไป ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้แนะนำทั้งวิธีการจัดการเกี่ยวกับการถอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และวิธีการแนะนำโดยอุบายต่าง ๆ เมื่อท่านแนะวิธีแล้ว ท่านจะใช้ให้ไปทดลองปฏิบัติงานดูถึงผลงานที่ท่านเหล่านั้นไปปฏิบัติงาน

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้อธิบายว่าอันที่จริงการนับถืองมงายนี้เกิดจากการไม่เข้าใจถ่องแท้ในพระพุทธศาสนา หรือขาดการศึกษาอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนานั่นเอง ยิ่งชาวชนบทห่างไกลความเจริญแล้ว ก็ยิ่งมีแต่เชื่อความงมงายกับสิ่งเหล่านี้อย่างเป็นล่ำเป็นสันจึงเป็นสิ่งที่แก้ยากมากทีเดียว ไม่ต้องพูดถึงว่าชาวชนบทจะพากันหลงงมงายหรอก แม้แต่ชาวเมืองหลวงอย่างในกรุงเทพ ฯ ก็ตามยังพากันหลงงมงายในสิ่งเหล่านั้นมากเช่นเจ้าพ่อนั้นเจ้าพ่อนี้ บางแห่งพากันสร้างเป็นเทวสถานแล้วก็ไปบูชาถือเอาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไปก็มีมากมาย

ในเรื่องเหล่านั้นพระเถระบางองค์ถือว่าไม่สำคัญแต่ท่านได้ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญอันดับแรกทีเดียว เพราะการจะเข้าถึงซึ่งความเป็นพระอริยะในขั้นแรกคือพระโสดาบันก็จะต้องแก้ไขถึงความเชื่อถือในเรื่องความงมงายเหล่านี้ให้หมดไป เพราะท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านต้องการสอนคนให้พ้นทุกข์จริง ๆ สอนคนให้เป็นอริยะกันจริง ๆ ซึ่งบางคนพากันบำเพ็ญภาวนาได้รับการยกย่องจากพระอาจารย์ของตนว่ามีธรรมปฏิบัติชั้นสูงเกิดขึ้นในใจแล้ว แต่เขานั้นยังมีความหลงงมงายในการนับถือเหล่านั้นใช้ไม่ได้เป็นอันขาด ชั้นสูงในที่นี้ท่านหมายเอาถึงอริยสัจจ์ เพราะวิกิจฉาความลังเลสงสัยต้องไม่มีแก่ใจของบุคคลผู้มุ่งหน้าปฏิบัติเพื่อความเป็นอริยะ

ในปีนี้ท่านได้แนะนำแก่พระภิกษุแทบจะถือได้ว่าล้วนแต่หัวหน้าทั้งนั้นจึงเท่ากับท่านได้แนะแนวสำคัญให้แก่บรรดาศิษย์โดยแท้ จึงปรากฏว่า หลังจากท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้ธุดงค์ไปจังหวัดเชียงใหม่แล้ว มอบศิษย์ทั้งหลายให้แก่ ท่านอาจารย์สิงห์

ขนุตยาคโม ซึ่งศิษย์เหล่านี้เป็นศิษย์ชั้นหัวกะทิทั้งนั้น จึงเป็นกำลังให้ท่านอาจารย์สิงห์ฯ ในการที่จะปราบพวกนับถือผิดมีภูตผีได้เป็นอย่างดี นับแต่ท่านได้พาคณะออกจากจังหวัด อุบล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ นั้นแล้วก็เริ่มแก้ไขสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ โดยการเข้าไปอยู่ที่นั้นแนะนำประชาชนให้ทราบถึงข้อเท็จจริงจนเป็นที่เชื่อมั่นแล้ว พากันละจากการนับถือภูตผีกันมากมายทีเดียว ในจังหวัดทั้งหลายมี อุบล-ขอนแก่น-กาฬสินธุ์-ร้อยเอ็ด-มหาสารคาม-นครราชสีมา ตามที่ท่านคณาจารย์เหล่านี้ผ่านไปแล้ว จะปรากฏได้ถูกแนะนำให้เลิกจากการนับถืองมงายลงมากมายนั้นเป็นสมัยตื่นตัว และพากันได้ทราบความจริงอย่างมากมาย ซึ่งชาวชนบทจะไม่เคยได้รับธรรมคำสั่งสอนเช่นนี้มาก่อนเลย

พ.ศ. ๒๔๖๖

เสนาสนะป่า บ้านหนองบัวลำภู อ. หนองบัวลำภู จ. อุดรธานี

ในพรรษานี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้จำพรรษาที่เสนาสนะป่า บ้านหนองบัวลำภู อ. หนองบัวลำภู จ. อุดรธานี นับเป็นปีที่ ๘ แห่งการแนะนำการปฏิบัติธรรม ซึ่งบังเกิดผลอย่างดียิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากท่านมีญาณสามารถรู้อุปนิสัยของบุคคลท่านจึงเลือกสอนบุคคลที่ควรแก่การสอน บุคคลใดไม่มีนิสัยที่จะพึงปฏิบัติให้เกิดผล ท่านก็ไม่สอนให้เสียเวลา โดยเฉพาะท่านก็ใช้เวลาสอนพระภิกษุสามเณรเสียเป็นส่วนใหญ่ เพราะท่านมีอุดมคติในใจของท่านอยู่ว่า พระภิกษุสามเณรถ้าหากสอนให้ได้ผลดีแล้ว พระภิกษุสามเณรนั้นแม้องค์เดียวก็สามารถสอนฆราวาสได้นับเป็นจำนวนร้อยจำนวนพัน เหตุนั้นท่านจึงพยายามอบรมและแนะนำพระภิกษุสามเณรจริง ๆ และก็บังเกิดผลจริง ๆ ผ่านมา ๘ ปี ได้ผลอย่างอัศจรรย์ยิ่ง เพราะได้เพิ่มผู้รู้ผู้ฉลาดในการปฏิบัติอย่างหนาแน่น

ก่อนจะเข้าพรรษานี้ ท่านอาจารย์กู่–พระอาจารย์หลวงตาพิจารย์ท่านอาจารย์กว่า สุมโน เป็นสามเณร และท่านอาจารย์เทศก์ เทสรํสี กับท่านอาจารย์ภูมี ฐิตธมฺโม พระอาจารย์หลวงตาซา พระอาจารย์มหาปิ่น ปญฺญาพโล พระครูปลัดอ่อนตา ที่อยู่วัดบ้านเดื่อ ในและนอกพรรษาท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้อยู่ ณ ที่นี้เป็นเวลานาน ได้ทำการอบรมในข้อปฏิบัติเพื่อให้ซึ้งยิ่งขึ้น เพราะการปฏิบัติจิตใจเมื่อปฏิบัติไปจนเป็นจริงขึ้นมาแล้วจึงจะได้ศึกษาความจริง นั้นหมายความว่าต้องเป็นขึ้นมาในตัวของแต่ละบุคคล

การแนะนำโดยการอธิบายล่วงหน้า คือการบอกแนวทางนั้น ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็อธิบายเพื่อความมั่นใจ และที่แท้คือการพูดด้วยความเป็นจริงที่เกิดขึ้นนั้นเป็นประการสำคัญ อย่างนี้เรียกว่าภูมิจิต ซึ่งเป็นคำที่ท่านพร่ำเสมอว่า ภูมิจิตต์ ภูมิจิตต์ของใครดำเนินไปได้แค่ไหน นี้เป็นเรื่องที่จะต้องได้ถามกันอยู่ตลอดเวลา

เรื่องการสวบสวนถึงภูมิจิตต์นี้ เมื่อใครพระเณรรูปใดเข้ามาศึกษายังใหม่พวกเราก็ได้ถามกันเองและแนะนำกันเองไป เพราะมาตอนหลัง ๆ นี้ ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านสอนเฉพาะภูมิจิตต์ชั้นสูงแล้ว ฉะนั้นในเบื้องต้นใครมีความรู้พอสมควรก็แนะนำกันในฐานะเป็นพี่เลี้ยง การกระทำเช่นนี้มิได้ถือว่าเป็นการเสียเกียรติของผู้ที่เริ่มเข้ามาปฏิบัติใหม่ เป็นการแบ่งภาระจากท่านอาจารย์มั่น ฯ เพราะการศึกษาขั้นต้นนั้น ผู้ที่ได้เคยศึกษากับท่านอาจารย์มั่น ฯ มาก่อนแล้ว ก็ย่อมให้คำแนะนำได้อย่างเดียวกับท่านอาจารย์มั่น ฯ เช่นเดียวกัน ยิ่งครั้งหลังสุดเมื่อท่านอาจารย์มั่น ฯ อายุ ๗๐ กว่าปีขึ้นไปแล้ว ท่านไม่สอนเลยทีเดียวในเบื้องต้น เมื่อผู้ใดพระเณรองค์ใดเข้ามาฝึกใหม่ ท่านจะให้พระเก่าที่ได้รับการศึกษาแล้วแนะนำให้แม้เมื่อครั้งท่านเจ้าคุณอริยเวที (มหาเขียน) ท่านพระครู.... (พระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน) เข้ามาศึกษาธรรมปฏิบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕–๒๔๘๘ ทั้ง ๒ องค์ ยังต้องรับการฝึกหัดแนะนำจากท่านวิริยังค์ สิรินฺธโร เสียก่อน เพราะท่านวิริยังค์แม้ขณะนั้นพรรษาพระเพียง ๒–๓ พรรษาเท่านั้น แต่ได้ปฏิบัติมานานเชี่ยวชาญการแนะนำทางจิตต์ ซึ่งสามารถสอนให้ปฏิบัติเบื้องต้นได้ ทั้ง ๒ องค์ คือพระมหาเขียนและพระมหาบัว ก็ต้องศึกษากับท่านวิริยังค์เสียก่อน ทั้งนี้เพื่อให้ได้ลู่ทางในอันที่จะศึกษาชั้นสูงต่อไปกับท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นการแบ่งเบาภาระการสอนของท่านอาจารย์มั่น ฯ แม้ตัวเราเอง ขณะที่อยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ต้องรับภาระนี้ตลอดมาเช่นกัน เพราะเหตุที่มีศิษย์ต่างได้รับภาระของครูบาอาจารย์ได้เช่นนี้ จึงทำให้การสอนและดำเนินการได้ผลกว้างขวางขึ้นมาก เนื่องด้วยเหตุที่ว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านมีชื่อเสียงกิตติศัพท์ในการปฏิบัติธรรม และเชื่อกันในขณะนั้นว่าถ้าผู้ใดอยู่ปฏิบัติกับท่านแล้วต้องได้รับผลอันเป็นความเยือกเย็น หรือความสว่างบริสุทธิ์แน่นอน จึงทำให้พระภิกษุสามเณรผู้มีความหวังผลในการปฏิบัติธรรม ได้หลั่งไหลไปทำการศึกษากับท่านอาจารย์มั่น ฯ มากขึ้นยิ่งวาระสุดท้ายก็ยิ่งมากขึ้นตามลำดับ

ขณะที่พักปฏิบัติธรรมร่วมอยู่กับท่านนั้น ท่านได้พาบำเพ็ญเองจะมีการประมาทไม่ได้ ต้องพยายามอย่างเต็มความสามารถของแต่ละบุคคล ถ้าผู้ใดประมาทหรือไม่พยายามเพื่อการปฏิบัติอย่างจริงจังแล้ว ท่านจะต้องทราบในญาณของท่านทันที ท่านก็จะตักเตือนในขั้นแรก เมื่อผู้นั้นเชื่อก็ดีไป แต่ถ้าไม่เชื่อท่านจะตักเตือนเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อผู้นั้นเชื่อก็ดีไป ถ้าไม่เชื่อท่านจะตักเตือนเป็นครั้งที่ ๓ ครั้งนี้ถ้าไม่เชื่อท่านก็ไล่ออกไม่ให้อยู่ต่อไป ฉะนั้นถ้าหากองค์ใดสามารถอยู่กับท่านได้เป็นเวลานานพอสมควร ก็จะต้องได้ผลสมความตั้งใจแน่นอน เพราะนโยบายและอุบายการฝึกหัดของท่านนั้นมีเพียบพร้อม พร้อมที่จะแนะนำให้แก่ศิษย์ทุก ๆ องค์ที่มีนิสัยเป็นประการใด ท่านก็จะแสดงธรรม หรืออบรมตามที่มีนิสัยวาสนามาอย่างไรจึงทำให้ได้ผลอย่างมหัศจรรย์เป็นอย่างยิ่ง ในข้อนี้ผู้ที่เคยไปอยู่ศึกษาปฏิบัติมากับท่านแล้วจะทราบได้ดีด้วยตนเอง

การปฏิบัติอันเป็นวัตร์ที่ท่านอาจารย์มั่นฯ พาศิษย์ของท่านปฏิบัตินั้นออกจะแปลกกว่าบรรดาพระปฏิบัติหรือพระอื่น ๆ ในสมัยนั้นมาก เช่นการฉันหนเดียวการฉันในบาตร์เป็นต้น เฉพาะการฉันในบาตร์นี้ เวลาไปในบ้านหรือเขานิมนต์ให้ไปฉันในบ้านต้องเอาบาตร์ไปด้วย เขาจัดสำหรับคาวหวานอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยดี ท่านก็เอาเข้าใส่บาตร์หมด ด้วยเหตุที่ท่านได้นำมาปฏิบัติเช่นนี้ ศิษย์ผู้หวังดีและใคร่ในธรรมก็ได้ผลการปฏิบัติมาแล้ว ก็ต้องรักษาข้อปฏิบัติเหล่านี้ท่านพระครูปลัดอ่อนตา ท่านมีความเลื่อมใสท่านอาจารย์มั่นฯ เป็นอย่างยิ่ง และสนใจต่อข้อปฏิบัติของท่านอาจารย์มั่นฯ ยิ่งนัก แต่เนื่องด้วยท่านพระครูรูปนี้ท่านมีนิสัยสนใจมานานแล้ว เมื่อมาได้รับการศึกษาเพิ่มเติมเข้ายิ่งทำให้ท่านได้มีความเลื่อมใสต่อข้อปฏิบัติภิญโญยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก แต่การปฏิบัติดังที่ได้ปฏิบัติตามแนวของพระอาจารย์มั่นฯ นั้น แต่แนวการปฏิบัตินี้มิใช่ท่านอาจารย์มั่นฯท่านตั้งขึ้นเอง ซึ่งเป็นไปตามคำสอนของพระพุทธเจ้า การปฏิบัติจริงเช่นนี้ย่อมเป็นการขัดข้องต่อบุคคลบางคนเป็นธรรมดา เพราะบางคนหาว่ารุ่มร่าม หาว่าอวดเคร่งในท่ามกลางชุมนุมชน หาว่าไม่รู้กาละเทศะ หาว่าคร่ำครึ หาว่าเป็นคนล้าสมัย พากันว่ากันไปต่าง ๆ นานา ท่านพระครูจึงได้นำข้อครหาเหล่านี้เข้ากราบเรียนต่อท่านอาจารย์มั่น ฯ ว่า "พวกเราปฏิบัติตรงต่อพระธรรมวินัยทุกประการ ย่อมเป็นการขัดข้องเขาหาว่าเราปฏิบัติเคร่งครัดเกินไป ไม่รู้จักกาละเทศะ คร่ำครึไม่ทันกาลทันสมัย" ท่านอาจารย์มั่นฯ จึงได้

ตอบว่า "พวกเราผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัยนั้น จะถือเอาชาวบ้านนักบวชผู้นอกรีดเป็นศาสดา หรือจะถือเอาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดาของพวกเรา ถ้าจะถือเอาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดาของตนก็ต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ที่พระองค์เจ้าทรงบัญญัติไว้แล้วทุกประการ หรือถ้าต้องการเอาผู้อื่นนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็จงปฏิบัติตามผู้นั้นไป" ครั้นท่านพระครูปลัดอ่อนตาได้ฟังท่านอาจารย์พูดแนะอุบายเท่านี้ก็ทำให้เกิดความเลื่อมใสในข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ได้ดำเนินตามท่านอาจารย์มั่นฯและก็การปฏิบัติตามท่านอาจารย์มั่นฯ ก็คือปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัดและตรงแนว เมื่อท่านพระครูปลัดอ่อนตาได้อยู่อบรมกับท่านอาจารย์มั่นฯ พอสมควรแล้ว ท่านได้ลาพระอาจารย์มั่นฯ เดินธุดงค์ไปตามสถานที่อันสงัดวิเวก ตามชนบทหมู่บ้านอันอยู่ชายป่าและภูเขา จนได้รับความเย็นอกเย็นใจเป็นไปกับด้วยความเพียรตามสมควรแล้ว ท่านก็กลับไปทางภูมิลำเนาเดิม แต่ไม่ได้เข้าไปพักที่วัดเดิมของท่าน ได้เลยไปพักอยู่ที่ริมหนองน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งใกล้กับบ้านโนนทัน (ต่อมาได้เป็นวัดชื่อวัดโยธานิมิต จนถึงปัจจุบันนี้) และใกล้กับกรมทหารด้วย สมัยนั้นกรมทหารพึ่งจะยกมาตั้งอยู่ใหม่ ทั้งยังไม่มีวัดอื่นที่ใกล้เคียงนั้นด้วย ผู้บังคับการทหารพร้อมด้วยชาวบ้านจึงได้นิมนต์ให้ท่านพักอยู่ในสถานที่นั้น แล้วช่วยกันจัดการทุก ๆ อย่างจนเป็นวัดขึ้นโดยสมบูรณ์ เพื่อให้ถูกกับทหารสร้างจึงให้นามว่า "โยธานิมิต" ต่อมาไม่นานท่านพระครูปลัดอ่อนตาพร้อมด้วยศิษย์ทั้งหมดมีความเห็นพร้อมกันว่า เราก็ได้ปฏิบัติข้อวัตร์ธรรมทุกอย่างตามรอยของท่านอาจารย์มั่นฯจนได้รับผลอย่างพอใจพวกเราแล้ว ยังขาดสิ่งสำคัญคือยังไม่ได้เป็นพระธรรมยุตเหมือนท่าน เพื่อให้เป็นการสมบูรณ์ในการเลื่อมใสในตัวท่านและข้อปฏิบัติของท่าน เราควรทำทัฬหิกรรมเสียใหม่ เมื่อพร้อมใจกันแล้วก็ได้นิมนต์ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) มาเป็นอุปัชฌายะ เมื่อสำเร็จแล้วท่านพระครูปลัดอ่อนตาก็พาคณะไปอยู่ที่วัดโยธานิมิตนั้นตามเดิม ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ ก็ให้ท่านอาจารย์สุวรรณ สุจิณฺโน ผู้ทรงคุณวุฒิอายุพรรษามากเป็นลูกศิษย์ต้นของท่านอาจารย์มั่นฯให้ไปอยู่ด้วยเพื่อเป็นการให้นิสัย แต่ท่านพระครูปลัดอ่อนตาท่านก็คงแก่เรียนมาแล้วและเป็นผู้รักในการปฏิบัติตามแนวของท่านอาจารย์มั่นฯ อย่างดีแล้วก็เป็นอันรับผิดชอบในตัวเองได้ ในกาลต่อมาไม่ช้านักท่านอาจารย์สุวรรณก็จาริกไปหาวิเวกส่วนตัว และท่าน

พระครูปลัดอ่อนตาก็อยู่ในวัดนั้นทำประโยชน์ในด้านการปฏิบัติและแนะนำพระภิกษุสาม-เณร อุบาสกอุบาสิกาสืบต่อไป

พ.ศ. ๒๔๖๗
เสนาสนะป่าบ้านค้อ รอบสอง

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้พักจำพรรษาที่บ้านค้อ อำเภอผืออุดรธานี เป็นรอบที่สอง แต่ย้ายสถานที่ใหม่ซึ่งปัจจุบันเป็นวัดแล้ว การจำพรรษานั้นก็เช่นเดียวกับพรรษาก่อน ๆ เนื่องด้วยมีพระภิกษุสามเณรสนใจในตัวของท่านมากขึ้น จึงได้หลั่งไหลมาศึกษาธรรมปฏิบัติกับท่านมากขึ้นเป็นลำดับ และท่านก็ได้แนะนำข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ให้ตามที่ได้แสดงไว้แล้วโดยไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง เพราะว่าเป็นข้อปฏิบัติที่พิสูจน์ได้แน่ชัดแล้วว่าเป็นทางพ้นทุกข์ได้จริง และได้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งใจจริงเป็นแต่ว่าท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านคอยประคับประคอง และเป็นผู้นำเพื่อให้เกิดผลอย่างจริงจังแก่ผู้หวังดี ดังนั้นเมื่อผู้ได้เข้าไปศึกษาปฏิบัติกับท่านแล้วจึงไม่มีการผิดหวังได้ผลแทบร้อยเปอร์เซ็นท์เดียว

พอออกพรรษาท่านก็จะพาออกธุดงค์ แสวงหาที่สงัดวิเวกแยกกันออกเป็นหมู่เล็ก ๆ เพื่อมิให้เป็นปลิโพธในหมู่มาก ปีนี้ท่านได้เดินธุดงค์ไปทางบ้านนาหมี บ้านนายูงและบ้านผาแดง–แก้งไก่ ท่านได้พาคณะเข้าไปพักอยู่ที่ป่าในหุบเขาแห่งหนึ่ง และมีหมู่บ้านอยู่ในที่ใกล้ ๆ นั้น เป็นที่อยู่กลางดงลึกมากเดินเป็นวัน ๆ เต็ม ๆ จึงจะถึง ไกลจากคมนาคมมากทีเดียว

ณ ที่หมู่ภูเขานั้นมีภูเขาลูกหนึ่งมีลักษณะเหมือนตึกหลาย ๆ ชั้น ซึ่งไม่ไกลจากหมู่บ้านนั้นเท่าไรนัก ในภูเขาลูกนั้นมีผีตีนเดียวอยู่ตัวหนึ่ง ผีตัวนั้นมันได้เข้าไปอาละวาดพวกชาวบ้านอยู่บ่อย ๆ คือมันทำให้คนเจ็บไข้ได้ป่วยบ้าง ถึงให้ตายบ้างบางครั้งเอาไฟไปเผาบ้านของเขาบ้าง ขว้างค้อนปาไม้ใส่คนใส่สัตว์เลี้ยงบ้าง เวลามันจะเข้าไปประทุษร้ายคนในบ้านนั้น ได้แสดงกิริยาอาการไม่ผิดอะไรกับคนธรรมดา ต่างแต่ไม่เห็นตัวมันเท่านั้น เสียงมันเดินได้ยิน รอยเท้าก็เห็นแต่ใหญ่และยาวกว่ารอยเท้าของคนธรรมดา เศษบุหรี่ของมันก็ได้เห็นท่อนไม้ที่มันเอาขว้างไม่หมดก็เห็นทิ้งไว้เป็นกองๆเมื่อชาวบ้านพร้อมกันเข้าไล่มันก็วิ่งหนีไปพอสงบคนหน่อยมันก็เข้ามา ทำการอาละวาดต่อไป

อีก บางคืนพวกชาวบ้านไม่ได้นอนเพราะมันอาละวาดไม่หนี แม้การไปนอนค้างคืนในป่าบางคนเพื่อเฝ้าไร่เฝ้านาหรือด้วยกิจอย่างอื่นก็ดี ย่อมไม่ได้รับความผาสุขเสียเลย ถูกแต่เจ้าผีตัวนี้มันรบกวนอยู่เสมอครั้งท่านอาจารย์มั่นฯ ไปพักอยู่ที่นั้น พวกชาวบ้านได้เข้าไปร้องทุกข์ต่อท่านขอให้ท่านได้เมตตาแก่เขามาก ๆ เมื่อพระคุณท่านจะมีวิธีใดพอจะเปลื้องทุกข์นี้ออกได้เขามีความยินดีที่จะปฏิบัติตามทุกอย่าง เมื่อท่านอาจารย์มั่นฯได้ทราบถึงความทุกข์เดือดร้อนของชาวบ้านอย่างนั้นแล้ว ท่านก็ได้พยายามเจริญเมตตาฌานอย่างมากพร้อมทั้งแนะนำให้พระที่ติดตามมาช่วยกันเจริญเมตตาฌาน และได้แนะนำชาวบ้านโดยธรรมเบื้องต้นคือ ให้ชาวบ้านมาปฏิญาณตนถึงพระไตรสรณคมน์เป็นอุบาสกอุบาสิกาและให้รักษาศีล ๕ กรรมบท ๑๐ ทั้งสอนให้ไหว้พระสวดมนต์ บำเพ็ญกัมมัฏฐานภาวนาเจริญเมตตาภาวนาเป็นประจำทุกวัน นับแต่นั้นมา เมื่อท่านได้พักอยู่ที่นั่น ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นแก่ชาวบ้านนั้นก็ได้สงบระงับไปเมื่อท่านได้ออกไปจากสถานที่นั้นแล้ว ภัยพิบัติเหล่านั้นก็สงบอยู่เย็นเป็นสุขกันตลอด ๑๐ ปี ต่อมาคนเก่าที่สำคัญก็ตายไปบ้าง ทั้งไม่เคยมีผีตัวนั้นมาอาละวาดบ้างทั้งไม่เชื่อว่าจะเป็นจริงบ้าง เลยพากันละเลยข้อวัตรปฏิบัติไหว้พระสวดมนต์เจริญเมตตาภาวนา ที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้แนะนำสั่งสอนไว้ ภายหลังปรากฏว่าผีตัวนั้นได้กลับเข้าไปทำการอาละวาดพวกชาวบ้านนั้นอีก ในครั้งนี้ถึงกับได้พากันอพยพครอบครัวหนีไปหมด เพราะฝืนอยู่ต่อไปไม่ได้เสียแล้ว จึงต้องได้ทอดทิ้งให้มันเป็นป่าตามสภาพเดิมของมันต่อไป

ท่านอาจารย์สุวรรณ สุจิณโณ ท่านองค์นี้ถือว่าเป็นศิษย์รุ่นแรกพร้อมกับท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ปีนี้ท่านได้พยายามติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ อย่างใกล้ชิดเพื่อที่จะได้ทราบความตื้นลึกหนาบางของข้อวัตรปฏิบัติอันเป็นภายนอก และการดำเนินจิตต์อันเป็นภายใน การดำเนินจิตต์นอกจากจะหาอุบายเพื่อทำลายกิเลส เพื่อความพ้นทุกข์แล้ว ยังมีการทำให้เป็นอย่างอื่น ๆ อีกมากมาย แม้แต่ท่านอาจารย์มั่นฯ เองก็ได้เคยทำมาให้เป็นตัวอย่างแก่สานุศิษย์แล้ว เช่นเมื่อท่านอาพาธ ท่านใช้ระงับอาพาธของท่านเองด้วยกำลังจิตต์ และระงับอาพาธให้แก่บุคคลอื่นด้วยกำลังจิตต์ในกาลครั้งนั้นท่านอาจารย์สุวรรณท่านเป็นไข้มาเลเรียเรื้อรัง จนบ้างหย่อน (ม้ามย้อย คือม้ามโต) อันเป็นผลมาจากไข้มาเลเรียนั้นเองโรคนี้เองที่ทำความรำคาญให้แก่ท่านตลอดเวลา ซึ่งทำให้จับไข้วัน

เว้นวัน และทำให้กำลังทรุดลงทรุดลงท่านจึงได้เข้าปรึกษาการรักษาโรคนี้กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านอาจารย์จึงได้แนะนำอุบายให้คือ เมื่อบำเพ็ญจิตต์ให้เกิดกระแสร์ แต่ก่อนที่เราบำเพ็ญมาในเบื้องต้นนั้นเราทำจิตต์ให้เกิดกำลังแล้ว จิตต์ก็จะเกิดกระแสร์ ๆ จิตต์นี้มีกำลังมากขึ้นจากการอบรม เราได้ใช้กระแสร์จิตต์นี้พิจารณากายทุกส่วนจนเกิดปัญญา เมื่อเกิดปัญญาแล้วอบรมให้มากก็เป็นผลคือจิตต์ดำเนินเข้าสู่อริยสัจจ์ เมื่อเราจะนำมาเป็นประโยชน์แก่การรักษาโรคของตัวของเรา เราก็พึงใช้กระแสร์จิตต์นี้เพ่งเข้าที่เกิดโรค เราเป็นโรคอะไรที่ไหน ต้องพิจารณาให้เห็นสมุฐานของมันเสียก่อน ว่าตำแหน่งที่เกิดโรคอยู่ตรงไหน เมื่อทราบชัดแล้วก็ใช้กระแสร์จิตต์เพ่งเข้าไป การเพ่งเข้าไปในที่นี้ก็เหมือนกับเราพิจารณากายเหมือนกัน ต่างแต่การกำหนดแก้โรคนี้ต้องกำหนดลงจุดเดียว ณ ที่สมุฐานของโรคนั้น ท่านอาจารย์สุวรรณได้อุบายนี้แล้ว ก็ได้ไปดำเนินจิตต์อยู่อย่างนั้นองค์เดียวที่เปลี่ยวแห่งหนึ่ง กำหนดลงครั้งแรกได้เห็นสมุฐานการเกิดของโรคคือ "ม้าม" ท่านได้กำหนดลงจุดเดียวด้วยอำนาจแห่งกระแสร์จิตต์ อันเป็นแสงคมกล้าเพียงสามวันเท่านั้นก็ปรากฏชัดขึ้นในจิตต์ ครั้นแล้วก็หายจากม้ามหย่อนนั้นฉับพลัน ท่านคลำดูอยู่ทุกวันแต่กาลก่อนม้ามนี้ได้ยานลงมาประมาณฝ่ามือหนึ่ง บัดนี้ได้หดเข้าอยู่เท่าเดิม ตั้งแต่นั้นมาไข้ป่ามาเลเรียก็หยุดจับร่างแข็งแรงเป็นปรกติ อย่างน่าอัศจรรย์ท่านได้เอาไปเล่าถวายท่านอาจารย์มั่น ฯ ๆ ก็รับรอง

ครั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้พักวิเวกอยู่ที่ผาแดง–แก้งไก่ พอสมควรแล้วก็ได้ออกเดินทางไปทางอำเภอท่าบ่อ ได้เข้าไปพักอยู่ที่ราวป่าใกล้กับป่าช้ากองอำเภอท่าบ่อนั้น (ปัจจุบันเป็นวัดอรัญญวาสี) ณ ที่นี้เองนับเป็นครั้งสำคัญยิ่งครั้งหนึ่งที่บรรดาท่านผู้ที่มีบุญมีวาสนามาศึกษาฝากตัวเป็นศิษย์ของท่านหลายองค์ คือ ท่านอาจารย์อุ่น ธมฺมธโร ท่านอาจารย์อ่อน ญาณสิริ ท่านอาจารย์ฝั้น อาจาโร ท่านอาจารย์กว่า สุมโน ท่านเหล่านี้ได้ตั้งใจปฏิบัติตามโอวาทของท่านอาจารย์มั่น ฯ อย่างเอาชีวิตเป็นเดิมพัน แม้ท่านอาจารย์มั่น ฯ จะแนะนำเช่นใด ท่านทุกองค์ต้องทำตามให้จนได้ จนปรากฏว่าทุกองค์ได้ผลทางใจอย่างยวดยิ่งเลื่อมใสท่านอาจารย์มั่น ฯ อย่างถึงขีดสุด แล้วก็ได้ขอให้ท่านจัดการที่จะทำการบวชใหม่ เพราะทุกองค์ได้เป็นพระมหานิกายมาก่อน ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้อาราธนาท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) มาเป็นอุปัชฌาย์ ทัฬหิกรรมให้จนเป็นที่เรียบร้อยทุกประการ

ท่านอาจารย์ทุกองค์นี้ภายหลังได้ทำประโยชน์แก่หมู่ชนอย่างใหญ่หลวงทุก ๆ องค์ โดยที่ท่านได้แนะนำผู้เป็นพระภิกษุสามเณร และญาติโยมให้ได้รับธรรมอันลึกซึ้งมากมายทีเดียวและท่านเหล่านี้ทุกองค์ได้สร้างสำนักปฏิบัติธรรมกัมมัฏฐานองค์ละหลาย ๆ สำนัก ซึ่งก็ปรากฏเป็นสำนักปฏิบัติธรรมอยู่จนบัดนี้มีมากมายหลายแห่งทั่วทุกภาคในประเทศไทย.

พ.ศ. ๒๔๖๘

เสนาสนะป่า อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย

ในปีนี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ พักอยู่ที่เสนาสนะป่า (วัดอรัญญวาสี ปัจจุบัน) อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย พระอาจารย์เสาร์พักจำพรรษาที่วัดราช ใกล้บ้านน้ำโขง (ปัจจุบันชื่อวัดพระงาม) ท่านอาจารย์สิงห์–มหาปิ่นจำพรรษาบ้านหนองปลาไหล สถานที่ท่านอาจารย์เสาร์พักอยู่นั้นมีพระพุทธรูปเก่าสมัยเวียงจันทร์ชำรุดไปบ้าง ท่านพร้อมกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้เป็นผู้บูรณะให้ปกติดังเดิม เมื่อทำเรียบร้อยแล้วประชาชนได้ไปเห็นก็พากันกล่าวชมว่างาม ภายหลังจึงเรียกชื่อวัดนั้นว่า "วัดพระงาม" ต่อมาจนถึงทุกวันนี้

อนึ่งเมื่อท่านพักอยู่ในท้องถิ่นนั้น ก็ได้แนะนำธรรมปฏิบัติ จนเกิดความเลื่อมใสยิ่งในพระพุทธศาสนา และก็ปรากฏว่าประชาชนแถบนั้นได้เป็นผู้เคร่งครัดในการปฏิบัติธรรมจนถึงทุกวันนี้

ครั้นออกพรรษาแล้ว ได้พาคณะธุดงค์วิเวกไปทางบ้านหนองปลาไหลและไปถึงบ้านอากาศ (ปัจจุบันเป็นอำเภออากาศอำนวย) ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ก็มารอพบท่านอยู่ที่นี่เพื่อศึกษาธรรมบางประการ ท่านอาจารย์เทศก์ เทสรงฺสี กับพระอีก ๔ รูป ก็ได้ธุดงค์ตามท่านต่อไปจนถึงบ้านสามผง ดงพเนาว์ พักอยู่ที่ป่าช้าแห่งหนึ่ง

ณ สถานที่วิเวกแห่งนี้ได้กลับกลายเป็นสถานที่สำคัญคือได้เกิดมีพระอาจารย์ผู้มีบุญวาสนาบารมีได้เข้ามาศึกษาธรรมปฏิบัติ เช่น พระอาจารย์เกิ่ง อธิมุตฺตโก และคณะของท่าน เพราะท่านอาจารย์เกิ่งเป็นพระอุปัชฌาย์ด้วย ผู้คนในละแวกนั้นนับถือมาก เป็นอาจารย์ใหญ่ เมื่อได้ยินข่าวท่านอาจารย์มั่น ฯ มาพักอยู่ที่ป่าและทราบกิตติศัพท์มานานแล้ว จึงใคร่ที่จะทดลองไต่ถามอรรถปัญหาต่าง ๆ ท่านอาจารย์เกิ่งพร้อมคณะจึงได้ไปพบท่านที่ป่าแห่งนั้น

เมื่อได้ ไต่ถามอรรถปัญหาธรรมต่าง ๆ ท่านอาจารย์เกิ่ง และคณะก็เกิดความอัศจรรย์ ในการโต้ตอบอรรถปัญหาของท่าน อาจารย์มั่น ฯ เพราะแต่ละคำที่ได้รับคำตอบตรงใจจริง ๆ ตอนหนึ่งท่านอาจารย์เกิ่งได้ถามว่า "ท่านปฏิบัติจิตตภาวนากัมมัฏฐานเพื่ออะไร" ได้รับคำตอบว่า "เพื่อความบริสุทธิ์" ท่านอาจารย์เกิ่งถามว่า "ความบริสุทธิ์เกิดจากอะไร" ได้รับคำตอบว่า "เกิดจาก อริยสัจจธรรม" ท่านอาจารย์เกิ่งถามว่า "สัจจธรรมอยู่ที่ไหน" ได้รับคำตอบว่า "อยู่ที่ตัวของคนทุกคน" ถามว่า "อยู่ในตัวของทุก ๆ คน ทำไมทุกคนจึงไม่บริสุทธิ์" ตอบว่า "เพราะเขาไม่รู้วิธีการ" ถามว่า "ทำไมจึงจะต้องมีวิธีการ" ตอบว่า "เหมือนกับทรัพยากรพวกแร่ธาตุต่าง ๆ อยู่ใต้ดิน คนไม่มีวิธีการ ก็เอาแร่ธาตุทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ไม่ได้ แร่ธาตุจะมีประโยชน์ต่อมนุษย์ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีวิธีการนำขุดนำเอามาใช้ให้ถูกต้องตามวิธีการ แม้อริยสัจจธรรมก็เช่นเดียวกันแม้ว่าจะอยู่ในตัวเราเอง ก็จะต้องมีวิธีการที่ถูกต้อง จึงจะบังเกิดเป็นอริยสัจจได้" เท่านี้เองท่านอุปัชฌาย์เกิ่ง อธิมุตฺตโก ก็เลื่อมใส และเข้ามาขอปฏิบัติอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ จนเกิดความเย็นใจเป็นอย่างยิ่ง ได้ขอมอบตัวเป็นศิษย์พระอาจารย์มั่น ฯ พร้อมใจกันกับศิษย์เพราะได้ปฏิบัติจิตตภาวนาทั้งศิษย์อาจารย์ยอมสละบวชทำทัฬหิกรรมใหม่ เป็นพระธรรมยุตทั้งวัด

ในครั้งนั้น จึงทำให้ชาวบ้านชาวเมืองได้เลื่องลือกันว่า พระอาจารย์มั่น ฯ เป็นผู้วิเศษสำคัญ เพราะได้ทรมานพระอาจารย์เกิ่งได้เนื่องจากชาวบ้านชาวเมืองเลื่อมใสพระอาจารย์เกิ่งมาก ในปีนี้จึงเป็นปีสำคัญมากปีหนึ่ง เพราะหลังจากท่านอาจารย์เกิ่งได้มาเป็นศิษย์แล้ว ยังมีท่านยาคูสีลา ที่เป็นอาจารย์ใหญ่อยู่แถบนี้เหมือนกันเป็นเพื่อนกันกับอาจารย์เกิ่ง เมื่อทราบว่าเพื่อนสละวัดเช่นนั้นก็เฉลียวใจ จึงได้ไปพบ หลังจากพบแล้วและอาจารย์เกิ่งก็นำท่านยาคูสีลาไปมอบตัวกับพระอาจารย์มั่น ฯ ได้ฟังและได้ปฏิบัติตาม ก็เกิดความเย็นใจเหลือเกิน ท่านยาคูสีลาก็ได้สละวัดและศิษย์จำนวนมากมาบวชเป็นพระธรรมยุตทั้งสิ้น

ระยะนี้เอง ทำให้ชื่อเสียงของท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้กระฉ่อนไปว่า หากใครอยากพ้นทุกข์ ต้องการความบริสุทธิ์ ต้องการของจริงในพระพุทธศาสนาแล้ว จงได้พยายามติดตามและปฏิบัติกับท่าน จะได้รับผลอย่างแท้จริง

พ.ศ. ๒๔๖๙

เสนาสนะป่าบ้านสามผง
กิ่งอำเภอศรีสงคราม ท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

ท่านอาจารย์มั่น ฯ และพระภิกษุสามเณรหลายรูป จำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ท่านอาจารย์สิงห์กับท่านอาจารย์มหาปิ่น จำพรรษากันที่บ้านอากาศ ท่านอาจารย์กู่ ธมฺมทินฺโน จำพรรษาที่บ้านโนนแดง อาจารย์อุ่น ธมฺมธโร จำพรรษาที่บ้านข่า ท่านอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโร ธุดงค์ออกจากวัดพระงาม อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย แล้วก็ไปเชียงคาน จังหวัดเลย ขึ้นไปที่ภูฟ้า ภูหลวง แล้วก็กลับมาจังหวัดอุดรธานี จำพรรษาอยู่ที่เสนาสนะป่า บ้านคงยาง อำเภอหนองหาร

หลังจากออกพรรษาแล้วในปีนี้ พระอาจารย์มั่น ฯ พระอาจารย์เสาร์ ฯ ก็ได้เรียกบรรดาพระอาจารย์ที่เป็นศิษย์ทุกองค์ ให้มาประชุมพร้อมกันที่บ้านโนนแดง ในการประชุมในครั้งนั้น ท่านได้วางระเบียบการปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่าเกี่ยวกับการตั้งสำนักปฏิบัติเกี่ยวกับแนวทางแนะนำสั่งสอนปฏิบัติจิตต์ เพื่อให้คณะศิษย์นำไปปฏิบัติให้เป็นระเบียบเดียวกัน

เมื่อเสร็จจากการประชุมในครั้งนี้ทุกองค์ต่างก็แยกย้ายกันออกไปธุดงค์หาวิเวกตามสถานที่จังหวัดต่าง ๆ โดยมิได้มีการนัดแนะว่าจะไปพบกัน ณ สถานที่ใด แต่ด้วยเหตุอะไรไม่ทราบทุก ๆ องค์ก็เผอิญไปพบกันเข้าอีก ที่จังหวัดสกลนคร ในขณะนั้นนางนุ่ม ชุวานนท์ ผู้ที่เคยมีความเลื่อมใสในท่านอาจารย์ทั้งสอง (พระอาจารย์มั่น ฯ และพระอาจารย์เสาร์ ฯ) มานานแล้ว และมารดาของนางนุ่ม ได้ถึงแก่อนิจกรรมลง กำลังจะจัดการฌาปนกิจก็พอดีได้ทราบข่าวท่านอาจารย์ทั้งสอง พร้อมด้วยสานุศิษย์เป็นอันมากกำลังร่วมกันเดินทางมุ่งหน้าเข้าเขตสกลนคร จึงได้เดินทางไปขอนิมนต์ให้มาพักอยู่ที่เสนาสนะป่า (ซึ่งปัจจุบันนี้ได้กลายเป็น วัดป่าสุทธาวาสแล้ว) เมื่อพระอาจารย์พร้อมด้วยสานุศิษย์นั้นพักอยู่ เพื่อเป็นการฉลองศรัทธาไม่เฉพาะแต่นางนุ่มเท่านั้น แต่เพื่อฉลองศรัทธาของชาวเมืองสกลนคร ทั้งมวลซึ่งชาวเมืองสกลนคร ทั้งหลายได้เห็นพระปฏิบัติมาอยู่รวมกันมากมายเช่นนั้น ก็ทำให้เกิดศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง ได้พากันไปศึกษาธรรมปฏิบัติจนได้รับการช่ำชอง และเป็นนิสัยปัจจัยมาจนทุกวันนี้

ขณะนั้นพระยาปัจจันตประเทพธานี บิดาของพระพินิจฯ ถึงแก่กรรม เจ้าภาพก็ได้อาราธนาพระอาจารย์ทั้งสองพร้อมด้วยสานุศิษย์ เพื่อบำเพ็ญกุศล ท่านอาจารย์ทั้งสองก็ให้อุปการะเป็นอย่างดี เพื่อเป็นการอนุเคราะห์ จึงได้อนุมัติให้พระไปฉันในบ้านได้ ในงานฌาปนกิจศพบิดาของพระพินิจ เป็นครั้งแรกตั้งแต่นั้นมา เพราะเบื้องต้นพระคณะกัมมัฏฐานได้รักษาธุดงค์วัตรอย่างเข้มงวดกวดขันจริง ๆ ไม่มีการอนุโลมให้รับนิมนต์ไปฉันภัตตาหารในบ้าน

เมื่อเสร็จงานฌาปนกิจทั้งสองศพนั้นแล้ว พระอาจารย์ทั้งสองและสานุศิษย์ต่างก็แยกย้ายกันธุดงค์ไปคนละทิศละทางตามอัธยาศัย ส่วนท่านอาจารย์มั่นฯธุดงค์ไปทางบ้านเหล่าโพนค้อ ได้แวะไปเยี่ยมอุปัชฌาย์พิมพ์ ซึ่งท่านองค์นี้เป็นนักปฏิบัติมาเก่าแก่ แต่การปฏิบัติของท่านยังไม่ถูกทางจริง ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้แนะนำโดยให้เจริญวิปัสสนา จนได้รับผลเป็นที่พอใจ และอุปัชฌาพิมพ์ก็ได้ยกย่องท่านอาจารย์มั่น ฯ ว่า

"เป็นผู้มีความชำนาญในการปฏิบัติอย่างยิ่ง"

ต่อจากนั้นท่านก็ลาพระอุปัชฌาย์พิมพ์ธุดงค์ต่อไป และพักบ้านห้วยทราย ๑๐ วัน โดยจุดมุ่งหมายท่านต้องการจะเดินทางกลับไปที่จังหวัดอุบลราชธานี ก็ได้บรรลุถึงหมู่บ้านหนองขอน ซึ่งชาวบ้านเมื่อได้ฟังธรรมเทศนาของท่านแล้ว เกิดความเลื่อมใสจึงได้พร้อมใจกันอาราธนาให้ท่านจำพรรษา เมื่อท่านเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ก็รับอาราธนา ชาวบ้านจึงช่วยกันจัดแจงจัดเสนาสนะถวายจนเป็นที่พอเพียงแก่พระภิกษุที่ติดตามมากับท่าน

พ.ศ. ๒๔๗๐

เสนาสนะป่า บ้านหนองขอน อำเภอบุ่ง (อำนาจเจริญ) จังหวัดอุบลราชธานี

ในพรรษานี้ท่านได้พักอยู่บ้านหนองขอน ตามที่ชาวบ้านได้อาราธนา พระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม จำพรรษาที่บ้านขัวสะพาน บริเวณใกล้เคียงกัน

"เมื่อเราได้อยู่ศึกษาธรรมมะปฏิบัติกับท่าน ได้รับผลเป็นที่พอใจ และก็ได้ออกไปบำเพ็ญสมณะธรรมโดยตนเองในสถานที่ต่าง ๆ ทราบข่าวว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ

กำลังเดินทางไปจังหวัดอุบล ฯ เราจึงได้พยายามธุดงค์ติดตามท่านไปในระหว่างทางเรา ได้ไปพบพระลี (อาจารย์ลี ธมฺมธโร) ณ ที่บ้านหนองสองห้อง อำเภอม่วงสามสิบ ท่านก็เป็นพระมหานิกายเหมือนกัน เราได้อธิบายธรรมปฏิบัติที่ได้ศึกษามาจากท่านอาจารย์มั่น ฯ แล้วก็พาปฏิบัติจนเกิดความอัศจรรย์ ในการปฏิบัตินั้นแล้ว พระลีมีความสนใจเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ธุดงค์ร่วมกันกับเรา เพื่อจะได้ไปพบท่านอาจารย์มั่น ฯ" (เราในที่นี้หมายถึง พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ อาจารย์องค์แรกของผู้เขียน)

ครั้นออกพรรษาแล้ว ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้เดินธุดงค์ไปถึงตัวจังหวัดอุบล เรากับพระลีก็ได้ติดตามไปพบท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่วัดบูรพา พอดีขณะนั้นท่านเจ้าคุณปัญญาพิศาลเถร (หนู) ขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ ได้พักอยู่ที่วัดบูรพาร่วมกับท่านอาจารย์มั่น ฯ และท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็พิจารณาเห็นว่า เรากับพระลีควรจะได้บวชเสียใหม่ เมื่อตกลงกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าคุณปัญญาพิศาลเถรก็ได้เป็นอุปัชฌาย์ บวชให้เรากับพระลีเป็นพระธรรมยุต

คณะสานุศิษย์เก่า ๆ ทั้งหลาย อันมีอาจารย์อุ่น ธมฺมธโร, อาจารย์อ่อน ญาณศิริ, อาจารย์ผั่น อาจาโร, อาจารย์เกิ่ง อธิมุตฺตโก พร้อมด้วยศิษย์อาจารย์หลุย อาจารย์กว่า สุมโน, อาจารย์คูณ, อาจารย์สีลา, อาจารย์ดี (พรรณานิคม) อาจารย์บุญมา (วัดป่าบ้านโนนทัน อุดรธานี ในปัจจุบันนี้) อาจารย์ทอง อโสโก อาจารย์บุญส่ง (บ้านข่า) อาจารย์หล้า หลวงตาปั่น (อยู่พระบาทคอแก้ง) ทราบข่าวว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ เดินทางมาพำนักอยู่ในจังหวัดอุบล ทุกองค์เหล่านี้ก็ได้ติดตามมาในเดือน ๓ เพ็ญ บรรดาศิษย์ทั้งหมด มีท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม เป็นต้น ก็ได้ร่วมประชุมอบรมธรรมปฏิบัติอย่างที่เคย ๆ ปฏิบัติกันมา

ในค่ำคืนวันหนึ่ง ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เข้าที่ทำสมาธิภาวนาก็ได้ปรารภว่า

"จะออกจากหมู่คณะไปแสวงหาสถานที่วิเวก เพื่อจะได้มีโอกาสพิจารณาค้นคว้าในปฏิปทาสัมมาปฏิบัติ ให้ได้รับความเข้าใจชัดเจน และแจ่มแจ้งเข้าไปอีก แล้วจะได้ปฏิปทาอันถูกต้องนั้นฝากไว้แก่เหล่าสานุศิษย์ในอนาคตต่อไป เพราะพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงตรัสไว้ดีแล้วนั้น ย่อมมีนัยอันสุขุมลุ่มลึกมาก ยากที่จะทำความเข้าใจให้ถูกต้อง ตามพุทธประสงค์ได้ ผู้ปฏิบัติตามรอยพระบาทพระพุทธองค์และปฏิปทาที่พระอริยะเจ้าได้ดำเนินมาก่อนแล้วนั้น เมื่อไม่เข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว ย่อมจะเขวไปจากปฏิปทาที่ถูกต้องก็เป็นได้ หรืออาจดำเนินไปโดยผิด ๆ ถูก ๆ"

เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ผู้ปฏิบัติทั้งหลายก็จะเข้าไม่ถึงศีลถึงธรรม หรืออาจถึงกับป่วยการไม่เป็นประโยชน์แก่ตนของตน การปฏิบัติพระธรรมวินัย ในพระพุทธศาสนาก็จะมีแต่ความพอกพูนกิเลสให้เจริญงอกงามขึ้นในตนของตนเท่านั้น ซึ่งไม่สมกับว่าพระธรรมวินัยเป็นของชำระกิเลสที่มีอยู่ให้สิ้นไปจากสันดานแห่งเวนัยสัตว์ทั้งหลาย"

"อนึ่ง การอยู่กับหมู่คณะจะต้องมีภาระการปกครอง ซึ่งก็เป็นธรรมดาตลอดถึงการแนะนำพร่ำสอนฝึกฝนทรมานต่าง ๆ ซึ่งทำให้โอกาสและเวลาที่จะค้นคว้าในพระธรรมวินัยไม่เพียงพอ ถ้าแลเราปลีกตัวออกไปอยู่ในสถานที่วิเวก ซึ่งไม่มีภาระแล้วก็จะได้มีโอกาสเวลาในการค้นคว้ามากขึ้น ผลประโยชน์ในอนาคตก็จะบังเกิดขึ้นมาให้เป็นที่น่าพึงใจ" ท่านอาจารย์มั่น ฯ ปรารภในใจของท่านในตอนหนึ่ง ระหว่างที่ท่านพำนักอยู่ ณ ที่อุบลนั้น

ครั้นท่านปรารภในใจอย่างนั้นแล้ว ท่านจึงได้เรียกศิษย์ทั้งหลายมีท่านอาจารย์สิงห์เป็นต้นมาประชุมกัน ท่านได้แนะนำให้มีความมั่นคงดำรงค์อยู่ในข้อวัตรปฏิบัติอย่างที่ได้เคยแนะนำสั่งสอนมาแล้วนั้น จึงได้มอบหมายให้อำนาจแต่ท่านอาจารย์สิงห์และท่านอาจารย์มหาปิ่น เป็นผู้บริหารปกครองแนะนำพร่ำสอนตามแนวทางที่ท่านได้แนะนำมาแล้วต่อไป

เมื่อเสร็จจากการประชุมแล้วในการครั้งนั้น ท่านก็กลับไปที่บ้านของท่านอีกได้แนะนำธรรมปฏิบัติซึ่งท่านได้เคยแนะนำมาก่อนแก่มารดาของท่าน จนได้รับความอัศจรรย์อันเป็นภายในอย่างยิ่งมาแล้ว ท่านจึงได้ไปลามารดาของท่าน และได้มอบให้นางหวัน จำปาศีล ผู้น้องสาวเป็นผู้อุปฐากรักษาทุกประการ แม้มารดาท่านก็ได้กล่าวในขณะนั้นว่า

"ลูกเอ๋ย อย่าได้ห่วงแม่เลย ลูกไม่มีหนี้สินในแม่แล้ว ลูกได้อุตส่าห์พากเพียรเรียนธรรมวินัย ก็ได้มาสงเคราะห์ให้แม่นั้นได้รู้จักหนทางแห่งข้อปฏิบัติแล้ว แม่ก็จะดำเนินข้อปฏิบัติของตนไปตามหนทางที่ได้รู้แล้วนั้น จนตราบเท่าชีวิตของแม่ก็ขอให้ลูกจงประพฤติพรหมจรรย์ไปโดยสวัสดีเทอญ"

เมื่อได้รับคำจากมารดาของท่านแล้วเช่นนั้น ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านก็ได้ทำสัมมาคารวะให้มารดาได้อโหสิกรรมในโทษเพราะความประมาทพลาดพลั้ง และล่วงเกินต่อมารดาตั้งแต่กำเนิดเกิดมาจนถึงปัจจุบัน จากนั้นท่านก็ได้ออกเดินทางต่อไป.

พ.ศ. ๒๔๗๑ – ๒๔๗๒

ตอนพระอาจารย์มั่นฯ เป็นเจ้าอาวาสวัดเจดีย์หลวงจังหวัดเชียงใหม่

การอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ผู้เขียนมีความรู้สึกอย่างหนึ่งคือ วันและคืนนี้ช่างหมดไปเร็วเหลือเกินระยะเวลาที่ผ่านไป ๒ ปี ถึง ๗๓๐ วันดูเหมือนว่าวันสองวันเท่านั้น นี่เป็นเพราะอะไร ? เป็นการตั้งคำถามขึ้นในตัวเองก็ได้ความว่า ทุก ๆ เวลานั้นได้ใช้ให้มันเป็นประโยชน์ทุกกระเบียดนิ้ว โดยเฉพาะเมื่อผู้เขียนต้องการทราบอะไรต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติทางจิต ท่านจะแก้ไขให้อย่างจะแจ้งทุกอย่างทุกครั้งไปจนเป็นที่พอใจ

ผู้เขียนมีความสนใจอย่างมากที่ท่านได้ไปอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่ถึง ๑๒ ปี เป็นเหตุอันใด ท่านจึงใช้เวลาอยู่ที่เชียงใหม่นานมาก ผู้เขียนจึงหาโอกาสถามถึงเหตุต่าง ๆ แม้แต่ผู้เขียนไม่ได้ถาม ท่านก็ได้เล่าเรื่องต่าง ๆ ระหว่างอยู่ที่เชียงใหม่ให้ฟังเสมอ นับว่าเป็นความรู้ที่ได้รับหลายประการ ท่านได้พูดถึงสถานที่บุคคล ตลอดถึงอากาศต่าง ๆ ก็นับว่าน่าศึกษาอยู่มากทีเดียว ผู้เขียนจึงจะได้นำมาเล่าต่อ เพื่อให้ผู้อ่านที่สนใจในเรื่องของพระอาจารย์มั่น ฯ จะทราบความเป็นอยู่ที่น่าศึกษาอย่างยิ่งของท่านที่เชียงใหม่ แต่การเล่านี้ก็จะไม่ใคร่ติดต่อกันนัก เพราะท่านเองก็ไม่พูดติดต่อกัน เพียงแต่ท่านเห็นว่าผู้เขียนสนใจการอยู่เชียงใหม่ของท่าน ท่านก็เล่าให้ฟังเป็นตอน ๆ ไปครั้งเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อความละเอียดและแน่นอน ผู้เขียนก็อาศัยถามพระเถระบางท่านที่ท่านได้อยู่ใกล้ชิดที่เชียงใหม่

ความจริงประวัติทุกตอนของพระอาจารย์มั่น ฯ นั้นน่าศึกษาทุกๆ ตอน แต่ต้องพิจารณาหาความจริงและฟังในอุบายต่าง ๆ เพราะว่าพระอาจารย์มั่น ฯ ท่านพูดอะไรออกมาก็มักจะแทรกคำเตือนใจแก่พระภิกษุสามเณรแทบทุกครั้ง

ท่านเล่าต่อไปว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ท่านจำพรรษาที่วัดสระปทุม ครั้งนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ได้ไปจัดการดำเนินงานปรับปรุงวัดเจดีย์หลวงที่จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นวัดธรรมยุตวัดแรก เมื่อการปรับปรุงเข้ารูปเป็นที่มั่นคงพอสมควรแล้ว ท่านได้พยายามที่จะหาพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิทั้งทางปริยัติและปฏิบัติ ให้มาเป็นสมภาร ทั้งนี้ตามความประสงค์ต้องการที่

จะวางรากฐานคณะธรรมยุตขึ้นในจังหวัดเชียงใหม่ เพราะพระทางภาคนี้ก่อนนั้นการฉันอาหารในเวลาวิกาลเขาไม่ถือว่าเป็นการผิดวินัย รู้สึกว่าวินัยจะหละหลวมมากในแถบนี้ จึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะให้พระเถระผู้มั่นคงรอบคอบน่านับถือ มาอยู่เพื่อให้เป็นประโยชน์จริง ๆ ท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์จึงปรารภว่าควรจะเป็นท่านมั่น ๆ เพราะเป็นผู้เจริญทางการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

เมื่อออกพรรษาปี พ.ศ. ๒๔๗๑ – ลุมาปี พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงได้นิมนต์เรา (หมายถึงพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ) ไปซึ่งขณะนั้นเราก็พักอยู่ที่วัดสระปทุมกับท่านเจ้าคุณ ปัญญา ภิสารเถระ (หนู) ให้ไปที่วัดบรมนิวาส เมื่อเราเข้าไปพบท่านเจ้าคุณก็บอกว่าให้เธอไปอยู่ที่วัดเจดีย์หลวงจังหวัดเชียวใหม่ พร้อมกับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสเป็นพระครูฐานาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระ–สังฆราชเจ้า ที่พระครูธรรมธร และตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ พร้อมหมดทุกอย่าง

พระอาจารย์มั่น ๆ ท่านเล่าว่า ครั้งนั้นท่านเจ้าคุณอุบาลีขาหักเนื่องมาจากขึ้นธรรมาสน์จะเทศน์ ขาไปกระทบกับลูกกรง หากเราจะทัดทานก็ดูเป็นการขัดผู้ใหญ่ซึ่งกำลังป่วยอยู่ และท่านก็อุตส่าห์ไปขอฐานาสมเด็จพระสังฆราชเจ้าให้ด้วย นัยว่าครั้งแรกสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจะไม่ทรงอนุมัติ แต่ทรงเห็นว่าท่านเจ้าคุณอุบาลีขาหักกำลังป่วย หากไม่อนุมัติจะขัดใจคนป่วย จึงทรงอนุมัติมา

เมื่อเราได้รับอาราธนาเชิงบังคับเช่นนี้ก็ขัดไม่ได้ จึงเดินทางไปที่เชียงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒

พระอาจารย์มั่น ๆ ท่านเล่าว่า วัดเจดีย์หลวงเป็นวัดร้างมาแต่เดิม มาสถาปนาเป็นวัดธรรมยุตขึ้นสมัยท่านเจ้าคุณอุบาลีนี้เอง เป็นแหล่งที่มีความสงบพอสมควรไม่พลุกพล่าน มีที่หลบพอที่จะบำเพ็ญสมณะธรรมได้พอสมควรขณะที่อยู่นั้นก็ได้แนะนำพระภิกษุ – สามเณร อุบาสก อุบาสิกาบำเพ็ญกัมมัฏฐาน ท่านเล่าว่า แม้เราจะพยายามแนะนำเท่าไรก็ไม่เห็นจะเกิดประโยชน์เท่าที่ควร ไม่มีใครเอาจริงเอาจัง เป็นอย่างไรกันหนอจึงเป็นเช่นนี้ แม้เราจะได้แสดงธรรม และทั้งทำเป็นตัวอย่างก็ไม่เห็นใครคิดว่าจะเป็นเรื่องสำคัญ เราจึงพิจารณาว่าควรไหมที่จะเอาเกลือมาแลกพิมเสน วันและคืนที่ล่วงไป จะเป็นการเสียประโยชน์อย่างยิ่ง ทั้งตนเองและผู้อื่น เมื่อคิดถึงท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ ที่มีความหวังดี โดยต้องการจะให้วัดเจดีย์หลวงเจริญทั้งด้านปริยัติ

และปฏิบัติ อันความหวังดีของท่านนั้น ก็ดีอยู่ที่ท่านยังไม่รู้ความจริงอีกหลาย ๆ ประการ ซึ่งเราเองก็เคารพท่านอยู่ ส่วนการเคารพก็เคารพแต่ส่วนความจริงก็ต้องมีส่วนหนึ่ง ศาสนาเป็นสิ่งให้คุณประโยชน์ แต่ถ้าเราทำไม่ถูกจังหวะกาลเทศะ มันอาจจะทำให้เสียกาลเวลาที่ล่วงไป โดยจะพึงได้ประโยชน์น้อยไป ความจริงท่านพระเถระทั้งหลายท่านชอบจะทำในสิ่งที่ท่านเห็นว่ามันเป็นประโยชน์ ทั้ง ๆ ที่สิ่งนั้นจะเป็นโทษแก่คนอื่นเพราะมองแง่เดียว ครั้นเมื่อผู้น้อยไม่ทำตามก็หาว่าดื้อรั้นชอบตำหนิ นี้ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ควรจะคำนึงไว้ให้มาก หากว่าจะมีการติดต่อ อยู่ร่วมใกล้ชิดในสังคมนั้น

ท่านอาจารย์มั่นฯ ได้เล่าให้ผู้เขียนฟังต่อไปว่า เมื่อเราได้พิจารณาโดยรอบคอบแล้ว กับการคิดถึงตัวว่าจำเป็นจะต้องฝึกฝนตนต่อไป หากว่าได้เป็นสมภารและอยู่นานไป ความเป็นห่วงทั้งการงานญาติโยมมากขึ้น เรามาคิดว่าการเป็นเช่นนั้นก็ได้ประโยชน์อยู่หรอกแต่มันน้อยนักสำหรับนักปฏิบัติ เพราะถือว่าเป็นอาวาสปลิโพธิ ทั้งจะเป็นตัวอย่างไม่ดีแก่ศิษย์ของเราอีกจำนวนมาก ซึ่งธรรมดาก็ชอบอยากจะเป็นสมภารกันอยู่แล้ว เมื่อมีคนนับถือมากลาภสักการก็มากตามขึ้นด้วย ท่านได้ยกพุทธภาษิตว่า "สกฺกาโร ปุริสํ หนฺติ" สักการฆ่าบุรุษให้ตาย เพราะมัวเมาในลาภ ในยศ แล้วการปฏิบัติก็ค่อยๆ จางลง ๆ ทุกที ในที่สุดก็เกิดการฆาตกรรมตัวเอง คือเอาแต่สบายไม่มีการบำเพ็ญกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้น มีแต่จะหาชื่อเสียงอยากให้คนนับถือมากยิ่งขึ้นโดยวิธีการต่าง ๆ นี้คือฆาตกรรมตัวเอง

ก็น่าฟังผู้เขียนนั่งฟังท่านเล่าเพลินไปเลย ผู้เขียนได้เคยพูดไว้ว่าท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านพูดอะไรแล้วมีคติแฝงไว้อยู่เสมอ คราวนี้ก็เช่นกันสอนผู้เขียนเสียอย่างลึกซึ้งทีเดียว แล้วท่านก็บรรยายต่อไปว่า

เมื่อได้เวลาอันสมควรแล้ว ท่านก็พูดว่า พัดยศ ประกาศนียบัตร พวกเจ้าจงพากันอยู่วัดเจดีย์หลวงนี้เถิดส่วนพระมั่นฯ จะไปแล้ว เท่านั้นเองท่านก็ลาจากความเป็นเจ้าอาวาส และพระครู โดยไม่มีหนังสือลา เป็นการลาโดยธรรมชาติ ซึ่งมีสิ่งหนึ่งภายในให้เป็นไปตามกาลเวลา อันเป็นสิ่งที่จะพึงมีแก่นักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ซึ่งไม่มีอะไรเป็นเบื้องหน้าเบื้องหลัง หรือความเคลือบแคลง มิได้เป็นกโลบาย อย่างบางท่านปากว่าตาขยิบ ฉันไม่อยากเป็นเจ้าอาวาส แต่ใจของฉันนั้นอยากจะเป็นแทบจะระเบิด

เมื่อท่านจัดบริขารของการไปธุดงค์ เป็นต้นว่ากลดมุ้ง บาตร และสิ่งจำเป็นอื่น ๆ ที่จะพึงใช้ สิ่งเหล่านี้ท่านบอกว่าก็ใช้อยู่เป็นประจำ แม้จะมาอยู่ที่วัดเจดีย์หลวงก็ยังปฏิบัติทุกอย่างเช่นกับอยู่ในป่าดงและธุดงค์ การฝึกตนนั้นเราก็ต้องทำอยู่เป็นอกาลิโก ไม่เลือกกาลเวลาและสถานที่ โอกาสให้เมื่อไหร่ก็ต้องทำ ทั้งนี้เพื่อความไม่ประมาท การที่นักปฏิบัติธรรมผู้รอกาลเวลาสถานที่แม้โอกาสให้แล้วแต่ก็มัวแต่รอ รอว่าแก่ก่อน อายุมากก่อน รอว่าเข้าป่าก่อน อยู่ในดงในเขาก่อนจึงจะทำ รอเข้าพรรษาก่อนออกพรรษาไม่ทำ มัวแต่เลือกกาล เลือกสถานที่ ก็เลยเสียเวลาไปโดยใช่เหตุ

การเดินเข้าไปหาที่วิเวก ออกจากวัดเจดีย์หลวงครั้งนั้น ท่านเล่าว่า ถนนรถยนต์ไม่มี เป็นป่าดงที่มืดครึ้มโดยความประสงค์เราต้องการที่จะไปให้ไกลที่สุด จึงได้มุ่งตรงไปทางอำเภอพร้าว เราก็เดินไปค้างแรมไปตามทาง เมื่อเห็นว่าเป็นที่สงบสงัดดีก็อยู่พักนาน เพื่อปรารภความเพียร เมื่อเห็นว่าจะเป็นการคุ้นเคยกับญาติโยมมากเข้าก็ออกไปเดินทางต่อไป

เดินต่อไป ในที่สุดก็เดินธุดงค์ถึงถ้ำเชียงดาว ปีนั้นเป็นปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ในขณะนั้นถ้ำเชียงดาวยังไม่มีการปรุงแต่งอะไรเลย ชาวบ้านแถว ๆ นั้นก็ไม่มี จะมีก็เฉพาะพวกเจาะน้ำมันยาง เอาน้ำมันนั้นมาทำขี้ไต ก็เพียงไม่กี่ครอบครัว นับเป็นสถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรมเป็นอย่างดียิ่ง ฟังท่านเล่าในสมัยนั้น กับมาเปรียบเทียบสมัยนี้ซึ่งเป็นแหล่งทัศนาจร เป็นที่ท่องเที่ยวพลุกพล่านไปด้วยผู้คน ทั้งอาคารร้านค้าประกอบเป็นอาชีพ และพยายามปรุงแต่งสถานที่ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงจากธรรมชาติมาเป็นสิ่งวิจิตรด้วยน้ำมือมนุษย์

อย่างนี้ทำให้ผู้เขียนรำพึงรำพันในใจว่า อ๋อ....นี่ก็ซากของนักปฏิบัติที่ตายแล้ว ผู้เขียนหมายความว่า ไม่มีการปฏิบัติอยู่ในที่นี้อีกแล้ว ถึงจะปฏิบัติก็มิใช่เป็นที่สัปปายะแล้ว หากจะมานั่งปฏิบัติ หรือนั่งสมาธิในถ้ำนี้ก็คงจะไม่พ้นคำว่าโอ้อวดอยากดัง เพราะจะต้องมานั่งโชว์ให้คนนับพันนับหมื่นดูกัน ผู้เขียนจึงพอใจที่จะพูดว่านี่คือ "ซากของนักปฏิบัติธรรม"

ครั้งที่พระอาจารย์มั่น ฯ อยู่บำเพ็ญสมณธรรมอยู่นั้นต้นไม้ป่าสัตว์ร้าย ย่อมเป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นอรัญญิกสถานที่น่าสพึงกลัวแก่ผู้ยังหนาไปด้วยกิเลส แต่เป็นที่

น่าอยู่แก่ผู้บำเพ็ญตบะพรหมจรรย์ เพราะยิ่งป่าใหญ่ยิ่งครึ้ม ยิ่งวังเวง ก็ยิ่งเป็นที่ต้องการอย่างยิ่ง อาจารย์มั่น ฯ เล่าว่าครั้งแรก ๆ เราก็พักอยู่ตอนตีนเขาและบำเพ็ญสมณธรรมต่อไปก็ขยับอยู่ที่ปากถ้ำ ตรงปากถ้ำนั้นมีก้อนหินใหญ่ ท่านใช้ก้อนหินนั้นเป็นที่นั่งสมาธิ มีความรู้สึกว่าอยู่ในโลกอีกโลกหนึ่งไม่ใช่โลกนี้ ไม่ว่าจะเดินหรือนั่ง ข้อนี้ทำเอาผู้เขียนสงสัยขึ้น ได้ถามท่านว่า ที่ว่าเหมือนอยู่ในโลกหนึ่งไม่ใช่โลกนี้นั้น ท่านอาจารย์หมายความว่าอย่างไร ? ท่านตอบว่า ขณะที่เราเร่งความเพียร ความยึดถือต่าง ๆ นั้นมันจะหดตัวเข้าทุกที เพราะความยึดถือตัวนี้เองจึงเหมือนหนึ่งไม่ใช่โลกนี้ เพราะโลกนี้นั้นเป็นอยู่ด้วยความเข้าใจกันต่าง ๆ นานา นั้นมาจากความยึดถือทั้งสิ้น โลกนี้จึงอยู่ด้วยอุปทานคือความยึดถือ เรายิ่งอยู่ในป่าลึกไม่ใคร่จะมองเห็นคน และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ นานาทั้งได้บำเพ็ญกัมมัฏฐาน เพ่งจิตจดจ่ออยู่เฉพาะจิต ความเป็นเหมือนหนึ่งไม่ใช่โลกนี้ก็จะมากยิ่งขึ้น

ต่อจากนั้นท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าว่าเราก็ค่อย ๆ เขยิบเข้าไปในนั่งในถ้ำลึกเข้าไป จนมืดมิดและเย็นมากหายใจก็รู้สึกอึดอัด เมื่อท่านเข้าไปนั่งในถ้ำลึกนั้นท่านได้พยายามที่กำหนดจิตปรากฏว่ามันก็ทำให้มืดไปกับถ้ำด้วยทำให้จิตรวมได้ง่าย แต่สงบดีมากและสงบง่ายมาก แต่เมื่อสงบแล้วจะพิจารณาอะไรก็ไม่ค่อยจะออก ท่านได้พยายามอยู่หลายเวลา และก็ได้พิจารณาได้ความว่า การทำความสงบในเบื้องต้นนั้นหากว่าใช้สถานที่มืดชิด จะเป็นประโยชน์ได้ผลเร็ว ยิ่งเป็นถ้ำมืดชิดก็ยิ่งดี แต่ถ้ามืดชิดนี้จะอยู่นานไม่ดี เอาแต่เพียงได้ประโยชน์แล้วก็รีบเปลี่ยนสถานที่เสีย เพราะจะทำให้เคยตัว หรืออีกอย่างหนึ่งก็จะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้นว่าโรคเหน็บชา หรือมาเลเรีย

เมื่อท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านพูดมาถึงตอนนี้ทำให้ผู้เขียนระลึกถึงตัวเองว่า เมื่อครั้งผู้เขียนเป็นสามเณรเดินธุดงค์ไปกับพระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ ไปหาถ้ำที่จะอยู่ทำความเพียรกันนั้น ยิ่งเห็นทึบเท่าไหร่ก็ยิ่งชอบมาก เมื่อครั้นไปพบถ้ำเขาภูคา บ้านเขาภูคา สถานีหัวหวาย อำเภอพยุหคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ผู้เขียนพยายามแสวงหาที่มืดเข้าหาช่องถ้ำที่ทึบที่สุดเท่าที่จะทึบได้เพราะจะทำให้จิตสงบเร็ว ในเมื่อผู้เขียนกำลังฝึกหัดใหม่ ๆ และก็ได้ผลเพราะทำให้สบายมาก แต่ว่าเมื่ออยู่เป็นเวลานานประมาณสามเดือนรู้สึกว่าจะเกินไปเสียแล้ว ทำเอาผู้เขียนเป็นสมาธิโมหขนาดหนัก เพราะเมื่อนั่งสมาธิแล้วจะ

เป็นเหมือนหลับไปเลย บางครั้งสัปหงกถึงกับตกศาลา ดูรู้สึกว่าง่ายสำหรับการที่จะทำให้จิตสงบนั้น แต่ยากที่จะกำหนดรู้ให้คงอยู่ได้ตามความประสงค์ จึงเป็นประโยชน์และมีโทษเหมือนกัน จนในที่สุดผู้เขียนต้องล้มป่วย แต่ใจดี ป่วยก็ไม่กลัวถึงเราไม่กลัว แต่มาเลเรียก็ไม่เข้าใครออกใคร ผู้เขียนถึงกับเป็นมาเลเรียขึ้นสมองอย่างหนัก จนถึงตาย (คงจะแปลกใจจากผู้อ่าน) ใช่ผู้เขียนเคยตายมาแล้ว เพราะตอนนั้นไข้หนัก จนจิตออกจากร่าง

ชีพจรถอน ทุกคนรวมทั้งอาจารย์กงมา และบิดาของผู้เขียน ต่างก็พูดพร้อมกันว่าตายแล้ว ตัวเย็นชีพจรถอน "แต่ตอนนั้นผู้เขียนก็รู้สึกอยู่อย่างเดียวคือ "รู้" แต่ไม่ทราบว่าอยู่ที่ไหน มารู้สึกเอาเมื่อ เขาพยายามเอาอิฐเผาไฟนาบเข้าที่เท้า จนมีความรู้สึกขึ้น ทุก ๆ คนรวมทั้งท่านอาจารย์และบิดา ก็ร้องขึ้นพร้อมกันว่าฟื้นแล้ว" ปรากฏว่าผู้เขียนได้ตายไปร่วมชั่วโมง

นั่นนะซิ ผู้เขียนเกือบตายเสียจริง ๆ ไปแล้ว แต่ยังกลับฟื้นคืนชีพมาพบกับพระอาจารย์มั่นฯ พระเถระผู้ทรงคุณวุฒิในทางปฏิบัติกัมมัฏฐาน กับได้ไปอยู่กับท่านและยังจำข้อความคำพูดอันพอจะเป็นประโยชน์อยู่บ้าง มาเขียนให้ได้อ่านเข้าใจถึงเหตุผลบางประการ ซึ่งก็นับว่าเป็นบุญของผู้เขียนอยู่

พระอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เล่าว่าเมื่อเข้าไปอยู่ลึกอย่างนั้น การพิจารณาก็ขยายออกยากมาก แต่ท่านเป็นนักผจญภัยและนักสู้ที่แท้จริง ไม่ยอมแพ้แก่ธรรมชาติอย่างง่ายๆ ท่านได้พยายามอยู่ในถ้ำลึกคืนหนึ่ง กำหนดจิตอย่างหนักเพื่อให้เกิดพลังของการพิจารณา ท่านว่าไม่ยอมให้มันมืดไปเฉย ๆ กำหนดความรู้และใช้กำลังพิจารณาควบคู่กันไป เมื่อปล่อยให้มันมืดแต่ตามกำหนดรู้ แล้วก็ขยายการมืดให้ออกมาพิจารณา ท่านพูดว่าได้กำหนดเป็นอนุโลม และปฏิโลม อนุโลม คือปล่อยให้มืดไป ปฏิโลมคือไม่ยอมให้มืด กำหนดพิจารณา พิจารณาอะไร พิจารณาถึงสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เกิดขึ้นดับไป อาศัยการพิจารณาอยู่อย่างนี้ ด้วยความมีสติกำหนดไม่ปล่อย กำลังของปัญญาก็รวมจุดเกิดเป็นพลังใหญ่ ในเวลาประมาณ ๒.๐๐ น. กลางคืน (ตี ๒) ปรากฏขึ้นในใจของท่านว่า ถ้ำเชียงดาวได้แยกออกเป็นสองซีก สว่างไปหมดที่แยกออกนั้น แยกออกจริง ๆ การหายใจที่เคยอึดอัดหายหมด ความเป็นเช่นนี้ได้ปรากฏอยู่ตลอดคืน ท่านเล่าว่าทุกอย่างเหมือนไม่ได้อยู่ในถ้ำ ทำให้รู้สึกถึงอดีตอะไรมากอย่างทีเดียว พร้อมทั้งเข้าใจวิธีการแก้ไขในขณะที่เกิดความหลงอยู่ในสมถะ ท่านเคยตำหนิผู้ที่หลงอยู่ในสมถะ

มากมายหลายองค์ เพราะว่าการหลงอยู่ในสมถะก็เท่ากับสมาธิหัวตอ ท่านพูดอยู่เสมอ ๆ ว่าสมาธิหัวตอนั้นเป็นอย่างไร คือมันไม่งอกเงยอะไรขึ้นมา เป็นอย่างไรก็แค่นั้นเอง ข้อนี้ท่านหมายความว่า ผู้มีสมถะแล้วให้มีวิปัสสนาด้วยจึงจะเป็นการถูกต้อง

เป็นอันว่า ถ้ำเชียงดาว ท่านก็มาได้รับประโยชน์พอสมควร และได้ทั้งนำมาเล่าสู่ลูกศิษย์ เช่น ผู้เขียนและอื่น ๆ อีกมาก เพื่อจะได้เป็นคติตัวอย่างอันเป็นสิ่งที่มีค่าเหลือเกิน ค่าของท่านผู้บริสุทธิ์นี้แม้จะเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ควรจะได้น้อมรับนำเป็นตัวอย่าง ผู้เขียนเองก็ไม่ใคร่อยากจะเขียนเท่าไร เพราะเราก็รู้ ๆ กันอยู่ในตัวของเราเองแล้ว ท่านพูดให้ฟังเล่าให้ฟังก็ร้อยทั้งร้อยนั้น เลื่อมใสเราก็เลื่อมใส เชื่อเราก็เชื่อ เป็นประโยชน์เราก็ได้รับ แล้วเรื่องอะไรจะมาเขียนให้เสียเวลาอีกเล่า ? แต่เหตุผลที่จะต้องเขียนนั้นนั้นมีอยู่ เพราะได้รับความรบเร้าเตือนใจจากบรรดาพุทธ–ศาสนิกชนทั้งคำพูดและจดหมาย ต้องเขียนตอบไปให้มากมายและตอบไปกับปากก็มาก และอีกประการหนึ่งผู้เขียนก็เคารพท่านจริง ๆ องค์อื่นก็คงจะเป็นเหมือนผู้–เขียนอีกหลายท่าน ด้วยเหตุผล ๒ ประการนี้แหละทำให้ต้องย้อนกลับมาเขียนเรื่องของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต อีกครั้ง และด้วยความจำใจจริง ๆ จึงทำให้การเขียนต้องบรรจงและระมัดระวังอย่างยิ่ง เพราะกลัวว่าจะผิดพลาดจากความเป็นจริง

จากถ้ำเชียงดาวไปอำเภอพร้าว

พ.ศ. ๒๔๗๓
ตอนพระอาจารย์มั่น ฯ จำพรรษาที่จังหวัดเชียงใหม่
ที่ดอยจอมแตง อ. แม่ริม

อันที่จริงดอยจอมแตงนี้เป็นทาง ๆ เดียวกันกับทางไปถ้ำเชียงดาว แต่ถ้าเดินทางจากเชียงใหม่ปัจจุบันจะถึงแม่ริมก่อน การเดินทางของท่านอาจารย์–มั่น ฯ ดังได้กล่าวแล้ว คือจุดประสงค์ของการธุดงค์ของท่านนั้น โดยความมุ่งหมายต้องการที่จะหาความสงบและวิเวก ไม่ต้องการให้ใครเขารู้ว่าตัวของท่านมีความสำคัญอย่างไร แม้ท่านจะถูกตั้งเป็นพระครูฐานาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ท่านก็ไม่นำเอาไปธุดงค์ด้วย ฉะนั้นเมื่อท่าน

เห็นว่าอยู่ถ้ำเชียงดาวหลายเพลาแล้ว ก็จึงเดินทางวกลงมาเรื่อย ๆ จนถึงดอยจอมแตง อ. แม่ริม

ท่านเล่าว่า พรรษานี้จำพรรษาอยู่บนภูเขา อากาศชุ่มชื้น ฝนตกมากหนาวจัด พวกชาวบ้านได้หาฟืนมาไว้สำหรับให้ท่านก่อไฟผิง ยกเป็นกุฏิมุงด้วยใบตองตึงทำรั้วด้วยไม้รวกยาว ๆ พอเป็นที่ป้องกันสัตว์ร้ายต่าง ๆ ตามธรรมเนียมของพวกชาวเขาแม้ท่านจะบอกเขาว่ารั้วไม่ต้องทำก็ได้ แต่เขาก็ไม่ยอม ได้ช่วยกันทำถวายท่าน และจะมีคนมาคอยดูแลก่อไฟรับใช้ท่านต่าง ๆ ท่านบอกว่าไม่ต้องมาดอก เขาก็ไม่ฟัง มาคอยดูแลช่วยอยู่นั่นเอง

ท่านเล่าว่า ในพรรษานี้ก็เป็นพรรษาที่มีความรู้สึกว่าปลอดโปร่ง และได้ความละเอียดทางใจมาก เพราะเหตุว่าอยู่องค์เดียว ไม่ต้องสอนใคร พูดกับพวกชาวเขาก็ไม่รู้เรื่องกัน เหมือนกันกับอยู่วิเวกอย่างดีที่สุด จึงทำให้หวนระลึกถึงคำพูดของท่านพระสารีบุตรว่า กายวิเวกเป็นเหตุให้บังเกิดจิตวิเวก จิตวิเวกเป็นเหตุให้บังเกิดอุปธิวิเวก ข้อนี้เป็นความจริงแท้ และสิ่งเหล่านี้จะพึงเข้าใจได้ในตัวของตัวเอง ในเมื่อบุคคลนั้นกระทำขึ้น การพูดเป็นสิ่งง่าย การกระทำเป็นคนละเรื่องกัน เพราะเมื่อมาประสบกับวิเวกอย่างจริงจังเช่นนี้เป็นเรื่องที่จะต้องมีอะไรภายในวิเศษบังเกิดขึ้น

ท่านได้เน้นว่า วิเวกนี้มันเกิดความชินชาได้เหมือนกัน เพราะเหตุแห่งการอยู่นาน แม้ว่าสถานที่จะวิเวกสักเพียงใด เมื่ออยู่หลายเพลาเข้า ก็เกิดความเข้าใจว่าเป็นที่ของเรา และเป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นกับใจ ได้แก่ความเคยชิน นี้ก็ควรจะต้องเข้าใจตัวเองและอย่าไปเข้ากับตัวเองจนเสียคน โดยความเข้าใจว่าเราก็อยู่บนภูเขา ป่าดง ถ้าแต่ว่าอยู่เสียจนเคยชินหรือชินชาเสียแล้ว มันก็ไม่ผิดอะไรกับอยู่ในบ้านในเมือง จงพากันเข้าใจว่า ถ้ำ ป่า ภูเขา นั้นก็เป็นเพียงสถานที่อยู่และเป็นที่วิเวกได้จริง แต่อย่าไปอยู่นานเกินควร

ผู้เขียนรู้สึกว่าได้ความรู้เป็นพิเศษขึ้นมาก ในข้อนี้ทำให้เกิดความเข้าใจว่าการอยู่ในที่วิเวกแม้จะเป็นป่าเขา ก็ยังทำให้เกิดความชล่าใจได้เหมือนกัน จึงต้องควรระวัง มิใช่ว่าจะถือเอาการอยู่ป่าเขาเป็นสรณะตลอดไป การอยู่ป่าเขาก็ดี เมื่อตั้งใจแน่วแน่เพื่อพระนิพพาน มิใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่น

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้พูดถึงการอยู่ในสถานที่แห่งนี้ว่าเป็นที่อยู่วิเวกจริง และต้นไม้ป่าก็ทึบมาก มีบริเวณภูเขาไม่ใหญ่โตอะไรนัก ชาวบ้านเหล่านี้ก็มีศรัทธาดีอยู่

แม้ว่าพวกเขาจะเป็นชาวเขา พวกเขามีพิธีการทางศาสนาพุทธนี้เหมือนกัน ท่านเล่าว่าวันออกพรรษาเขาจะทำบุญพิเศษ เช่นการทำขนมแบบง่ายๆ มาถวายกันมาก ที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือ การถวายเข็ม (เข็มเย็บผ้า) เขาจะทำเป็นธงยาว เอาไม้ไผ่ทำเป็นคันเหมือนคันธงกฐินของเราแต่เขาเอาผ้าบาง ๆ มาทำธงยาวเกือบพื้นดิน แล้วเขาก็เอาเข็มมากลัดติดกับผ้าตั้งแต่โคนธงถึงปลายธงแล้วให้พระมารับธงนั้น ถือว่าได้บุญมาก

ส่วนที่เขาอยู่กันนั้นเป็นบ้านพักชั่วคราว ไม่ถาวรใช้ใบตองตึงมุงหลังคากันเป็นส่วนมาก สำหรับการปกครองของเขานั้น เขามีหัวหน้าซึ่งจะไม่ใช่ทางรัฐบาลแต่งตั้งเขาตั้งกันขึ้นเอง แล้วก็เชื่อฟังกันดีมาก เมื่อหัวหน้าบอกอย่างไรเป็นต้องทำตามกัน มีอยู่ครั้งหนึ่ง มีคน ๆ หนึ่งทำผิด คือไปขโมยของเขามา แล้วเจ้าทุกข์ก็จับตัวได้พามาหาผู้เป็นหัวหน้า เมื่อหัวหน้าถามว่า เจ้าขโมยของเขาจริงหรือเปล่า ขโมยก็บอกว่าเปล่าผมไม่ได้ขโมย ที่จับตัวมานี้ผิดแล้วไม่ใช่ผม เมื่อหัวหน้าพยายามถามเท่าไรก็ไม่รับ เจ้าทุกข์ก็ยืนยันว่าใช่แน่ หัวหน้าพร้อมทั้งชาวบ้านกลุ่มหนึ่ง จึงทำพิธีโดยการบวงสรวงเทวดา ผีป่าต่าง ๆ แล้ว ก็เอาตะกั่วมาเคี่ยวให้ละลายอยู่ในเบ้า แล้วเขาก็จับมือขโมยกดลงไปที่เบ้าหลอมตะกั่วนั้น แต่ให้ห่างไม่ให้ติด กะประมาณ ๑ นิ้ว ถ้าเป็นขโมยจริง ๆ ตะกั่วที่หลอมละลายนั้นจะพุ่งขึ้นมารับนิ้วมือผู้ทุจริต ถ้าเป็นผู้สุจริตตะกั่วจะไม่พุ่งขึ้นมา ขณะนั้นเขาก็จับมือขโมยกดลงใกล้เข้า พอได้จังหวะเท่านั้นเองตะกั่วได้พุ่งขึ้นจับมือขโมยทันที เท่านั้นเองเขาก็รู้ว่าเจ้านี่เป็นขโมยตัวจริงแล้วก็ลงโทษกันเอง โดยการเฆี่ยนบ้าง การล่ามโซ่ไว้ ๕ วันบ้าง ๑๐ วันบ้าง แต่พวกเขาก็ยอมกันโดยดี โดยมิได้มีการขัดขืนแต่อย่างใด

ส่วนอาหารนั้นก็เป็นไปตามอย่างชาวป่าทั้งหลายเขาทำกันไปตามมีตามได้และทำกันอย่างง่าย ๆ ไม่ใคร่จะสะอาดกันเท่าไร แต่เป็นสิ่งธรรมดาอย่างหนึ่งสำหรับการไปธุดงค์ ไม่ถือเอารสชาติ ความอร่อยชอบใจเป็นเกณฑ์ ถือเอาความเพียงอยู่ได้เพื่อเพียงมีชีวิตไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้นเป็นพอ ความจริงของการถือสันโดษเอาตามมีตามได้เป็นสัญญลักษณ์ของบรรพชิตอยู่แล้ว การที่จะขนสะเบียงไปธุดงค์นั้นผิดวิสัย เพราะเมื่อจะธุดงค์แล้วก็ควรจะให้มีอาหารเพียงประทังชีวิต และเป็นการดีมากเมื่อมีอาหารธรรมชาติ ไม่มีการบำรุงจนเกินไป ซึ่งจะทำให้ร่างกายแข็งแรงมาก ก็จะทำให้การทำ

ความเพียรลำบากขึ้น เช่นฉันเนื้อไข่มาก ๆ ก็จะทำให้จิตใจฟุ้งมากกว่าการฉันผักมาก จำพวกดอกเลา เห็ด ผักบุ้ง ผักแต้ว เพกา เหล่านี้ แม้จะมีปลาบ้าง แต่เป็นผักเสียส่วนมากก็จะทำให้การทำจิตดีขึ้น เมื่อธุดงค์ไปอยู่ถิ่นทุรกันดาร ก็จะฉันอาหารผักส่วนมาก จึงเป็นเหตุให้ได้ประโยชน์หลายทาง คือทางหนึ่งได้รับกายวิเวก ทางหนึ่งได้อาหารธรรมชาติไม่บำรุงมากนัก จึงทำให้เกิดผลมากในการบำเพ็ญสมณธรรม

ผู้เขียนได้ฟังท่านเล่าแล้วจับใจมาก เรื่องของอาหารนี้ พระพุทธองค์ก็ตรัสไว้ว่า "สพเพ สตตา อาหารฐิติกา" สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร คือถ้าไม่มีอาหารก็ต้องตายไม่ว่ามนุษย์–สัตว์ เพราะเรื่องอาหารนี้เป็นเรื่องใหญ่ต้องแก้ปัญหากันอย่างมโหฬาร ถึงกับมีการคุมกำเนิด ป้องกันการเกิด ชลอการเกิด มันเป็นเรื่องใหญ่แท้ ครั้นมาคิด คิดถึงพระธุดงค์แล้ว ท่านได้ชลอการเกิดและจำกัดอาหารทั้งไม่นำเอาเรื่องอาหารมาเป็นเรื่องใหญ่ จึงเป็นการเสียสละของท่านผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบเป็นประโยชน์ทั้งทางโลก และทางธรรม เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น ปัจจุบันการเดินธุดงค์จะเป็นเหมือนครั้งท่านอาจารย์มั่น ๆ เล่าให้ผู้เขียนฟังหรือเปล่า อาจจะเป็นเหมือนหรืออาจจะไม่เหมือนก็ได้ เพราะปรากฏว่าบางแห่งไปธุดงค์กันเป็นร้อย ๆ อันเป็นภาระให้ชาวบ้านหรือตัวท่านลำบากต้องจัดอาหารกันใหญ่ ไม่ได้ทั้งกายวิเวก ไม่ได้ทั้งการจำกัดอาหาร ผลที่จะพึงเกิดขึ้นจากการธุดงค์จะเป็นดังฤา ? จึงเป็นเรื่องที่เราจะรู้จักความจริงของการธุดงค์ ว่าเป็นอย่างไรเอาไว้บ้างก็จะดีกว่าที่เราจะเอาเรื่องของธุดงค์เป็นเรื่องโฆษณาหรือเป็นเรื่องอะไรที่แอบแฝงอยู่เบื้องหลัง เพราะธุดงค์เป็นการแสวงหาวิโมกขธรรมนั้นดีจริง ๆ และได้ผลจริงหากการธุดงค์นั้นได้เป็นไปเพื่อกายวิเวกและจำกัดอาหาร เขียนเพลินไปเสียแล้ว ฟังท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านเล่าต่อไปดีกว่า

ปีนี้เป็นปีที่มีความพิเศษ เพราะว่าได้ออกจากสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นปลิโพธินั้นแม้จะไม่ทำให้จิตหวั่นไหว แต่ก็ไม่ทำให้เกิดความละเอียด ท่านพูดถึงฌานต่าง ๆ และสมาธิว่า ส่วนนี้มันเป็นส่วนหนึ่งแห่งสังขาร เพราะฌานและสมาธิเป็นสิ่งไม่เที่ยง มีการเสื่อมถ้าหากการเจริญไม่เป็นไปตามกาล บุคคลบางคนเข้าใจว่า ผู้มีสมาธิดี หรือได้ฌานชั้นสูง จะต้องเป็นผู้อยู่ในลักษณะสงบหรือมั่นคงไม่หวั่นไหวตลอดไป เป็นการเข้าใจผิด เมื่อบุคคลยังเป็นไปเพียงแค่ฌาน–สมาธิ ย่อมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง และ

เสื่อมได้ ท่านเล่าว่าปีนี้ได้พิจารณาย้อนหลังถึงการอยู่ในวัดเจดีย์หลวง และกรุงเทพ ฯ จึงมาพิจารณาได้ทราบความถึงเจตนาของนักปฏิบัติบางท่านที่ยังไม่เข้าใจความจริง และทั้งยังไม่ได้ดำเนินวิปัสสนา อันเป็นทางให้บังเกิดกิเลสไว้ จึงทำให้เกิดความผันแปรต่าง ๆ ของนักปฏิบัติ จนถึงออกนอกลู่นอกทาง โดยตัวเองไม่รู้ตัวเลย

เพราะว่าผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานนั้น เป็นหลักการที่น่าเคารพนับถือ และจะถือได้ว่าเป็นบุคคลที่เสียสละอย่างสูง จึงทำให้บุคคลโดยทั่วไปเข้าใจว่า ท่านผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานหรืออยู่บำเพ็ญสมณธรรม ท่านเป็นผู้วิเศษ ซึ่งมีสิ่งอันเป็นพิเศษอยู่ นี่แหละคือความเห็นความเข้าใจและเชื่อถือในหมู่บุคคลชาวพุทธเป็นส่วนมาก เพราะชาวพุทธโดยทั่วไปเมื่อเห็นผู้ใดมีความจงรักภักดี เสียสละให้แก่พระพุทธศาสนาแล้ว เป็นต้องสนับสนุนเคารพนับถือ นี้เป็นความจริงข้อหนึ่ง

ท่านเล่าว่า ท่านได้วิตกกังวลขึ้นในขณะที่อยู่ในสถานที่นี้ถึงการปฏิบัติกัมมัฏฐาน บำเพ็ญสมณธรรมของพระภิกษุ–สามเณร ต่อไปในกาลข้างหน้าว่า จะทำอย่างไรจะเป็นอย่างไร เพราะเมื่อมีผู้คนนิยมการปฏิบัติมากขึ้น ก็จะไม่จำกัดอยู่เฉพาะพระภิกษุสามเณรเท่านั้น ยังจะต้องแผ่กว้างออกไปถึงฆราวาส ผู้เป็นอุบาสก อุบาสิกาต่อไปอีก ความกว้างขวางออกไปนั้นก็เป็นการดีอยู่ เพราะจะได้เป็นการส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญขึ้นส่วนหนึ่ง แต่จะต้องทราบความจริงว่า ความกว้างออกไปของการปฏิบัติจิตใจนั้นมีข้อเสียหายมิใช่น้อยเลย เป็นต้นว่ามีการคิดคาดคะเนเดาเอาว่าความเป็นเช่นนี้ของเราถูก ของคนอื่นไม่ถูก ความเป็นเช่นนี้เป็นพระอรหันต์ หรืออริยบุคคล ความเป็นเช่นนี้คือญาณ คือฌาณ บางหมู่บางพวกตั้งกันขึ้นสอนกัมมัฏฐานกันไปตามอารมณ์ นี่แหละเป็นภัยอยู่มาก เป็นทางให้เกิดความเสื่อมได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ท่านเล่าว่า ก็เป็นการดี ที่อนาคตไม่นานจะมีการแข่งขันกันในด้านการสอนกัมมัฏฐาน การปฏิบัติกัมมัฏฐาน

ท่านเล่าตอนหนึ่งว่า ในสถานที่แห่งนี้ ชาวบ้านเขาไม่ได้มารบกวนเขาเข้าใจว่าเราก็เป็นพระตุ๊เจ้าองค์หนึ่ง เวลาแห่งการพิจารณาธรรมต่าง ๆ จึงเป็นโอกาสดีมาก ตอนเช้าเขานำอาหารมาส่งรับพรแล้วก็กลับ ตอนเย็นบางทีเขาก็มาดูบ้างคนสองคนเพื่อคอยดูแลว่าเราจะต้องการอะไรบ้าง เมื่อเห็นว่าไม่ต้องการอะไร วันต่อ ๆ มาเขาก็ไม่มา เป็นอันว่าได้อยู่จำพรรษาอย่างสงบวิเวกในปีนี้

พ.ศ. ๒๔๗๔

ตอนพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ จำพรรษาที่จังหวัดเชียงใหม่ ที่บ้านโป่ง อ. สันป่าตอง

หลังจากที่ท่านได้พักผ่อนในอรัญราวป่า ที่จอมทองในพรรษานั้นแล้ว เมื่อออกพรรษาท่านได้เดินธุดงค์ตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อแสวงหาความสงบต่อไป

ท่านเล่าต่อไปว่า เชียงใหม่นี้เป็นป่าดงกว้างขวางภูเขามากมาย สิงห์สาราสัตว์เป็นต้นว่า เสือ ช้าง งูก็มากหากแต่สัตว์เหล่านั้นไม่เคยทำอันตรายแก่พระภิกษุสามเณรที่สัญจรไปมาเลย

ครั้งหนึ่งท่านพักอยู่ในราวป่าเขตของอำเภอสันป่าตอง ฝนก็ได้ตกลงมาอย่างหนักติดต่อกันเป็นเวลาหลายวันแถว ๆ นี้หมู่บ้านที่ไม่ใช่ชาวเขา พากันทำไร่กันอยู่ประมาณสิบกว่าหลังคาเรือน ท่านอาศัยหมู่บ้านนี้บิณฑบาตและที่ท่านอยู่มีคลองขวางกั้นอยู่จะไปบ้านต้องข้ามคลอง ไปคลองนี้ไม่กว้างนัก ชาวบ้านเขานำขอนไม้มาวางเป็นสะพานไม้เมื่อฝนตกหนักคราวนี้น้ำป่าแรงได้พัดไม้สะพานไป เมื่อน้ำไม่ลดท่านก็ข้ามน้ำไปบิณฑบาตไม่ได้ โยมก็มาหาท่านไม่ได้ ก็จำเป็นจะต้องอดอาหารส่วนทางชาวบ้านร้อนใจมาก กลัวท่านจะอดจึงพยายามทุกวิถีทางที่จะข้าม ชาวบ้านเขาพยายามอยู่นานก็สามารถข้ามน้ำนำอาหารมาถวายได้

ฝนที่ตกติดต่อกันมาหลายวันนั้นก็ยังไม่มีทีท่าจะหยุดลงได้ ก็ยิ่งทำความลำบากแก่ชาวบ้านที่จะมาถวายอาหารบิณฑบาต และแก่ท่านที่จะออกบิณฑบาต แม้ท่านบอกว่าอาตมาจะอดได้ ๓–๔ วันไม่เป็นไรหรอกโยม ชาวบ้านก็กลัวจะบาปจะยอมให้อดไม่ได้ จึงเป็นการต่อสู้กับภัยธรรมชาติครั้งสำคัญครั้งหนึ่ง

เมื่อฝนตกกระหน่ำมาหลายเวลา ยังไม่มีทางว่าจะผ่อนคลายลงนั้น ท่านก็ได้รำพึงและพูดเปรย ๆ ออกว่า "พญานาคเอ๋ย พวกเธอจะเล่นน้ำกันไปถึงไหน จนน้ำนองไปหมดแล้วพระก็ลำบากชาวบ้านก็ลำบาก หยุดเล่นกันเสียทีเถิด" ฝนก็เริ่มหยุดเป็นปรกติน้ำก็เริ่มลดลง ชาวบ้านก็มาถวายอาหารตามปรกติ ต่อมาวันหนึ่งชาวบ้านในหมู่บ้านนั้น

ได้มาช่วยปรนนิบัติท่านโดยการหาฟืนมา และก่อกองไฟถวายตลอดถึงต้มน้ำร้อน วันนั้นมีงูตัวหนึ่งเป็นงูทับทานปล้องเหลืองปล้องดำ ขนาดยาวถึง ๒ วาเห็นจะได้ มาขดอยู่ในกองฟืน ความจริงตามป่าเขาในย่านนี้ก็เป็นดงงูอยู่แล้วพวกงูจำนวนมากอาศัยอยู่ เพราะเป็นหินก้อนเล็ก ก้อนใหญ่ ต้นไม้ใหญ่เล็กระเกะระกะเหมาะแก่การอยู่ของพวกสัตว์เลื้อยคลานเหล่านี้

แต่งูตัวนี้มาขดอยู่ที่กองฟืน งูตัวนี้ประหลาดกว่างูอื่น ๆ คือมันไม่ยอมจะไปไหน ถึงมันไปชั่วครู่แต่มันก็ต้องกลับมาขดอยู่ที่เก่า โยมปรนนิบัติท่านอยู่ก็กลัว เพราะตัวมันใหญ่ โยมจึงหาไม้มาอันหนึ่งยาว โดยมีความตั้งใจจะไล่มันหนี ท่านรู้เข้าก็ออกมาจากที่พักมาพูดกับโยมว่าอย่าไล่มันเลย มันจะมาอยู่เป็นเพื่อนเรา ลองให้มันอยู่ดูหรือว่ามันจะอยู่นานเท่าไร โยมบอกว่างูตัวนี้อันตรายมากกัดแล้วตายเลย เผลอ ๆ เดี๋ยวใครมาถูกมันเข้าโดนกัดจะลำบาก ท่านตอบว่า งูตัวนี้ไม่ทำอะไรใครดอก

มันเป็นสิ่งประหลาดกว่างูตัวอื่น ๆ ตัวนี้มันเชื่องมาก เวลามันเลื้อยออกมาตอนต้มน้ำเสร็จแล้ว คล้ายกับมันอยากจะทำการปฏิบัติอะไรสักอย่างเลื้อยไปเลื้อยมารอบ ๆ บริเวณ หางของมันจะแกว่งเป็นบริเวณกว้างมันจะออกท่าอย่างนี้วันละ ๒ ครั้งแล้วก็เข้าไปขดอยู่ที่เดิม มันอยู่กับท่านจนท่านจากมันไป มันก็หายไปเหมือนกัน ชาวบ้านในหมู่บ้านนี้ได้เล่าให้ฟังว่า งูตัวนี้ถ้าจะเป็นงูเจ้าหรืองูเทวดาอะไรก็ไม่ทราบมันจึงมีความรู้สึกเกือบจะเป็นคน

เรื่องนี้ทำให้ผู้เขียนระลึกไปถึงเมื่อครั้งผู้เขียนเป็นสามเณร อยู่จังหวัดจันทบุรี ครั้งเมื่อผู้เขียนธุดงค์ไปตามภูเขาสระบาป เข้าไปพักอยู่ที่บ้านกงษีไร่ ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๑ พบกับลูกศิษย์คนหนึ่ง ชื่อหมอสมร นามสกุล ภักดี มาขอฝึกการทำสมาธิกับผู้เขียน และเป็นผู้ทำจริง ๆ จนถึงกับเกิดสมาธิที่กล้าแข็งขึ้น มีจิตสงบทั้งภรรยาของเขาด้วย บำเพ็ญจนไม่รับประทานอาหารตอนบ่าย รับประทานหนเดียวเหมือนกับพระธุดงค์ เมื่อหมอสมรได้สนิทสนมคุ้นเคยกับผู้เขียนจนเป็นกันเองขึ้นแล้วเขาก็พูดขึ้นอยู่บ่อย ๆ ว่า ผมนี้เป็นญาติกับงู ผู้เขียนก็ไม่ใคร่จะสนใจนัก นึกว่าคงเป็นเรื่องนิยายมากกว่าจะเป็นเรื่องจริง แต่เมื่อเขาได้พูดหลายครั้งประกอบกับมีพยานหลายคน ผู้เขียนชักจะสนใจขึ้นจึงขอทราบความจริงของการที่เขาเป็นญาติของงูได้อย่างไร ?

หมอสมรจึงเริ่มเล่าว่า เมื่อนานมาแล้วชั่วอายุคนหนึ่ง มีครอบครัวเรือนหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี ครอบครัวนี้หลังจากแต่งงานแล้ว ตั้งครรภ์ขึ้น ตอนคลอดลูกออกมาคนแรกปรากฏว่าเป็นงู เกิดความตกใจกันขึ้นด้วยความกลัวคิดว่าจะเอาใส่ขวดดองเสีย แต่นางมารดาก็มีจิตสามัญสำนึกแห่งการรักบุตรของตนอยู่ จึงห้ามการที่ฆ่าบุตรแม้จะเป็นสัตว์เดียรฉาน ต่อมามารดาคนนี้คลอดบุตรอีก ๗ คน ชาย ๕ หญิง ๒ คน คนสุดท้องเป็นหญิง

ครั้นเจริญวัยใหญ่โตกันขึ้นต่างก็มีครอบครัวไปกันหมด และก็ได้ตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นหมู่ในหมู่บ้านแห่งนี้ ส่วนงูผู้เป็นพี่ใหญ่นั้น เมื่อโตขึ้นก็เกิดความระแวงแก่คนโดยทั่วไป อาจจะเกิดอันตรายแม้นแต่ญาติพี่น้องก็ตาม ที่หมอสมรได้เล่าให้ฟังว่าตอนนั้นเขาจะออกมาเลื้อยเล่นตามลานบ้านแล้วจะมีงูอื่น ๆ มาเป็นพวกด้วย เลยเกิดเป็นบ้านงูขึ้น จึงยิ่งทำให้เกิดความหวาดกลัวแก่บุคคลทั่วไปมากขึ้น หมอสมรเล่าว่า งูตัวนี้มีสีขาวปนดำมีหงอนด้วยเชื่องมาก แม่พูดอย่างไรจะทำตามทุกอย่าง เช่น อย่างบอกให้อยู่เฉย ๆ เขาก็นอนตามความแนะนำ บอกให้ลงไปเล่นข้างล่างก็ลงไป บอกให้อย่ามาใกล้ก็ไม่มาบอกให้มาใกล้ก็มา ผู้เขียนถามว่าเอาอะไรเป็นอาหารแก่งู หมอสมรว่าไก่และเนื้อสัตว์อื่น ๆ ที่ฆ่ามาแล้วและหมอได้พูดต่อไปว่า แม่ของงูนี้ไม่กลัวงูเลย บางครั้งจะจับคลำเล่นเหมือนกับว่ามันไม่ใช่อสรพิษอย่างนั้นแหละจึงรวมความว่า แม่งูรู้จักภาษางูและงูก็รู้จักภาษาคน เรื่องนี้ก็เป็นสิ่งที่ไม่น่าจะมีได้ แต่ก็มีมาแล้วกระทั่งบัดนี้ก็ยังมีญาติของงูเหลืออยู่แม้จะเป็นสิ่งเหลือเชื่อ แต่หลักฐานยังบ่งชัดว่าน่าจะเป็นไปได้

ครั้นต่อมาผู้คนในละแวกนั้นเกิดไม่ไว้ใจในงูซึ่งเป็นสัตว์มีพิษมากขึ้น ขอร้องให้นำไปปล่อยเสียที่อื่นผู้เป็นแม่ก็จนใจ อยู่มาวันหนึ่งแม่จึงเรียกงูนั้นมาแล้วพูดว่า " ขณะนี้ชาวบ้านเขากลัวกันมากเพราะตัวเจ้าก็ใหญ่ขึ้นทุกวัน แม่จำเป็นต้องขอร้องให้เจ้าจงหาทางไปอยู่เสียที่ ๆ เป็นวิสัยของเจ้าเถิด" งูก็เป็นผู้ว่าง่ายอยู่แล้วเมื่อแม่ขอร้องก็จึงไปหาน้อง ๆ ทุกคนแล้วก็มาปะหงกหัวลาแม่บังเกิดเกล้าเลื้อยลงมาจากบ้านอย่างเชื่องช้า พร้อมกับร้องไห้น้ำตาไหลพรากและเปล่งเสียงวีด ๆ ประมาณ ๕–๖ ครั้ง แล้วก็เลื้อยหายลงไปสู่ทะเล

ต่อมาเขาจะมาเยี่ยมแม่ของเขาทุก ๆ ๗ วัน และต่อไปเขาจะมาเยี่ยมแม่ของเขาทุก ๆ เดือน จนถึงปีหนึ่งเขาจะมาเยี่ยมแม่ของเขาครั้ง ในการมาเยี่ยมแต่ละครั้งนั้นจะมีพวกติดตามมามากมีงูหลายชนิดเหมือนกับคอยอารักขา เวลามาเยี่ยมนั้นเขาจะอยู่ประมาณครึ่งวันจึงจะกลับ ครั้งสุดท้ายแม่ป่วยไม่สบาย เขารู้ได้อย่างไรไม่ทราบ เพราะแม่ป่วยครั้งนี้จะต้องตายแน่ เขาพาพวกเขามาอยู่กับแม่ของเขาจนแม่เขาถึงแก่กรรม และเขาก็มีการแจกสมบัติขณะแจกสมบัตินั้นงูก็ยังอยู่พึ่งเขาพูดกันจนรู้เรื่อง คำพูดคำหนึ่งนั้นที่งูสนใจ คือ เราจะแบ่งสมบัติออกเป็น ๗ ส่วน งูผู้เป็นพี่ก็มีส่วนด้วย ขณะนั้นเอง งูได้ทำกิริยาอย่างหนึ่งโดยเอาหางชี้ไปที่น้องคนสุดท้าย เป็นอันทราบว่างูมีความประสงค์จะมอบสมบัติส่วนตัวให้แก่น้องคนสุดท้อง เป็นอันว่าเสร็จสิ้นกันไปแล้วงูนั้นก็ลาน้อง ๆ จากไป นับตั้งแต่นั้นจนบัดนี้ก็ไม่ปรากฏว่างูนั้นหวนกลับมาอีก

ผู้เขียนพูดมายืดยาว เพื่อให้เป็นการแก้อารมณ์ท่านผู้อ่านที่ต้องเคร่งเครียดอยู่กับประวัติของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระไปบ้าง ต่อไปก็จะได้เริ่มเขียนการจำพรรษาของท่านอีกต่อไป ปีนี้ท่านจำพรรษาอยู่ที่บ้านโป่ง อำเภอสันป่าตอง บ้านนี้เป็นหมู่บ้านที่เล็กมากมีอาชีพทำพืชไร่ล้มลุก ปลูกเผือก–มัน–งา พืชไร่ต่าง ๆ นำเอาเข้าไปขายในอำเภอความเป็นอยู่ของเขาไม่มีอะไรมาก เพียงแต่มีชีวิตอยู่ไปวันหนึ่ง ๆ แต่เขาก็อยู่กันอย่างสบาย ที่นี่ไม่ใช่ภูเขาเป็นที่ราบ แต่เป็นป่าไม้ใหญ่ มีพวกไม้ยางและไม้สักมากเป็นป่าระหง ไม่ใช่ป่าทึบ ท่านพูดว่า เราต้องการหาที่โปร่ง ๆ จำพรรษาสำหรับปีนี้เพื่อจะได้พิจารณาถึงการอยู่ป่าที่จะอยู่ได้นาน ๆ เพราะป่าบางป่าชุ่มเกินไป ป่าบางป่าทึบเกินไปอยู่ลำบากมาก อาจเกิดโรคภัยต่าง ๆ ได้ ทั้งเป็นการบั่นทอนกำลังของร่างกายแต่ว่าป่าทึบนั้นก็ดีแต่เฉพาะที่ไม่ใช่หน้าฝน ถึงอย่างนั้นจะอยู่นาน ๆ ก็ต้องมีการถากถางเบิกป่าออกไปบ้างก็เป็นภาระไม่ค่อยจะจำเป็นนัก การอยู่ที่บ้านโป่งนี้ถึงป่าต้นไม้ใหญ่ก็จริงแต่ไม้ใหญ่นี้ขึ้นสูงมาก ต้นไม้อยู่ข้าง ๆ ก็ไม่มีโอกาสจะโตขึ้นได้เพราะร่มต้นไม้ใหญ่บัง ถึงแม้จะมีการถากถางก็ไม่ต้องทำอะไรมาก บางแห่งไม่ต้องถากถางเลยก็ใช้เป็นสถานที่อยู่ได้ และท่านได้เลือกเอาสถานที่ห่างจากบ้านพอสมควร อันเป็นแหล่งที่จะเที่ยวภิกขาจารได้ และบ้านโป่งนี้ก็เป็นป่าไม้ใหญ่โต ผู้คนก็ไม่พลุกพล่าน และก็ไม่เป็นที่รบกวนแก่การบำเพ็ญสมณธรรม พวกชาวบ้านเหล่านี้เขาเห็นตุ๊เจ้ามาก็ดีใจเหลือหลาย

เพราะนานปีจึงมีตุ๊เจ้ามาโปรดอย่างนี้ แต่เขาก็ไม่ทราบว่าตุ๊เจ้ามั่น ๆ ท่านเป็นใคร อย่างไร ? เขาก็เข้าใจแต่เพียงว่าตุ๊เจ้าองค์หนึ่งเท่านั้น เพราะชาวบ้านเป็นชาวพุทธเมื่อถึงเวลาเทศกาลเขาจะเดินไปทำบุญที่วัดตั้งหลายชั่วโมงเขาก็ยังอุตส่าห์ไปกัน เมื่อตุ๊เจ้ามาให้ทำบุญอยู่ใกล้ ๆ และจำพรรษาอยู่ในที่นี้ก็ทำให้เขาดีใจเหลือหลาย จึงได้ช่วยท่านทำเสนาสนะพอที่จะอยู่จำพรรษาได้

ความจริงพรรษานี้ท่านก็ได้พยายาม เพื่อตรวจถึง ความจริงของ พระพุทธ–ศาสนา จนเห็นว่ามีมิจฉาทิฏฐิปะปนอยู่มาก ที่ว่าเช่นนั้นเพราะท่านเห็นชาวบ้านพากันนับถือภูตผีปีศาจ และนับถืออะไรต่อมิอะไรอื่นอีกเหลือคณานับ เช่น ตรงไหนมีต้นไม้ครึ้ม ๆ เขาก็ไปบูชากัน เห็นหินก้อนใหญ่ ๆ ก็ไปบูชากัน ถึงปีเช่นวันเพ็ญเดือนสิบสองเขาก็จะมีการเลี้ยงผีแล้วก็เซ่นสรวงบูชาทำกันอย่างเอิกเกริก เหมือนกับไม่ใช่ชาวพุทธ แต่เขาก็เป็นพุทธท่านว่าเรื่องอย่างนี้ก็แก้ยากเพราะคนยังมีจิตใจต่ำยังไม่เข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ซาบซึ้งจริง ๆ แต่หากว่าเขาได้พัฒนาจิตขึ้นมาก สภาพจิตของเขาก็อาจจะดีขึ้นจนถึงกับเลิกเชื่อถือภูตผีปีศาจก็เป็นได้

พ.ศ. ๒๔๗๕
ตอนพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ จ. เชียงใหม่ จำพรรษา ณ วัดเจดีย์หลวง

ท่านได้เคยพูดเสมอว่า "กาลญฺญุตา ปุริสญฺญุตา รู้จักกาล รู้จักบริษัท" ผู้จะปฏิบัติอันจะเป็นพระภิกษุสามเณร หรือเป็นคฤหัสถ์นั้น มีความจำเป็นที่จะต้องรู้จักสังคมเพราะเราอยู่ในโลก ซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องกับคนจำนวนมาก แม้แต่พระพุทธศาสนาก็ต้องเกี่ยวข้องกับโลก คือ อาณาจักร การเป็นเช่นนี้จึงจะต้องทำตัวให้เข้ากับเขาได้จึงจะเป็นไปตามหลักฐานที่ถูกต้อง และแม้แต่พระพุทธองค์ก็ต้องนำมาบำเพ็ญญาตตถจริยา โลกตถจริยา คือทำประโยชน์แก่ญาติและแก่โลก บุคคลหรือนักปฏิบัติที่คร่ำเคร่งอยู่ในการปฏิบัติธรรม เขาจะต้องเป็นผู้ กาลญฺญุตา รู้จักกาล ปุริสญฺญุตา รู้จักบริษัท มิฉะนั้นการปฏิบัติอาจจะเสียผล

ดังที่ปรากฏว่ากาลที่ควรทำอะไร ไม่ควรทำอะไร บริษัทนี้ทำอะไรไม่ควรทำอะไร ควรพูดอะไร ไม่ควรพูดอะไร หากไม่ใช้ปัญญาจะบังเกิดผลเสียหาย จนถึงการทำลายการปฏิบัติของตนเสียก็ได้ เช่นพระภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๖-๒๔๘๗ อยู่บนภูเขาที่ข้างสถานีมวกเหล็ก พอรถไฟขบวนหนึ่ง มีผู้โดยสารมากผ่าน ท่านจะขึ้นไปนั่งสมาธิบนก้อนหินสูงเด่น (แต่พอรถไฟผ่านจะนั่งหรือเปล่าไม่ทราบ) ทั้งนี้ เพื่ออวดว่าเราเป็นนักปฏิบัติ นี้คือไม่รู้จักกาล เพราะการกระทำเช่นนั้นแม้จะเป็นการปฏิบัติ แต่เป็นการกระทำเพื่อโอ้อวดมากกว่า

หรือคำพูดตลอดถึงการเขียนหนังสือ จะพูดถึงการปฏิบัติก็อย่าพึงพูดอวดตัว หรืออวดพวกของตัวว่าดีวิเศษอย่างนั้นอย่างนี้ นี่ก็ต้องรู้จักบริษัท เพราะที่พูดออกไปนั้น เขียนออกไปนั้น ผู้คนเขาจะต้องรู้ต่อกันไปอีกมากแม้ว่าจะพูดของจริงเป็นความดีความวิเศษก็ไม่ควร แต่จะพูดในบริษัทของเรากันเองเพื่อให้เกิดความเลื่อมใสกล้าหาญในการที่จะนำเอาเป็นตัวอย่างนี้ก็ควรจะพูด เพราะจะได้ประโยชน์

ท่านได้ยกตัวอย่างเช่น ครั้งหนึ่งเมื่อพระโมกคัลลานะเถระกับพระลักขณะเถระไปทำความเพียรอยู่บนเขาคิฌกูฏ เมื่อขณะที่ลงจากเขา พระโมคคัลลานะเถระได้เห็นเปรตตนหนึ่ง ด้วยทิพจักษุ คือไฟได้ไหม้ เปลวไฟได้ตั้งขึ้นแต่หางลามขึ้นไปถึงศีรษะ ตั้งขึ้นทั้งสองข้างไปรวมตรงกลางตัว ได้รับความทรมานแสนสาหัส พระเถระเห็นดังนั้นแล้วจึงยิ้มขึ้น อันพระลักขณะเถระถามเหตุแห่งการยิ้ม ตอบว่า ที่นี่ไม่ใช่เหตุการณ์ท่านจงถามเราในสำนักพระศาสดาเถิด ? ท่านทั้งสองเที่ยวไปบิณฑบาตในนครราชคฤห์เข้าไปเฝ้าพระศาสดา อันพระลักขณะเถระนั้นได้ถามเหตุของการยิ้มแห่งพระโมคคัลลานะเถระ ต่อพระพักตร์ของพระศาสดาแล้ว พระโมคคัลลานะจึงตอบว่า "ผู้มีอายุผมได้เห็นเปรตตนหนึ่งในที่นั้น อัตตภาพของมันเป็นอย่างนี้ จึงได้ทำการยิ้มให้ปรากฏ เพราะอัตตภาพอย่างนี้ เราไม่เคยเห็นเลย" พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสเป็นการย้ำความจริงแก่พระโมคคัลลานะเถระว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สาวกของเราเป็นผู้มีจักษุหนอ" ทรงรับรองถ้อยคำของพระเถระแล้ว จึงตรัสว่า เปรตตนนั้นเราได้เห็นมันแล้วนับแต่เราได้ตรัสรู้ ณ โพธิสถานเหมือนกัน แต่เราไม่พูด เพราะคิดเห็นว่า

"เมื่อหมู่ชนใดไม่พึงเชื่อคำของเรา ความไม่เชื่อของชนหมู่นั้น ไม่มีประโยชน์อะไร มีแต่จะให้โทษแก่เขาเท่านั้น บัดนี้เราได้พระโมคคัลลานะเป็นพยานแล้ว จึงจะได้พยากรณ์ว่า เปรตนั้นได้ทำกรรมอะไรมา"

ที่ตรงนี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้ย้ำพูดถึงว่า การที่เรามีความรู้อะไรต่าง ๆ อันเป็นภายในแห่งสมาธิ สิ่งเหล่านี้แม้จะเป็นความจริงก็ไม่ควรพูดออกมาหรือเขียนออกมาให้คนอื่นเข้าใจผิด เพราะผู้อื่นนั้นยังไม่รู้หรือถึงรู้ก็ไม่เข้าใจซึ่งอาจจะเป็นบาปแก่ผู้ฟังถ้ามีการเข้าใจอย่างผิด ๆ ถูก ๆ เพราะความไม่เชื่อนับประสาอะไรกับเราผู้เป็นสาวกรุ่นนี้เล่า ? แม้แต่พระบรมศาสดาพระองค์ก็มิได้ทรงพยากรณ์ในเรื่องเปรตเหล่านั้นในขณะที่ทรงเห็นด้วยพระองค์เอง ได้ทรงพยากรณ์ก็ต่อเมื่อมีพระมหาโมคคัลลานะเถระมาเป็นพยานในการรู้เห็นของพระองค์ จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ว่า ผู้ที่มีแต่เฉพาะตานอกคือเพียงตาเนื้อแต่ไม่มีตาทิพยจักษุคือตาภายในนั้น เขาก็รู้เอาแต่เพียง คาดคะเนเท่านั้น เขาจะชื่อว่ารู้จริงหาได้ไม่ ดูตัวอย่าง ฌาน ก็แล้วกันเขาเรียนทั้งรูปฌาน อรูปฌานแต่เขาก็ไม่รู้ว่า ฌานนั้นเป็นอย่างไร นี่แหละพึงเข้าใจเสียเถิดว่า จะเป็นบาปแก่เขาเปล่า ๆ แม้แต่เขาเหล่านั้นจะมีความรู้เรียนจบพระไตรปิฎก แต่ตาในไม่มีก็ไม่เข้าใจความจริง เมื่อเพียงแต่เดาเอาก็ไปกันใหญ่ เหมือนเขาเล่าว่า อีกาเช็ดปาก พอลือกันไปหน่อยก็ค่อย ๆ ยาวไป ก็กลายเป็นอีกา ๗ ปาก แตกตื่นกันใหญ่

เรื่องของเปรตนั้น ท่านกล่าวต่อไปว่า เปรตตนนี้เมื่อยังเป็นคน ได้เกิดในศาสนาพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่า สุมังคละได้สร้างพระวิหารถวายโดยเสียสละทรัพย์จำนวนมาก เศรษฐีนี้จะต้องไปที่วิหารนั้นทุก ๆ วัน ในวันหนึ่งตอนเช้า ท่านเศรษฐีได้ไปที่วิหาร ดังเช่นเคยทุก ๆ วัน ในระหว่างทางได้เหลือบไปเห็นโจรคนหนึ่งนอนอยู่ใกล้ ๆ ประตูพระนคร มีตัวสกปรกทั้งตัวแล้วยังเอาผ้ากาสาวะคลุมตัวด้วย เศรษฐีจึงพูดเปรย ๆ ขึ้นว่า "หมอคนนี้เป็นคนเปรอะเปื้อนสกปรก เป็นนักเลงเที่ยวกลางคืนไม่เอาการเอางานดีแต่นอน"

โจรได้ฟังก็โกรธคิดว่า "เราจะต้องทำให้เศรษฐีนี้เจ็บใจ" ผูกอาฆาตแล้วทำการเผานาตัดเท้าโคเผาเรือนของเศรษฐีแต่เศรษฐีก็ไม่โกรธเคือง โจรจึงคิดว่าเราจะทำให้เศรษฐีเคืองให้ได้ รู้ว่าพระคันธกุฎี อันเป็นที่ประทับของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะต้องเป็นที่รักของเศรษฐี จึงได้ไปเผาพระคันธกุฎีวอดหมด แทนที่เศรษฐีจะเสียใจ

กลับดีใจหัวเราะ เพราะจะได้ทำพระคันธกุฎีเสียใหม่ให้สบาย สวยกว่าเก่า ส่วนโจรผู้ซึ่งได้ทำกรรมหนัก ถึงกับเผาพระคันธกุฎีของพระพุทธเจ้าเมื่อสิ้นชีวิตแล้วก็ไปบังเกิดในมหาอเวจีนรกสิ้นกาลนาน บัดนี้มาเกิดเป็น อชครเปรต ถูกไฟไหม้อยู่ที่ภูเขาคิฌกูฏ ด้วยผลแห่งกรรมที่ยังเหลือ

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ นี้ ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ก็ได้กลับมาจำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวงในเมืองเชียงใหม่อีกครั้ง โดยมีความประสงค์จะได้ดำเนินการพระศาสนา ให้เป็นประโยชน์แก่บริษัททั้งหลาย และก็ได้ผลตามที่ท่านเล่าว่า มีพุทธบริษัทมาเรียนกัมมัฏฐานกันมาก ทั้งพระภิกษุ สามเณร และอุบาสกอุบาสิกา ต่างก็พากันตื่นตัวขึ้น แล้วท่านก็ได้แนะนำการปฏิบัติในทางจิตใจให้ นับว่าเป็นประโยชน์ เพราะการปฏิบัติธรรมในขณะนั้น โดยทั่วไปยังพากันสนใจน้อยมาก ต่อเมื่อเขาปฏิบัติจนเกิดผลคือ ความสงบทางใจแล้วและได้เล่าต่อ ๆ กันไป ก็ทำให้เกิดความกระตือรือร้นขึ้นจึงเป็นเหตุให้มีบุคคลใคร่เพื่อให้ได้ความสุขอันเป็นภายใน แต่การปฏิบัตินั้นต้องอาศัยผู้แนะนำที่ถูกต้องก็จะทำให้เกิดความก้าวหน้าต่อไป เนื่องจากการแนะนำในด้านการปฏิบัติจิตใจขณะนั้น ยังไม่แพร่หลาย จึงทำให้บุคคลผู้มาปฏิบัติอยู่ในวงจำกัด

พ.ศ. ๒๔๗๖
๘ ตอนพระอาจารย์มั่น ฯ จำพรรษาที่อรัญญบัพพตา
บ้านห้วยทราย อ. เวียงป่าเป้า จ. เชียงราย

ครั้นเมื่อจำพรรษาอยู่ที่วัดเจดีย์หลวง ด้วยความประสงค์ที่จะให้พระภิกษุสามเณรได้สนใจในการปฏิบัติ โดยการที่ท่านแนะนำพร่ำสอน กับทั้งความเพียรซึ่งท่านได้กระทำเป็นตัวอย่างผลที่เกิดขึ้นนั้นน้อยมาก ทั้งนี้หมายความถึงธรรมที่เกิดขึ้นภายใน

ท่านเล่าว่าเมื่อออกพรรษาไปในปีที่แล้วก็เดินธุดงค์จากวัดเจดีย์หลวง เพื่อไปแสวงหาความสงบต่อไป ซึ่งตั้งใจว่าจะกลับมาแนะนำสั่งสอนประชาชนในเมืองเป็นครั้ง

คราว เพื่อให้ประชาชนชาวเมืองได้รับความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติตามสมควร ท่านจึงมุ่งหน้าไปอำเภอสันทราย อำเภอนี้ไม่ไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่เท่าใดนัก แต่ก็ลำบากมิใช่น้อยเพราะไม่มีถนนรถยนต์ ใช้การเดินเท้าตลอด ตามที่ต่าง ๆ ก็มีหมู่บ้านเล็ก ๆ เป็นแห่ง ๆ ไป ท่านเล่าต่อไปว่า พยายามหลีกเลี่ยงหมู่บ้านใหญ่ ๆ เพราะกลัวคนจะมารบกวนจึงพยายามหาที่สงบ เมื่อเห็นว่าสถานที่สงบดีก็พักอยู่นาน แต่เมืองเชียงใหม่นี้มาเลเลียชุมนักมักเล่นงานเอาท่านหลายครั้ง ทั้งยาก็หายากใช้ยาสมุนไพรแก้ไขกันไปตามเรื่อง บางครั้งก็ต้องใช้กำลังใจกำจัดมันก็หายไปได้

ท่านได้เล่าต่อไปอีกว่า การเปลี่ยนบรรยากาศ จากในป่าเข้ามาอยู่ในเมืองนั้นเป็นสิ่งควรทำ เพราะจะเป็นการทดลองกำลังใจของคนที่ฝึกฝนมาแล้ว เพราะหากว่าอยู่ป่าจำเจไปถ้าหากว่าไม่มีสติพออาจจะกระทำให้เห็นว่าโลกนี้แคบไป หรือจะอยู่แต่ในความสงบอันจะเป็นไปตามโมหะ เพราะการอยู่ในป่านั้นไม่เกี่ยวข้องในความเป็นอยู่ในหมู่คนส่วนใหญ่ การอยู่ป่าจึงมีส่วนดีและส่วนเสียอยู่เหมือนกัน เพราะหากว่าเกิดเป็นทิฏฐิชนิดหนึ่งแล้วจะแก้ยาก คือถือว่าการอยู่ป่านั้นวิเศษกว่า ถือว่าเรานี้วิเศษแล้วผู้ที่ไม่ได้อยู่ป่าถือว่าบุคคลผู้นั้นอยู่กลางกิเลส จึงถือเอาตัวเป็นใหญ่ แล้วทำทิฏฐินี้ให้ฝังอยู่ในใจ ตำหนิติโทษผู้อื่น อย่างนี้เป็นผลเสียเป็นอย่างยิ่ง

ท่านเล่าต่อไปว่า ในครั้งพุทธกาล พวกฤาษีจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ท่านจะอยู่เป็นเวลาประมาณ ๔ เดือนในป่าหิมพานต์นั้น ๘ เดือนท่านจะมาอยู่กับหมู่ชน จากคัมภีร์พระธรรมบทขุททกนิกาย ท่านอ้างว่ามีพระฤาษีจำนวนหนึ่งประมาณ ๕๐๐ คน มีโฆษกะเศรษฐีเป็นที่คุ้นเคยในตระกูลนั้น สี่เดือนฤาษีทั้ง ๕๐๐ จะอยู่ในป่าหิมพานต์ ๘ เดือน ฤาษีทั้ง ๕๐๐ จะมาหาเศรษฐี และเพื่อจะได้ลิ้มรสอาหารนานาชนิด เพราะอยู่ในหิมพานต์ประเทศนั้นได้ลิ้มแต่รสผลไม้ ในวันหนึ่ง ฤาษีทั้ง ๕๐๐ ได้มาพักอยู่ใต้โคนต้นไทรต้นใหญ่มีร่มเงาสาขามีหมา ครั้นนั่งพักกันสักครู่แล้วฤาษีทั้ง ๕๐๐ ก็มีความสงสัยว่าต้นไม้ใหญ่อาจจะมีเทวดาสิงอยู่ จึงได้พูดว่า "หากว่าเทวดามีอยู่จริง บัดนี้พวกเราต้องการน้ำฉันเพราะกำลังกระหาย" เทวดาที่สิงอยู่ในต้นไทรนั้นก็เนรมิตรน้ำให้ฉัน ฤาษีทั้ง ๕๐๐ องค์ก็พูดว่า เราต้องการอาหาร เทวดานั้นก็เนรมิตรอาหารถวายให้ฉันกันจนอิ่ม ฤาษีพากันพูดว่า "พวกเราต้องการเห็นตัวเทวดา

เทวดาก็ปรากฏตัวให้เห็นกันจนทั่วถึง ฤาษีจึงถามเทวดาว่า "ท่านทำบุญอะไรมา ?" เทวดาก็ไม่อยากจะบอกความจริง เพราะทำบุญมาน้อยมาก แต่ฤาษีได้อ้อนวอนโดยนานาประการ เทวดาจึงบอกบุพพกรรมตนเองว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในชาติก่อนนั้นกระผมได้เกิดเป็นคนใช้ของท่านอนาถบิณฑิกะเศรษฐีผู้ที่เป็นพุทธอุปฐาก ครั้งนั้นผมเป็นคนใช้ใหม่ ๆ ไม่ทราบถึงว่าวันพระหนึ่ง ๆ พวกคนใช้ทั้งหมดจะต้องสมาทานศีล ๘ วันนั้นเป็นวันพระ ผมได้ไปทำงานตัดไม้ในป่า ผมกลับมาแล้ว มีความสงสัยมากว่าทำไมไม่มีใครรับประทานอาหารมื้อเย็นแม้แต่คนเดียว เขาได้จัดอาหารไว้ให้ผม ผมจึงสงสัยมาก ได้ถามว่าเขาทำไมไม่รับประทานอาหารในเวลาเย็นกันเลย ได้รับคำตอบว่า วันนี้เป็นวันพระทุกคนในที่นี้ต้องสมาทานศีลอุโบสถแม้แต่เด็กกินนม วันนี้ก็ต้องกินน้ำผึ้งแทน ผมจึงได้เกิดความละอายแก่ใจแล้วมีศรัทธาขึ้นมาทันที จึงได้เข้าไปถามท่านเศรษฐีว่า ผมจะขอสมาทานศีลอุโบสถบ้างจะได้ไหม อนาถบิณฑิกะเศรษฐีก็บอกว่าได้ แต่ได้เพียงกึ่งพระอุโบสถศีล เพราะวันนั้นเย็นแล้ว ผมคิดว่าแม้กึ่งอุโบสถก็ยังดี ผมจึงสมาทานอุโบสถทันที ครั้นเมื่อผมได้สมาทานอุโบสถแล้วค่ำที่ผมไม่เคยอดข้าวเย็นมาก่อน ผมก็เกิดปวดท้องเป็นลมอย่างรุนแรง ในเมื่อเวลาล่วงไปใกล้รุ่ง ได้รับทุกขเวทนาอย่างแรงกล้าเพื่อน ๆ ผมเขาบอกให้ผมรับประทานอาหารเสียเถอะ แต่ผมก็ไม่ยอม จนต้องถึงกับเอาผ้าขาวม้ามารัดท้องเพื่อผ่อนคลายความเจ็บปวด ในที่สุดผมก็ไม่สามารถที่จะทนอยู่ต่อไปได้ จึงทำกาลกิริยาตายในคืนนั้นเอง ด้วยอานิสงส์กึ่งอุโบสถ ผมจึงมาเกิดเป็นเทวดาอยู่ในที่นี้

อันพวกฤาษีถามแล้วว่า พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นแล้วหรือ ? อุบัติขึ้นแล้วขณะนี้ประทับอยู่ที่วัดพระเชตวันมหาวิหาร นครสาวัตถี ฤาษีเหล่านั้นมีความดีใจเป็นอย่างยิ่งรีบเดินทางไปพบเศรษฐีผู้ชื่อว่าโฆษกะที่เป็นโยมอุปฐาก เพราะทุก ๆ ปีหน้าแล้งก็จะมาพักอยู่กับเศรษฐีนี้ เพื่อจะได้ลิ้มรสอาหารนอกจากผลไม้ แต่การมาคราวนี้ของฤาษี ๕๐๐ เป็นไปอย่างรีบด่วน เมื่อได้พบเศรษฐีแล้ว ก็รีบบอกเศรษฐีว่า "บัดนี้พระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นแล้วในโลก ท่านเศรษฐีจะไปนมัสการท่านหรือไม่ พวกเราจะไปเดี๋ยวนี้ เศรษฐีก็บังเกิดศรัทธาจากความบอกเล่าของฤาษีจึงบอกว่า พวกท่านหมู่ฤาษีจงไปก่อนเถิด ผมจะตามไปทีหลัง ฤาษีทั้ง ๕๐๐ ก็รีบเดินทางไปพบพระพุทธเจ้า

ได้เข้าไปนมัสการ ณ วัดพระเชตวัน นครสาวัตถี เมื่อเข้าไปเฝ้าแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา ยังพวกฤาษีเหล่านั้นให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยพลัน

เรื่องนี้หลังจากท่านเล่าให้ผู้เขียนฟังโดยย่อแล้ว ท่านก็ได้อธิบายเป็นข้อ ๆ ว่า

๑. การที่ประชาชนหรือฆราวาสที่รักษาอุโบสถนั้น นับว่าเป็นกุศลแก่เขามาก เพียงกึ่งอุโบสถก็ทำให้ได้บุญมิใช่น้อย เพราะเหตุนั้นควรจะแนะนำโยมรักษาอุโบสถให้มากก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

๒. การฤาษีบำเพ็ญฌานจนสำเร็จอภิญญาณแล้ว ได้มาฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้นท่านบอกว่า เพราะความพอเพียงแห่งพลานุภาพของจิต ซึ่งฤาษีเหล่านั้นได้บำเพ็ญมา เพียงแต่ยังไม่ได้อุบายที่ถูกต้องเท่านั้น เพราะฌาณของฤาษีเท่ากับสมถกรรมฐาน แต่ยังไม่ใช่วิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นการกำจัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงดังนั้น เมื่อได้ฟังธรรมแสดงในทางวิปัสสนาจึงไม่เป็นของยาก

๓. การลงมาจากภูเขาหิมพานต์ประเทศตามตำนานบอกว่าเพื่อลิ้มรสอาหารที่เผ็ดมัน และอาหารรสเลิศต่าง ๆ แต่เราเข้าใจว่า เป็นการทดสอบในเรื่องของจิตใจมากกว่า เพราะการอยู่ในป่านั้นสงบทั้งภายนอก คือหาสีแสงของผู้คนหญิงชายความกระตุ้นของอายตนะภายนอกไม่มี ก็เหมือนกับสงบอยู่หรือเหมือนหมดกิเลสแล้ว และยิ่งได้บำเพ็ญสมาธิก็ยิ่งเหมือนกับว่าสลัดแล้วซึ่งกิเลสจริง ๆ แต่นั่นเป็นเพียงการระงับยับยั้งกิเลสไว้ชั่วคราวเท่านั้นซึ่งพอมากระทบสีแสงฉาบสวยตระการตาผู้คนหญิงชายอันเป็นกามกิเลสตลอดจนสิ่งต่าง ๆ อันเป็นเครื่องกระตุ้นจิตใจให้กำเริบขึ้น ก็เกิดความหวั่นไหวคลอนแคลน ถึงจะไม่หวั่นไหวมากเพราะกำลังจิตยังดีอยู่ก็ตาม แต่ในเมื่อมันหวั่นไหวแล้วความเร่าร้อนที่ซ่อนเร้นอยู่ภายในขันธสันดานย่อมเกิดขึ้น อุปมาประดุจดังไฟสุมแกลบนั่นทีเดียว พวกฤาษีทั้ง ๕๐๐ องค์เหล่านี้ได้มาพิจารณาตัวตนของตัวเองโดยที่มิได้ถือทิฏฐิมานะว่า เรานี้มีฤทธิ์ถึงกับเหาะเหินเดินอากาศได้ อีกทั้งมีคนร่ำรวยและมียศถาบรรดาศักดิ์มาเลื่อมใส ละทิฏฐิมานะอันจะมาเป็นเครื่องทางกางกั้นความจริงเสีย โดยพิจารณาถึงความจริงว่าเรายังมีความหวั่นไหวในใจที่ถูกกระทบกระเทือนอยู่

ท่านอาจารย์มั่นฯ ท่านได้ท้าวความต่อไปว่าบุคคลผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งหลายควรสำเนียก

ข้อนี้ให้มาก เพราะถือเอาทิฏฐิมานะเป็นเกณฑ์แล้วจะเสียผลเนื่องจากการเข้าใจตัวเองผิด ๆ โดยการที่ตนเองมักจะตีความเข้าตัวเองอยู่เสมอ เมื่อความดีเกิดขึ้นประมาณ ๑๐๐ ก็ตีความเอาว่าเรานี้ได้ ๑๐๐๐ แต่การตีความเช่นนี้มันก็ไม่เสียหายอะไรและก็ไม่เป็นบาปด้วย เช่นเราทำสมาธิได้รูปฌานมาเข้าใจว่าเราได้อรูปฌาน หรือกำลังพิจารณาความเกิดดับเป็นอุบายของสมถะข้างต้น เข้าใจว่าตัวถึงวิปัสสนาที่แท้จริง เหล่านี้คือการเข้าใจตัวเองผิด ไม่เป็นบาปแต่ก็ทำให้เกิดการเนิ่นช้าเสียเวลา ควรจะยอมรับความจริงเสีย อย่ายกตัวเองให้มากไป เช่นมี ๑๐๐ เข้าใจว่ามี ๑๐๐๐ เป็นอย่างนี้จะเสียเวลาเปล่า บำเพ็ญความเพียรที่เขาได้ผลอย่างจริงจังนั้น เพราะยอมรับความจริงโดยไม่หลีกเลี่ยง และมีความมุ่งหวังความพ้นทุกข์ด้วยความบริสุทธิ์ใจ

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้อธิบายธรรมต่าง ๆ นี้แล้วก็เล่าไปถึงการเดินธุดงค์ครั้งนี้โดยความประสงค์จะไปให้ไกล จึงตัดทางไปทางจังหวัดเชียงราย ที่ได้ข้ามขุนเขาไปอย่างทุรกันดารที่สุด และในสมัยนั้นไม่ต้องพูดถึงรถยนต์แม้แต่ถนนรถยนต์ก็ไม่มี แต่นั่นเป็นความพอใจ เพราะต้องการวิเวก ซึ่งเป็นการเหมาะสมสำหรับสมณะ และการไปครั้งนี้ใคร่เพื่อที่จะไปให้ใกล้แดนประเทศพม่าให้มากที่สุด เพราะท่านเคยธุดงค์ไปประเทศพม่ามาครั้งหนึ่งแล้ว ท่านจึงรู้จักทางที่จะไป และสถานที่ที่จะทำความเพียรอันเป็นแหล่งวิเวกบางแห่งนั้น ท่านเล่าว่าท่านยังชอบใจในภูมิประเทศหลายแห่งสมควรแก่การอยู่เพื่อบำเพ็ญสมณธรรม ก็บ้านห้วยทราย ในเขตท้องที่อำเภอเวียงป่าเป้านี่ก็เป็นย่านที่พอเหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรมเป็นอย่างยิ่ง ท่านจึงได้อยู่จำพรรษาท่านได้พูดว่า การอยู่ป่าเขาเมื่อจะอยู่นานได้นั้น ต้องตรวจดูภูมิประเทศเกี่ยวกับอากาศอย่าให้อับเกินไป คืออย่าให้เป็นป่าทึบเพราะจะทำให้เกิดความวิปริตแก่ร่างกาย และถ้าเป็นภูเขาก็อย่าให้สูงเกินไป จะทำให้เกิดไม่สบายเกี่ยวกับอากาศและการโคจร หากประสงค์จะทำความเพียรให้ได้ผลก็ควรจะหาชาวบ้านที่เป็นสัปปายะ ไม่รบกวนจนเป็นเหตุให้ต้องเสียเวลาการทำความเพียร คือชาวบ้านไม่แตกตื่นกัน เพราะชาวเขาชาวบ้านในป่าลึกเขาไม่ใคร่แตกตื่นเหมือนชาวเมือง ก็จะทำให้ไม่ต้องมีการกังวลมาก ท่านว่าคนตื่นนี้มันยิ่งกว่าวัวควายตื่น พอรู้ว่าพระหลวงพ่อขลังมาอยู่บนภูเขาจะแตกตื่นไปพบกันใหญ่ หลวงพ่อบางองค์กิเลสยังเยอะ หลงไปกับความแตกตื่นอุตส่าห์ตัดถนนรถยนต์ให้คนเขาไปหาเพื่อให้ความสะดวกแก่คน เลยแตกตื่นกันใหญ่ท่านว่าทำอย่างนี้ไม่ถูก

เมื่อท่านเห็นว่าที่บ้านห้วยทรายนี้ เหมาะแก่การทำความเพียร อันจะเป็นผลทางใจอย่างนี้แล้ว ท่านก็ได้รับความอนุเคราะห์จากชาวบ้าน โดยยกกระต๊อบถวายพอจะอยู่ได้ไม่ผิดพระวินัย แล้วท่านจึงปรารภความเพียรอย่างเต็มที่

ภายในพรรษานั้น ท่านได้เล่าให้กับผู้เขียนฟังว่า เราได้พิจารณาดูแล้วว่าต่อไปการทำกัมมัฏฐานของพระภิกษุสามเณรนั้นจะรุ่งโรจน์ แต่จะไปรุ่งโรจน์ในเมือง และการธุดงค์ของพระภิกษุสามเณรนั้นจะเบาบางลงไป เพราะจะหาป่าเขาวิเวกยากยิ่งขึ้นประกอบกับความไม่เข้าใจของการธุดงค์ ที่จะทำให้เกิดผลอย่างแท้จริง มีแต่จะธุดงค์พอเห็นเหมาะก็สร้างวัดกัน เพื่อจะให้เป็นแหล่งบำเพ็ญสมณธรรมตามประเพณีไปเท่านั้น เพราะแต่ละแห่งญาติโยมเขาต้องการพระที่จะอยู่กับเขาสั่งสอนเขาให้ได้ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติ จึงทำให้เกิดเป็นวัดป่ากันมากขึ้น

ส่วนในเมืองทั่ว ๆ ไปญาติโยมก็จะสนใจการปฏิบัติธรรมมาก และจะเกิดขึ้นเป็นดอกเห็ด ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วยบ้าง แต่ก็ยังดีจะได้เป็นกำลังของการปฏิบัติ ท่านว่าผู้ใหญ่โต พ่อค้าวาณิชชาวเมืองจะพากันสนใจกัมมัฏฐานมากขึ้นในอนาคต

ผู้เขียนฟังแล้วยิ่งไตร่ตรองดู ก็ยิ่งเห็นจริงขึ้นตามลำดับ เมื่อมามองดูในยุคปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๗๗

๑๒ ปี ในการอยู่เชียงใหม่ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ จำพรรษาที่ปางเมี่ยง แม่ปั๋ง อ. พร้าว

นับเป็นการเดินธุดงค์ที่มีความสำคัญอยู่ไม่น้อย ในการเดินท่องเที่ยวอย่างโดดเดี่ยวในท่ามกลางขุนเขาลำเนาไพรป่าไม้ดงดิบ อันเป็นดงแห่งสัตว์ร้ายนานาชนิดซึ่งมันจะสามารถทำลายชีวิตทุกเมื่อทุกขณะ ในเมื่อพระอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้วกวนท่องเที่ยวอยู่โดยการบำเพ็ญธุดงค์กัมมัฏฐาน แต่ความลำบากเหน็ดเหนื่อยในการบำเพ็ญ

เช่นนี้ก็หาได้เป็นอุปสรรคอะไรเลยสำหรับท่าน ยิ่งทำให้ท่านได้รับผลแห่งความบริสุทธิ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ

ผู้เขียนได้สอบถามชาวบ้านในหมู่บ้านของอำเภอพร้าวที่ท่านอาจารย์เคยพักอยู่ และชาวบ้านที่มีชีวิตอยู่ในปัจจุบันซึ่งได้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า ขณะที่ท่านอาจารย์มั่นพักอยู่ในบริเวณนั้นซึ่งปัจจุบันเป็นสวนลำไยและมีหมู่บ้านหนาแน่นมาก แต่ครั้งที่ท่านมาพักนั้นครั้งนั้นยังเป็นดงดิบ มีสัตว์จำพวกเสือ, หมี, หมูป่าเข้ามากินวัวควายทำร้ายผู้คนหรือไม่ก็เข้ามาทำลายวัตถุสิ่งของผลาผลต่าง ๆ อยู่เสมอ ชาวบ้านเล่าว่า ท่านได้แนะนำให้พวกเขาแสดงตัวเป็นพุทธมามกะ (ผู้รับเอาพระรัตนเป็นที่พึ่ง–ผู้ใกล้ชิดพระรัตนไตย) และสอนให้พวกเขาเข้าใจในเหตุผลแห่งความเป็นจริงโดยไม่ให้มีความเชื่อถืออย่างงมงายไร้เหตุผล เพราะเหตุผลเป็นความจริงในพระพุทธศาสนาโดยท่านได้สอนเน้นถึงว่า คุณ-ธรรมนั้นมีความสำคัญยิ่งนัก เช่นที่เราพากันกราบไหว้พระพุทธปฏิมากรนี้ มิใช่ว่าเราไหว้หรือนอบน้อมต่ออิฐ–ปูน–ทองเหลือง–ทองแดง–ทองคำ–หรือไม้–ดิน เพราะนั่นเป็นแต่เพียงวัตถุก่อสร้างธรรมดาอย่างหนึ่งเท่านั้น เมื่อเราจะกราบไหว้พระพุทธรูปเราต้องกราบไหว้คุณธรรม คือมาระลึกถึงว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ท่านตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นผู้ไกลจากกิเลสเครื่องยั่วยวน ซึ่งถ้าไม่ไกลจากกิเลสแล้วเราก็ไม่ไหว้ เราไหว้เฉพาะท่านที่ห่างไกลจากกิเลสเท่านั้น อย่างนี้ชื่อว่า ไหว้พระองค์ท่านด้วยคุณธรรม จึงจะไม่ชื่อว่า ไหว้อิฐ–ปูน– ฯลฯ การไหว้พระธรรมซึ่งเป็นคุณธรรมที่มีอยู่ในพระพุทธองค์ก็เช่นกัน โดยกล่าวคำเป็นต้นว่า สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ธมฺมํ นมสฺสามิ–พระ-ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนมัสการกราบไหว้พระธรรมนั้นเพราะถ้าพระธรรม (คำสอน) ที่กล่าวแล้วไม่ดีและเมื่อพิจารณาเห็นประจักษ์แล้วว่าไม่มีเหตุผลเราก็ไม่ไหว้ไม่นอบน้อม ดังนั้นเราจึงไหว้แต่พระธรรมที่กล่าวดี มิฉะนั้นแล้วเราก็จะกราบถูกเพียงแต่ใบลานคือใบไม้ เพราะไปเข้าใจเสียว่า ใบไม้คือธรรมนี้ชื่อว่าไม่ถูกต้อง เราจะต้องกราบให้ถูกให้ตรงต่อคำสอน คือพระธรรมของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง

สำหรับพระสงฆ์อันเป็นสาวกผู้สืบพระศาสนาคือหลักธรรมของพระพุทธเจ้าก็มีนัยเช่นเดียวกัน การที่เราให้ความเคารพกราบไหว้สักการะก็โดยมาระลึกถึงว่า ท่านเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมีการเป็นอยู่อย่างสงบไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ใคร ๆ พร้อมกันนี้ท่านยัง

ดำรงภาวะเป็นเนื้อนาบุญอันเอกอุของชาวโลก ดังนั้นเมื่อเราจะกราบไหว้เราก็กล่าวคำว่า สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สงฺฆํ นมามิ–พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี ชื่อว่าเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้านอบน้อมกราบไหว้พระสงฆ์นั้น ถ้าพระสงฆ์มีการปฏิบัติไม่ดีเราก็ไม่กราบ เรากราบผู้ที่ท่านปฏิบัติดี อย่างนี้ชื่อว่า กราบถูก มิฉะนั้นจะเป็นว่าเรากราบคนหรือธาตุ ๔ เท่านั้น ดังนั้นขณะที่เรากราบโดยกล่าวคำระลึกดังที่กล่าวมาแล้วและมีพระสงฆ์อยู่ต่อเฉพาะหน้าเราอาจจะไม่ถูกเรากราบ ถ้าพระสงฆ์รูปนั้นปฏิบัติไม่ดีเมื่อทำได้ดังกล่าวชื่อว่าเรากราบได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด สรุปแล้วกราบไหว้ใด ๆ ก็ตามถ้าเรากราบโดยยึดเอาคุณธรรมเป็นที่ตั้งเป็นหลักแล้ว เราจะไม่มีการกราบผิดเลยเพราะการกราบไหว้โดยเท้าความถึงคุณธรรมนั้นจึงจะชื่อว่าเป็นเหตุผล หรือสมกับเหตุ–ผลนั้นก็คือ กราบได้ไม่ผิดจึงจะได้รับความสงบร่มเย็นเป็นบุญ ฯ

ผู้เขียนรู้สึกอิ่มอกอิ่มใจมาก ที่ได้ฟังโยมเขาอธิบายถึงคำสั่งสอนของท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่เขาได้พากันจดจำเอาไว้และได้นำมาเล่าให้ฟังได้อีกจึงทำให้ได้ความจริงมาอีกข้อหนึ่งว่า ท่านอาจารย์ท่านได้สอนคนบ้านนอกที่ไกลการศึกษาให้เข้าใจถึงข้อเท็จจริงซึ่งบางทีอาจจะดีกว่าผู้ที่ศึกษาแล้วอยู่ในเมืองหลวงเสียอีก....

โยมคนนั้นได้เล่าถึงท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านสอนต่อไปว่า ศาสนา คือตัวของเราและอยู่ที่ตัวของเราเพราะเหตุไร ? ก็เพราะว่า ตัวตนของคนเรานี้เป็นที่ตั้งของพระ-พุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมก็ทรงแสดงถึง ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กายและใจปฏิบัติก็ให้ปฏิบัติที่ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กายและที่ใจ ไม่เห็นให้ปฏิบัติที่อื่น ๆ นอกจากที่ดังกล่าว บางคนก็ว่า ศาสนาอยู่ในคัมภีร์ใบลาน โยมคนนั้นได้เล่าให้ฟังว่า ไม่ใช่อยู่ในคัมภีร์ใบลาน ก็ในใบลานหรือในกระดาษหนังสือทั้งหลายก็คนเรานั่นแหละไปจารึกไว้หรือไปเขียนไว้และทำมันขึ้นมา ซึ่งถ้าคนไม่ไปเขียนหรือไปทำมันขึ้นมา มันจะเป็นหรือมีขึ้นมาได้อย่างไร บางคนว่าศาสนาอยู่ในวัดวาอารามหรือพระสงฆ์ โยมคนนั้นก็ได้รับอรรถาธิบายจากท่านอาจารย์มั่น ฯ ว่า วัดนั้นใครเล่าไปสร้างให้มันเกิดขึ้นก็คนนั้นแหละพระสงฆ์ใครเล่าไปบวชก็คนนั้นแหละบวชขึ้นมา ก็เป็นอัน ศาสนาอยู่ที่ตัวของเรา....

การที่เราจะปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติศาสนาจึงเป็นสิ่ง ที่ตัวเราจะต้อง มีความรับผิดชอบ ถ้าไม่ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ คือการละบาป, บำเพ็ญบุญ เราจะต้องไปทำชั่วซึ่ง

ผิดศีลธรรมก็ต้องถูกลงโทษให้ได้รับความทุกขทรมาน ถ้าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบคือละความชั่วประพฤติความดีผลที่เกิดขึ้นก็คือความสุขสงบและความหลุดพ้นจากทุกข์ในที่สุด นี้คือการปฏิบัติพระพุทธศาสนาแล้วก็มีผล คือการปฏิบัติโดยการยกตัวของตนขึ้นจากหล่มหลุมแห่งวังวนวัฏสงสารเป็นต้น....

ผู้เขียนได้ฟังแล้วรู้สึกจับใจและมาเข้าใจว่า คนที่อยู่ในตำบลนอก ๆ ห่างไกลก็ยังมีความรู้ซึ้งในพระพุทธศาสนาได้ก็นับว่ายังดีมาก แต่ก็เกิดขึ้นจากท่านผู้รู้ที่ยอมเสียสละความสุขส่วนตัวโดยเข้าไปสอนให้รู้ธรรมได้....

ท่านอาจารย์มั่น ๆ ท่านได้เล่าให้ฟังต่อไปอีกว่า สำหรับอำเภอพร้าวนี้มีภูมิทำเลเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียรทางใจ และเป็นสถานที่แปลกประหลาดอยู่เพราะมีภูเขาเรียงรายอยู่ทั่ว ๆ ไป ที่แปลกคือ ภูเขาวงล้อมเป็นเหมือนกำแพงเมือง มองดูแต่ไกลสูงตระหง่านง้ำตั้งอยู่เป็นระยะ ๆ แลตอนใดที่เขาไม่จรดถึงกันก็ปรากฏเป็นช่องเขาขาดดูประดุจหนึ่งประตูของกำแพงเมือง บริเวณเหล่านี้เราจะเลือกเอาเป็นสถานที่สำหรับทำความเพียรได้สบายมาก เพราะบริเวณนี้แวดวงด้วยขุนเขาและป่าละเมาะโปร่งสบาย ทุ่งนาก็มีเป็นแห่ง ๆ สลับกับลำธารห้วยระแหงซึ่งมีอยู่โดยทั่ว ๆ ไป พร้อมกันนี้หมู่บ้านก็ตั้งเรียงรายอยู่กันเป็นหย่อม ๆ มากบ้างน้อยบ้างพอได้อาศัยเป็นโคจรคามบิณฑบาตตามสมควร....

ท่านจึงปรารภในใจว่า สมควรจะได้อยู่พักเพื่อการบำเพ็ญให้นานสักหน่อยประกอบกับลูกศิษย์ลูกหาของท่านที่ได้รับคำสั่งสอนและปฏิบัติตามมรรคาที่ท่านได้แนะนำพร่ำสอนแล้วก็ได้รับผลพอสมควร แต่ก็ยังมีข้อสงสัยหรือไม่ ก็ผลที่ตนได้รับนั้นยังไม่เป็นที่พอใจ ซึ่งก็ได้พากันพยายามติดตามหาท่านอยู่ตลอดมา ส่วนมากก็อยู่ทางภาคอีสานและเมื่อท่านได้มาอยู่ทางภาคเหนือจึงพยายามเดินทางมาหาท่าน เท่าที่โอกาส จะอำนวยให้จึงปรากฏว่าได้มีพระภิกษุสามเณรทางภาค อีสานเป็นจำนวนไม่น้อย ได้พากันเดิน ทางมาพบท่านที่เชียงใหม่และเมื่อได้ข่าวว่าท่านอยู่ที่อำเภอพร้าวจึงได้ไปหาที่นั่น แล้วก็มีมากขึ้นตามลำดับ เพราะแต่ก่อนท่านพยายามไม่อยู่ที่ไหนนาน ผู้ติดตามไม่ใคร่จะพบ เมื่อท่านอยู่อำเภอนี้นานเข้า ทำให้มีการเล่าลือว่าท่านอยู่แห่งนี้นาน พระภิกษุสามเณรผู้ได้รับความเย็นใจจากท่านก็ได้โอกาสรีบติดตามเพื่อจะได้พบ และต้องการฟังธรรมเทศนาของท่าน

ท่านเล่าว่า ในระยะนี้เราต้องการที่จะพบกับลูกศิษย์ลูกหาเหมือนกัน เพราะจะได้ปรับความเข้าใจในเรื่องปฏิบัติทางใจให้มีความละเอียด และมีหลายสิ่งหลายอย่างที่จะต้องปรับปรุง เพราะการปฏิบัติจิตใจ จะต้องศึกษาให้รอบคอบ เนื่องจากว่าเป็นนามธรรมเป็นสิ่งที่จะต้องมีประสบการณ์ในตนเอง คือการกระทำที่เกิดขึ้นในใจนั้นมีหลายอย่างที่จะต้องใช้ปัญญาวิจารณ์ หาเหตุผลเพื่อให้การดำเนินไปในทางที่ถูกต้องจริง ๆ เปรียบเทียบเท่ากับพระไตรปิฎกในคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในปีนี้เคยมีพระอาจารย์ที่เคยเป็นศิษย์ของท่าน ในเมื่อท่านได้แนะนำสั่งสอนอยู่ในภาคอีสานจำนวนมาก ได้เริ่มคิดถึงท่านที่ได้จากมาอยู่ทางภาคเหนือหลายปีแล้วจึงต่างก็ได้คิดจะติดตาม เพราะขณะที่ได้อยู่กับท่านนั้นได้รับผลทางใจมากเหลือเกินจนมีความมหัศจรรย์มาก มีอุปมาเหมือนเปิดของที่ปิด หงายของที่คว่ำ....

ซึ่งในขณะนั้นการปฏิบัติทางด้านจิตใจยังงมงายกันมาก หากท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้มาปรับปรุงแนะนำปฏิบัติเข้าทาง จึงทำให้เกิดความจริงขึ้นจนเป็นที่เชื่อมั่นในตนอย่างหนักแน่นเข้า ข่าวความดีของการปฏิบัติทางด้านจิตใจหรือการปฏิบัติกัมมัฏฐานได้แพร่สะพัดไปอย่างรวดเร็วทำให้ผู้หวังดีอยากพ้นทุกข์ ได้น้อมตัวเข้ามาเป็นศิษย์เพื่อการอยู่ปฏิบัติกับท่านจำนวนมากขึ้นทั้งพระธรรมยุติและพระมหานิกาย เพราะการปฏิบัติทั้งทางด้านพระธรรมวินัยและการปฏิบัติธุดงค์ตลอดถึงกิจวัตรต่าง ๆ ได้แนะนำและพาปฏิบัติอย่างเคร่งครัดและเหมาะสม ซึ่งในขณะนั้นยังไม่มีหมู่ใดคณะใดกระทำได้ เพราะผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามปฏิปทาของท่านอาจารย์มั่น ฯ นั้นเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพจริง ๆ

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มีการตื่นตัวในเรื่องของการปฏิบัติทางใจมากขึ้น แม้จะอยู่ในวงของภิกษุแต่ก็มั่นคงและแผ่ออกถึงญาติโยมในปัจจุบัน ในระยะเพียงไม่กี่ปี ความขยายตัวของคณะปฏิบัติก็กว้างขวางออกไปอย่างมากพอสมควรทีเดียว นับเป็นประโยชน์ทั้งแก่ภิกษุสามเณร และอุบาสกอุบาสิกา ในระยะแรกนี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้พาคณะศิษย์เที่ยวธุดงค์ เพื่อวิเวกวกเวียนอยู่เฉพาะภาคอีสานในถ้ำภูเขา ป่าใหญ่ เพราะการธุดงค์นั้นมีความมุ่งหมายที่จะเป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติทางใจจริง ๆ ในกรณีนี้ท่านเองมีความชำนาญลู่ทางการไปมามาก ท่านจึงแนะนำแก่ศิษย์ได้ถูกต้อง ควรจะไปอยู่ถ้ำโน้นถ้ำนี้ เขาโน้นเขานี้ หรือป่าโน้นป่านี้เป็นต้น เมื่อได้ธุดงค์ไปทำความเพียรในที่ต่าง ๆ

ปฏิบัติได้ผลอย่างไรทุก ๆ องค์ก็นำไปศึกษากับท่านต่อไป และทุกครั้งที่มีการศึกษานั้นก็จะรับความกระจ่างแจ้งอย่างดียิ่ง

เมื่อเป็นเช่นนี้ ผลก็เกิดขึ้นทำให้ได้รับความก้าวหน้าของการดำเนินได้เป็นอย่างดียิ่ง ซึ่งยังไม่เคยมียุคใดในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่จะบังเกิดผลแห่งการปฏิบัติด้านจิตใจที่ยิ่งใหญ่เหมือนกับครั้งที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้กระทำขึ้น ที่กล้ากล่าวเช่นนี้ เพราะเป็นความจริงซึ่งผลปรากฏจนถึงปัจจุบัน ผู้ที่ดำเนินจิตเป็นลูกศิษย์ของท่านนั้นนับมาแต่ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม พระอาจารย์มหาปิ่น ปญฺญาพโล พระอาจารย์เทศ เทสรงฺสี พระอาจารย์อ่อน ญาณสิริ พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร พระอาจารย์แหวน สุจิณฺโณ พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ พระอาจารย์ขาว อนาลโย พระอาจารย์ชอบ พระอาจารย์มหาบัว ญาณสมฺปนฺโน รุ่นสุดท้ายก็ผู้เขียน และพระอาจารย์วัน อุตฺตโม ยังมีอีกนับได้กว่า ๘๐๐ องค์ ที่เป็นศิษย์ของท่าน ทั้งยังมีชีวิตอยู่และทั้งมรณภาพไปแล้ว ซึ่งท่านเหล่านั้นก็ได้ทำกิจพระศาสนา ได้รับผลประโยชน์อย่างยิ่งทั้งตัวของท่านและผู้อื่น

ผู้เขียนจึงกล้าพูดว่า ไม่มียุคใดที่การปฏิบัติจิตใจได้ถูกฟื้นฟูขึ้นเท่ากับยุคนี้ แต่ก่อนพระอาจารย์มั่น ฯ เริ่มปฏิบัตินั้นก็ยังไม่เห็นมีการปฏิบัติกันเท่าไร และดูยังลึกลับอยู่มาก หลังจากศิษย์ของท่านได้รับความจริงในด้านนี้แล้วนำเผยแพร่ทั่วประเทศไทย ความตื่นตัวเรื่องการปฏิบัติจึงมีขึ้น เนื่องจากว่าอุบาสกอุบาสิกาได้รับ ผลคือความเยือกเย็นสบายเห็นความบริสุทธิ์แท้จริงจากศิษย์ของอาจารย์มั่น ฯ มากขึ้นตามลำดับเพื่อนำมาปฏิบัติทางด้านจิตใจกันขึ้นมาก ถ้าหากไม่รีบหาวิธีปฏิบัติแล้วญาติโยมอุบาสกอุบาสิกาก็จะต้องหันมาศึกษาการปฏิบัติกับพระที่เป็นศิษย์ท่านอาจารย์มั่น ฯ เสียหมด จะทำให้ประโยชน์บางประการของคนอื่นต้องเสียหมดไป จึงปรากฏมีการตื่นตัวของสำนักวิปัสสนามากมายเกิดขึ้น ถูกบ้างผิดบ้างไปตามเรื่องของศาสนาแต่ละคณะ

ผู้เขียนก็ได้รับประสบการณ์จากศิษย์พระอาจารย์มั่น ฯ เช่นเดียวกัน เพราะขณะนั้นผู้เขียนอายุเพียง ๑๓ ปี เท่านั้น และขณะนั้น พ.ศ. ๒๔๗๖ ก็มาได้ความดีของการปฏิบัติจิต อย่างน่าพิศวง จนถึงกับบวชปฏิบัติกับศิษย์พระอาจารย์มั่น ฯ จนได้ติดตามปฏิบัติถึงกับได้ไปอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ แต่ก่อนนี้ผู้เขียนยังไม่เห็นมีการปฏิบัติวิปัสสนาเลยผู้เขียนเองยังถูกชาวบ้านเขาตำหนิว่า การปฏิบัติวิปัสสนานั้นเดี๋ยวจะบ้า แล้วเขาพูดว่าไม่มีประโยชน์ บางพวกก็พูดว่า มรรคผลไม่มีแล้วดู ๆ มันมืดมนเหลือเกิน ใน

ครั้งนั้นผู้เขียนยังว่าไม่มียุคใดในกรุงรัตนโกสินทร์ที่จะเหมือนกับพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ได้ฟื้นฟูการปฏิบัติวิปัสสนาเจริญถึงขั้น.

พ.ศ. ๒๔๗๘

๑๒ ปี ในการอยู่เชียงใหม่ ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ ทุ่งหมากเข้า อ. พร้าว

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในท้องที่อำเภอพร้าวนั้นมีที่วิเวกเหมาะสมกับการบำเพ็ญกัมมัฏฐานมาก ท่านพระอาจารย์มั่น ฯ ท่านเดินธุดงค์วกเวียนอยู่ในอำเภอนี้หลายปี

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คณะศิษย์ของท่านที่ได้ถูกอบรมไว้แล้ว โดยส่วนมากอยู่ทางภาคอีสาน ที่พยายามสืบเสาะหาพระอาจารย์มั่น ฯ ว่าอยู่แห่งหนตำบลใด จึงได้ข่าวว่าอยู่ทางอำเภอพร้าว ต่างก็หาวิธีที่จะมาหาท่านด้วยความยากลำบาก เพราะโดยส่วนมากก็เดินโดยเท้า บางองค์บางท่านพยายามฟังข่าว และเสาะหาท่านอยู่หลาย ๆ ปี กว่าจะพบ บางท่านก็ได้พบง่าย คือพอรู้ว่าศิษย์จะมาและศิษย์นั้นอาจจะมีความสำคัญในอนาคตหรือจะเป็นกำลังให้แก่พระพุทธศาสนาท่านจะเอาใจใส่พิเศษ เพื่อให้เกิดผลทางใจ ท่านจะถือโอกาสไปคอยรับการมาทีเดียว

เป็นความประสงค์ของท่านที่จะรวมศิษย์อีกครั้งตามที่ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟัง เพราะหลังจากการธุดงค์แสวงหาความสงบ พิจารณาถึงปฏิปทาต่าง ๆ แล้ว สมควรจะแก้ไขปรับปรุงสิ่งที่ยังบกพร่องอยู่ ให้เต็มพร้อมและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ฉะนั้นจึงไม่แปลกอะไรที่คณะศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ฯ ในปัจจุบัน ที่มีความสามารถมากก็เป็นที่เคารพนับถือจากพุทธบริษัทโดยทั่วไป

จึงปรากฏว่า พระอาจารย์จากภาคอีสานได้เดินทางไปพบกับท่านที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยเฉพาะอำเภอนี้ก็ถูกความประสงค์ของท่าน โดยไม่ต้องไปนิมนต์ หรือสั่งการให้มา แต่เป็นความต้องการ หรือความประสงค์ที่ตรงกันเกิดขึ้น ทางศิษย์ต้องการจะพบ เพื่อจะได้ศึกษาธรรมให้สูงยิ่งขึ้น ทางอาจารย์ต้องการจะพบจะได้แก้ไขปรับปรุง

ที่ได้สอนไว้ ให้มีความบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น และให้ได้ผลยิ่งขึ้น ความประสงค์ตรงกันหลังจากท่านอาจารย์มั่น ฯ จากศิษย์ไปประมาณ ๘ ปี

นับแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พระเถรานุเถระจำนวนมากจึงหลั่งไหลขึ้นเชียงใหม่ เพื่อการเข้าพบหาท่านอาจารย์มั่นฯทั้งกิตติศัพท์ก็กำลังเลื่องลือว่าท่านผู้เป็นมีความบริสุทธิ์ และมีความสามารถในอันที่จะแนะนำศิษยานุศิษย์ให้ได้รับผลทางใจ ผู้ใดต้องการความสงบหรือความพ้นจากทุกข์แล้วก็จะไปหาไปพบหรือไปอยู่กับท่าน ก็จะได้ผลอย่างเต็มที่ทีเดียว ข่าวนี้เป็นที่ทราบดี ในขณะนั้นผู้เขียนก็บรรพชาเป็นสามเณรได้เพียง ๒ พรรษา ข่าวความดีงามในการปฏิบัติของท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ส่งเข้าสู่ใจของผู้เขียนตลอดทุกระยะเวลา ทำให้เกิดความกระตือรือร้นในอันที่จะต้องการพบท่านเป็นอย่างยิ่ง แต่ขณะนั้นโอกาสยังไม่ให้เลย ประกอบกับผู้เขียนยังอยู่กับพระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ และการปฏิบัติกัมมัฏฐานยังอยู่ในขั้นที่ยังใช้ไม่ได้ดี ท่านอาจารย์กงมาท่านว่า "เณรอยากไปหาท่านอาจารย์มั่น ฯ หรือ ถ้าหากเณรมีภูมิจิตต์แค่นี้ มีหวังโดนตูมเดียวพัง" ท่านอาจารย์กงมา ท่านหมายความว่า ใครที่มีภูมิจิตต์อ่อน โดนท่านดุเอาก็สู้ไม่ไหว ก็เป็นเหตุให้ผู้เขียนพยายามบำเพ็ญจิตต์อย่างหนักตลอดมา แต่จนแล้วจนรอดผู้เขียนก็ไม่ได้โอกาสที่จะขึ้นไปพบพระอาจารย์มั่น ฯ ที่เชียงใหม่ จนท่านอาจารย์มั่น ฯ ไปพักอยู่บ้านเดิมของอาจารย์กงมา ท่านจึงพาผู้เขียนไปพบพระอาจารย์มั่น ฯ สมใจ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๕

เมื่อคณะศิษย์ทั้งหลายไปพบพระอาจารย์มากขึ้น ท่านได้พาเที่ยวธุดงค์ไปตามป่าเขาถ้ำตามที่เห็นสมควรแล้ว ท่านก็แนะนำปฏิปทาข้อควรปฏิบัติต่าง ๆ จนเป็นผลในทางจิตมากขึ้น

ได้รับประโยชน์อย่างที่เป็นปึกแผ่นยิ่งขึ้น เนื่องจากการกระทำที่ท่านทำให้เป็นตัวอย่างนั้นหนึ่ง และการแนะนำไปตามความเป็นจริงเกิดขึ้นนั้นหนึ่ง ซึ่งการณ์เช่นนี้น้อยนักที่ผู้เป็นอาจารย์จะหาโอกาสช่วยศิษย์ให้ได้ถึงขนาดนี้ เป็นหลักการที่ไม่ใคร่จะปรากฏในที่ต่าง ๆ เพราะเหตุว่าการกระทำเช่นนี้ต้องมีความหนักแน่นหวังเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและแก่มนุษย์ชาติอย่างแท้จริงจึงจะทำได้ เพราะจะต้องเหน็ดเหนื่อยลำบากและทุรกันดารตลอดถึงการเอาจิตใจเข้าพัวพันโอบอ้อมระวังเพื่อให้ผู้ดำเนินได้เดินไปในทางที่ถูกตลอดเวลา

กาลและสถานที่ช่างเป็นใจอะไรเช่นนั้น เหตุคือความเจริญของท้องถิ่น แต่ละแห่งในแถบนี้ยังเป็นลักษณะบ้านป่า แม้แต่ตัวอำเภอเอง ตลอดถึงอุปนิสัยใจคอของคนบ้านนี้ ก็ยังไม่รู้วัฒนธรรมต่างชาติ ที่จะเข้ามาครอบคลุม เกาะกุมจิตใจให้ละเมอเพ้อพกไปจนถึงทำตนให้หลงจากวัฒนธรรมอันดีงามของพระพุทธศาสนา จึงทำให้คณะกัมมัฏฐานในสายของพระอาจารย์มั่น ๆ ซึ่งต้องการความสงบวิเวกปราศจากความปลิโพธ ได้เป็นไปตามความประสงค์ของท่านเป็นอย่างดีโดยความเชื่อฟัง ซึ่งท่านบอกแนะนำให้มาทำบุญตักบาตร ฟังธรรมในเวลาที่ควร ไม่ต้องมาเฝ้าแหนรบกวนอยู่ตลอดเวลา ตลอดถึงบอกให้รู้ว่าคณะนี้ต้องการความสงบ เขาทั้งหลายก็เชื่อฟังมิต้องคอยคุกค่าเอาในเมื่อผู้คนมารบกวนความสงบ

ทั้งนี้จึงเป็นโอกาส ให้แก่พระภิกษุสามเณร ที่จะเชื่อฟังโอวาทของท่านอาจารย์อย่างเต็มเปี่ยมไม่มีการปกพร่อง เป็นเหตุให้ต่างก็ได้รับความรู้อย่างมีประสิทธิภาพระหว่างศิษย์กับอาจารย์จะพึงได้ ด้วยเหตุอย่างนี้จึงทำให้ศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ๆ แต่ละองค์ที่ได้รับการฝึกฝนทรมานแล้ว เป็นพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิในเวลาต่อมาจนถึงได้ทำคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง

สถานที่ ๆ ท่านจำพรรษานั้น ทุก ๆ แห่งได้เกิดเป็นสถานที่มีความสำคัญขึ้นในปัจจุบัน เพราะต่างก็มาคิดกันว่า ท่านผู้ทรงคุณวุฒิในทางใจเช่นท่านอาจารย์มั่น ๆ นี้ เมื่อท่านไปอยู่ที่ใดก็ควรจะสร้างอนุสรณ์ขึ้นในที่นั้น ๆ เพื่อจะได้ตามระลึกถึงข้อปฏิบัติที่ท่านได้แสดงให้ศิษย์อันซาบซึ้งนั้น จึงไม่เป็นการแปลกประหลาดอะไร ในเมื่อเราจะได้เห็นภาพอนุสรณ์ของสถานที่แต่ละแห่งที่ท่านจำพรรษาอยู่ เพราะบรรดาศิษย์ของท่านที่กำลังทำการเผยแพร่พระธรรมของพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ตามกุศโลบายของพระอาจารย์มั่น ๆ ตนของตนก็ได้รับความสงบเย็นใจและกาย และผู้ที่ได้รับฟังคำสอนก็เย็นใจ ผลที่ได้รับนั้นประมาณค่ามิได้ จึงไม่เป็นของน่าแปลกอะไรเลยที่เขาเหล่านั้นจะได้พยายามเสียสละทุนทรัพย์อันเป็นของภายนอกเพื่อก่อสร้างอนุสรณ์ ในที่แต่ละแห่งที่ท่านเคยอาศัยอยู่พรรษา ทั้งนี้ก็เพราะมาเห็นคุณประโยชน์ที่ได้รับทางจิตใจ จากการพร่ำสอนของท่านอาจารย์มั่น ๆ นั้นซึ่งแต่ละคำมีค่ายิ่งกว่าเงินทอง ตามสามัญธรรมดาเราชาวพุทธต่างก็ทราบกันดีว่า อันเงินทองธนสารสมบัติใด ๆ ในโลกนี้นับว่าเป็นโลกียทรัพย์ซึ่งต้อง

ตกอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ คือเป็นของที่จะผุพังเสื่อมสลายนำติดตนตามตัวไปไม่ได้ในปรภพ แต่ทรัพย์อันยอดเยี่ยมคือ โลกุตระทรัพย์นั้นอยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์ของสามัญลักษณ์หรืออยู่เหนือธรรมชาติ เพราะไม่สูญสลายสามารถที่จะให้ความสุขกายสบายใจ ให้ความเยือกเย็นแก่จิตใจ พร้อมกันนี้โลกุตระทรัพย์อันนี้ยังติดตนตามตัวไปทุกภพทุกชาติ

ถ้าหากจะย้อนหลังจากปัจจุบันไปอีกสัก ๓๘ ปี โดยหวนกลับมาระลึกถึงภาพพจน์ในอดีต อันประกอบด้วยป่าเขาลำเนาไพรเพรียบพร้อม ไปด้วยเสียงจักจั่นและเรไร ในเขตพื้นที่อำเภอพร้าว ซึ่งเราจะไม่เห็นรถยนต์ เราจะไม่เห็นตึกร้านบ้านเรือนอันสูงตระหง่านระเกะระกะ เราจะไม่เห็นเสาสายไฟฟ้าอันกอปรด้วยแสงสีสว่างประกายแววววับระยิบระยับจับหัวใจของคนในยุคที่กล่าวกันว่าศิวิไลย์นี้ แต่จะเห็นเพียงทางเดินด้วยเท้า หรืออย่างดีก็ทางเกวียนที่ลากด้วยวัวซึ่งนับว่าเป็นทางยาวเหลือประมาณ เมื่อคำนวนจากตัวเมืองเชียงใหม่แล้วก็ประมาณ ๘๐ กว่ากิโลเมตร แม้แต่แสงไฟซึ่งใช้ตะเกียงโคมต่าง ๆ อย่างดีก็แค่ตะเกียงเจ้าพายุ...

ดังนั้นสภาวะอย่างนี้จึงเป็นบรรยากาศดีมาก เหมาะสำหรับนักปฏิบัติที่แสวงหาความวิเวกทางกายและทางจิต แม้แต่เพียงเดินไปไม่กี่กิโลเมตร ก็จะพบสถานที่ที่สงบสงัดแล้ว ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า เมื่อเราได้ที่สงบดี จะแนะนำธรรมต่าง ๆ ก็ดีไปด้วย เป็นเหตุให้พิจารณาได้ลึกซึ้ง เทศนาได้ลึกซึ้ง เพราะผู้ฟังก็สงบ ผู้แสดงก็สงบ สถานที่ก็สงบ จึงนับว่าเป็นสัปปายะเท่ากับเป็นการส่งเสริมเกื้อกูลให้ซึ่งกันและกัน หากว่าผู้ฟังสงบ ผู้แสดงสงบ แต่สถานที่ไม่สงบมีเสียงอื้ออึง ก็จะทำให้ไม่ได้ผล ทำให้เสียผลไปถึง ๓๐ เปอร์เซนต์ ซึ่งแม้ว่าธรรมนั้นจะเป็นธรรมที่ละเอียดอ่อนลึกซึ้งสุขุมคัมภีรภาพ ไพเราะนุ่มนวลควรแก่การสดับสักเพียงใดก็ตาม ผลก็จะไม่ได้เต็มที่น่าเสียดาย ทำไม ? จึงเป็นเช่นนั้น ท่านได้เปรียบเหมือนกับน้ำที่เต็มขัน เมื่อเราถือเดินไปขยอกไปมันก็หกไป โดยเหตุนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาสถานที่สงบสงัดแสดงธรรมจึงจะประสบผล อีกประการหนึ่งเล่า ผู้ฟังไม่สงบ คือไม่ได้ตั้งใจจ่อจด ทำใจส่งไปที่อื่น ๆ ตลอดถึงพูดคุยกัน อันนี้จะต้องเสียผลไปถึง ๕๐ เปอร์เซนต์ เพราะขาดภาชนะที่รองรับคือผู้ฟัง เหมือนกับน้ำตกที่ตกลงมาจากท้องฟ้า ผู้ต้องการน้ำฝน แต่

รองรับน้ำฝนด้วยภาชนะรั่วแม้ฝนจะตกลงมาสักเท่าใดก็ไม่สามารถจะขังอยู่ได้ พระธรรมแม้จะดีสักเพียงใดก็ตาม แต่เมื่อผู้ฟังไม่มีความตั้งใจแล้วธรรมนั้นก็ไร้ผล สำหรับผู้แสดงไม่สงบ คือการแสดงธรรมโดยจับคัมภีร์อ่านบ้าง นึกถึงธรรมตามหัวข้อที่จำได้บ้าง ไม่ได้บ้าง อัตโนมัติเองเสียบ้าง แสดงธรรมติดตลกบ้าง แสดงธรรมโดยหวังเพื่อกัณฑ์เทศน์บ้าง เหล่านี้ชื่อว่าความไม่สงบของผู้แสดง ผลที่ได้รับก็มีไม่ถึง ๕๐ เปอร์เซนต์ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านว่า ความสงบจากผู้แสดง ความสงบจากผู้ฟัง ความสงบจากสถานที่ประกอบกับผู้แสดง ผู้ฟังมีความภูมิใจนั่นเองที่จะได้รับผลเต็มที่ นี้เป็นความจริงซึ่งผู้เขียนและสหธรรมิกพร้อมกับครูบาอาจารย์ของผู้เขียนได้รับผลมาแล้วในอดีต....

พ.ศ. ๒๔๗๙

๑๒ ปี ในการอยู่เชียงใหม่ ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ จำพรรษาที่เขามูเซอร์ อ. แม่สาย จ. เชียงราย

ท่านอาจารย์มั่น ฯ เล่าให้ผู้เขียนฟังว่า เมื่อคณะศิษย์พากันมาหามากขึ้นทั้งเก่าและทั้งใหม่ ท่านอบรมธรรมอันเป็นภายในที่มีความสำคัญตามสมควรแล้ว ท่านก็แยกย้ายกันไปแสวงหาสถานที่วิเวกตามอัธยาศัย ส่วนตัวของท่านก็เลือกเอายอดเขาที่พวกชาวเขาเหล่ามูเซอร์ อันเป็นยอดเขาลูกหนึ่งที่สูงมากในอำเภอแม่สายแห่งนี้และมีหมู่บ้านประมาณ ๑๐ ครอบครัว อากาศบนยอดเขานี้หนาวตลอดปี บ้านพวกชาวเขาที่พวกเขาอยู่กันได้สร้างขึ้นด้วยไม้และมุงหญ้าทำไม้เป็นแผ่นมีทั้งกระพื้ และเปลือกถากเป็นกระดานล้อมรอบบ้านทุก ๆ หลังแม้กระทั่งสัตว์เลี้ยงก็ให้อยู่ในบ้านหมด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าอากาศหนาวจัด แต่มีกลิ่นสาปน่าดู ถึงเช่นนั้นพวกเขาก็สามารถอยู่ได้ เพราะความเคยชินนั่นเองท่านเล่าว่าพวกชาวเขาเหล่านี้รูปร่างก็ไม่เลว แต่หนักไปทางคนจีนอยู่ไม่น้อย

ท่านปรารภว่าการอยู่ในที่วิเวก เป็นเหตุให้จิตใจไม่คิดถึงโลกภายนอก ซึ่งมีแต่ความนึกคิดนี้หดตัวเข้า ยิ่งนานวันก็ยิ่งมีแต่ความมักน้อยในการนึกคิดมากเข้า นี้เป็นธรรมชาติช่วยให้เกิดประโยชน์ทางใจ เมื่อคณะศิษย์มามาก ท่านก็ให้อุบายซึ่งเป็นประโยชน์ของการดำเนินจิตและการที่จะสั่งสอนชุมนุมชน ความรู้รอบคอบนั้นเกิดจากความวิเวกมีประสิทธิภาพมาก มากกว่าการใช้การประชุมในงานที่มีแต่โลกภายนอกเข้าปะปน ซึ่งจะมีแต่ภายนอก แม้จะมีการแลกเปลี่ยนความรู้กันกับผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แต่เป็นเพียงสัญญาและตาภายนอกจึงเป็นเรื่องของความสมมติ ทั้งเป็นไปเพื่อพรรคพวกและทิฐิมานะ แต่ก็มีประโยชน์อยู่ตามสมควร เท่าที่สมมติจะให้ได้ ส่วนการประชุมที่ในวิเวก และแสวงหาประโยชน์จากการประชุมโดยการไปสถานที่วิเวก นี่แหละเป็นทางพระนิพพานเพื่อความไม่เกี่ยวข้องกังวล เป็นไปโดยเสียสละ ทำตัวให้เป็นสมณะที่ถูกต้องเป็นอย่างดี ต่างองค์ก็ต่างมีความมุ่งมั่นต่อการปฏิบัติธรรมชั้นสูงของพระพุทธ-ศาสนามาเป็นการรวมอยู่ในใจอันเดียวกัน เป็นเหตุให้ค้นคิดแต่หนทางปฏิปทาที่จะให้ก้าวหน้าในด้านนี้ เป็นการรวมคณะที่หวังความจริง ซึ่งเป็นการยากเหลือเกินที่จะมีศิษย์อาจารย์เช่นนี้ ความเป็นเช่นนี้เองที่สามารถยกระดับการปฏิบัติธรรมกัมมัฏฐาน หรือวิปัสนากัมมัฏฐาน อันเป็นธุระสำคัญธุระหนึ่งในพระพุทธศาสนาให้ปรากฏเป็นที่แจ่มแจ้งในยุคนี้เพราะเหตุแห่งความจริงนี้เอง

ภูเขาที่สูงตระหง่าน เรียงรายกันเป็นเทือกเขายาวเหยียด จากเชียงใหม่ถึงเชียงรายติดต่อเข้าไปจนถึงเขตพม่าหนาทึบไปด้วยต้นไม้นานาพรรณ มองดูเขียวชอุ่มเหมือนช่างภาพมาระบายสีเมื่ออยู่บนภูเขาลูกนี้ เมฆสีขาวเหมือนปุยฝ้าย ยังถูกลมพัดผ่านไปต่ำกว่าสถานที่อยู่เสียอีก ต้นสนที่พวกเขาใช้เอามาทำฟืนจุดไฟแทนขี้ไต้ มีมากขึ้นเต็มลูกภูเขา พวกชะนี ลิง ค่างมีมาก ซึ่งมันเองก็ไม่รู้ว่ามีคนอยู่แถวนั้น ต่างก็พากันมาหากินเป็นหมู่ ๆ โดดเต้นตามต้นไม้ จากต้นไม้นี้ไปต้นไม้โน้นส่งเสียงเจี๊ยวจ๊าวไปตามภาษาของมัน แต่เมื่อพวกมันมาถึงกลดของท่านอาจารย์ มันก็งงไปเพราะไม่เคยเห็นและพวกมันยิ่งส่งเสียงอีกทีก บางตัวทำชำเลืองมองยกมือป้องหน้าเบิ่งดูพวกแล้วพวกเล่าที่ผ่านเข้ามาทางนั้น อันเสียงสัตว์เหล่านี้แม้จะดังพอสมควรเพราะมากตัวแต่ก็ยังเป็นเสียงวิเวกวังเวงอยู่นั่นเอง มันไม่เหมือนเสียงคนทะเลาะกันหรือเสียงคนเอะอะ หรือเสียงรถ

เสียงเรือบิน เรือเหาะ เพราะเสียงเหล่านี้มิได้ให้เกิดเวิ้งว้างเวงเลย แต่มันทำให้เกิดความไม่สงบกระทบกระเทือนสมาธิของผู้บำเพ็ญตบะธรรม ตกเย็นถึงพลบค่ำฝูงนกจำนวนมากนานาพรรณมันคงจะไปหากินแล้วกลับมารวงรัง มันบินกันมาเป็นชุด ๆ หลากสี จำไม่ได้ว่าเป็นนกอะไรบ้าง กลับมาแล้วก็ส่งเสียงสำเนียงต่าง ๆ กัน แม้เราจะไม่ยอมมองแต่ก็ผ่านสายตาฉวัดเฉวียนเหมือนกับนกเลี้ยง เชื่องดี เสียงแหลม, เสียงทุ้ม, เสียงหนักเบาระงมไปรอบบริเวณ ทำไมหนอเสียงเหล่านี้จึงไม่เป็นภัย เมื่อเวลานั่งสมาธิ มันกลับทำให้จิตสงบเร็วขึ้นเสียอีก เสียงนกมันก็ร้องไม่ขาดระยะ แต่การทำสมาธิได้ผลขึ้นตามปกติไม่ต้องใช้ความพยายามจนเกินควร จึงหวลคิดถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า อรญฺญรุกฺขมูเลวา สุญฺญา คาเร จ ภิกฺขโว ในป่า ใต้โคนไม้เรือนว่าง เป็นที่สมควรแก่การบำเพ็ญสมณธรรมเป็นอย่างยิ่ง ระยะนี้เป็นเวลาพลบค่ำจำพวกจักกระจั่นเรไรมีมากเป็นพิเศษ มันพร้อมใจกันจริง ๆ สัตว์จำพวกนี้ ช่วยกันร้องออกเป็นเสียงเดียวกัน ดังกังวานเป็นช่วง ๆ แหลมคมเสียงนี้พวกเราจะหาเสียงอะไรเหมือนกับมันนั้นยากเหลือเกินแม้พวกมันจะพูดกันไม่รู้เรื่องเหมือนมนุษย์ แต่มันก็ยังมีความสามัคคีช่วยกันในการประสานเสียง ตัวมันเล็กสักเท่านิ้วก้อย แต่มันก็มีพลังแห่งการสามัคคีรวมกันเป็นหมู่นับด้วยร้อยด้วยพัน เสียงของมันไม่เคาะกันออกเสียงเดียวน่าสรรเสริญเสียงนี้ยิ่งกว่าสัตว์อื่นยังความวังเวงให้เกิดขึ้นยิ่งกว่าเสียงใด ผู้มีจิตใจไม่แก่กล้าจริง ๆ แล้ว จะต้องให้คิดถึงบ้าน แทบอยู่ไม่ได้เลยทีเดียว แต่สำหรับผู้เที่ยวธุดงค์หวังเพื่อความสงบแล้วก็ทำให้เพิ่มพลังให้เกิดความสงบยิ่ง ๆ ขึ้นไป ผู้อ่านคงแปลกใจว่าทำไม ปี พ.ศ. ๒๔๗๙ นี้ท่านถึงพูดเรื่องป่าเขามากนัก เนื่องจากท่านได้เล่าเรื่องนี้เพื่อเปรียบเทียบการวิวัฒนาการทางแก้ไขธรรมชาติ แก้กันจนจะไม่มีอะไรจะแก้แล้ว เร็วเท่าไรก็ไม่ทันใจมนุษย์ไม่พอความพอใจของมนุษย์นั้นไม่มีที่สิ้นสุดท่านจึงหันมาพูดเรื่องธรรมชาติบ้าง หรืออาจจะสดชื่นไปตามการอ่าน ครั้น เมื่อได้เวลากลางคืน ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าว่า จำพวกไก่ป่าพระยาลอทำไมมันจึงมีมาก เพราะเราจะได้ยินเสียงขันบอกเวลา โดยที่เราไม่ต้องไปตั้งยามตั้งโมง หากเราจะทำกำหนดไว้ให้ดีแล้ว มันจะขันบอกให้ทุก ๆ ยาม ๓ ชั่วโมงต่อครั้ง แต่ที่พวกมันจะพร้อมกันขันอย่างเอาจริงเอาจังเท่านั้นเป็นเวลาตี ๓ จะต้องมีหัวหน้ามาขันก่อนตัวหนึ่งจากนั้นมันก็จะช่วยกันขันเป็นการใหญ่ เสียงนี้จะส่งมาไกลมากแล้ว

มันก็ไม่เป็นภัยต่อความสงบของผู้ต้องการความสงบแต่อย่างใดเลย เนื่องจากไม่มีเสียงอื่นเข้าปะปนเพราะสัตว์พวกต่าง ๆ คงจะนอนหลับกันหมด เสียงขันของไก่จึงทำให้ได้ยินชัดเจนมากอันที่จริงแล้วมันก็ไม่น่าจะขันให้ดังมากเช่นนั้น เพราะเสียงของมันอาจเป็นภัยแก่มันเองเมื่อมนุษย์รู้ว่าพวกมันอยู่ตรงไหนก็จะตามเสียงของมัน แล้วจับมันไปแกงกินให้อร่อยไป พวกมันคงจะคิดกันว่าในตอนนี้ดึกแล้วมนุษย์ผู้เป็นภัยใหญ่หลวงของมันคงจะหลับสนิท มันจึงตะโกนเสียงของมันอย่างไม่กลัวภัย แต่พึงเข้าใจเถิดว่าอันธรรมชาติก็แสดงธรรมชาติออกมาให้ปรากฏ จึงน่าที่มนุษย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายควรจะช่วยกันรักษาธรรมชาติเอาไว้เถิดเพื่อให้ได้ศึกษาหรือหาความเย็นใจ หรือเพื่อให้ท่านสมณะทั้งหลายอาศัยธรรมชาติหาหนทางให้ถึงซึ่งพระนิพพาน หรือมิฉะนั้นก็เพื่อที่จะให้สมณะทั้งหลายเที่ยวแสวงหาความสงบตามภาวะของท่าน ๆ ก็จะได้ธรรมเทศนาหรือธรรมอันวิจิตรลึกซึ้งซึ่งเกิดจากธรรมชาติเหล่านี้แล้วก็นำมาบรรยายเป็นพระธรรมเทศนา

แนะนำประชาชนให้เดินทางถูกต้องตามคัลลองครองธรรมเพื่อจะมีประชาชนผู้เป็นชาวพุทธไม่ต้องพากันงมงายในสิ่งต่าง ๆ อันเป็นทางนำไปสู่มิจฉาทิฐิให้น้อยลงด้วยอาศัยชาวเราช่วยกันรักษาซึ่งธรรมชาติป่าไม้ ทั้งสิงห์สาราสัตว์ไว้

คืนวันที่ล่วงไปในป่าใหญ่ ที่มีทั้งเหวระหารลำธารน้ำ ยังความวิเวกลึกซึ้งแก่ท่านอาจารย์มั่น ฯ และศิษย์ผู้หวังพ้นทุกข์อย่างยิ่งนั้น เป็นสิ่งที่น่าอนุโมทนาการยิ่งนักแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายในท่ามกลางขุนเขาลำเนาไพรซึ่งจะมีหลายจำพวก เสียงที่ทำให้แวบวาบในหัวใจของผู้ที่มีตบะอ่อนนั้นก็คือเสียงตัวใหญ่ ๆ เช่นเสือโคร่ง เสือเหลือง ช้าง และงูจงอางเป็นต้นมีชุกชุมมากในขุนเขาเหล่านี้ ส่งเสียงคำราณก้องจนแผ่นดินสะเทือน มันเป็นเสียงที่มีอำนาจอะไรเช่นนั้น เพราะเหตุแห่งเสียงสัตว์ตัวร้ายนี้เอง ทำให้พระธุดงค์ทั้งหลาย ชอบที่จะธุดงค์สู่ป่าที่ใหญ่โต ในเทือกเขาอันกว้างขวาง เพราะเสียงเหล่านั้นตรงกันข้ามกับเสียง นก เสียงไก่ เนื่องจากมันเป็นเสียงไม่ไพเราะเสนาะโสตเลย ซึ่งเรื่องมันแสดงให้เห็นถึงความตายในเมื่อมันส่งเสียงออกมาแล้ว ในใจของผู้ได้ยินก็จะต้องนึกถึงตัวของมันว่าอยู่ไหน นึกอยู่ว่าอยู่ใกล้หรือไกล ถ้าอยู่ใกล้ก็จะต้องมีการระวังตัว จิตใจในขณะนี้ได้ยินเสียงคำรามของเสือช้างนั้นได้หดตัวลงอย่างน่าประหลาดใจ

ทีเดียว แต่มันก็หาพึ่งยากเหมือนกันเพราะสัตว์พวกนี้ จะไม่อยู่เกลื่อนกลาดมากมายเหมือนสัตว์เหล่าอื่น จึงต้องมีตามภูเขาในป่าใหญ่ไกลคนจริง ๆ จึงจะได้ยินเสียงมันเราจะพยายามตามเข้าไปอยู่ในดงอย่างนั้นหรือ หามิได้ เราเข้าไปในป่าใหญ่เพื่อต้องการวิเวก แต่เผอิญเสือมันก็ชอบจะอยู่ในป่าใหญ่ที่ไกลจากคนเหมือนกัน

อันการธุดงค์นี้ ท่านอาจารย์มั่นฯ และศิษย์ถือเป็นกิจวัตรที่จะต้องทำเป็นประจำเพราะถือมิให้อยู่ที่เดียวเป็นจำเจ เปลี่ยนที่อยู่บ่อย ๆ ก็จะทำให้ไม่ต้องเป็นปลิโพธิกังวลด้วยการยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ เป็นการแสวงหาธรรมสมควรแก่ธรรม ธรรมนั้นก็อยู่ในตัวเรานี่เอง ทำไมจึงจะต้องไปเที่ยวหาอยู่ป่าเขาทำไม ใช่แล้วธรรมอยู่ในตัวเรา แต่การไปตามถ้ำป่าเขานั้นก็เพื่อแสวงหาความสงบให้ได้ เนื่องจากจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายสับสนไปตามอารมณ์มากเหลือ มากจนเกินควรจำเป็นต้องหาวิธีลดความสับสนเหล่านี้โดยวิธีต่าง ๆ ซึ่งก็ได้แก่การบำเพ็ญสมาธิให้มาก สงบให้มาก แต่การที่จะสงบใจได้นั้นก็ต้องบั่นทอนทางกายให้มาก ๆ เช่นการออกบวชก็ตัดไปส่วนหนึ่ง ออกบวชแล้วบำเพ็ญสมาธิ ก็ตัดเข้าไปอีกส่วนหนึ่ง ไม่ใช่แต่บวชยังต้องออกไปธุดงค์ ฉันหนเดียว ก็ตัดเข้าไปอีกเปลาะหนึ่ง เมื่อธุดงค์ก็เดินเข้าไปในป่าใหญ่ไม่มีอะไรในตัว นอกจาก กลด, มุ้ง, บาตร, เท่านั้นที่เป็นบริขารของนักบวช ก็ตัดเข้าไปอีก ยิ่งท่านตัดมากเท่าไร การ-หดตัวของอารมณ์ก็มีมากขึ้นเท่านั้น เมื่อการหดตัวของอารมณ์มากเข้า จิตก็จะได้ชื่อว่าถูกทรมานอย่างหนักหน่วง เพราะจิตมนุษย์ชอบแต่สิ่งที่เติมอารมณ์เท่านั้น ยิ่งเติมอารมณ์ได้มากก็ยิ่งพอใจจึงชื่อจิตได้ถูกทรมานด้วยทำให้จิตหดตัวลง นี่คือการรับประโยชน์จากการอยู่ป่าอย่างแท้จริง ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านอธิบายให้ผู้เขียนฟัง

พ.ศ. ๒๔๘๐

๑๒ ปี ในเชียงใหม่ของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ
จำพรรษาที่พระธาตุจอมแจ้ง อ. แม่สวย จังหวัดเชียงราย

การบำเพ็ญประโยชน์แก่พวกอยู่ในป่าดงอันเป็นถิ่นที่แสนจะกันดาร และต่างภาษานั้นยากนัก ในสมัยนั้นการไปไหนแต่ละแห่งต้องใช้การเดินใช้เวลาหลาย ๆ วันจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง ก็การอยู่กับพวกชาวเขาเผ่าหนึ่ง คือ มูเซอร์ ท่านก็ได้อาศัยพวกเหล่านี้อยู่จำพรรษา ท่านเล่าว่า "ก็อัศจรรย์พวกนี้อยู่อย่างหนึ่ง คือ มีพวกมิสชันนารีที่เป็นบาทหลวงขึ้นไปแนะนำให้เขานับถือคริสตังคริสเตียน มีหลายพวกหลายครั้งที่พวกบาทหลวงเหล่านั้นไปสอน ทั้งแจกสิ่งของมากมาย แต่พวกนี้ก็ไม่ยอมจะเข้าศาสนากับพวกนั้นเลย ครั้นเมื่อพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาไปอยู่พวกนี้จะทำบุญด้วย แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่าจะเข้าอยู่ในพระพุทธศาสนา เพราะพวกนั้นนับถือภูตผีปีศาจอยู่แล้วอย่างไรก็ตาม พวกชาวเขานี้จำนวนมากทั้งเชียงรายเชียงใหม่ คณะของพระอาจารย์มั่นฯได้ไปช่วยแนะนำสั่งสอนพระพุทธศาสนาไว้เป็นพื้นฐานมากทีเดียว จึงเป็นนิสัยติดต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ นับเป็นการปูพื้นฐานการนับถือพระพุทธศาสนาแก่ชาวเขาเผ่าต่าง ๆ ไว้แล้วตามสมควร ซึ่งสมัยนั้นยังไม่มีใครสนใจชาวเขากันเลย

จากการจำพรรษาบนภูเขาออกพรรษาแล้วท่านก็ลงจากภูเขา แต่คงอยู่ในอำเภอนี้ต่อไป ท่านเล่าว่าในเขตเชียงใหม่เชียงรายนี้มีวัดเก่าๆ ที่สร้างตามภูเขาเล็กๆ หรือท้องที่ต่าง ๆ มากทีเดียวเฉพาะที่อำเภอแม่สวยมีวัดร้างอยู่ถึง ๒๐๐ กว่าวัด อันนี้ก็แสดงถึงความเจริญทางวัฒนธรรมในอดีตของคนภาคนี้ จากปรากฏการณ์ที่เป็นวัดร้างจำนวนมากนั้น ทำให้ท่านได้แสดงความคิดเห็นว่า การที่ประชาชนในกาลก่อน แม้ความเจริญในทางวัตถุต่าง ๆ ยังไม่มาก ทำไมถึงมีความศรัทธาอย่างยิ่ง ได้สร้างวัดมากเช่นนี้ก็เป็นการแสดงถึงความสามารถอันเกิดขึ้นจากศรัทธา เป็นการรวมพลังทำให้เกิดวัตถุภายนอกขึ้นเพราะวัดต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้นั้นมิใช่ง่าย ๆ ต้องเสียสละร่วมกันทั้งกำลังกายและกำลังความคิด กำลังทรัพย์จึงจะเกิดขึ้นได้ กำลังศรัทธาจะเกิดขึ้นได้นั้น ก็ต้องอาศัยความสามารถของผู้นำจึงจะเกิดขึ้นและเป็นพลังได้ แสดงว่าก่อนนี้ทางภาคเหนือได้มีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยและมีความสามารถมากทีเดียวที่ได้เป็นผู้นำสร้างวัดขึ้น แต่ละวัดนี้จะขาดเสียมิได้คือพระธาตุตามภาษาพื้นเมืองนั้นคือ เจดีย์ ที่เราเรียกกันทั่วไป

ที่เรียกว่าพระธาตุจอมแจ้งนั้น ก็เป็นวัดเก่าวัดหนึ่งในจำนวนหลายร้อยวัดที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านได้เลือกจำพรรษาในปี ๒๔๘๐ นี้ แต่ท่านก็มิได้ตั้งใจจะรื้อฟื้น

วัดร้างนี้เพื่อให้เป็นวัดที่เจริญขึ้นใหม่อีก เพียงแต่เห็นว่าเป็นสภาพที่สงบสงัดสมควรแก่การที่จะบำเพ็ญสมณธรรมได้ และสมควรที่ศิษย์ติดตามจะได้ใช้สถานที่เหล่านี้บำเพ็ญกัมมัฏฐานได้ดีเท่านั้น

แต่ท่านได้ให้ความเห็นแก่ผู้เขียน ในการที่วัดร้างนี้ว่ามันเป็นการดีอย่างหนึ่ง คือ เป็นที่น่ากลัวแก่บุคคลผู้ยังมีกำลังใจอ่อนเพราะวัดนั้นได้เชื่อว่าต้องมีคนตายที่ต้องมาอาศัยฝังบ้างเผาบ้าง โดยเฉพาะสมภารก็ต้องทำกันเอิกเกริกพิสดาร ทั้งเชื่อว่าวิญญาณเมื่อเข้าใจเอาว่าเป็นผี มันต้องอาศัยอยู่ที่วัดร้างเหล่านี้มีมากกว่าแห่งอื่น ๆ ดังนั้นจึงเกิดความหวาดเสียวที่เป็นนิสัยของคนไทยทำให้นึกถึงว่า วัดร้างนั้นน่ากลัวมาก

จึงเป็นเหตุให้เป็นผลดีแก่นักปฏิบัติธรรมส่วนหนึ่ง ทำให้จิตใจของบุคคลผู้เข้ามาอยู่วัดร้างบังเกิดความหวาดเสียวตามนิสัยแห่งความเชื่อถือ และเป็นผลทำให้เกิดความสงบเงียบในใจขึ้นได้

เป็นที่ทราบอยู่แล้วว่า โดยส่วนมากท่านอาจารย์มั่น ฯ ไม่ใคร่จะจำพรรษาแห่งเดียวหลาย ๆ ปี จะมีมากอยู่ครั้งสุดท้ายครั้งเดียวเท่านั้น เพราะระยะนั้นท่านก็ชราภาพลงมากแล้ว การที่ท่านต้องเปลี่ยนที่อยู่เสมอนั้นท่านมีความประสงค์อยู่ ๒ ประการ คือ ๑ ท่านต้องการมิให้เป็นการติดถิ่น ๒ ท่านต้องการฝึกฝนลูกศิษย์ที่เป็นพระภิกษุสามเณร เพราะท่านได้กล่าวอยู่เสมอว่า พระเณรมีความสำคัญมาก ในเมื่อมีเหตุอันหนึ่งอันใดเกี่ยวกับพระเณรท่านจะให้ความสำคัญหรือถือว่าเป็นกรณีพิเศษไว้เสมอ เกี่ยวกับการเอาอกเอาใจท่านถือเอาพระเณรเป็นที่หลักก่อนเสมอ ตามที่ผู้เขียนได้ติดตามท่านอยู่ระยะหนึ่งนั้น ก็ทราบเรื่องนี้ดีซึ่งท่านได้แย้มให้ผู้เขียนฟังเสมอ ๆ ว่า การฝึกฝนพระให้ได้รับประโยชน์องค์เดียวเท่ากับได้โยมเป็น ๑๐๐ เป็น ๑๐๐๐ คน เพราะว่าพระนี้เมื่อได้รับการฝึกหัดจนเป็นอาจารย์ได้แล้วจะเป็นผู้ไปสอนผู้อื่นได้อีกมาก ท่านจึงสนใจและตั้งใจฝึกฝนพระเณรเป็นพิเศษ ซึ่งต่างกับอาจารย์อื่น ๆ ที่กำลังให้ความสำคัญแก่โยมหรืออุบาสกอุบาสิกามากกว่าพระเณร ในเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมตลอดถึงการต้อนรับโอภาปราศัยถือเอาโยมเป็นกรณีย์พิเศษไปเสียหมด เลยทำให้พระเณรชักจะระอาครูบาอาจารย์มากขึ้น โดยเข้าใจว่าครูบาอาจารย์ไม่ได้ให้ความสำคัญแก่ตนหรือท่านปล่อยเวลาต่าง ๆ ไปสอนอยู่ที่โยมเสียส่วนมาก ขาดการเอาใจในพระเณร จึงทำให้พระเณรนั้นกลับมาเป็นอาจารย์ในภายหลังน้อยลงทุกวัน ๆ

สำหรับพระอาจารย์มั่น ฯ ศิษย์ที่เป็นพระก็กลับมาเป็นอาจารย์ศิษย์ที่เป็นสามเณรก็บวชพระกลับมาเป็นอาจารย์ รู้สึกว่าเกือบทั่วประเทศไทยที่เป็นศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ฯ ที่ท่านเหล่านั้นได้เดินทางไปประกาศสัจธรรม นี้ก็เป็นผลงานของพระอาจารย์มั่นฯ ที่ควรจะได้เป็นตัวอย่างทั้งเตือนสติให้ระลึกถึงว่า ผู้เป็นพระอาจารย์ทั้งหลายควรจะกลับมาให้ความสำคัญแก่พระภิกษุสามเณรมากกว่าที่เป็นอยู่ในขณะนั้น เพราะบางทีพระอาจารย์บางองค์ก็เข้าใจว่าเมื่อมีโยมมากขึ้น–นับถือ–มาหามาก ๆ เข้าก็เข้าใจว่าเป็นการดีเป็นเรื่องของคุณธรรมที่สูงจึงมีคนเลื่อมใสมาก ประชาชนเขาจึงมาหามากอะไรทำนองนี้ เกิดความเข้าใจผิดในตัวของตัวเองมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความสำคัญผิดในพระภิกษุสามเณรอันควรจะได้ใช้เวลาฝึกฝนผู้ซึ่งควรเป็นผู้ดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา

ในระยะนี้ ต่างก็เป็นที่ทราบถึงเกียรติคุณของพระอาจารย์มั่น ฯ มากขึ้นตามลำดับในหมู่ของพระภิกษุสามเณร จึงได้พยายามที่จะติดตามท่าน เพื่ออยากเห็นและอยากฟังเทศน์ท่านบ้าง หรืออยากอยู่ปฏิบัติอยู่กับท่านโดยเฉพาะในหมู่พระภิกษุสามเณรมีมากพอสมควร มีบางองค์ก็ได้ยอมเสียสละส่วนอื่น ๆ น้อมตนเข้าปฏิบัติธรรมกัน จึงปรากฏว่ามีการเดินธุดงค์ซึ่งหมายความว่าไปหาสถานที่วิเวก มิใช่ไปแสวงหาความขลังอย่างอื่น ๆ เพราะปรากฏว่ามีการธุดงค์เพื่อแสวงหาอะไรไม่ทราบที่แฝงอยู่เบื้องหลัง หวังจะเอาการแบกกลดห่มผ้าดำ นำพรรคพวกจำนวนมากหาทางให้มันดังจนเป็นข่าว ถึงกับทางราชการออกประกาศห้ามปักกลดที่โน้นที่นี้ ที่เป็นเรื่องไม่ใคร่จะถูกต้อง

การรวมตัวของศิษย์มากขึ้น ทำให้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านใคร่ครวญพิจารณาถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของคนภาคเหนือ ซึ่งระยะ ๑๒ ปีนี้ ก็เป็นการศึกษาถึงนิสัยใจคอตลอดอุปนิสัยวาสนาได้เป็นอย่างดี ท่านได้เคยพูดกับผู้เขียนอยู่เสมอว่า คนเมืองเหนือนี้ใจอ่อนศรัทธาในพระพุทธศาสนา ก็ดี แต่การที่จะยอมเสียสละบวชอุทิศตนต่อการปฏิบัติอย่างจริงจังนั้นมีน้อยมาก ๑๒ ปีของการอยู่ภาคเหนือ ยังไม่เห็นใครมาบวชและปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังสักองค์เลย ซึ่งตรงกันข้ามกับคนภาคอิสานยังมีคนมาบวชแล้วตั้งใจเด็ดเดี่ยวมีอยู่มาก จนถึงมีศรัทธาความตั้งใจอย่างแน่วแน่ของการปฏิบัติ แม้จะได้เรียนจากเรา ปฏิบัติกันอย่างจริงมาแล้วก็ตาม ยังได้พากันติดตามหาเราถึงจังหวัดเชียงใหม่ การมานั้นมิใช่เพื่อหวังประโยชน์อะไรอื่น นอกจากจะมาหาทางแก้ไขในเรื่องของ

การปฏิบัติธรรมกันทั้งนั้น คนทางตะวันออกเฉียงเหนือจึงถือได้ว่าเป็นคนที่มีความบึกบึนเป็นเยี่ยม แม้ว่าจะมีปัญญาค่อนข้างทึบอยู่เป็นส่วนมาก บรรดาผู้ที่มาฝึกฝนอยู่กับเราที่ติดตามมามากขึ้นทุกทีนี้เอง ทำให้คิดถึงว่าเราอาจจะต้องกลับไปทางอิสานอีก แต่ในขณะนี้ก็ใคร่จะทำประโยชน์ให้แก่คณะบ้างตามสมควร จึงพยายามหาทางปลูกนิสัยบุคคลให้เข้าใจถึงการปฏิบัติจิตใจทั่ว ๆ ไป ทุกหนทุกแห่งตามที่ท่านเดินทางไป พร้อมทั้งบอกให้คณะศิษย์ที่มีความรู้พอสมควรเดินทางไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ เพื่อหาทางฝึกปรือชาวบ้านให้เข้าใจถึงความจริงในการปฏิบัติธรรม ตลอดถึงสรณะที่พึ่งอันสมควรทั้งเหตุผลของพระพุทธศาสนา เพื่อที่จะได้มาแก้ความงมงายต่าง ๆ ที่พากันเชื่อผิด ๆ และการนี้ก็ได้ผลคือทำให้เกิดความเข้าใจถูกต้องขึ้นมาก เนื่องจากตามชนบทที่อยู่ห่างไกลความเจริญ ขาดผู้ที่มีความรู้ชี้แจงแนะนำ ก็จำต้องยอมเพื่อบางสิ่งบางอย่างอันอาจจะทำให้เขาสำเร็จผลงานที่ตั้งใจไว้ อันความจริงความสำเร็จผลงานนั้นมันก็จะสำเร็จอยู่แล้ว แต่เผอิญประจวบกับที่เขาบูชาเซ่นสรวงในสิ่งที่เขาบูชาเชื่อถือพอดีก็จึงทำให้เกิดความเชื่อขึ้นซึ่งก็เป็นการแก้ยากมาก แต่เมื่อเขาได้มารับรสพระธรรมพร้อมกับการปฏิบัติธรรม คือการบำเพ็ญจิตให้สงบบังเกิดผลอันเป็นภายในเข้าแล้ว ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในตัวเองครั้งแล้วเราก็แนะนำธรรมต่าง ๆ เพิ่มเติมก็จะบังเกิดความเชื่อมั่นยิ่งขึ้น จึงทำให้เกิดผลในการเผยแพร่ธรรมได้เป็นอย่างดี

การไปทำความเพียรกัมมัฏฐานตามที่ต่าง ๆ ก็ดี การออกไปเที่ยวแนะนำสั่งสอนประชาชนตามหมู่บ้านนั้น ๆ ก็ดี ท่านจะมีเวลานัดให้ไปรวมกันเมื่อถึงเวลาคือหากได้ไปทำประโยชน์ตนและบุคคลผู้อื่นพอสมควรแล้ว ในระยะเป็นเดือนจะนัดไปประชุมกันที่แห่งใดแห่งหนึ่ง พระเถระนุเถระที่เป็นศิษย์ของท่านที่ไปทำงานนั้น ๆ มาแล้วก็จะมาเล่าความเป็นไป หรือสิ่งที่ประสบมาเพื่อการแก้ไขเหตุการณ์ต่าง ๆ ปรับปรุงการสอนให้ถูกต้อง ซึ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยไม่ต้องให้เสียเวลาที่จะต้องตามไปบอกองค์นั้นองค์นี้ การดำเนินการสอนเป็นไปในแนวเดียวกันทั้งสิ้น เพราะการประชุมปรับความเข้าใจ และมีท่านเป็นประธานที่เคารพสูง มีความรู้สูง

การกระทำเช่นนี้ท่านเล่าว่าเพื่อเป็นประโยชน์ตนและบุคคลอื่น แต่ก็พยายามที่จะแสวงหาสถานที่สงบเป็นสำคัญ เพราะในขณะที่จะฟื้นฟูการปฏิบัติธรรมให้หนาแน่นยิ่งขึ้น และการแก้ไขสิ่งที่ปฏิบัติเป็นไปเพื่อความงมงายทั้งฝ่ายฆราวาสและบรรพชิต.

พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒

๑๒ ปี ในเชียงใหม่ของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ
จำพรรษา วัดเจดีย์หลวง จำพรรษา ที่แม่คอย อ. พร้าว

ท่านเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า เรามาอยู่เชียงใหม่โดยเฉพาะได้ใช้ชีวิตความเป็นอยู่ในป่าเป็นส่วนมากเพราะมีที่ควรแก่การวิเวกมาก ผลจากการพิจารณาถึงความเสื่อมความเจริญของพระพุทธศาสนา ในเรื่องของการปฏิบัติทางกรรมฐาน ก็ปรากฏชัดแก่ท่านเป็นอันมาก ครั้งหนึ่งเมื่อท่านพักอยู่ในอรัญวิเวก ธรรมนิมิตได้ปรากฏแก่ท่านว่า "เราได้เดินไปตามทาง ซึ่งทางนั้นโล่งเตียนสะอาด ขณะที่เราเดินไปนั้น ปรากฏว่ามีพระภิกษุสามเณรเดินตามท่านมาเป็นอันมาก ดูเป็นแถวยาวเหยียดเมื่อเดินไปและเดินไป ก็ปรากฏต่อไปว่า พระภิกษุสามเณรเหล่านั้น เป็นพระเถระผู้ใหญ่และผู้น้อย ต่างก็เดินไปคนละทาง บ้างก็แยกทางไปทางซ้าย บ้างก็แยกไปทางขวา บ้างก็ล้าหน้าเดินไปอย่างไม่เกรงใจ ดูพลุกพล่านไป"

ผู้เขียนเกิดความสนใจในธรรมนิมิตนี้มาก จึงได้ถามท่านว่า "ธรรมนิมิตนี้หมายถึงอะไร" ท่านตอบว่าก็พิจารณาเอาเองซิ ผู้เขียนได้ถามท่านต่อไปว่า "กระผมเองไม่สามารถจะเข้าใจได้ลึกซึ้ง และการตีความหมายอาจจะไม่ตรงจุดสำคัญ จึงขอให้ท่านอาจารย์จงได้กรุณาไขปัญหานี้ให้แก่กระผมด้วย" เมื่อท่านได้ถูกผู้เขียนรบเร้าขอให้อธิบายธรรมนิมิตนี้แล้ว ท่านก็จึงเริ่มที่จะอธิบายว่า ในการต่อไปข้างหน้านี้ จะมีผู้นิยมการทำกัมมัฏฐานภาวนากันมากขึ้น กับจะมีการตั้งตนเป็นอาจารย์สอนกัมมัฏฐานภาวนากันมาก การตั้งตนเป็นอาจารย์สอนกัมมัฏฐานภาวนานั้น ก็จะมีทั้งมีคุณภาพและไม่มีคุณภาพ คือต่างก็จะสอนไปตามความเข้าใจของตนจนถึงกับนำเอาการตั้งตนเป็นอาจารย์สอนกัมมัฏฐานภาวนาบังหน้า แล้วก็ดำเนินการไม่บริสุทธิ์ด้วยประการต่าง ๆ ผลที่เกิดขึ้นจึงไม่เป็นผลเท่าที่ควร แต่บางพวกก็ดีเพราะยังเดินตามเราอยู่นี้มิได้หมายความว่าเราเป็นผู้วิเศษ แต่การดำเนินของเรานั้น ได้ทำไปโดยความบริสุทธิ์ใจ มุ่งเพื่อความพ้นทุกข์ โดยปฏิปทานี้ก็ทำให้ได้ผลทั้งตนเองและศิษยานุศิษย์ตลอดมา การต่างคนต่าง

ตั้งตนเป็นอาจารย์นั้น ย่อมทำให้เสียผล เพราะทำให้เกิดความลังเลแก่ผู้จะเข้ามาเรียนกรรมฐานภาวนาว่าจะถือเอาอาจารย์ไหนจึงจะถูก" นี่คือการแก้ธรรมนิมิตที่พระอาจารย์มั่น ฯ ท่านแสดงแก่ผู้เขียน และผู้เขียนก็ล่วงกาลผ่านวัยมาถึงบัดนี้ก็ได้ ๓๘ พรรษาแล้ว นับแต่บวชมา ก็พิจารณาตามธรรมนิมิตของท่านอาจารย์มั่นฯ นั้น ก็เข้าเค้าขึ้นมากทีเดียวในปัจจุบัน เมื่อผู้เขียนบวชเป็นสามเณรอายุ ๑๖–๑๗ ปีนั้นก็จำความได้ว่า ยังไม่มีการนิยมเรียนและสอนกรรมฐานภาวนากันเท่าไรเลย หาคนจะมาสนใจเรียนสมาธิก็แสนยาก แม้อาจารย์จะสอนเป็นล่ำเป็นสันก็แสนยาก จะมีก็แต่ลูกศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ นี้ เท่านั้นที่ออกธุดงค์ และถือโอกาสแนะนำสั่งสอนประชาชนในเรื่องเกี่ยวกับสมาธิภาวนาตัวผู้เขียนเองก็ได้มารับการฝึกอบรมสมาธิภาวนากับศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ฯ เช่นกัน ท่านผู้นั้นคือ พระอาจารย์กงมา จิรปุญฺโญ ในขณะนั้นผู้เขียนอายุเพียง ๑๓ ปีเท่านั้น และรู้สึกว่า มีศิษย์ของท่านอาจารย์มั่น ฯ เช่นกับพระอาจารย์กงมา ซึ่งเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้าจำนวนหลายองค์ที่ท่านได้กรุณา ออกแนะนำสั่งสอนประชาชนในเรื่องของกรรมฐานภาวนาและก็ได้ผลมาก เป็นการเปิดศักราชของการปฏิบัติธรรมขึ้นอย่างกว้างขวางจนปรากฏว่าทุก ๆ ภาคของประเทศไทย จะได้เป็นผู้รับการอบรมการปฏิบัติธรรมสายพระอาจารย์มั่น ฯ ผลที่เกิดขึ้นจากการอบรมจิตนี้ เป็นสิ่งอัศจรรย์ เพราะประชาชนทั่วไปยังไม่เคยได้รับรสพระธรรมอันซาบซึ้งเช่นนี้ เมื่อได้รับก็เกิดความเลื่อมใสขึ้น และกระจายกันทั่ว ๆ ไป จนปรากฏเป็นวัดป่าอันเป็นแหล่งของการทำกรรมฐานทั้งพระภิกษุสามเณรและอุบาสก อุบาสกา

ผู้เขียนคิดว่า นี้เองเป็นต้นเหตุของการเกิดขึ้นซึ่งพระอาจารย์กรรมฐาน เพราะมาคิดว่าเป็นการที่ถูกต้องแล้วว่า พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญกรรมฐานจนได้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระสาวกก็เช่นกัน และผู้ต้องการสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลก็ต้องทำกรรมฐานและทรงตรัสสรรเสริญผู้ทำกรรมฐาน จึงเป็นการถูกต้องที่ผู้บวชเข้ามาแล้วจะต้องทำเช่นนี้ ทรงตำหนิผู้ที่ไม่ทำกรรมฐานว่า "เป็นเพียงลูกจ้างเฝ้าศาสนา"

การปฏิบัติกรรมฐานภาวนา ที่เจริญขึ้นในประเทศไทยจะด้วยเหตุใดก็ตาม ก็ถือได้ว่าเป็นการดีมาก เป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนามาก ถึงแม้ว่าจะมีการปฏิบัติผิดนอกรีดนอกรอยไป ก็จะไม่ทำให้เกิดความเสียหายอะไรมากนัก แต่ว่าควรจะได้ปรับปรุง

และพยายามที่จะดำเนินการปฏิบัติธรรมไปโดยความบริสุทธิ์ใจ ก็จะทำให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่ง ครั้นเมื่อหวนระลึกถึงธรรมนิมิตของท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ ก็ทำให้เป็นห่วงถึงบุคคลที่ดำเนินการปฏิบัติกรรมฐานโดยความไม่บริสุทธิ์ใจ ที่จะทำให้เกิดความไขว้เขว แต่จะอย่างไรก็ตาม พุทธบริษัทก็คงจะมีปัญญาพิจารณาโดยตนเองแล้วก็ใช้โยนิโสใคร่ครวญ ก็อาจจะรู้ความถูกผิดด้วยตนเองไม่ยากนัก

ในระยะนี้ พระอาจารย์เทศน์ (ปัจจุบันเป็นพระนิโรธรังสี) ได้อยู่กับท่านอย่างใกล้ชิดตลอดเวลา กับได้พยายามที่จะอาราธนาให้ท่านกลับทางภาคอีสาน เพื่อจะได้แนะนำธรรมปฏิบัติแก่คณะสงฆ์ ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านจำนวนมากที่ไม่สามารถจะตามมาหาท่านที่เชียงใหม่นี้ได้ ท่านอาจารย์เทศน์ได้ชี้แจงเหตุผลต่าง ๆ เป็นต้นว่า นับแต่ท่านอาจารย์ได้มาอยู่ที่ภาคเหนือถึงเป็นสิบ ๆ ปี ยังไม่ปรากฏว่ามีนักบวชชาวเหนือสนใจและตั้งใจปฏิบัติธรรมกับท่านอย่างจริงจังแม้แต่องค์เดียว มีแต่ท่านอาจารย์ปฏิบัติได้รับความวิเวกเฉพาะองค์เท่านั้น และบัดนี้ก็เป็นเวลานานสมควรแล้วที่ท่านอาจารย์ได้รับผลทางใจ ซึ่งควรที่จะกรุณาแก่นักปฏิบัติที่กำลังเอาจริงเอาจังอยู่ทางภาคอีสาน กระผมเองก็ยังคิดถึงหมู่คณะที่ควรจะได้รับอุบายการปฏิบัติของท่านอาจารย์ และคิดว่าจะเป็นประโยชน์จริง ๆ

เมื่อท่านได้รับการแนะนำอาราธนาของท่านอาจารย์เทศน์อย่างนี้แล้วประกอบกับพิจารณาเห็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ท่านจึงตัดสินใจที่จะกลับภาคอีสาน หลังจากท่านเข้ามาจำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวงอีกครั้ง โดยต้องการจะสงเคราะห์ชาวเชียงใหม่ แล้วท่านก็นึกถึงสถานที่วิเวก ทางแม่คอย อ. พร้าว ก็วกเข้าไปวิเวกจำพรรษาอยู่ที่นั่น

เมื่อท่านอาจารย์เทศน์ได้ทาบทามเพื่อที่จะให้ท่านกลับภาคอีสาน และแน่ใจพอสมควรแล้ว ท่านก็มีจดหมายไปถึง ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) เจ้าอาวาสวัดโพธิสมภรณ์ ซึ่งเป็นความปรารถนาอย่างยิ่งของท่านอาจารย์เทศน์ ก็ดีใจเป็นอย่างยิ่ง ออกพรรษาของปี พ.ศ. ๒๔๘๒ ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ก็ขึ้นไปเชียงใหม่ด้วยตนเอง โดยไปพักอยู่ที่วัดเจดีย์หลวง มีความกระหายที่จะได้พบพระอาจารย์มั่น ฯ ทางฝ่ายพระอาจารย์มั่น ฯ เมื่อทราบว่าศิษย์คนโปรดคือเจ้าคุณธรรมเจดีย์มา (ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์นี้แต่ครั้งเป็นสามเณรได้มาอยู่กับท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่วัดเลียบจังหวัดอุบลราชธานี ท่าน

อาจารย์มั่น ฯ ท่านเล่าว่าเป็นสามเณรโคร่ง คือเป็นเณรใหญ่ ได้ทำการปลูกมะพร้าวเป็นอันมากให้แก่วัดนี้ และเป็นสามเณรที่ว่านอนสอนง่าย)

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ลงจากดอยเดินทางมาพบกับท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ที่วัดเจดีย์หลวง ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ก็เข้าไปกราบอาราธนาให้เดินทางกลับภาคอีสาน ท่านก็รับที่จะเดินทางไปตามความประสงค์

เป็นอันว่า ๑๒ ปีของการอยู่ภาคเหนือของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถระ โดยเฉพาะเชียงใหม่ ก็เป็นอันสิ้นสุดลงด้วยเหตุผลเป็นไปตามสมควร นักปราชญ์ผู้ฉลาดเมื่ออยู่ในสถานที่แห่งใด ย่อมทำประโยชน์แก่สถานที่แห่งนั้น แม้ประโยชน์ส่วนอื่นยังไม่ปรากฏ แต่ก็ได้เกิดเป็นวัดป่าขึ้นตามสถานที่ ๆ ท่านได้พักจำพรรษา และไม่จำพรรษาเป็นจำนวนมากในปัจจุบัน ยิ่งในขณะนี้เมื่อทราบว่าเป็นแหล่งสถานที่ของท่านได้อยู่อาศัยแล้ว พระภิกษุและประชาชน จะได้พยายามที่จะทำให้เป็นวัดป่าขึ้น เรียกว่ามีผลระยะยาว ทำไมจึงเป็นเช่นนี้ เพราะว่าท่านได้ปลูกฝังการปฏิบัติที่ถูกต้องและได้ผลจริงให้แก่ศิษย์ของท่าน กับทั้งศิษย์ของท่านก็ได้ปฏิบัติจริงได้ผลและสั่งสอนผู้อื่นจนเกิดผลได้ จึงเท่ากับเป็นการยกย่องเกียรติคุณของท่านไปด้วย ปรากฏการณ์เช่นนี้ ควรจะได้เป็นแบบอย่างแก่พระอาจารย์ทั้งหลาย ที่หวังความเจริญของพระพุทธศาสนา จะได้จดจำและหาทางดำเนินตาม ก็จะเป็นผลดีแก่พระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง

การเดินทางกลับภาคอีสานของพระอาจารย์มั่น ฯ ครั้งนี้ก็ไม่มีอะไรมากนอกจากจัดบริขาร ๘ ของพระธุดงค์จะพึงมีเท่านั้นก็เป็นอันเสร็จ ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ได้ล่วงหน้ากลับมาก่อนแล้ว ท่านก็ประกาศให้ศิษย์ผู้เคยปฏิบัติธรรมอยู่กับท่านให้ทราบ บางองค์ก็อยู่บางองค์ก็กลับตามท่านไป

ท่านเล่าว่า ขณะที่โดยสารรถไฟไปนั้น ท่านได้พิจารณาไปด้วย ทำสมาธิเป็นการภายใน แม้จะพูดจะมองดูอะไรต่าง ๆ ก็ให้จิตเป็นสมาธิมีสติ ท่านได้เล่าเสริมว่า เราโดยสารรถไฟคราวนี้ กำหนดจิตจนปรากฏว่าไม่มีอะไร เป็นรถไฟหรือตู้โบกี้ตู้ไหน มันกำลังวิ่งและกำลังเสียดสี มีเสียงอย่างไร ไปถึงไหน ไม่ปรากฏทั้งนั้นจิตได้เข้าสู่ความปรกติ การเดินทางเป็นวันเป็นคืนเหมือนชั่วขณะเดียวและสบายมากมีความเบา หลังจากลงจากรถไฟแล้วก็ไม่เสียกำลัง ทำเหมือนกับว่าอยู่ในป่าฉะนั้น

ผู้เขียนได้ฟังความข้อนี้แล้ว รู้สึกเคารพและเลื่อมใสยิ่งที่ท่านได้กระทำความเพียรอยู่ทุกเมื่อ แม้จะเดินทางโดยรถไฟท่านก็ไม่ละความเพียร ผู้เขียนฟังขณะที่ท่านเล่าโดยความเป็นกันเองเช่นนี้ทำให้เกิดความระวังตนเองขึ้นมาก และมาได้ความคิดว่าการการทำความเพียรนี้เป็นอกาลิโกจริง ๆ คำสอนของพระพุทธเจ้าในด้านนี้ คือไม่เลือกกาลเลือกเวลา สามารถจะบำเพ็ญจิตได้ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ

ปีนี้เมื่อท่านมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้พักอยู่ที่วัดบรมนิวาสเป็นการชั่วคราว และผู้ที่ขอร้องท่านให้ไปอยู่เชียงใหม่คือท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโทจันทร์) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ก็ได้มรณภาพไปแล้วก็เพียงได้พบกับท่านสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสโสอ้วน) เป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสแทน สำหรับสมเด็จพระมหาวีรวงศ์นี้ก็มีความเลื่อมใสในตัวของท่านอาจารย์มั่น ฯ มาก เนื่องจากได้เคยอยู่ร่วมกันที่วัดบรมนิวาสแต่ก่อนได้เห็นจริยวัตรของท่าน และท่านเจ้าคุณอุบาลี ก็ได้กล่าวสรรเสริญไว้มากเมื่อได้มาพบกันอีกครั้งนี้ จึงเป็นโอกาสอันงามที่จะได้ไถ่ถามข้อปฏิบัติธรรมอันเป็นประโยชน์และเป็นแนวทางของการปฏิบัติจิตต่อไป เหตุนั้น ขณะที่พระอาจารย์มั่น ฯ พักอยู่วัดบรมนิวาส สมเด็จ ฯ จึงถือโอกาสสนทนาธรรมปฏิบัติเป็นการส่วนตัวตลอดเวลา ในวันหนึ่งมีพระหลายองค์กำลังนั่งอยู่ข้าง ๆ สมเด็จ ฯ จึงถามท่านอาจารย์มั่น ฯ ว่า "เธอเข้าไปอยู่ในป่าไม่มีตำราจะหาธรรมที่ถูกต้องได้อย่างไร" พระอาจารย์มั่น ฯ ตอบโดยไม่ต้องคิดว่า "ธรรมนั้นมีอยู่ทุกหย่อมหญ้าสำหรับผู้มีปัญญา" สมเด็จ ฯ ได้อุทานขึ้นว่าจริง ๆ และขอให้ท่านอาจารย์มั่น ฯ อธิบายต่อไปว่า ที่ว่า ธรรมมีทุกหย่อมหญ้า สำหรับผู้มีปัญญานั้นหมายความว่าอย่างไร ?

ท่านได้อธิบายว่า จิตที่ได้รับการอบรมที่ถูกต้องแล้วปัญหาย่อมเกิดขึ้น จะมองดูอะไรก็เป็นนิยายนิกธรรมทั้งสิ้น ส่วนผู้ไม่ได้รับการอบรมจิตที่ถูกต้อง ปัญญาแท้จริงก็ไม่เกิด แม้ผู้นั้นกำลังจับพระไตรปิฎกอ่านอยู่ก็ไม่เป็นผล ยิ่งทำให้เกิดความลังเลสงสัยตลอดไป ส่วนผู้มีปัญญาอบรมมาด้วยจิตที่ถูกต้องแม้จะไม่ต้องจับพระไตรปิฎกแต่ก็น้อมเอาสิ่งต่าง ๆ มาเป็นธรรมเป็นยอดพระไตรปิฎกได้ ยกตัวอย่างเช่น สังกิจจะสามเณรไปบิณฑบาต เห็นเขาไถนา เห็นเขาไขน้ำ นำเอามาเป็นอุบายจนเกิดปัญญา แล้วท่านก็สามารถบรรลุพระอรหันต์ได้ เพราะเหตุที่ท่านได้นำเอาดินที่ชาวนากำลังไถมาเป็น

อุบายว่า ดินไม่มีใจทำไมเขาจึงนำเอาไปตามประสงค์ได้ น้ำไม่มีใจ ทำไมเขาจึงทำเอาตามประสงค์ได้ เรามีใจทำไมไม่ทำใจให้เป็นไปตามประสงค์ เพราะเหตุนั้นธรรมจึงมีอยู่ทุกหย่อมหญ้ามิใช่หรือ ?

เป็นอันว่าท่านมาอยู่วัดบรมนิวาสชั่วขณะหนึ่ง ก็ยังได้ทำประโยชน์ แนะนำธรรมปฏิบัติแก่พระภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกาตามสมควรแล้ว ท่านก็เดินทางต่อไปและได้แวะจังหวัดนครราชสีมา พักอยู่วัดสาลวัน ขณะนั้นพระอาจารย์สิงห์เป็นเจ้าอาวาสอยู่ และพระอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ก็เป็นศิษย์ชั้นพระเถระ เป็นศิษย์รุ่นแรกของท่าน เมื่อพระอาจารย์มั่น ฯ มาเยี่ยมคราวนั้นมีความดีใจมาก กับทั้งพระเถระอื่น ๆ ทั้งพระอาจารย์อ่อน ญาณสิริ พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร เป็นต้น ก็ยังอยู่ที่นั้น เป็นโอกาสที่ท่านจะได้แสดงธรรมอันเป็นส่วนของการแก้ไขจิต ทั้งพระเถระทั้งหลายก็สนใจที่จะฟังเพื่อการดำเนินปฏิปทาอันถูกต้อง ขณะนั้นผู้เขียนยังอยู่จังหวัดจันทบุรี

เมื่อพระอาจารย์มั่น ฯ ได้พักอยู่ที่วัดสาลวันชั่วระยะหนึ่งแล้วและได้สถิตธรรมส่วนลึก อันเป็นธรรมสำคัญไว้ เพื่อการให้ความคิดของท่านพระเถระทั้งหลาย จนมีความคิดว่าจะต้องติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ ไป แต่ขณะนั้นท่านพระเถระทั้งหลายก็ยังต้องอยู่เพื่อรักษาศรัทธาของประชาชนไปพลางก่อน แต่ปรากฏว่าบรรดาพระอาจารย์ทั้งหลาย ในกาลต่อไปได้ติดตามท่านอาจารย์มั่น ฯ มาเป็นส่วนมาก

ท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ ได้จัดเสนาสนะถวายท่านอาจารย์มั่น ฯ เพื่อจำพรรษาที่วัดป่าโนนนิเวสน์ ท่านก็ได้พักจำพรรษาที่วัดป่าโนนนิเวสน์ ใน พ.ศ. ๒๔๘๓–พ.ศ. ๒๔๘๔

ครั้งนี้ก็เป็นการเปิดเผยตัวของท่านอาจารย์มั่น ฯ อีกครั้งหนึ่ง หลังจากท่านได้ปลีกตัวอยู่ในถ้ำภูเขาซ่อนเร้นเพื่อสมณธรรมอยู่เชียงใหม่ – เชียงรายเป็นเวลาถึง ๑๒ ปี ที่ได้กล่าวว่าท่านได้เปิดเผยตัวนั้นก็คือ ท่านจำพรรษาอยู่ใกล้บ้าน และเปิดโอกาสให้พระภิกษุสามเณรทั้งหลายเข้าศึกษาและปฏิบัติอยู่กับท่านได้ และท่านก็อบรมและให้โอวาทแนะนำ และแก้ไขปฏิปทาต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในให้อย่างไม่อั้น เป็นเหตุในพระภิกษุสามเณรผู้สนใจในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ได้ทราบข่าวอันเป็นมงคลนี้อย่างรวดเร็ว พระเล็กเณรน้อย และพระเถรานุเถระจึงหลั่งไหลกันเข้ามามอบตัวเป็นศิษย์เป็นอันมาก

แม้ผู้เขียนได้สดับข่าวอันเป็นมงคลนี้เช่นกันมีความกระตือรือร้นอยากที่จะมาหาท่านให้จงได้ แต่พระอาจารย์กงมา ผู้เป็นอาจารย์ของข้าพเจ้ายังไม่ให้โอกาส เพราะขณะนั้นท่านยังสร้างวัดทรายงาม บ้านหนองบัว จังหวัดจันทบุรีอยู่ ท่านก็บอกว่าจะพาไป ผู้เขียนก็พยายามทำความเพียรอย่างอุกฤษฏ์ไม่หลับไม่นอนตลอดเวลาหลายเดือนเพื่อเร่งความเพียรหวังเพื่อจะได้ศึกษาต่อกับพระอาจารย์มั่น ฯ จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ผู้เขียนก็ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ และก็ได้ทำการรบเร้าพระอาจารย์กงมาเพื่อให้นำไปหาพระอาจารย์มั่น ฯ ให้ได้ ปีนี้ออกพรรษาแล้ว ท่านอาจารย์กงมา ก็ได้พาผู้เขียนเดินธุดงค์จากจังหวัดจันทบุรี ผ่านพระตะบอง จังหวัดมงคลบุรี ศรีโสภณ ตัดขึ้นไปอรัญญประเทศและข้ามภูเขาไปที่ถ้ำวัวแดง ผ่านอำเภอกระโทกเข้าจังหวัดนครราชสีมา ต่อไปถึงจังหวัดขอนแก่น อุดร แล้วก็ตรงไปจังหวัดสกลนคร พบกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ที่บ้านโคก ต. ตองโขบ อ. เมือง จ. สกลนคร อันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของพระอาจารย์กงมาผู้เป็นอาจารย์ของผู้เขียน

ตอนพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ
กลับภาคอีสาน

พ.ศ. ๒๔๘๕–๒๔๘๗ จำพรรษาบ้านโคก

พ.ศ. ๒๔๘๗ จำพรรษาบ้านนามน

พ.ศ. ๒๔๘๘–๒๔๘๙–๒๔๙๐–๙๑–๙๒
จำพรรษาบ้านหนองผือ

จากนี้ไปเป็นการที่ผู้เขียนได้ประสบความเป็นไปต่าง ๆ ของพระอาจารย์มั่น ฯ ด้วยตนเอง หลังจากได้รับคำบอกเล่าจากท่านและสานุศิษย์ของท่าน และได้เขียนไปตามที่ทราบมากันบ้างพอจะให้ความรู้และความเข้าใจตามความเป็นจริง แก่ท่านผู้สนใจในประวัติความเป็นมาของพระอาจารย์มั่น ฯ พอสมควร ฯ

จะอย่างไรก็ตามขณะที่ผู้เขียนกำลังนั่งตำหมากและรินน้ำชาถวายท่าน พร้อมกับได้ฟังเรื่องของเชียงใหม่จนจุใจก็นับว่าเป็นกุศลจิตที่ได้มาพบท่านผู้ทรงคุณวุฒิ เนื่องจากการเล่าความเป็นมาหรือประวัติของท่านเองนั้น โดยมากท่านก็ไม่ใคร่จะเล่าให้ใครฟังเท่าไรนัก ท่านแสดงธรรมอันลึกซึ้งนั้นมากกว่า แต่การที่ท่านจะเล่าถึงความเป็นไปต่าง ๆ ของท่านนั้นก็ต่อเมื่อถูกรบเร้าจากลูกศิษย์ ผู้ต้องการจะทราบความเป็นมาของท่านบ้างเท่านั้น

ในขณะที่ท่านอยู่ เสนาสนะป่าบ้านโคก-นามน เป็นเวลา ๓ ปีแล้ว ท่านก็ได้ปรารถนาที่จะย้ายไปอยู่ที่บ้านหนองผือ ต. นาใน อ. พรรณานิคม ซึ่งเป็นการเตรียมงานใหญ่อีกครั้งหนึ่งที่ท่านจะไปคราวนี้ เพราะขณะนี้มีพระอาจารย์ใหญ่ ๆ ที่เป็นศิษย์ของท่านได้มารวมกันอยู่เป็นจำนวนมาก เมื่อข่าวการเคลื่อนย้ายแพร่ออกไป ทุก ๆ ท่านก็รีบเข้าประชุมเพื่อจะได้ติดตามท่านไป

การเดินทางครั้งนี้ เป็นการเดินทางโดยเท้าอีกครั้งหนึ่งของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ซึ่งเป็นการเดินธุดงค์ครั้งสุดท้าย แต่เป็นความกรุณาอย่างยิ่งของท่านแก่ผู้เขียนในการณ์ครั้งนี้อีกครั้งหนึ่ง คือ ท่านได้ไปแวะพักที่บ้านห้วยแคน อยู่ระยะหนึ่งเดือนกว่า ๆ บ้านนี้เป็นบ้านของพวกซ่ง อยู่ตามชายเขาภูพาน ผู้เขียนได้ไปอยู่กับพวกเขาหลายเดือนโดยแนะนำธรรมต่าง ๆ จนเขาเกิดความเลื่อมใสมาก

ขณะที่ท่านพักอยู่ที่ป่าใกล้บ้านแห่งนี้ ผู้เขียนได้พักอยู่กับท่านและพระอื่น ๆ สอง-สามรูปทำให้ชาวบ้านแถวนั้นยินดีปรีดาเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุที่ชาวบ้านเหล่านั้นได้รับรสพระธรรมจากผู้เขียนที่ได้ไปวางรากฐานการปฏิบัติไว้ก่อนแล้ว

เมื่อได้กำหนดที่เดินทางต่อไปยังบ้านหนองผือ พระเถรานุเถระได้ทราบข่าวการเดินทาง ก็ได้เตรียมตัวที่จะติดตามไปในระยะใกล้บ้าง ห่างบ้าง หนทางลัดที่จะไปบ้านหนองผือนั้น จะต้องเดินตัดดงไปทางบ้านห้วยกับแก้ ผ่านไปทางบ้านกุดไห บ้านกุดบาก-บ้านผักอีเลิด

การเดินทางครั้งนี้เดินวันเดียวไม่ถึง จึงต้องค้างคืนกลางทาง ทั้งการเดินทางก็ไม่ได้เร่งร้อนอะไร ถือว่าค่ำไหนนอนนั่นตามสบาย ส่วนพระเถรานุเถระผู้ติดตามนั้น ก็หาที่พักที่มีหมู่บ้านอยู่ห่าง ๆ ออกไป เพราะถ้ารวมกันอยู่เป็นหมู่ก็จะลำบากด้วยอาหารบิณฑบาต ส่วนผู้เขียนก็ได้ติดตามท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ไปตลอดทาง

เมื่อถึงบ้านผักอีเลิด เป็นเวลาเย็นมากแล้ว ท่านจึงสั่งให้พักอยู่ใกล้หมู่บ้านแห่งนี้ หมู่บ้านแถว ๆ นี้เป็นชาวบ้านป่า ทำมาหากินด้วยการทำไร่ถางป่า บ้านไม่ค่อยเป็นหลักฐานเท่าไร สถานที่เป็นภูเขาแต่ก็ไม่สูงนัก ส่วนต้นไม้เท่าที่สังเกตดู เป็นไม้เต็ง–รัง–ไม้แดง–ไม้มะค่าโมงเป็นส่วนมาก บางแห่งเป็นต้นเตี้ย ๆ แต่บางแห่งก็เป็นดงต้นไม้สูง ๆ เป็นดงทึบ มองแทบไม่เห็นดวงอาทิตย์ การเดินครั้งนี้เป็นการขึ้นลงภูเขาไปด้วย จึงทำให้ล่าช้าในการเดินทาง ฯ

ผู้เขียนจำได้ว่า การเดินทางของท่านอาจารย์มั่น ฯ ในครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายในชีวิตของท่าน ในการเดินทางไกลข้ามภูเขา แต่ตามที่สังเกตการเดินทางของท่านแล้ว ซึ่งขณะนี้ท่านมีอายุได้ ๗๕ ปีแล้วก็ยังเดินอย่างกระฉับกระเฉงว่องไว เดินไปได้อย่างสบาย ผู้เขียนก็ได้เดินตามท่านไปอย่างใกล้ชิดตลอดทาง ฯ

ภูเขาที่เดินผ่านไปนั้นเรียกว่า ภูพาน โดยส่วนมากจะเป็นภูเขาหินทราย มิใช่หินปูนเหมือนแถบลพบุรี จึงทำให้คนอยู่ได้อย่างสบายไม่มีการแพ้ ถ้าเป็นภูเขาหินปูนคนอยู่แล้วจะเกิดอาการแพ้เกิดโรคภัยต่าง ๆ จึงปรากฏว่า มีผู้คนอาศัยทำมาหากินอยู่เป็นอันมาก แต่ก็เป็นชาวเขาแทบทั้งนั้น เขาเรียกผู้คนในแถวนี้ว่า "ลาวโซ่ง" "โซ่–ข่า" และ ลาวภูไท และทุก ๆ คนชาวเขาเหล่านี้เลื่อมใสพระพุทธศาสนากันทั้งนั้น มีการทำบุญตักบาตร สร้างวัดวาอารามเช่นเดียวกับคนไทยทั่ว ๆ ไป แต่ยังขาดการศึกษาเท่านั้น เพราะไม่มีโรงเรียนจึงทำให้มีอะไรหลาย ๆ อย่างที่ควรจะดีกว่านี้ แต่ไม่สามารถจะทำได้ การศึกษาจึงมีความสำคัญแก่มวลมนุษย์ชาติตั้งแต่ดึกดำบรรพ์จนกระทั่งบัดนี้

เมื่อได้พักค้างคืนที่ข้าง ๆ หมู่บ้านผักอีเลิด แล้วการเดินทางไปบ้านหนองผือก็ไม่ไกลเท่าไร วันนั้นหลังจากฉันภัตตาหารเช้าแล้ว ท่านก็พักผ่อนพอสมควรบ่ายแล้วจึงออกเดินทาง ถึงบ้านหนองผือประมาณ ๕ โมงเย็น ชาวบ้านทางนี้ทราบข่าวการมาของท่านอาจารย์มั่น ฯ ก่อนแล้ว จึงพร้อมด้วยพระเถระบางรูปผู้สันทัดในการจัดเสนาสนะ ได้คอยให้ความสะดวกแก่ท่านและพระติดตาม

ในบริเวณวัดหนองผือนี้ เป็นดงมีต้นไม้ใหญ่ปกคลุมครึ้ม ทำให้อากาศถ่ายเทลำบาก จึงเป็นแหล่งที่มีความสำคัญอย่างหนึ่ง คือต้องทำความเพียรให้มาก นอนมากไม่ได้ อาจจะถึงล้มป่วยและตายได้ ซึ่งปรากฏว่าผู้ที่มาหาท่านอาจารย์ได้ป่วยและมรณภาพไปหลายรูป

ครั้นเมื่อท่านไปถึง และบอกแก่ศาสนุศิษย์ญาติโยมว่า จะอยู่จำพรรษาที่นี่ ทั้งญาติโยมและพระก็ช่วยกันจัดการซ่อมแซมเสนาสนะ ซึ่งมุงด้วยหญ้าคามาแต่เดิม ผุพังไปเป็นส่วนมาก ที่ต้องซ่อมแซมให้ไว้ได้มากนั้น เพราะพระภิกษุสามเณร มีความประสงค์จะเข้ามาอยู่กับท่านทั่วสารทิศ เมื่อกาลออกพรรษา ก็จะเดินทางมาศึกษาธรรมกับท่านตลอดเวลา ชุดนั้นออก ชุดนี้เข้า เป็นประจำอยู่อย่างนี้

ผู้เขียนเองขณะนั้นก็ได้จากท่านไปอยู่จังหวัดจันทบุรี ซึ่งก็ได้มาอยู่กับท่านตอนออกพรรษาเป็นเวลาหลาย ๆ เดือน ทุก ๆ ปี จนถึงปีสุดท้าย

ความจริงภูมิประเทศของบ้านหนองผือนี้ เป็นที่เหมาะแก่การทำความเพียรมาก เพราะเป็นที่ไกลต่อการคมนาคมผู้ที่จะเข้าไปในหมู่บ้านนี้ ต้องเดินทางจากถนนใหญ่ ๓ ถึง ๔ ชั่วโมงจึงจะถึง ถ้าจะไปอีกทางหนึ่งก็คือทางเกวียนเป็นทางอ้อมมากต้องใช้เวลาถึง ๘ ชั่วโมงกว่าจึงถึง แสดงว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านเลือกภูมิประเทศที่ไม่ให้ผู้คนมารบกวนท่าน ซึ่งไม่เหมือนกับปัจจุบัน ผู้เป็นอาจารย์ทั้งหลาย แม้เมื่อไปอยู่ในถ้ำภูเขายังอุตส่าห์ตัดถนนให้รถยนต์เข้าไปถึง เพื่อให้ผู้คนสัญจรสะดวก เมื่อคนไปหามากก็บ่นว่ายุ่ง ไม่ทราบว่าจะบ่นทำไม ในเมื่อท่านเองก็ชอบจะให้เขาเข้าไปหา ถึงตัดถนนให้ความสะดวกแก่ชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา ซึ่งไม่เหมือนกับท่านอาจารย์มั่น ฯ ผู้เป็นพระปรมาจารย์เลย เพราะเมื่อท่านอยู่บ้านโคกนามน ท่านบ่นว่าใกล้ทางรถยนต์คนมาสะดวกทำให้ยุ่ง เราจะสอนพระภิกษุสามเณรโยมก็มาวุ่นเสียเรื่อยทำให้เสียจังหวะ ไม่ได้ผลเท่าที่ควร ท่านจึงหาทางไปที่อื่น และได้บ้านหนองผือเป็นสัปปายะ

ตอนนี้จะขอพูดถึงบริเวณบ้านหนองผือเพื่อให้ผู้อ่านที่ยังไม่เคยไป จะได้ทราบถึงสถานที่แห่งนี้ว่า เพราะเหตุใดท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงจำพรรษาอยู่ที่นี่ถึง ๕ ปี

บ้านหนองผือนี้เอานามของหนองน้ำแห่งหนึ่งซึ่งมีต้นผือหรือต้นปรือเป็นต้นไม้สำหรับทอเสื่อ เหมือนกับชาวจันทบุรีทอเสื่อกกนั่นเอง บ้านหนองผือนี้อยู่ในแอ่งของภูเขามีภูเขาล้อมรอบอยู่ทุกด้าน ในขณะที่เราเดินทางเข้ามาและยืนอยู่บนภูเขาแล้วแลลงมาดูบ้านหนองผือ จะเห็นเป็นแอ่งคล้ายกับกะทะ ก่อนเข้าถึงหมู่บ้านก็จะพบลำธารน้ำเล็ก ๆ ไหลผ่านไม่ขาดสายอยู่แห่งหนึ่งเสียก่อน และข้างลำธารมีหินก้อนใหญ่บ้างเล็กบ้างเรียงรายกันอยู่เข้าไปถึงกลางลำธาร เป็นหินมีหลังนั่งพักสบาย โดยเฉพาะผู้เดินทาง

จากบ้านหนองผือไปที่อำเภอพรรณนิคม ออกเดินทางแต่เช้าจะต้องมาหยุดรับประทานอาหารกันที่นี่ แม้ข้าพเจ้าเองก็เคยมาฉันอาหารเช้าที่นี่หลายหน โดยนั่งฉันบนหินมีหลังมีน้ำใสร่มเย็นนั่งฉันสบาย แต่เมื่อเรามาถึงที่นี่แล้ว ก็จะไม่ทราบเลยว่าหมู่บ้านหนองผือมีลักษณะเป็นแอ่ง เหมือนก้นกะทะ เพราะพื้นที่ที่นี่เป็นที่ราบกว้าง เหมาะแก่การทำไร่ทำนา เมื่อเพาะปลูกอะไรลงไปแล้วเป็นงอกงามดีทั้งนั้น ซึ่งจะสังเกตได้ในวัด ปลูกต้นกล้วย มะม่วง มะละกอ ควินนิน มะพร้าว ทุกอย่างงอกงามมีใบสดเขียวชอุ่ม การทำนาดีมาก เหลืออยู่เหลือกิน มีแม่น้ำอยู่สายหนึ่งเป็นที่อาศัยทำมาหากินของชาวบ้านหนองผือนี้ คือแม่น้ำอูน มีต้นไม้ไผ่ติดต่อกันไปตามลำคลอง การสร้างที่อยู่อาศัยของชาวบ้านเป็นแบบโบราณธรรมดามุงหญ้า คนรวยก็มุงกระดาน อาหารหลักคือการรับประทานข้าวเหนียวล้วน ชาวบ้านเป็นคนภูไท มีหมู่บ้านประมาณ ๗๕ หลังคาเรือน อาชีพมีการทำไร่กันเป็นพื้น โดยเฉพาะไร่ฝ้าย พริก ยาสูบ ฝ้ายนำเอามาปั่นเองทอเป็นเสื้อผ้าจนเหลือใช้ อาหารก็เป็นอาหารธรรมชาติ ไม่ต้องพึ่งพาที่อื่น มีการเป็นอยู่ด้วยความสงบ สถานที่เป็นดงทึบจึงเกิดมีไข้มาลาเรียชุกชุม ปีหนึ่ง ๆ ทำให้คนตายเพราะมาลาเรียไม่น้อย (ประวัตินี้กล่าวตอนท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ยังมีชีวิตอยู่) ฯ

วัดป่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ข้างทุ่งนาเดินลำบาก ชาวบ้านจึงได้ทำสะพานข้ามจากท้ายบ้านมาถึงวัด วัดนี้ท่านอาจารย์หลุยเป็นผู้มาเริ่มต้นก่อสร้างไว้ก่อนหน้าท่านอาจารย์มั่น ฯ มาอยู่ประมาณ ๑๐ ปี ที่ตั้งวัดเป็นเนินสูงกว่าบ้าน โดยมีทุ่งนาเป็นเขตกั้นระหว่างบ้านกับวัด ในสถานที่อันเป็นที่ตั้งของวัดและบ้าน บางครั้งก็ขุดค้นพบวัตถุโบราณ อันแสดงว่าเดิมเคยเป็นหมู่บ้านมาแต่โบราณกาล ที่ตั้งหมู่บ้านที่นี่เป็นที่ราบมีต้นไม้ใหญ่ เพราะเป็นดงดิบมีเนื้อที่ประมาณ ๑๐ ไร่ ทางด้านตะวันออกเป็นดงไม้ดิบติดต่อกันไป การสร้างกุฏิก็สร้างเป็นหลัง ๆ อยู่เฉพาะองค์ ๆ ตามธรรมเนียมของวัดป่า มีศาลาสวดมนต์ ศาลาหอฉัน สถานที่สุขา หลุมเทหยากเยื่อ บ่อน้ำใช้และฉันสะอาดดี ฯ

เนื่องจากสถานที่นี้เป็นที่สงัด การภิกขาจารก็ไม่ไกลนัก ประชาชนมีศรัทธาดีมาก ขณะนี้ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็มีวัยชราภาพมากแล้ว อายุ ๗๕ ปี จึงพักอยู่ที่วัดนี้เป็นเวลาถึง ๕ ปี ฯ

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระภิกษุสามเณรผู้สนใจในการปฏิบัติธรรมกัมมัฏฐานก็ได้หลั่งไหลเข้ามาโดยไม่ขาดสาย เป็นเหตุให้เสนาสนะที่อยู่ในวัดนี้มีไม่เพียงพอ จึงพากันออกไปอยู่ในที่ซึ่งไม่ไกลนักอันเป็นที่พักพอที่จะเจริญสมณธรรมได้ และสำนักที่พอสมควร ที่ตั้งอยู่ใกล้วัดป่าหนองผือ ก็มี ๑. วัดนาไนย ๒. วัดโคกมะนาว ๓. ห้วยบุ่น ๔. บ้านอุ่นโคก ๕. บ้านผักอีเลิด ๖. บ้านดงบาก ที่ซึ่งท่านแยกย้ายกันไปอยู่ในที่ต่าง ๆ เหล่านี้ จะมารวมกันทำอุโบสถ (ฟังปาฏิโมกข์) ที่วัดป่าหนองผือกันทั้งนั้น เพราะเมื่อถึงวันอุโบสถ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็จะได้ให้โอวาทหลังจากทำอุโบสถเสร็จแล้ว โดยการชี้แนวทางในทางธรรมข้อปฏิบัติอันเกี่ยวเนื่องกับการดำเนินจิตทุก ๆ คราวไป ฯ

ส่วนท่านที่อยู่ใกล้ พอสมควรก็จะมาฟังธรรมได้สะดวกในเวลากลางคืน ซึ่งก็ได้มาแทบทุก ๆ คืน ได้ฟังธรรมปกิณกะมีนัยต่าง ๆ แล้วก็กลับไป นับว่าเป็นความอุตสาหะวิริยะอย่างยอดเยี่ยม ของท่านเหล่านี้ ฯ

พระเถระภิกษุสามเณรทั้งหลาย ที่อยู่โดยรอบใกล้บ้างไกลบ้างเหล่านี้ จะคอยฟังข่าวอยู่เสมอว่า พระเถระผู้ใหญ่ที่อยู่ทางไกล แหละเป็นผู้มีจิตเป็นไปในธรรมอันละเอียด ซึ่งท่านเหล่านั้นจะได้รับการยกย่องจากพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ เนื่องจากว่าพระเถระรูปใดเป็นผู้มีความสำคัญในทางปฏิบัติ และเป็นผู้มีความหนักแน่น มีสมรรถนะและความสามารถสูง มีการดำเนินทางจิตที่ถูกต้อง มีความเมตตาต่อหมู่คณะ ท่านจะต้องกล่าวถึงพระเถระรูปนั้น ๆ ในท่ามกลางสงฆ์ หรือกล่าวกับผู้ปฏิบัติใกล้ชิดอยู่เสมอว่า ท่านองค์นั้นองค์นี้ดีมาก หากใครต้องการจะปฏิบัติก็ให้ติดตามองค์นั้นไปเถิด จะเกิดผลอย่างนี้เป็นต้น ฯ

ดังนั้นจึงไม่แปลกอะไร ที่พวกเราและพวกเถระรุ่นใหม่จะต้องทราบถึงความดีของพระเถระรุ่นเก่า ๆ ว่าท่านเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม ด้วยเหตุนี้ เมื่อพวกเราได้ข่าวว่า พระเถระองค์ที่มีความสำคัญมาแต่ไกล ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็จะแสดงธรรมอย่างวิจิตร หรือเรียกว่าธรรมกถากัณฑ์ใหญ่ เพราะเหตุที่พระเถระเหล่านั้นจะได้ไต่ถามอรรถปัญหา ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็จะได้วิสัชชนา และแสดงธรรมไปพร้อมซึ่งกาลเช่นนี้หาฟังได้ยากนัก จึงทำให้พวกเราต้องตั้งใจคอยเพื่อให้มีให้เกิดมหาธรรมกถา จึงปรากฏว่าเมื่อถึงกาลเช่นนี้จะปรากฏมีพระภิกษุสามเณร พระเถรานุเถระมากันมากเป็นพิเศษจนเต็มไปหมด ไม่ทราบว่า ออกมาจากป่าจากเขาจากถ้ำจากที่ไหน ๆ กันนัก

ตอน พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

จำพรรษาเสนาสนะป่า บ้านหนองผือ

เนื่องจากพระอาจารย์มั่น ฯ ได้จำพรรษาเป็นหลักแหล่งที่บ้านหนองผือนี้นานถึง ๕ พรรษา จึงทำให้ประชาชนทราบโดยทั่วกัน อนึ่งกิตติศัพท์ของท่านได้ปรากฏมานานแม้ผู้เขียนมีอายุเพียง ๑๓ ปี ก็ได้ทราบข่าวแล้ว แต่ก่อนนั้นท่านมิได้จำพรรษาซ้ำเป็นปีที่ ๒ เลยสักแห่งเดียว ถึงจะจำพรรษาอยู่ที่เดิมบ้างก็ต้องไปที่อื่นมาก่อน แล้วจึงหวนกลับมา โดยปกติท่านจะอยู่จำพรรษาในป่าดงพงไพรในภูเขาเถื่อนถ้ำเป็นส่วนมาก

จึงเป็นเหตุให้ผู้ประสงค์จะปฏิบัติศึกษาด้วย ต้องเที่ยวตามแสวงหาท่านแสนยากแสนลำบากและแสนจะกันดาร เฉพาะพระภิกษุสามเณรเท่านั้นที่สามารถจะติดตามศึกษาหาข้อปฏิบัติได้โดยใกล้ชิด ส่วนอุบาสกอุบาสิกานั้นยากนักที่จะตามเห็น เว้นแต่จะได้ศึกษาข้ออรรถธรรมเป็นครั้งเป็นคราวในเวลาอยู่จำพรรษาเท่านั้น เหตุนั้นเมื่อท่านองค์ใดได้ติดตามศึกษาปฏิบัติอยู่กับท่าน ก็ได้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในอันที่จะได้สั่งสอนประชาชน ให้เข้าใจในธรรมปฏิบัติเป็นตัวอย่าง เป็นอาจารย์ เป็นผู้น่าเคารพเลื่อมใสอย่างยิ่ง แม้ผู้เขียนเองเคยได้ยินกิตติศัพท์มาตั้งแต่อายุ ๑๓ ปี จนถึงอายุ ๒๓ ปี จึงได้พบและปฏิบัติอยู่กับท่าน

ครั้นประชาชนได้ทราบข่าวว่า พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ได้อยู่จำพรรษาที่วัดป่าบ้านหนองผือเป็นหลักแหล่งเช่นนี้แล้ว คณะพระภิกษุ–สามเณร อุบาสก–อุบาสิกาทั้งหลาย ที่เคยเป็นศิษย์ท่านมาแต่เดิมและพึ่งได้รับฟังกิตติศัพท์ใหม่ ๆ ก็มิได้รอรั้งต่างก็เข้ามาศึกษาหาข้อปฏิบัติ ฟังธรรมเทศนา บ้างก็พากันมาบำเพ็ญทานทั้งทางไกลและทางใกล้ ทั้งภาคใต้และภาคเหนือ ต่างก็ทะยอยกันมาเข้านมัสการทุก ๆ วันไม่ขาดสาย บรรดาท่านที่เข้ามานั้นในปีหนึ่ง ๆ มีประมาณไม่น้อยเลย มากันแทบทุกวัน ทั้ง ๆ ที่ถนนหนทางก็ไม่สะดวก แสนที่จะกันดาร และอากาศก็ไม่ใช่เล่น ใคร ๆ ที่เข้ามาต้องระวังตัวมาก ถ้าพลาดพลั้งก็รักษาตัวกันไม่ไหว เพราะเคยปรากฏว่า ผู้ที่เข้ามานมัสการ

พักอยู่กับท่านเกิดอาการแพ้อากาศเจ็บป่วยล้มตายไปทั้งพระทั้งเณร และญาติโยมก็หลายคน ถึงแม้การณ์จะเป็นเช่นนั้นทุก ๆ คนก็หามีความท้อถอยไม่ เพราะต้องการฟังธรรมอันวิจิตรของท่าน จึงยอมสละชีวิตเข้ามาหาท่านอย่างน่าอัศจรรย์ แม้ข้าพเจ้าเองจากท่านไปอยู่จันทบุรี ก็ได้เดินทางมาอยู่กับท่าน (เพียงแต่ในพรรษาเท่านั้น) ออกพรรษาก็รีบมา พอใกล้เข้าพรรษาก็กลับจันทบุรี เช่นนี้ทุก ๆ ปีจนกระทั่งถึงวาระสุดท้าย

การจำพรรษาอยู่ที่วัดป่าบ้านหนองผือนี้ ตลอดระยะเวลา ๕ พรรษา ท่านก็ได้พยายามชี้แจงธรรมต่าง ๆ แก่บรรดาศิษย์ทั้งหลายตลอดเวลา ท่านอาจารย์มั่น ฯ เป็นผู้มีกำลังวังชาดี เดินไปไหนมาไหนได้คล่องแคล่ว อนึ่งขณะที่ท่านอยู่ที่วัดบ้านนี้ ท่านได้แสดงธรรมอันเป็นส่วนข้อปฏิบัติมากที่สุด มิได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยเลย เมื่อผู้ใดเข้ามาหาท่านก็แสดงธรรมให้ฟัง ไม่ว่าจะเป็นพระเล็กเณรน้อยตลอดถึงพระเถระผู้ใหญ่ บางครั้งเป็นวันวิสาขะบูชา มาฆบูชา ท่านได้แสดงผู้เดียวจนถึงเที่ยงคืน การแสดงธรรมก็เป็นไปวิจิตรพิสดาร มีอรรถรสแห่งข้อปฏิบัติสำนวนไพเราะมาก ซึ่งบางแห่งบางข้อข้าพเจ้าเคยได้บันทึกไว้ในหนังสือ "มุตโตทัย" เป็นที่เข้าอกเข้าใจแก่บรรดาสานุศิษย์ บางองค์ถึงกับบ่นว่าเราไปภาวนาตั้งเดือน สู้ฟังเทศน์ท่านอาจารย์ครั้งเดียวก็ไม่ได้ เช่นนี้ก็มีมาก

อนึ่งท่านได้พยายามสั่งสอนสานุศิษย์ทั้งหลาย โดยทุกวิถีทาง ทั้งทางตรงและทางอ้อม เพื่อหวังให้ศิษย์ทั้งหลายได้เข้าใจในปฏิปทาข้อปฏิบัติ และท่านก็ได้เลือกเฟ้นเอาธรรมทั้งหลายตลอดทั้งแนะแนวทางให้แก่บรรดาศิษย์มากมายด้วยอุบายต่าง ๆ โดยมุ่งหมายที่จะพาให้ดำเนินสู่ทางอันบริสุทธิ์ ตรงต่อพุทธพจน์จริง ๆ ในการที่ท่านอยู่ที่วัดบ้านหนองผือนี้ มีความประสงค์เพื่อให้บรรดาศิษย์เก่าและศิษย์ใหม่เข้ามาศึกษาเป็นการเปิดโอกาสแก่บรรดาพระภิกษุสามเณร และเพื่อให้เข้าใจในธรรมยิ่ง ๆ ขึ้น กับทั้งการแสดงธรรมนั้นยังความชื่นชมและแก้ความสงสัยให้ อย่างไม่มีข้อแย้ง ซึ่งคล้ายกับว่าท่านจะรู้จักกาลแห่งสังขารธรรมจักอยู่ไปไม่ได้นาน ใคร่จะสอนให้แก่บรรดาศิษย์เป็นผู้เข้าใจในธรรมอันควรที่จะฟังรู้ฟังเข้าใจ สืบแทนท่านให้เป็นหลักฐานแก่คณะกัมมัฏฐานต่อไป

กฏการปฏิบัติประจำ

ข้อปฏิบัติ อันเป็นอาจินต์วัตของท่านนั้น เป็นไปโดยสม่ำเสมอ ขณะนี้ท่านชราภาพมากแล้ว แม้ปฏิปทาจะเพลากว่าเดิมไปบ้างก็ยังปรากฏว่า เป็นที่น่าเคารพและเลื่อมใส ดังที่ผู้เขียนเคยอยู่และเคยเห็นมาจะเล่าสู่กันฟังโดยย่อ พอเป็นคติแก่อนุศิษย์ต่อไป

ก่อนออกบิณฑบาตตอนเช้า ต้องขึ้นสู่ที่จงกรมก่อน และก่อนที่จะไปบิณฑบาต ขณะที่ท่านจงกรมอยู่ศิษย์ทั้งหลายต่างพากันทำวัตรปฏิบัติต่าง ๆ มีการเก็บบาตรกวาดสถานที่ เทกระโถนเก็บอาสนะไปปูยังโรงฉัน และเตรียมคลี่สังฆาฏิไว้รอท่าน เพราะตามธรรมดาแล้วการซ้อนผ้าสังฆาฏิเข้าสู่โคจรคามนั้นไม่เคยขาดเลย เว้นแต่จะมีฝนตกใหญ่เท่านั้น เมื่อท่านเดินจงกรมจนถึงเวลาที่ออกเที่ยวบิณฑบาตแล้ว ก็ลงจากที่จงกรมไปสู่โรงฉัน ศิษย์ทั้งหลายก็ถวายผ้าสังฆาฏิช่วยครองกลัดลูกดุมรังดุมทั้งข้างล่างและข้างบนแล้วเข้าไปสู่บ้าน ผู้ถือบาตรไปก่อนโดยไปรออยู่ที่นอกอุปจาระบ้าน เมื่อท่านไปถึงก็รับเอาบาตร ศิษย์ก็ตามเข้าไปเป็นแถวตามลำดับอาวุโส มี ๑๐–๒๐–๓๐ ถึง ๕๐–๖๐ องค์ และเป็นแถวยาวเหยียด ตอนขากลับศิษย์ก็รับเอาบาตรล่วงหน้ามาจัดการแก้ถลกบาตรเตรียมรอไว้โดยเรียบร้อย (การบิณฑบาตรใช้สะพายอุ้มบาตรไว้ข้างหน้า ซึ่งไม่ผิดอะไรกับการอุ้มบาตรซึ่งท่านอาจารย์ใหญ่ ได้นำมาใช้ปฏิบัติในคณะกัมมัฏฐานและคณะกัมมัฏฐานทั้งหมดจึงได้กระทำเหมือนท่าน ด้วยกันทั้งนั้น) ครั้นเมื่อท่านมาถึงวัดแล้วพวกศิษย์ ๆ ก็เตรียมรับผ้าสังฆาฏิเอาออกผึ่งแสงแดดพอสมควรแล้วก็เก็บไว้เป็นที่ การฉันก็รวมลงในบาตรกันทั้งนั้น ข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็นท่านเอาอาหารไว้ภายนอกบาตรเลย เว้นแต่เมื่อคราวล้มป่วยครั้งสุดท้ายเท่านั้น แม้การไปบิณฑบาตท่านก็ไม่ยอมขาดได้ง่าย ๆ เว้นเสียแต่ว่าไปไม่ได้จริง ๆ ซึ่งตามธรรมดาเมื่อสุขภาพและกำลังของท่านยังดีอยู่ แต่หากท่านป่วยอาพาธแล้ว ท่านมักจะระงับด้วยการไม่ฉันจังหันและไม่ออกบิณฑบาต ประกอบความเพียรบางครั้งถึง ๓ วัน ก็มี พอโรคระงับแล้วจึงค่อยฉันต่อไป ท่านเคยพูดว่า การเที่ยวบิณฑบาตโปรดสัตว์นั้น แม้แต่องค์พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ยังเสด็จไป และพระอริยเจ้าผู้สาวกก็ไปบิณฑบาต เราผู้สาวกภายหลังจะ

ไม่ไปบิณฑบาต ก็เท่ากับว่าดีกว่าพระพุทธเจ้าผู้บรมศาสดา ซึ่งก็เท่ากับว่าดีเกินครูไปเท่านั้น หมายความว่า นอกครู เมื่อคราวท่านอาพาธครั้งสุดท้ายนั้น เมื่อเข้าบิณฑบาตตลอดบ้านไม่ได้ ก็ไปเยี่ยมครึ่งบ้าน เมื่อเข้าไปบ้านไม่ไหวท่านก็ไปสุดเขตวัด และเมื่อไปสุดเขตวัดไม่ไหวก็ไปแค่ศาลาโรงฉัน เมื่อไปบิณฑบาตถึงศาลาไม่ไหวจริง ๆ จึงงดบิณฑบาต จนถึงวาระสุดท้าย อันเป็นการแสดงถึงความเอาใจใส่อย่างยิ่งในข้อวัตรปฏิบัติของท่านในการออกบิณฑบาตเป็นวัตร

อนึ่ง การฉันนั้นรวมฉันแห่งเดียวกันหมด เมื่อจัดอาหารใส่บาตรกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว (การจัดอาหารนั้น มีพระผู้แจกคือตักแจกไปตามลำดับจนกว่าจะหมดและเพียงพอ พระที่แจกมี ๒–๓ องค์ เป็นภัตตุเทสก์ที่สงฆ์ตั้งไว้) ท่านก็นำพิจารณาเป็นปัจจเวกขณะ บางครั้งก็เตือนเมื่อมีเสียง บางครั้งก็พิจารณาด้วย

บทสรุป

"ท่านอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถร หลังจากท่านได้มอบงานใหญ่ให้ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม แล้ว ท่านก็ได้เดินธุดงค์วิเวกไปทางภาคเหนือ โดยเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ท่านได้เที่ยววิเวกหาความสงบ พิจารณาถึงพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จนได้รับผลเป็นที่พึงพอใจ ตลอดระยะเวลา ๑๒ ปี ในที่สุดท่านก็ได้เดินทางกลับมาทางจังหวัดภาคอีสาน เพื่อจะได้พบปะลูกศิษย์ลูกหาเก่าแก่ ซึ่งท่านได้อบรมไว้ก่อนแล้วนั้น

ท่านได้พักอยู่จังหวัดอุดร และจังหวัดสกลนคร เมื่อบรรดาศิษย์ทั้งหลายของท่านได้ทราบข่าวถึงการกลับมาอยู่จังหวัดสกลนคร โดยเฉพาะบ้านหนองผือ อำเภอพรรณานิคม ซึ่งท่านอยู่นานกว่าทุกแห่งแล้ว เป็นโอกาสให้บรรดาคณาจารย์ผู้เป็นศิษย์ได้เข้ามาพบและอยู่กับท่าน ซึ่งก็เป็นความประสงค์ของท่านอาจารย์มั่น ๆ อยู่แล้ว เพราะว่าท่านต้องการที่จะแถลงนโยบาย หรือความละเอียดที่ท่านได้ค้นคว้าและศึกษามาตลอดระยะเวลา ๑๒ ปีที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นผลดีอย่างยิ่งแก่บรรดาคณาจารย์ที่จะได้มารับนโยบายอันถูกต้องในคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ท่านได้เลือกเฟ้นและแนะนำให้พึง

เมื่อท่านอาจารย์มั่น ๆ ได้พักอยู่ที่วัดป่าบ้านหนองผือตลอดระยะเวลา ๕ ปี ก็มีประโยชน์ที่ได้วางแผนงานขั้นสุดท้ายให้แก่คณาศิษย์พระคณาจารย์ของท่าน ซึ่งท่านเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีความสำคัญในการเป็นทายาทของท่านอย่างยิ่ง

ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๒ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายของชีวิต ซึ่งท่านก็ได้พยากรณ์ชีวิตของท่านให้แก่ศิษย์ฟังแทบทุกองค์แล้ว ท่านพยากรณ์ไว้ล่วงหน้าล่วงเลยมาเป็นเวลานานถึง ๑๐ ปี ในปีนั้นนับแต่วันเข้าพรรษาผ่านไป ท่านก็เริ่มไม่สบาย อาการก็รู้สึกจะหนักขึ้นทุกวัน ๆ เมื่อเดือนที่ ๑ ผ่านไปอาการของท่านไม่มีเบาขึ้นเลย ถึงกับพระอาจารย์ผู้เป็นศิษย์อยู่แถวใกล้ ได้มาพยาบาลท่านกันเป็นจำนวนมาก อาการของท่านก็มีแต่ทรงกับทรุดเท่านั้น

ต่อมาอาหารของท่านก็พอจะค่อยยังชั่วขึ้นหน่อย ท่านไม่ฉันยา แม้ว่าลูกศิษย์จะถวายเท่าไร ๆ ท่านก็ไม่ฉัน ท่านบอกแก่ทุกคนว่า

"ต้นไม้ที่มันตายยืนต้นอยู่แล้ว จะเอาน้ำไปรดเท่าไรจะให้มันเกิดใบอีกไม่ได้หรอก อายุของเรามันก็ถึงแล้ว"

ครั้นเมื่อใกล้จะออกพรรษา เหลืออีกประมาณ ๑๐ วัน ท่านก็ได้บอกพระที่อยู่ใกล้ชิดว่า

"ชีวิตของเราใกล้จะสิ้นแล้ว ให้รีบส่งข่าวไปบอกแก่คณาจารย์ที่เป็นศิษย์เราทั้งใกล้และไกล ให้รีบมาประชุมกันที่บ้านหนองผือนี้ เพื่อจะได้มาฟังธรรมะเป็นครั้งสุดท้าย

บรรดาพระที่อยู่ใกล้ชิดก็ได้จดหมายบ้าง โทรเลขบ้างไปยังที่อยู่ของพระคณาจารย์เหล่านั้น บรรดาคณาจารย์ทั้งหลายเมื่อได้รับจดหมายบ้าง โทรเลขบ้างแล้ว ต่างก็ได้บอกข่าวแก่กันต่อ ๆ ไปจนทั่วเมื่อการปวารณาออกพรรษาแล้วต่างองค์ก็รีบเดินทางมุ่งหน้ามาหาอาจารย์มั่น ฯ ยังบ้านหนองผือ อันเป็นจุดหมายเดียวกัน

ท่านอาจารย์เทศก์ กับ ท่านอาจารย์วิริยังค์ (พระญาณวิริยาจารย์) ก็ได้มาจากจันทบุรี ร่วมในครั้งนี้ด้วย วันนั้นเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๔๙๒ ท่านอาจารย์มั่น ฯ ลุกขึ้นเดินไปไหนไม่ได้เป็นวันแรก บรรดาพระอาจารย์ได้เข้าไปประชุมกัน แล้วท่านได้ลุกนั่งแสดงธรรมะให้แก่ศิษย์ทั้งหลายฟังอยู่ประมาณ ๑ ชั่วโมง เป็นเนื้อความว่า

การปฏิบัติจิตถือเป็นเรื่องสำคัญ การทำจิตให้สงบถือเป็นกำลัง การพิจารณาอริยสัจถือเป็นการถูกต้อง การปฏิบัติข้อวัตรมีการฉันหนเดียวเป็นต้น เป็นทางพระอริยะ ผู้เดินผิดทางย่อมไม่ถึงที่หมาย คือพระนิพพาน”

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ท่านพักอยู่บ้านหนองผือเป็นเวลา ๕ ปีนั้น นับว่าเป็นลาภของชาวหนองผือยิ่งนัก ทุก ๆ ปีจะมีคนมานิมนต์ให้ท่านไปทางโน้นทางนี้บ้างแต่ท่านก็ไม่ไป ทั้งทำให้เห็นหน้าแขกต่างบ้านมากมาย ทั้งพระและฆราวาสคล้ายกับว่าบ้านหนองผือเป็นบ้านสำคัญแห่งหนึ่ง ทำให้มีชื่อเสียงปรากฏทั่วประเทศไทย และชาวบ้านก็ศรัทธาในตัวท่านอาจารย์ใหญ่กันทั่วทุกคน

มาในขั้นสุดท้ายชีวิตของท่านอาจารย์มั่น ฯ ชาวบ้านเขาก็มีความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะแทนคุณท่านอาจารย์ครั้งสุดท้าย คือขอให้ท่านมรณะที่บ้านหนองผือนี้ ท่านได้บอกกับชาวบ้านและพระภิกษุสามเณรทั้งหลายว่า

“เราจะไม่มรณภาพที่นี่ เพราะถ้าเราตายที่นี่แล้ว คนทั้งหลายก็จะพากันมามาก จะพากันฆ่าเป็ด ฆ่าไก่ ฆ่าสัตว์ทั้งหลาย เนื่องด้วยศพของเราจะทำให้ชาวบ้านเป็นบาป สมควรที่จะจัดให้เราไปมรณภาพในจังหวัดสกลนครเถิด”

พระคณาจารย์ผู้เป็นศิษย์ทั้งหลาย เมื่อได้ทราบความประสงค์ของท่านแล้ว ก็พากันประชุมกันในค่ำคืนวันขึ้น ๙ ค่ำเดือน ๑๒ นั้นเอง ตกลงจะนำท่านไปวัดสุทธาวาส จังหวัดสกลนคร เมื่อชาวบ้านได้ทราบข่าวว่า ท่านอาจารย์ที่เคารพยิ่งของพวกเขาจะไปในตอนเช้าของพรุ่งนี้แล้ว จึงทำให้เกิดโกลาหลอลหม่านเป็นราวกับว่าแผ่นดินจะทรุด ฉะนั้นไม่ทราบว่าจะคิดอ่านประการใดเพราะเหตุผลให้เป็นเช่นนั้นเสียแล้ว

ต่างก็หารือในอันที่จะยับยั้งท่านไว้ บางคนมากราบเรียนยับยั้ง แต่ก็ไม่ได้ผล ในคืนวันนั้นก็มิได้เป็นอันหลับอันนอนกันทั้งหมู่บ้าน เข้ามาวัดฟังเหตุการณ์ จนถึงรุ่งสางของวันใหม่ เมื่อทราบแน่ชัดแล้วว่าท่านจะไป ทุกคนต่างก็แสดงสีหน้าสลดผิดปกติ เพราะในใจของเขาไม่ต้องการให้ท่านจากไป จึงทำให้เขาทั้งหลายเสียใจเป็นที่ยิ่งไม่มีอะไรเปรียบ

ชาวบ้านหนองผืออัดอั้นตันใจ จะพูดว่าอย่างไรก็หมดหนทางแล้ว สุดท้ายก็คือประชุมกันเพื่อไปส่งท่าน ภิกษุสามเณรในเช้าวันนั้นต่างก็รีบฉันกันแต่เช้า ครั้นเมื่อ

ถึงกำหนดเวลา ซึ่งเป็นวันไปจากบ้านหนองผือของท่านอาจารย์มั่นฯ ชาวบ้านทั้งแก่เฒ่าและหนุ่มสาว หลามไหลเข้ามาวัดกันอย่างคับคั่ง ทุกคนในมือถือดอกไม้และธูปเทียนนำเข้าถวายท่านอาจารย์มั่น ฯ แล้วก็กล่าวขอขมาลาโทษ พร้อมทั้งสะอึกสะอื้นน้ำตาร่วงไหลทุกคน ส่วนพระเถรานุเถระได้มาประชุมกันที่หน้ากุฏิใหญ่ของท่านอาจารย์มั่น ฯ จัดแคร่สำหรับหามที่มุงด้วยผ้าขาวมาวางไว้ข้างบันได เมื่อทุกอย่างเสร็จแล้วก็เข้าไปกราบเรียนท่าน ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็เตรียมตัวลุกขึ้นเองอย่างน่าอัศจรรย์ ทั้ง ๆ ที่ท่านลุกไม่ได้มาตั้ง ๙ วันแล้ว ท่านเรียกเอาไม้เท้าค้ำยันเดินไป และก็เป็นการเดินครั้งสุดท้ายในชีวิตของท่าน

ท่านได้เดินเข้าไปที่แคร่หาม ผู้มีกำลังก็เข้าประจำที่จะหามท่านอาจารย์ใหญ่ออกจากบ้านหนองผือ ในวันนี้อันตรงกับวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลา ๙.๐๐น. อันเป็นวาระสุดท้ายในชีวิตของท่านที่ได้ใช้ชีวิตอยู่กับชาวบ้านที่บ้านหนองผือ สายตาท่านได้สอดส่ายไปดูญาติโยมจนถ้วนทั่ว แต่ท่านก็ไม่ได้พูดอะไร

ครั้นแล้วขบวนก็ได้เคลื่อนออกจากวัดป่าบ้านหนองผือ บรรดาพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ก็ออกติดตามเป็นทิวแถว เมื่อขบวนผ่านใจกลางบ้านชาวบ้านทั้งเด็กและผู้ใหญ่ก็พากันชะเง้อคอมองดู บ้างก็เตรียมตัวออกมาส่ง บ้างก็แสดงความเศร้าโศก ทั้งออกหน้าและตามหลัง เป็นราวกับว่าของที่เคารพบูชาจะพลัดพรากจากไป ทั้ง ๆ ที่แลเห็นแต่ก็ทำอะไรไม่ได้ เพราะทุกครั้งเมื่อท่านกับพระภิกษุ สามเณรทั้งหลายแวดล้อมติดตามไปเป็นแถวนั้น คือการไปบิณฑบาต แล้วก็กลับมายังที่วัดป่านี้ก็มีจิตคิดว่ายังเห็นยังอุ่นใจ พากันติดตามมาส่งอาหารกัน ก็มาบัดนี้ท่านได้ผ่านไปพร้อมกับทั้งพระภิกษุสามเณรเป็นการไปไม่กลับเสียแล้ว ต่างก็พากันออกติดตามคล้าย ๆ กับจะพาท่านให้กลับคืนมาให้ได้เสียดังนี้ แต่จะทำไฉนเล่าเป็นการเหลือวิสัยเสียแล้ว จึงเท่ากับติดตามไปส่งเพื่อไว้อาลัย ที่ท่านได้มาสั่งสอนในธรรมะปฏิบัติต่าง ๆ จนพากันเลื่อมใสยิ่งในพระพุทธศาสนา เป็นระยะเวลาถึง ๕ ปีทีเดียว

ในวันนี้ชาวบ้านหนองผือเกิดโกลาหลอลหม่านเป็นการใหญ่ ซึ่งราวกับว่าแผ่นดินจะทรุดฉะนั้น ผู้คนออกติดตามส่งประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เมื่อขบวนผ่านพ้นจากบ้านหนองผือ ก็เป็นที่น่าชวนให้คิดดังนี้ว่า

"โอ ! ชาวบ้านหนองผือ คราวนี้ช่างกระไร จักพากันได้รับความเศร้าโศก อัดอั้นตันใจคับแค้นแน่นใจอย่างที่ไม่เคยพบเคยเห็นมาแต่กาลไร ๆ ทั้ง ๆ ที่ความโศกแม้จะปรากฏขึ้นซ้ำอันความว้าเหว่ก็เข้ามาแทนที่ โอ้ความอ้างว้างเปล่าเปลี่ยวทั้งทางวัดและทางบ้านให้เงียบเชียบยังกับไม่มีคน โอ๋ ! บ้านหนองผือจะต้องเงียบเชียบทั้ง ๆ ที่มีคนเต็มบ้านหลานเต็มเมือง แต่ก็ควรคิดไปในทำนองคลองธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า สพฺเพหิ เมปิ เยหิ มนา เปหิ นา นาภาโว วินาภาโว" แปลว่า "เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของเจริญใจทั้งสิ้นไป"

ขบวนได้ถึงบ้านห้วยบุ่น ท่านอาจารย์หลุยกับท่านอาจารย์เนตรกำลังออกวิเวกอยู่ พึ่งรู้ออกมารับและติดตามไปด้วย ท่านอาจารย์วิริยังค์จึงได้ถามว่า

"เอ้า ! ทำไมไม่รู้เรื่องหรือยังไง" ท่านอาจารย์หลุยจึงได้ตอบทันทีว่า

"แหม ! ภาวนาอยู่ในถ้ำกำลังดี ได้ยินเสียงอึกทึกครึกโครมก็เลยออกมาดูเจอพอดี แหม ! เกือบเสียคน"

คราวนี้พวกออกหน้าก็คอยถางทาง อันมีเรียวไม้ต้นไม้ระเกะระกะอยู่ทางพวกหามก็ผลัดกันออกผลัดกันเข้าเคลื่อนขบวนกันไปเรื่อย ๆ โดยอาการช้า ๆ ตามราวป่าแถวนั้นมีบ้านชาวเขาอยู่ประปรายห่าง ๆ กัน พอทราบข่าวการจากไปของท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็พากันออกจากป่ามาเข้าขบวนเลยกลายเป็นขบวนใหญ่ ขบวนนี้ก็ขึ้นดงลงห้วย ลำธารเลาะลัดไปตามป่าไม้น้อยใหญ่ เลียบไปตามชายภูเขาประกอบกับเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ทั้งขึ้นโคกออกทุ่งเป็นแห่ง ๆ ไป มีทั้งต้นไม้เดียรดาษอันมีต้นพฤกษาชาติต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ มีทั้งสมอ มะขามป้อมซึ่งกำลังผลิดอกออกผล ยังกับจะชวนท่านภิกษุสามเณรให้แวะนั่งพักฉันเพื่อเป็นยาปรมัต ขบวนได้หยุดลง ณ ที่นี้พอดี

ผู้คนไปส่งก็พากันกลับ เหลือแต่ผู้หามเคลื่อนขบวนกันไปเรื่อย ๆ บ่ายโมงถึงบ้านโคกกระโหร่ง ได้หยุดพักถวายยาชูกำลัง และบำบัดโรคตามสมควรเท่าที่จะหาได้เพื่อประทังไป ขบวนหามก็เริ่มหามต่อไปในไม่ช้าข่าวนี้ก็ได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วถึงชาวบ้านโคกสาวขวัญ บ้านกุดก้อม บ้านบง บ้านม่วงไข่พรรณา อำเภอพรรณาว่าท่านอาจารย์มั่น ฯ กำลังมา ประชาชนต่างก็พากันหลามไหลออกมาดักขบวนเข้าช่วยหาม เวลาบ่าย ๕ โมงเย็น ก็ถึงบ้านโคกสาวขวัญ ถึงบ้านบง และพระได้เรียนท่าน

ว่าบัดนี้ถึงกุดก้อมแล้ว ท่านบอกว่าให้นำท่านไปวัดป่าบ้านนาภู่ แต่ชาวบ้านม่วงไข่ก็จะเอาไปม่วงไข่ ตอนนี้อยู่ระหว่างกึ่งกลางทางจะไปม่วงไข่และดงนาภู่

ชาวบ้านได้เถียงกันเป็นการใหญ่ ต่างคนก็ต่างจะเอาไป ท่านอาจารย์มั่น ฯ บอกว่า

"ให้ไปบ้านนาภู่ดีกว่า" ขบวนจึงตกลงไปวัดป่าบ้านนาภู่ ท่านอาจารย์มั่น ฯ จึงบอกแก่พวกขบวนว่า

"เราต้องการไปโปรดนายอ่อนและนางสัม"

ขบวนหามก็ข้ามทุ่งนา ซึ่งข้าวกำลังออกรวงเหลืองอร่ามเต็มท้องทุ่ง เจ้าของนาก็ออกมารับ และปวารณาบอกว่าให้ย่ำข้าวไปเลย จะเสียหายสักเท่าใดไม่ว่า

"ท่านอาจารย์ผ่านนาโชคดีแท้ ๆ" เจ้าของนาว่า

ในที่สุดขบวนก็มาถึงวัดป่าดงนาภู่ เป็นเวลา ๒๑.๐๐ น. พอดีจึงได้นำท่านอาจารย์ขึ้นสู่ศาลา ครั้งนั้นแหละข่าวอันนี้ก็ได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วทั้งทางไกลและทางใกล้ว่า "ท่านอาจารย์มั่น ฯ เวลานี้พักอยู่วัดป่าดงนาภู่" พระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ต่างหลั่งไหลกันเข้ามาอย่างไม่ขาดสาย เพื่อทัศนานุตริยะครั้งสุดท้าย และบำเพ็ญกุศล

โดยเฉพาะอย่างยิ่งนายอ่อนและนางสัม โมราราช สองสามีภรรยาได้มีความปลาบปลื้มปีติเหลือล้น เพราะได้คิดว่าวัดนี้เป็นวัดของตน ท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ได้มาพักสมดั่งเจตนาเดิมด้วย ทั้งกลางวันกลางคืนได้เฝ้าท่านอยู่ตลอดเวลาไม่ยอมห่าง

วันนี้ตรงกับวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ขณะที่นางสัมมายืนมองท่านทางหน้าต่างศาลา ท่านทักขึ้นมาว่า

"นี่หรือนางสัมภริยานายอ่อน"

นางจึงตอบว่า "ค่ะ"

ท่านจึงถามต่อว่า "สบายดีหรือ ?"

"สบายดีค่ะ" ท่านจึงพูดกับนางสัมต่อไปอีกว่า

"เราเต็มทีแล้ว โรคเกิดขึ้นคราวนี้หนักมากนะ" เป็นคำพูดที่ท่านพูดโต้ตอบมากกว่าใคร ๆ ทั้งสิ้น ทำให้นางสัมมีความยินดีปรีดาอย่างยิ่ง และก็สลดใจ ฝ่ายท่าน

เจ้าคุณธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโร) ท่านอาจารย์สิงห์ ขนฺตยาคโม ท่านเจ้าคุณอริยะคุณาธาร (เส็ง ปุญฺโส) เพิ่งจะมาถึง ก็ทะยอยกันเข้ามาเป็นลำดับ

ท่านอาจารย์มั่น ฯ ได้พักอยู่ที่บ้านดงนาภู่เป็นเวลา ๙ วัน จวบกระทั่งวันแรม ๕ ค่ำ นางนุ่ม ชุวานนท์ ผู้อุปฐากมาดั้งเดิมตั้งแต่สมัยท่านอาจารย์เสาร์ ได้เข้าไปนมัสการท่าน ฯ พูดกับนางนุ่มว่า

"เราเต็มที่แล้ว อาการหนักเหมือนบุรุษมีกำลังหลายคน จับคนไม่มีกำลังคนเดียว"

เมื่อนางนุ่มได้ฟังแล้วก็รู้สึกตื้นตันใจจนไม่ทราบจะกล่าวประการใดก็ลากลับ ในระยะที่อยู่บ้านนาภู่นี้ ไม่ทราบว่าคนได้หลั่งไหลกันมาอย่างไร ทั้งไปกลับทั้งนอนค้าง แน่นขนัดไปหมดทั่วบริเวณ การเข้านมัสการท่านอาจารย์มั่น ฯ นั้น เข้ากันจนไม่ขาดระยะ (ศาลาหลังนี้สูงจากพื้นดินประมาณ ๑ เมตร) อาจารย์วิริยังค์ผู้ที่ได้อุปฐากมาตั้งแต่หนองผือจนกระทั่งขณะนี้ เห็นว่าจะเป็นการรบกวนท่านมากเกินไปเลยห้ามไม่ให้คนเข้ามาภายในศาลา ให้นมัสการข้างนอกแล้วปิดประตูไว้

เมื่อท่านได้ยินเข้ากลับบอกให้เขาเปิดประตูให้เข้ามาตามความพอใจ ที่นี้ละผู้คนต่างพากันได้โอกาสหลั่งไหลกันเข้ามาทางประตู เกิดแน่นขนัดจนถึงประตูผู้ที่เข้าไม่ได้ก็ยืนมองอยู่ข้างนอกประตู เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงต้องเปิดหน้าต่างอีกข้างหนึ่งใกล้ ๆ ท่าน คนก็ไหลเข้ามาทางนี้พอค่อยยังชั่ว

ตอนที่ท่านพักอยู่ที่บ้านนาภู่นั้น ท่านได้พูดกับศิษย์ที่ใกล้ชิดว่า

"นำเราไปวัดสุทธาวาสเถอะเหมาะดี" ดังนี้ตั้งหลายครั้ง ส่วนนายอ่อนนางสัมไม่ยอมเด็ดขาด อ้อนวอนท่านเจ้าคุณธรรมเจดีย์ และท่านอาจารย์เทศก์ ให้ทัดทานไม่ได้ท่านไป แต่ก็ไม่เป็นผล ท่านยังคงยืนยันคำเดิม และในวันนั้นคือวันพฤหัสบดี วันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ซึ่งตรงกับวันเกิดของท่านพอดีท่านบอกว่า

"ต้องไปวันนี้เพราะเป็นวันสุดท้ายแล้ว"

ชาวสกลนครมีนางนุ่มเป็นต้นได้จัดการนำรถมา เพื่อจะนำท่านไปยังวัดสุทธาวาส จอดรถคอยตั้งแต่เช้าตรู่ของวันแรม ๕ ค่ำนั้นแล้ว แต่ด้วยเหตุที่นายอ่อนนางสัมทัดทานอยู่ตลอดเวลา จึงทำให้การเดินทางต้องล่าช้า เพราะว่าอาจารย์ที่เป็น

ศิษย์ของท่านต่างรู้แล้วว่า ท่านจะสิ้นใจไปเสียวันนี้เป็นแน่ จึงได้เตรียมการกันเสียเอิกเกริก เพื่อให้พอเพียงต่อความสะดวกต่าง ๆ

ประชาชนและคฤหัสถ์ต่างเนืองแน่นอยู่เต็มบริเวณวัด ในที่สุดพระก็ได้อุ้มท่านเข้าสู่แคร่คานหามอีกคำรบหนึ่งเมื่อเวลา ๑๐.๒๐ น. ก่อนที่จะขึ้นแคร่ท่านได้พูดกับพระคณาจารย์ที่ยืนออกันอยู่ ณ ที่นั้นว่า "เราจะเข้าฌานสงบ" แล้วท่านก็ไม่ได้พูดอะไรกับใครต่ออีกเลย มีผู้คนติดตามไปส่งท่านที่รถเป็นขบวนยาวเหยียดเพื่อไปขึ้นรถยนต์ที่ถนนใหญ่ ซึ่งมีท่านอาจารย์เทศก์ ท่านอาจารย์วิริยังค์ สิรินธโร และท่านอาจารย์วัน อุตตโม ท่านอาจารย์สิงห์ ท่านอาจารย์กงมา เจ้าคุณธรรมเจดีย์ สามเณรอำพนธ์ ผู้ซึ่งเป็นเหลนของท่านเป็นผู้พยุงท่านไปกับรถ

ขณะนั้นเอง นายอ่อนนางส้ม อุบาสกอุบาสิกาในแถบพรรณานิคม ที่มาประชุมกันอยู่นั้นถึงกับตกตะลึง นางส้มถึงกับล้มเป็นลมพับลงไป ต้องช่วยกันเยียวยาจึงฟื้น เพราะการไปของท่านอาจารย์มั่น ฯ คราวนี้ด่วนมาก ตกลงเพียงชั่วโมงเดียวจึงทำให้ไม่ทันคิดหลังยับยั้งจิตใจไม่ทัน อันทำให้เป็นเหตุให้เกิดโทมนัสเหลือกำลังถึงกับร้องหมร้องไห้กันเสียงระงม

รถฟาร์โก้ขนาดเล็กพาท่านอาจารย์มั่น ฯ และคณะแล่นไปตามถนนหลวง ส่วนญาติโยมต่างนั่งร้องไห้กันอยู่เต็มลานวัดทางเบื้องหลังดังอยู่ระงมไปหมด ซึ่งวันนั้นฝนพรำ ๆ ท้องฟ้ามืดครึ้มไปหมดอันทำให้ศิษย์ทุกคนได้คิดถึงคำพยากรณ์ของท่านว่า วันที่ท่านจะสิ้นลมปราณนั้นฝนจะต้องตกพรำ ๆ และก็สมจริง

๑๔.๓๐ น. รถฟาร์โก้เล็กคันนั้นก็นำท่านอาจารย์ไปจอดสงบนิ่งอยู่ในลานวัดสุทธาวาส ครั้นถึงแล้วก็ได้จัดแจงเข้าพักในกุฏิเป็นที่เรียบร้อย และท่านก็นอนในสภาพปกติ ชาวจังหวัดสกลนครเมื่อได้ยินข่าวต่างพากันดีใจที่ท่านอาจารย์มั่น ฯ เดินทางมาถึงต่างก็หลามไหลเข้ามากราบไหว้กันเป็นทิวแถว ทั้งพ่อค้าข้าราชการประชาชนเป็นจำนวนมาก

เมื่อดึกควรแก่เวลาแล้วชาวบ้านที่มานมัสการก็พากันทยอยกลับ ส่วนพระคณาจารย์ที่เป็นศิษยานุศิษย์ทั้งหลายก็ได้นั่งประชุมกันอยู่ตลอดเวลา อาการของท่านก็ปกติอยู่จนกระทั่ง ๒๔.๐๐ น. ครั้นเมื่อถึง ๐๑.๐๐ น. ตรงอาการของท่านผิดปกติ

ขึ้นทันที อาจารย์วัน อุตฺตโม ผู้ปฏิบัติใกล้ชิด ก็ได้รีบไปแจ้งแก่พระคณาจารย์ทุกองค์ แล้วก็พร้อมกันอยู่ในห้องเพื่อคอยดูอาการ

ครั้นถึงเวลา ๐๒.๒๓ น. ชีพจรทั้งหลายก็อ่อนลงหดเข้าทุก ๆ ที่ ถอนขึ้นทุกระยะจนเหลืออยู่แต่ที่หัวใจภายในไม่ช้าก็สิ้นลมหายใจด้วยอาการปกติทุกประการ

ต่อจากนั้นอาจารย์ทั้งหลายก็ผลัดกันเข้าไปกราบศพเป็นลำดับ จนถึงวาระของพระอาจารย์วิริยังค์ท่านได้กราบลงหมอนข้างศีรษะของท่าน จิตก็คิดว่า

"ท่านอาจารย์หนอมาละพวกกระผมไปเสียแล้ว โดยสภาพแห่งความเป็นจริงของสังขาร อันโทษกรรมใด ๆ ทั้งที่เป็นทางกายด้วย ทางวาจาด้วย ทางใจด้วย ซึ่งกระผมไม่มีต่อท่านอาจารย์แล้ว ขอจงอโหสิกรรมแก่กระผมด้วยเถิด"

ชีวิตและความดีเด่นอันหายากนักที่จักทำได้ดังท่านอาจารย์มั่น ฯ ก็ต้องจบลงแต่เพียงแค่นี้ จะยังคงเหลืออยู่แต่ลูกศิษย์ลูกหาผู้ออกเผยแพร่ธรรมและสร้างเสนาสนะไว้เป็นอนุสรณ์เพื่อสอนลูกหลานสืบต่อกันมาตราบเท่าทุกวันนี้

ปล. ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงประวัติของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ จบสมบูรณ์เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๒ เวลา ๒๔.๒๖ น.
ต้นฉบับนั้นข้าพเจ้าได้บันทึกไว้เมื่อครั้งข้าพเจ้าอยู่กับท่านเป็นเวลา ๔ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๘

พิมพ์ที่ อาทรการพิมพ์
124/1 ถนนเทอดไท เชิงสะพานวัดนางชี อ.ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ
นายอาทร ควนสุวรรณ ผู้พิมพ์โฆษณา
4670250